

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Agrárvilág

KŐSZEGHY MIKLÓS

„Szőlőskertje volt barátomnak...”

GLÓSZ JÓZSEF

*A gabonakereskedelem feltételrendszere
Magyarországon a 19. század
első felében*

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

*A kollektivizálási kampány „szocreál”
kontextusai Magyarországon
(1948–1953)*

HERMANN RÓBERT

Kossuth, az ördög

PÁL JUDIT

Erdélyi főispánok a kiegyezés után

24. évf.

2009

4. szám

*Bemutatjuk Alun Munslow angol
történészt*

Következő számunk tartalmából

LACZÓ FERENC

Kultúramodellek és történelmi változások.

A *Libanon* című magyar zsidó folyóirat

VARGA E. LÁSZLÓ

Jan Emisarski vezérkari alezredes, volt budapesti lengyel katonai attasé működése, 1938--1940

CSAPODY TAMÁS

Abdai gyilkosok

INGOLFUR BLÜHDORN

Az „én” élménye a radikális akciókban?

A késő modernitás társadalmi mozgalmi és politikai megnyilvánulásai

Bemutatjuk *Gerhard Seewann* német történészt

24. évfolyam

2009. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

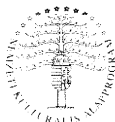
PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KŐSZEGHY MIKLÓS	
„Szőlőskertje volt barátomnak...”	5
GLÓSZ JÓZSEF	
A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében (A hiány és felesleg területi mérlege)	16
Ö. KOVÁCS JÓZSEF	
A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953)	32
ZAKAR PÉTER	
Tábori papok fegyelmi ügyei a reformkorban	47
HERMANN RÓBERT	
Kossuth, az ördög	63
PÁL JUDIT	
Erdélyi főispánok a kiegyezés után	80

Műhely

HOFFMANN ZSUZSANNA	
Hannibal diplomáciai tevékenységéhez	101
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN	
A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II.	112
MISLOVICS ERZSÉBET	
Vázlatok a középkori és 18. századi magyarországi zsidóság történetéből (Szőlőbirtoklás és borkereskedelem)	141
FÁBIÁN BORBÁLA	
Egy kisvárosi nemesi rezidencia építésének története	159

Múltidéző

Báró Meszéna Ferenc visszaemlékezése (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Antos Balázs)	176
---	-----

Határainkon túl

A forma fontosabb a tartalomnál (Beszélgetés Alun Munslow-val) Az interjút készítette: Erős Vilmos	194
Alun Munslow műveinek bibliográfiája	203

ALUN MUNSLOW

Tudomány-e még a történelem? (A múlt mint történelem) Fordította: Lévai Csaba 208

Figyelő

A felvilágosodásról – radikálisan

(Jonathan I. Israel: *The Radical Enlightenment and the Making of Modernity, 1650–1750. Oxford UP, 2001; Jonathan I. Israel: *Enlightenment contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1650–1754. Oxford UP, 2006)**

BALÁZS PÉTER 210

Közép-Kelet-Európa nemzetiségei – egymás szemüvegén keresztül
(Klement Judit–Miskolczy Ambrus–Vári András [szerk.]: *Szomszédok világai: Kép, önkép és a másokról alkotott kép. KSH Könyvtár és Levéltár. Budapest, 2006)*

TAMÁS ÁGNES 217

Kahlenberg, 1683

(Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. História Könyvtár. Monográfiák 23. Budapest, 2007)*

TÓTH HAJNALKA 222

A trienti megújulás püspöke a magyar végeken

(Véghseő Tamás: *»Catholice Reformare« – Ágoston Benkovich O.S.S.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad [1632–1702]. Collectanea Vaticana Hungariae II/1. Gondolat Kiadó, Budapest-Roma, 2007)*

ROSONCZY-KOVÁCS MIHÁLY 228

Számunk szerzői 232

KÓSZEGHY MIKLÓS

„Szőlőskertje volt barátomnak...”¹

Előjáróban

Szemernyi kétségünk nem lehet afelől, hogy a bor az Ószövetség világában semmivel sem játszott kevésbé jelentős szerepet, mint manapság. Sőt, tekintve, hogy drága csemege volt, a társadalmi presztízs jeleként talán még fontosabb is lehetett, mint ma. Amikor Huizinga a gazdagság élvezetének talán még a mainál is sokkal erősebb kontúrjairól beszél a 14–15. századi Németalföldön, alighanem olyasmire lel rá, ami az Ószövetség világára nézve ugyanúgy igaz lehet: *„Ma már alig értjük azt a gyönyörűséget, amelyet egy prémmel szegélyezett díszruha, a vidáman lobogó tűzhely, a puha ágy, vagy egy pohár bor szerezhett.”*² Alábbi írásomban arra szeretnék vállalkozni, hogy egy konkrét szőlőtelepítési ügylet kapcsán minél több irányból szemléljem a szőlőt és a tőle (az ókorban még?) elválaszthatatlan bort. Mindkettőt a szó tágabb értelmében vett kultúra fontos elemének tekintem, ugyanakkor szilárd meggyőződésem, hogy éppen a kultúrában betöltött fontos helyük miatt mindkettőnek voltak társadalmi, belpolitikai, sőt alkalomadtán akár külpolitikai vonatkozásai is.

Szöveges forrásként Ézsaiás könyvének ötödik fejezetét választottam, amely a bor előállításának technikai részleteibe is bepillantás enged, miközben alkalmas arra, hogy a szőlőtelepítés társadalmi és gazdasági problémáit is szemügyre vehessük a Kr. e. 8. század végén Júdában. Ez a szöveg ugyanis egy olyan szőlőtelepítési akcióval kapcsolatban született, amellyel Hizqiyya, Júda királya igyekezett enyhíteni országa súlyos és szerteágazó bajain. Egy politikai okokra visszavezethető gazdasági válságban a király a szőlőtelepítésben látta a megoldás egyik alternatíváját. Nagyon nehéz megmondani, miért nem sikerült elérnie a célját. Írásunk kezdetén csak annyi bizonyos, hogy nem a szőlő és nem is a bor volt a hibás.

Forrásunk

1. Hadd énekeljek barátomnak³, ||⁴ barátom⁵ szőlőskertjének énekét!
Szőlőskertje volt barátomnak || termékeny földű⁶ hegyoldalon.

¹ Ézs 5,1

² Huizinga, J.: *A középkor alkonya*. Ford. ... Budapest, 1982. 9.

³ A héber szó (*ydyd*) szeretett személyt jelent, de amint egyéb előfordulásai mutatják, nincs szexuális konnotációja. (Vö.: Zsolt 60,7;84,2; 108,7 valamint 127,2, ahol mindig Isten kedveltjéről van szó. Ugyanez a helyzet a Jer 11,15 esetében is.) Ezért az elterjedt magyar „kedvesem” fordítást mellőzzük.

⁴ A jellel a héber szöveg versegységekre való felosztásának határait jelöljük.

⁵ Az itt szereplő szó (*dwd*) már rendelkezhet szexuális felhanggal, de nem szükségszerűen. Az előző, a jelen szóval párhuzamban álló kifejezés szemantikája miatt döntöttünk itt is a barátom (szó szerint: az apai ágon levő unokatestvér) kifejezés mellett.

2. És megkapálta és megtisztította a kövektől || és világosvörös szőlőfajta⁷val beültette,
És tornyot épített a közepébe || és sajtót vágott benne,
És remélte, hogy szőlőszemeket terem, || de bűdös szőlőszemeket⁸ termett.
3. Most hát,⁹ Jeruzsálem lakói || és Júda férfiai,
Ítéltetek köztem || és szőlőskertem között!
4. Mit kellett volna megtenni még szőlőskertemnek, || és nem tettem meg¹⁰ benne?
Miért, hogy vártam: teremjen szőlőszemeket, || de bűdös szőlőszemeket termett?
5. Most hát tudatom hát veletek, || mit teszek a szőlőskertemmel:
eltávolítom kerítését¹¹ és lesz legelővé, || beszakítom falát és lesz széttaposott legelővé.
6. És teszem őt ...¹² || nem metszik,¹³ és nem assák fel,¹⁴ || és tövissé és gazzá lesz.
És ráparancsolok a felhőkre, || ne esőztessenek rá esőt¹⁵.
7. Mert a Seregek Adonájának¹⁶ szőlőskertje Izrael háza.¹⁷

⁶ A szó szerinti kifejezés (*olajos/zsíros*) teljességgel érthető. Hiszen Palesztinában mindenütt igen magas a napsütéses órák száma, így a szőlő és végső soron a bor minősége elsősorban a termőföld minőségének függvényében alakul.

⁷ A kifejezés ilyen fordításához lásd: Löw, I.: *Die Flora der Juden*. Wien–Leipzig Bd. I. 88.

⁸ A főnév (*b'šym*) mögött a *b'š*, bűdösnek lenni ige áll. Lásd e megoldáshoz: Löw: *Die Flora*, Bd. I. 77.

⁹ A fordulat (*w'attah*) nemcsak itt, hanem az 5. vers legelején is a mondanivalóban észlelhető fordulópont jele. Hasonló a szó funkciója a fogság előtti, Biblián kívüli, héber nyelvű levelekben is, ahol szinte mindig megtaláljuk a megszólítás és a levéltest határán. A szóhoz és funkciójához lásd Wildberger, H.: *Jesaja 1–12, Biblischer Kommentar X/1*. Neukirchen–Vluy, 1972. 170., valamint Brongers, H. A.: *Bemerkungen zum Gebrauch des adverbialen w'attah im Alten Testament*. Vetus Testamentum, 15. (1965) 289–299.

¹⁰ A fordításban a Biblia Hebraica Stuttgartensia (a továbbiakban: BHS) apparátusának javaslatát követjük, amely *wayyiqtol*-alakot olvas ezen a helyen.

¹¹ A szó (*mšwkh*) főnévként hapax legomenon, amely csak itt fordul elő. A mögötte álló ige (*škk*) jelentései (Ex 33,22: Isten *betakarja* Mózes, miközben elhalad Mózes mellett Isten dicsősége, Jób 10,11: az ember csontokkal és inakkal *átstótt* teremtmény, Zsolt 139,11: a világosság *körülveszi* a zsolttárost) alapján megadott fordításunkat védhetőnek tartjuk.

¹² A héber szó (*bth*) hapax legomenon, a lexikonok szerint jelentése ismeretlen.

¹³ Az itt szereplő ige (*zmr II.*) hapax legomenon. Összesen két előfordulásából az egyetlen nifal-forma e helyütt található.

¹⁴ A héber ige (*dr*) összesen kétszer fordul elő az Ószövetségben, így fordításunk nem lehet mentes a bizonytalanságtól.

¹⁵ Kissé szokatlanul csengő fordításunkkal az eredeti szöveg szójáték-jellegét szeretnénk valamelyest visszaadni, amennyiben igeiként az esőt adni, főnévként pedig az eső gyök szerepel a szövegben.

¹⁶ Adonáj-ként a négy betűt (YHWH = tetragrammaton) írjuk át, tekintettel arra, hogy a név kimondását az ószövetségi hagyomány tiltja. A Seregek kifejezés e formulában nem arra utal, hogy Izrael istene vezetné harcba övéinek csapatait az ellenség ellen. Minden valószínűség szerint az égi seregeket, YHWH égi udvartartásának tagjait jelöli ez a kifejezés, amely a kánaáni mitológiából került át a YHWH-vallás elemei közé. Mivel Jeruzsálem városának története sokkal régebbi, mint a zsidóság dokumentálható története, a folyamatot elég jól lehet látni: Jeruzsálem már több száz esztendőös városi múltra tekinthetett vissza, amikor Dávid az embereivel (2Sám5) elfoglalta, saját városává tette. Az itt talált praeizraelita hagyományanyag részét képezték azok az istenségek, akikből később e nevezetes, YHWH körül álló Sereg tagjai lettek. A problémához máig alapvető fontosságú: Stolz, F.: *Strukturen und Figuren im Kult von Jerusalem*. BZAW 118, Berlin, 1970. Az újabb kutatásokról referál: Albertz, R.: *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*. Göttingen, 1990. 190–211.

¹⁷ Vagyis: a nyilvánvalóan allegorizáló költeményt rögtön elhangzása, illetve elolvasása után maga az Ószövetség értelmezi.

- És Júda férfijai az ő gyönyörűséges ültetvénye.
 És remélt¹⁸ törvényességet és íme: törvényszegés || igazságot¹⁹ és íme: gazság²⁰!
8. Jaj²¹ a házat házhoz ragasztóknak || mezőt mezőhöz közelítőknak,
 amíg már nincs hely || és laktok ti egyedül ebben az országban!
9. Ezt hallottam²² a Seregek Adonájától: bizonyára²³ sok ház pusztává lesz,
 nagyok és szépek lakó nélkül.
10. Mert tíz hold²⁴ szőlő tesz egy bat²⁵ bort || és a mag, egy hómer²⁶ tesz egy éfát.
11. Jaj a korán reggel felkelőknek || ital²⁷ után járóknak,
 az estig kimaradóknak: || bor hevíti őket!
12. És van: citera, hárfa, dob és fuvola,²⁸ és bor és lakoma,
 de Adonáj művére nem figyelnek || kezének tetteit nem látják.
13. Ezért fogságra megy népem²⁹ || anélkül, hogy tudná,
 Tiszteletre méltó férfijai éhen halnak || tömege szomjúságot szomjazik.
14. Ezért tágassá teszi torkát az alvilág, || és kitátja a száját mérték nélkül.
15. És megalázkodik az ember, és megalázkodik a férfi || és az öntelt tekintetű
 megalázkodik.
16. De nagynak bizonyul a Seregek Adonája ítéletében, ||
 és a szent Él³⁰ szentnek bizonyul igazságosságában.

¹⁸ A szöveg logikájából következően YHWH az, aki a mondat alanyaként reménykedik. Hogy azután a remény tárgya miből táplálkozott, azt a későbbiekben tárgyaljuk majd.

¹⁹ Az állítmány értelemszerűen itt is a *remélt*-szó.

²⁰ Az új fordítású, református bibliakiadás megoldása e helyütt egyenesen briliáns, hiszen sikerült visszaadni az ézsaiási szövegben megbúvó ugyanilyen briliáns szójátékot.

²¹ Új irodalmi egység kezdődik, amelyet az egyes egységek kezdetén álló felkiáltásról (*hwy*) jaj-mondásoknak szoktak nevezni.

²² A héber szöveg romlottsága miatt a Septuaginta megoldását követjük a legtöbb modern kommentárral egyetértésben.

²³ Az 'm egy ritka, de lehetséges jelentése megoldásunk alapja. Vö.: Koehler, L. – Baumgartner, W.: *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. (a továbbiakban: KBL) Leiden, 1958. 58.

²⁴ A hold-jelentésű szó az a területet jelenti, amelyet egy ökörfogattal egy nap alatt fel lehet szántani, körülbelül 5000 négyzetméter. Vö.: Galling, K.: *Masse*. In: *Biblisches Reallexikon*. Tübingen, 1977. 204.

²⁵ Egy bat kb. 21–24 liter. Adatunk azon alapul, hogy izraeli lelőhelyekről több olyan, rekonstruálható edény is előkerült, amelyekre eredetileg is ráírták, hogy ürmértékük egy bat. A problémakörhöz lásd: Renz, J. – Röhl, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik*. Bd. II/1. Darmstadt, 1995. 36–37.

²⁶ Egy hómer literre való átszámítása egyelőre nem lehetséges egyértelmű bizonyossággal. Vö.: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 205., valamint Renz – Röhl: *Handbuch*, 38–39. A mennyiség neve és maga a mennyiség is mezopotámiai eredetű (vö.: akkád nevével: *imēru*) Biztosnak csak a számunkra most egyébként is igen fontos sorozat látszik: 1 hómer = 10 éfa = 100 ómer. Vagyis olyan nehéz idők jönnek, amikor majd egységnyi vetőmag mindössze saját súlyának egy tized részét termi majd meg.

²⁷ A héber szövegben szereplő szó (*škr*) jelenthet mindenféle részegítő italt, így bort, de – *horribile dictu* – akár sört is.

²⁸ A hangszerekhez lásd: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 234–236.

²⁹ Véleményem szerint itt a fogság mint általánosan fenyegető lehetőség merül fel. A tapasztalat akár Ézsaiás korában is adott lehetett, hiszen a próféta átélte az északi zsidó állam, Izrael Kr. e. 722-es bukását s lakóinak tömeges deportálását. Ez a szóf fordulat tehát nem szolgáltatott kellő súlyú érvet ahhoz, hogy a passzust vagy akár az egész dalt a babiloni fogság utáni korra datáljuk.

17. És legelnek a bárányok, mint a legelőn, || és a gazdagok romhalmazain bárányok legelésznek.³¹

A dal és az utána következő szakasz irodalmilag, a műfaj tekintetében nem alkot egyetlen egységet. Az 1–7. versek ugyan első pillantásra akár szerelmes dal benyomását is keltethetik,³² valószínű, hogy helytelenül értelmezzük a szöveget, ha mennyasszony és vőlegény oldaláról próbáljuk megközelíteni a mondanivalót. A szöveg eleinte szüreti mulatságokon előadott, egyszerű éneknek tűnik, ám a 3. versben először felbukkanó „most hát” – fordulat (*w^e’attah*) hirtelen ítéletet követel a hallgatóságtól, majd ugyanez a szó az 5. versben magának az ítéletnek a leírását vezeti be. Az Ézs 5,1-7 műfaja leginkább perbeszédként (*Gerichtsrede*) vagy esetleg vádbeszédként (*Anklagerede*) fogható fel.³³ Mindezt figyelembe véve talán már nem is olyan meghökkentő, hogy a szőlőskerttel kapcsolatos vers után egy hosszú sorozatot olvashatunk a prófétai irodalom úgynevezett jaj-mondásaiból, amelyekben a jajkiáltás oka a Júdában tapasztalható szociális érzéketlenség, igazságtalanság, elnyomás és nyomorúság.

A kutatásban *communis opinio*nak tűnik az a felfogás, hogy a vers és az utána következő jaj-mondások Ézsaiás könyvének autentikus, azaz magára Ézsaiásra visszamenő szövegei. A szerzőség megállapítása az ilyen esetekben mindig igen nehéz feladat. A dal lírai műfaj, ezért a legfontosabb érv az ézsaiási szerzőség mellett véleményünk szerint a magas szintű nyelvi minőség, a magyarra is átvethető szójáték alkalmazása, például a 7. versben: gazság – igazság. Ha pedig abból a szintén tudományos közvélekedésből indulunk ki, amely szerint a jaj-mondások Ézsaiás korai íghirdetésének darabjai, akkor látnunk kell, hogy e két, eltérő műfajú szöveg egymás mellettsége nem pusztán a kései redaktori tevékenység eredménye. A redaktorok ugyanis ezen a helyen két olyan anyagot helyeztek egymás mellé, amelyek keletkezési idejük (Ézsaiás korai íghirdetői szakasza a Kr. e. 8. század harmincas–húszas évei, illetve valamivel ezek után, de még mindenképpen Jeruzsálem Kr. e. 701. évi asszír ostroma előtt), valamint autentikus, ézsaiási eredetük folytán is egymás mellé illettek.³⁴ Mindezek alapján az alábbiakban úgy szeretnénk vizsgálni forrásunk szövegét, mint egy adott problémáról szóló kortársi véleményt.

A szőlősketről szóló ének aspektusai

1. A szőlőskert reáliái

A bort jelölő héber szó, a *yyn* nem mentes bizonyos filológiai nehézségektől. Az Ószövetség lapjain a szónak mindig ez az alakja olvasható, amely mássalhangzó készletet a masszóreták³⁵ *yāyin*-formában vokalizálták. A Biblián kívüli előfordulások azonban óvatosságra

³⁰ Él ősi kánaáni istenség, akit az ószövetségi vallástörténet egy korábbi szakaszában azonosítottak YHWH-val. Az Ószövetség ezért gyakorta egymás mellett, szinonimaként használja a két nevet, bár az istenségek eredete nem közös.

³¹ A fejezetben még több jaj-mondást is olvashatunk, mindegyik ugyanazon téma, a szociális igazságtalanság, illetve igazságtalanság tematikájához illeszkedik. Fordítást ezekről nem készítettünk, de későbbi érvelésünk során alkalomadtán majd hivatkozunk rájuk.

³² A szőlőskert és a földművelés mint szexuális metaforák nemcsak az Ószövetségből, hanem akár a magyar népdalkincs darabjaiból is bőségesen adathatók.

³³ Vö.: Wildberger: *Jesaja 1–12*, 166.

³⁴ A szerzőséghez további bőséges irodalommal lásd: Wildberger: *Jesaja 1–12*, 166. A szerzőség kérdésében Wildberger igen határozottan utal a *communis opinio*ra: „Die Echtheit ist unbestritten.”

³⁵ A Héber Biblia szövegének tudós nyelvész gondozói a Kr. u. I. évezred második felében. Nekik köszönhetjük a mássalhangzókkel leírva hagyományozott héber szöveg magánhangzókkel való ellá-

intenek a kiejtést illetően. Tel-Arad vaskori erődtítményének utolsó rétegében előkerült a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján ott szolgálatot teljesítő parancsnok, Eljasib archívumának egy része.³⁶ Az osztrakonok egyik témája az erődben állomásozó görög³⁷ hopliták ellátása volt. A zsoldosok állami javadalmából a bor sem hiányozhatott, s az archívum szövegei mindig a *yyn*-alakot tartalmazzák. Ez pedig alátámasztani látszik a masszóréták vokalizációját. Sokkal korábban, alighanem a Kr. e. 9. vagy 8. században³⁸ keletkeztek az úgynevezett samáriai osztrakonok.³⁹ Ezek a szót *yn*-ként tartalmazzák. Ez nem teszi lehetővé a masszóréták által az Ószövetség lapjain javasolt pontozást, hiszen a samáriai alakok egy mássalhangzóval kevesebbet tartalmaznak. Hogy azután ebből csakugyan levezethető a *yēn* mint eredeti kiejtési forma, nos, e kérdést e helyütt nyitva kell hagynunk, mert megvitatása túl messzire vinne kitűzött témánktól. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szó két eltérő írásmódja az izraeli és a júdai nyelv eltérő kiejtési hagyományaira utal. Megjegyzendő, hogy a bor jelentésű akkád szó, az *inu(m)* II. kánaáni jövevényszó az akkádban,⁴⁰ ami jól jelzi a bor terjedésének irányát és egyik kiindulópontját is.

A szőlő a Mediterráneum térségében valószínűleg Észak-Anatóliában volt őshonos,⁴¹ és ezt a tényt, valamint a szőlő és a bor terjedését a nyelvi emlékek is ennek megfelelően rajzolják ki.⁴² A mai Izraelben a szüret a meleg, tengerparti vidékeken júniusra, Galilea hűvösebb éghajlatú dombjai között inkább októberre esik. A Templomtekercs a szüreti ünnepséget a páska utánra helyezi, olyan időpontra, amely leginkább a keresztény pünkösdnek felel meg.⁴³ A szüretet követő három alapvető munkafolyamat világos: taposás – a must összegyűjtése – fermentáció. A taposást, amint az a bibliai szövegből is kiderült, sziklába

tásat is. Tevékenységükkel kapcsolatosan első megközelítésben lásd: Würthwein, E.: *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*. Stuttgart, 1988⁵, 34–37., valamint: Tov, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*. Stuttgart, 1997. 31–64.

³⁶ A szövegek *editio princeps*e: Aharoni, Y.: *The Arad Inscriptions*. English Edition. Edited and revised by Anson F. Rainey. Jerusalem, 1981. Legújabb és minden darabra kiterjedő nemzetközi feldolgozásuk: Renz – Röhlig: *Handbuch*, 353–402. Magyar nyelven: Kőszeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Budapest, 2003. 19–49.

³⁷ A héber *ktm*-terminus ilyen értelmű fordításához lásd: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 31–32.

³⁸ A datálás kérdéséhez, illetve az azt övező élénk vitához lásd: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 153–154.

³⁹ A szövegek *editio princeps*e: Reisner, G. A. et al.: *Harvard Excavations at Samaria 1908–1910*. I. Cambridge, 1924. 227–246., valamint II Tablet 55 c,d,e. Legújabb és minden darabra kiterjedő nemzetközi feldolgozásuk: Renz – Röhlig: *Handbuch*, 79–109. Magyar nyelven: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 145–161.

⁴⁰ Vö.: AHw 383.

⁴¹ Erről bővebben: Henessy J. B.: *The Foreign Relations of Palestine During the Early Bronze Age*. London, 1967. 35–35.

⁴² A *yyn*-alak lehetséges terjedési topográfiájához lásd: Frankel, R.: *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*. Sheffield, 1999. 35–36. A hettita *wi-yanas*-alak lehetőtt Frankel szerint a kiindulási pont, és a nemes nedű nyugat-délnyugati terjedésére utal a cipriai *wo-i-no*-forma. De az ugariti *yn*, az izraeli nyelvből adatolható ugyanilyen alak, valamint a júdai nyelvi *yyn* alapja is a hettita szó lehetett. A szó hettita eredete mellett meggyőző érveket hoz fel: Brown, J. P.: *The Mediterranean Vocabulary of the Wine*. Vetus Testamentum, 19. (1969) 146–170., kül.: 147–151.

⁴³ A szöveg helye: 11QT 19,11–21,10; lásd: Yadin, Y.: *The Temple Scroll*. Jerusalem, 1983.

vágott mélyedésben végezték (*yqb*), de a fogság előtti időszak végéről származó szövegek a *gt*-terminust is mintha egyszerűen borkészítő helyként fogták fel.⁴⁴

A szőlő és a bor az Ótestamentum több helye szerint (Num 13,23; Ézs 65,8) is Palesztina, azaz az Ígéret Földjének áldásai közé tartozik. A szemeket frissen és mazsolává aszalva is fogyasztották. Úgy tűnik, hogy a mazsolát több minőségi kategória szerint is előállították, a gyengébb szolgált a közemberek számára (1 Sám 25,18), de a jobb minőségű egyértelműen csemegének számított (Én 2,5). Palesztinában nemcsak a helyben termelt borokat fogyasztották, hanem nagy becsben tartottak bizonyos külföldi fajtákat is. A Libanon hegyén termett bort (Hós 14,8), a feltehetően Damaszkuszhoz közeli Helbon borát (Ez 27,18-19) említhetjük ebben az összefüggésben. A hellenisztikus korban azután megjelennek a területen a rhodosi és knidosi borok is.⁴⁵ A borok többsége vörösbor volt, legalább is erre látszik utalni a bor szinonimájaként használt kifejezés: a szőlő vére (Gen 49,11; Deut 32,14).

A szőlő telepítése és művelése⁴⁶ igen nehéz és nagy szakértelmet igénylő munka volt már az Ószövetség világában is. A dimbes-dombos táj meredek lejtőin csaknem mindenütt a kiszemelt terület teraszosítását kellett elsőként elvégezni, hogy a télvíz idején lezúduló esővíz ne tudja elmosni az egyébként sem túl vastag termőréteget. Ezt követően a kövektől való megtisztításon volt a sor, majd jöhetett az ültetés. A palesztinai parasztok sem ma, sem pedig az ókorban nem kötötték karókra a szőlőt, a fűtők normális esetben a földön szétterülve várták a szüret napját. A lugast ismerték, hiszen egyébként értelmezhetetlen volna a békés jólét egyik metaforájaként használt kifejezés: a szőlőtőke alatt ülni (1Kir 5,5; Mik 4,4; 1Makk 14,12). A szüret után a termés a kert területén, a sziklába vágott sajtóba került, amelyből egy vagy több cső vezetett egy vagy több közeli medencébe. A kitaposott levelet azután ebben a medencében érelték. Ezt követően nyilván a szűrés és más, nélkülözhetetlen munkafolyamatok következtek, de ezekről az ószövetségi szöveganyag alapján egészen pontos képet alkotni egyelőre nem teljesen lehetséges.

2. A szőlőskert és a külpolitika

A kert telepítésének külpolitikai környezete cseppet sem érdektelen. Ahogyan már említettük, Kr. e. 722-ben Asszíria véget vetett Izrael, az északi zsidó állam politikai létének. A lakosság nagy csoportjait deportálták a birodalom Ninivétől keletre eső vidékeire. Ez a világpolitikai gyökerű fordulat a viszonylag elszigetelt Júda életében is fontos változásokat indukált. Az immár egyetlen zsidó állam ettől kezdve természetes menekülési célpontul kínálkozott mindenki számára, aki valamilyen okból nem akart Asszíria fennhatósága alatt élni. Természetesen ma már egyre több adattal rendelkezünk, amelyek azt mutatják, hogy az asszír fennhatóság alatt lehetett élni, sőt, ha egy államot rátermett elit vezetett, akkor még egyfajta virágzás is lehetséges volt Asszíria gazdasági érdekeinek szélárnyékában. A legjobb példa erre talán éppen Hizqiyya király fia, Manasse hosszú júdai uralma lehet a Kr. e. 7. század teljes első felében.

Ugyanakkor azonban elég egzakt ténynek látszik (már amennyire a terebejárás, a *survey* ilyen módszernek tekinthető), hogy Jeruzsálem és Júda területén a népesség a Kr. e. 8. század utolsó harmadában olyan gyorsan nőtt, hogy ezt a növekedést nem lehet a természete-

⁴⁴ A szöveghelyek teljes listáját lásd: Frankel: *Wine*, 185–186. A *gt* (akkád megfelelője a *dimtu*) alapjelentése torony, talán a csősztornyok mintájára ilyesféle építményekben tárolták a forrásban levő mustot.

⁴⁵ Lásd ehhez: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 362–363.

⁴⁶ A kérdéshez első megközelítésben lásd: Zwickel, W.: *Die Welt des Alten und Neuen Testaments. Ein Sach- und Arbeitsbuch*. Stuttgart, 1997. 50–51.

tes szaporodással magyarázni. Jeruzsálem területe a század végén kétszerese ötven évvel korábbi önmagának, de a beépített terület erőteljesen növekszik ebben a periódusban Galilea,⁴⁷ Bét-Semes,⁴⁸ Lákis, sőt a transzjordániai Ammón⁴⁹ területén is. E fejlődési vonal mögött az északi királyságból érkező olyan menekülteket kell látnunk, akik még az állam bukása, azaz Kr. e. 722. előtt emigráltak. Kr. e. 733. óta ugyanis Izrael már csak egy életképtelen mini-állam volt Samária környékén, a köves talajú Erfaimi-dombvidéken. Itt már sem megművelhető földet nem lehetett találni, sem egyéb munkalehetőséget, már mindenki arra várhatott, mikor adja meg az egykor jobb napokat látott államnak Asszíria a kegyelemdőfést. Júda lakosságának növekedése tehát a legvalószínűbb forráskönyv szerint efraimi gazdasági menekültekből állt.

A szőlősketről szóló ének tehát egy olyan korban keletkezett, amelyre a hatalmas tömegeket megmozgató változások voltak a leginkább jellemzők. A kis Júdai Királyságnak valahogy meg kellett találnia a túlélés lehetőségét ebben a turbulens időszakban.⁵⁰

3. A szőlőskert és a gazdasági válság

A nemzetközi politikai képlet felvázolása számunkra most ezen a vázlatos szinten is elegendő. Jelen írásunkban ugyanis arra szeretnénk választ találni, milyen társadalmi folyamatokat indukált ez a nemzetközi helyzet Júda királyságán belül. És természetesen azt sem hagyhatjuk megválaszolatlanul, mi köze mindennek ahhoz, hogy Ézsaiás próféta barátja szőlőskertjéről énekel számunkra csaknem háromezer esztendő távlatából.

Júda felől nézve két olyan dolog történt, amelyek együttes hatásával feltétlenül számolni kellett. Egyfelől Júda asszír vazallus állammá vált, ennek minden terhével (adók, munkaerő és katonák beszolgáltatásának kötelezettsége) és esetleges előnyével (a világkereskedelemben való részvétel lehetősége) együtt. Másfelől kezdeni kellett valamit az északi gazdasági menekültekkel is. Elvégre közös gyökerek ide, szolidaritás oda, ezek a betelepültek aligha számítottak szívesen látott vendégeknek Júdában. Hizqiyya kormányzata mindkét probléma megoldásával komolyan foglalkozni kezdett.

Első lépésként, ha ezen intézkedések nyomára akarunk jutni, egy szabványosított (körülbelül negyven liter űrtartamú) korsó ötlik a szemünkbe. A korsók fülébe négy betűt nyomtak a kiegészítés előtt: *lmlk* (azaz: *a királyé* vagy *a királynak szánt*, tudniillik a korsóban levő termék). A korsókkal kapcsolatos alapvető tudományos közmeggyőződés szerint a királyi birtokok terményeit vagy a királynak szánt, esetleg az udvar által újra elosztott javakat (bort és olajat) továbbították ezekben az edényekben a királyság egyik pontjáról a másikra.⁵¹ Mivel azonban ilyen edényből a filiszteus területeken is előkerült jó néhány, nem

⁴⁷ Lásd: Gal, Z.: *The Lower Galilee in the Iron Age. II: Analysis of Survey Material and Its Historical Interpretation*. Tel Aviv, 15/16. (1988/1989) 56–64.

⁴⁸ Lásd: Lehmann, G. – Niemann, H. – M. – Zwickel, W.: *Zora und Eschtaol. Ein archäologischer Oberflächen-Survey im Gebiet nördlich von Bet-Schemesch*. Ugarit Forschungen, 28. (1996) 395–396

⁴⁹ Lásd ehhez: Zwickel, W.: *Die Wirtschaftsreform des Hiskia und die Sozialkritik der Propheten des 8. Jahrhunderts*. Evangelische Theologie, 59. (1999) 357–377., kül.: 367–368.

⁵⁰ A korszak nemzetközi történelmének könyvtárnyi irodalma van. Magyar nyelven a legjobb: Roaf, M.: *A mezopotámiai világ atlasza*. Budapest, 1998. A nemzetközi irodalom újabb összefoglalói közül első tájékozódást nyújt Asszíria vonatkozásában is: Mieroop, M. van den: *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*. London, 2007. 216–230.

⁵¹ Az edénytípus elterjedésének és történeti összefüggéseinek máig csupán egyetlen monográfiája van: Welten, P.: *Die Königs Stempel. Ein Beitrag zur Militärpolitik Judas unter Hiskia und Josia*. Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins, 41. Wiesbaden, 1972.

kizárt, hogy a júdai királyi udvar által monopolizált bor- és olajexport is ilyen edényekben bonyolódott.⁵² Ez a kereskedelmi tevékenység még inkább valószínűnek látszik egy Tel Qasiléban talált osztrakon adatainak tükrében. Tel Qasile máig a legteljesebben feltárt filiszteus város Tel Aviv egyik északi külvárosában. A Yarkon folyó itt torkollik a Földközi-tengerbe. A folyó ma már csak időszakos vízfolyás, ám az ókorban az év nagy részében hajózható volt. Az előkerült osztrakon héber nyelvű, s töredékessége ellenére számunkra most igen fontos:

1. sor: *mlk ʾlp*... azaz: a királyé eze[r]...

2. sor: *šmn wm'h* azaz: egyszáz⁵³ olaj⁵⁴

3. sor: *hyhw*⁵⁵

Vagyis: Hizqiyya állama az olaj (és feltételezhetően) a bor exportjával próbálkozott, hogy jövedelmeit a megnövekedett feladatoknak megfelelően növelni próbálja. Az a tény, hogy mindez egy tengeri kikötőn keresztül zajlott, arra utal, hogy távolsági exporttal lehet dolgunk. Mezopotámiába alighanem inkább szárazföldi úton juttatták el a terményeket, ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy a júdai olaj (és feltételezhetően) bor célországa Egyiptom lehetett. Ha azonban azt látjuk, hogy az olaj és (feltételezhetően) a bor egyszerűen exportcikké válnak, akkor arra kell gondolnunk, hogy Júdában növekedett a szőlő és az olajfa termőterülete is. És csakugyan: Júda területének nagy részén ekkor kezd komoly méreteket ölteni a teraszosítás, amely nélkül a meredek, gyakran köves hegységek semmi-féle mezőgazdasági termelést nem lehetett volna folytatni.⁵⁶ A szőlőskertől szülő éneket (ha abból indulunk ki, hogy északi szerzőségű szövegről lehet szó) ezek szerint érdemes elhelyeznünk az imént elemzett gazdasági törekvések történeti háttére előtt. A szőlőskert telepítése tehát szimbolikus értelemben e gazdaságpolitika egészét jelképezi, s ugyanarra utal, mint a régészeti leletek vagy a tel-qasilei osztrakon: Júda olaj és bor exportálásával próbált olyan többletbevételekhez jutni, amelyekkel finanszírozni próbálta a vazallusi létből és a menekültek megérkezéséből adódó új feladatait.

4. A szőlőskert és a korrupció

A kérdés ezután már csak az, hogy miért csatolták a későbbi redaktorok közvetlenül a szőlőskertől szülő ének után a fenyegető hangvételű jaj-mondásokat. Arra is jó volna válasz találni, miért nem sikerül a szőlőskert telepítése, miért nem hoz jó szőlőt, bort, azaz végső soron jövedelmet a kert, amiért pedig gazdája mindent megtett.

Idézzük még egyszer magunk elé a kulcsfontosságú 8. verset!

8. *Jaj a házat házhoz ragasztóknak || mezőt mezőhöz közelítőknak,
amíg már nincs hely || és laktok ti egyedül ebben az országban!*

⁵² Vö.: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 359.

⁵³ A százat jelölő szó kissé furcsa módon az olajat jelentő után szerepel. Ez kétségtelenül igen furcsa szórend, de talán a sietség és a leltározási nyelv tömörítő szándékának számlájára írhatjuk. Vö.: Renz – Röllig: *Handbuch*, 227.

⁵⁴ Az olaj mellé egészen biztosan fel kell tételeznünk a korsó-szót is. Ez ugyan nincs a szövegben, de a dolgok természetéből adódóan érdemes odaértenünk. Ugyanígy, véleményünk szerint helyesen: Renz – Röllig: *Handbuch*, 277.

⁵⁵ Személynév.

⁵⁶ Vö.: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 359, különös tekintettel a Jeruzsálemtől délnyugatra fekvő Refaim-síkságra.

Csábító volna feltételezni, hogy ezen a helyen a nagybirtok előretörését kárhozná a szöveg. A múlt század nyolcvanas éveig a kutatás fő iránya a korai, praeeindusztriális kapitalizmussal hozta összefüggésbe ezt a szöveget és minden olyan más prófétai szöveget is, amelyekben a társadalmi igazságosság, illetve igazságtalanság ténye felmerült.⁵⁷ E modell szerint a vidéki földek a város lakó elit kezén voltak, a vízzel, a vetőmaggal és a műveléshez szükséges szerszámokkal együtt. Ezeket adták bérbe előre meghatározott bérleti díj fejében a parasztoknak. Ez utóbbi réteg tagjai igen kiszolgáltatott helyzetben voltak, hiszen egyetlen rossz termésű év tönkretelthette gazdaságukat. A bérleti díjat a termés mennyiségétől függetlenül fizetni kellett, s adott esetben a paraszt csak a felette már egyébként is gazdasági hatalommal rendelkező birtokoshoz fordulhatott kölcsönért. Ez pedig egy idő után az antik adósrabszolgasághoz hasonló személyi függéshez vezethetett. Magunk úgy véljük, hogy ez a modell teljes mértékben elfogadható volna, ha sikerülne bizonyítani, hogy a föld csakugyan teljes egészében a város lakó elit tulajdonában állt. Jelen pillanatban azonban mintha éppen ezt nem lehetne tökéletesen bizonyítani, így e modellt egyelőre hipotézisnek, igaz, tetszetős hipotézisnek kell tartanunk. Elképzelhetőnek tartjuk azonban, hogy létezik a helyzetnek egy másik, legalább ilyen jó, sőt talán valamivel még jobb magyarázata is. Az alábbiakban ezt szeretnénk felvázolni.

Kiindulási pontként e modellben is az Ézs 5,8-at választjuk, azaz a házak házakhoz ragasztásának kérdéskörét. Ezzel kapcsolatban természetesen fel kell vetnünk a kérdést, hogy miért éppen a szőlőskerttel, azaz áttételesen a bortermeléssel kapcsolatban merül fel ez a fajta, és miért éppen ez a fajta társadalomkritika. A múlt század kilencvenes éveiben ugyanis Izrael területén egy sor olyan terepbejárást (*survey*) végeztek el, amelyeknek eredményei a segítségünkre lehetnek. A terepbejárás módszere nyilvánvalóan nem teszi lehetővé, hogy egy adott települést olyan pontossággal és részletességgel tárjanak fel, mint egy több éven, esetenként több évtizeden keresztül végzett ásatás esetén. A módszer során ugyanis „mindössze” annyi történik, hogy a területen talált (gyakorta jelentős mennyiségű) kerámiaanyag segítségével megállapítják, hogy az adott település melyik történelmi korban lehetett lakott. Ha pedig a módszert egy nagyobb területen alkalmazzák, akkor az lehetőséget kínál egy adott régió települési hálózatának rekonstrukciójára is.

Az Ézs 5,8 alapján feltételezhetnénk, hogy a városokban egymáshoz ragasztott házakról beszél a szöveg, ám ez nem valószínű. A vaskori városok beépítésének szokásos módja ugyanis ez volt. A drága városfal hosszú időre meghatározta a település nagyságát, s az azon belüli teret maximálisan ki kellett használni. Szabad térség csak a városkapu közvetlen közelében állt a város lakók rendelkezésére. Ám ha ez így van, akkor a bibliai szöveg szerint mindenkinek jaj, hiszen mindenki így építkezett a városok belsejében. Azt imént említett *survey*-módszer egy konkrét, Lákis környéki alkalmazása⁵⁸ azonban érdekes településtörténeti fejlődési vonalra derített fényt. Kiderült, hogy a város környéki területek, valamint a város melletti folyó völgy mellékvölgyei a Kr. e. 9. században elég gyéren lakottak voltak. Egy-egy tanyaszerű telep viszonylag kiterjedt birtokkal rendelkezett, mert elég messze feküdt legközelebbi szomszédjától. A családnak tehát rendelkezésére állt elegendő hely ahhoz, hogy azt megművelve biztosítsa saját maga számára a túlélést. Ez a helyzet azonban a Kr. e. 8. századra, azaz Hizqiyya uralkodásának idejére drámaian megváltozik. A fő folyó völgy és a mellék wádik is megtelnek apró tanyákkal. Ezek sem nagyobbak, mint a

⁵⁷ E munkák közül talán a legnagyobb hatású: Kessler, R.: *Staat und Gesellschaft im vorexilischen Juda vom 8. Jahrhundert bis zum Exil*. Supplementum Vetus Testamentum, 47. Leiden, ... kül.: 3–17.

⁵⁸ Dagan, Y.: *Archaeological Survey of Israel, Map of Lachish*. Jerusalem, 1999.

korábbiak, de jelenlétükkel a már mások által használt termőföldekből hasítanak ki maguknak valamennyit. Így a régebben ott élő családok elveszítették biztosnak számító lét-alapjukat, ám a birtokok nagyságából kiindulva feltételezhetjük, hogy az új tanyákon élők is szűkös körülmények közé kerültek.⁵⁹ Könnyen elképzelhető, hogy a házat házhoz ragasztás gyakorlata az ehhez hasonló régiókban számíthatott elviselhetetlen, új gyakorlatnak. Arról lehetett szó ugyanis, hogy az északi menekültek számára a királyi hatalom még hasznosítható júdai területeken jelölt ki földterületeket – a már régóta ott élők rovására. A jövevények és az őslakók közt az alapvető szolidaritás ellenére is mindennaposak lehettek az összetűzések, s e politika természetes következményeként tárja elénk azután a 9. vers második fele, valamint a 10. vers a pusztulást. A szöveg tehát legalább két szinten is a metafora eszközeként használja a szőlőskertet. A szőlőskert egyfelől reális kert, hiszen – amint a *lmlk*-pecsétnyomatokból kitűnt – a júdai állam a megnövekedett népességből, valamint az assziroknak való adófizetési kötelezettségből adódó többlet feladatait olaj és bor exportjával próbálta megoldani. Másfelől pedig a viszonylag hamar termőre forduló szőlőt addig gabonatermesztésre használt földekre telepítették, hogy földet és viszonylag hamar megélhetést is nyújtsanak az északi menekülteknek. Természetesen komolyan veszélyeztetve ezzel a júdai őslakosok megélhetésének alapjait. A szőlőskert elvadul, elvadítja ura, aki végül csalódik benne. Hiszen bűdös szőlő termett a várt nemes fürtök helyett. Mindezzel Isten (és talán a véleményüket Istenhez kötő, a gazdasági és politikai folyamatokban vesztesre álló júdaiak) nyilvánít véleményt a korabeli Júda alighanem legfontosabb társadalom- és gazdaságpolitikai kísérletéről, amely ilyenformán mintha eleve kudarcra lett volna ítélve.

Ám a történetnek ezen a ponton még nincs vége. Ha ugyanis Ézsaiás könyvének két másik, hasonlóan szociális indíttatású passzusára tekintünk, kiderül, hogy a rendszerben léteztek olyan tényezők is, amelyek mintegy prognosztizálták a bukást. Nemcsak az ötlet volt rossz Ézsaiás és a mögötte álló társadalmi-politikai csoportok szemében, hanem az ötlet megvalósulását kísérő korrupció is. Gondoljunk csak bele: egy olyan állami beruházásról van szó, amely az ország termőföldjeit osztja újra, átrendezi a földbirtokok tulajdoni viszonyait. Természetesen azon nyomban megjelenik a korrupció. Nem az lenne inkább a csoda, ha nem ütné fel a fejét minden korok államapparátusának eme kiirthatatlan kísérő jelensége? Az Ézs 10,1-2 mintha rávilágítana a folyamatra, ahogyan a júdai hivatalnokok előteremtették a szükséges termőföld mennyiséget:

1. *Jaj a gonosz rendeletek elrendelőinek*⁶⁰ || *és akik folyvást*⁶¹ *fáradtságot írnak elő,*
2. *hogy a gyengéket kiszorítsák a jogigényből* || *és hogy elvegyék népem szegényeinek jogát, hogy tegyék az özvegyet zsákmányukká* || *hogy az árvákat kifosszák.*

Vagyis alighanem nem mindig érvényesült a rászorultság elve. Nem az kapott földet, akinek nem volt, hanem az, aki többet csúsztatott a megfelelő pillanatban a megfelelő személynek. Modern történet? Természetesen nem, hiszen mindez körülbelül 2700 évvel ezelőtt játszódott. Vagy talán mégis, hiszen a közhelyessé vált mondatból jól tudjuk, milyen kevés újdonság van a Nap alatt. S ha lennének kétségeink afelől, kiket terhel a bűn, a próféta könyve egy másik helyén megint a segítségünkre siet. Az Ézs 3,14-15-ben ezt olvashatjuk:

⁵⁹ A részletesebb településtörténeti elemzést lásd: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 366–368.

⁶⁰ A szöveg egyazon gyök igeként és főnévként való szerepeltetésével szójátékot alkot, ezt szerettük volna fordításunkkal érzékeltetni.

⁶¹ A *ktb* (*irni*) ige *piél* participiuma és ugyanazon ige *qal* alakja egymás mellett nyilvánvalóan újabb szójátékot alkot. A *piél* duratív jelentését szerettük volna kidomborítani fordításunkban.

14. Adonáj jön törvénykezni || népe véneivel és hivatalnokaival⁶²

Ti letaroltátok a szőlőhegyet || a szegényektől rabolt [holmi⁶³] a házatokban.

15. Mi jut eszetekbe, hogy széttúzzátok népemet, || és a szegény arcát széttapossátok⁶⁴?

Igen, a hivatalnokok és a társadalmi elit tagjai. Az egész akció kapcsán elsősorban ők a próféta kritika elsőszámú célpontjai. Hogy maga YHWH lép majd fel a szegények érdekei ellen, ezt a körülményt a kor gondolkodását és szellemi viszonyait ismerve nem árt komolyan vennünk. Isten mint a jogrend őre nem hagyja, hogy a végtelenségig ilyen korrupt módon menjenek a dolgok. A kritikus hang mögött a társadalom sok tagjának elégedetlensége és kritikája húzódik meg. Mindettől egy csapásra nyilván nem változtak meg a dolgok, a szegények nem kapták vissza elcsalt igazságukat, az utólag odaragasztott házak sem tűntek el, és a lerombolt szőlőskert sem fordult újra termővé. Mi azonban talán gazdagabbak lettünk egy történelmi tapasztalattal: még egy lírai dal is fontos információkat hordozó történelmi forrás lehet, ha komolyan vesszük.

És vajon lehet-e nem komolyan venni egy forrást?

MIKLÓS KÓSZEGHY

„*My loved one had a vineyard...*”

In 722 BC, Samaria was captured by the Assyrian forces, which brought an end to the statehood of ancient Israel. The population had already begun to flee before the conquest, and many had found refuge in the Southern Jewish state of Judah. The resettlement of the refugees meant a serious economical challenge for Judah, which was both smaller and poorer than Israel.

Historical research may find the description of two solutions for coping with these problems in the prophetic song of Isaiah 5 about the vineyard as well as the woe oracles immediately following it. The poem is about an unsuccessful attempt to plant a vineyard while the woe oracles scourge the phenomena of social injustice and corruption.

Both written in the last third of the 8th century BC, the poem and the woe oracles are tightly bound together. Recent archeological research has shown that the Kingdom of Judah had tried to get revenue relatively quickly from vineyard plantation campaigns so that it could finance the settlement of the refugees. On the other hand, they had tried to grant land, big enough to sustain them, to the newcomers among the natives.

According to Isaiah 5 both actions were accompanied by wide-ranging corruption and social injustice, because of which these attempts, going against God's will, could not succeed.

⁶² Lehetséges felfogása a mondatnak, hogy Adonáj népe vénei és főemberei ellen készül törvénykezni.

⁶³ Az értelmezést elősegítő kiegészítés.

⁶⁴ A fordulat igen erőteljes idiómaként is felfogható, mint az igen erőteljes elnyomás kifejezése.

GLÓSZ JÓZSEF

A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében

A hiány és felesleg területi mérlege

Települések¹

Magyarországon az agrártermelés és a produktumaival folytatott kereskedelem bizonyult a 19. századi gazdasági fejlődés és vele párhuzamosan a társadalmi változások motorjának. Ha legfontosabb szegmensének, a gabonatermelésnek és még inkább a gabonakereskedelemnek történetírásunk mégsem szentelt elég figyelmet, annak oka nem az, hogy nem ismerte fel jelentőségét. A forrásadottságok csupán az export és az árak alakulásának kutatásához nyújtottak elegendő támpontot, a belső kereskedelem volumenére, jellegére utaló szórványos adatok nem alkalmasak monografikus feldolgozásra. A témával foglalkozó történész számára nem marad más, mint a gabonatermelés és annak területi megoszlása, valamint az adott területen élő lakosság szükségleteinek szembesítése a hiány és felesleg területi mérlegének elkészítéséhez.

Jelen tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy az egyes települések többletének és hiányának felbecslésével hozzávetőleges képet nyújtson a gabonakereskedelem belső potenciáljáról. Az Erdély, Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék nélküli szűkebb Magyarország megyéiben számításaink szerint mintegy 8,6 millió pozsonyi mérő (a továbbiakban pm) külső gabona iránti kereslet jelentkezett,² amely azonban csupán a megyehatárokat átlépő transzfer minimumát, az egymás közötti szállítások egyenlegét s nem teljes volumenét tükrözi, azaz nem tartalmazza a megyén belüli, illetve a megyehatárokat átlépő, de egymást kiegyenlítő szállításokat. E forgalmat növelő járulékos tényezőkkel elsősorban a változatos táji adottságú megyék körében számolhatunk. Az egyes megyék általunk kimutatott gabonamérlege olyan átlagot fejez ki, amely csupán egy földrajzilag homogén megye esetében tükrözi megközelítőleg a valóságot. Minél nagyobbak a gabonatermelés adottságainak eltérései egy megyén belül, annál kevésbé fedi az átlag az egyes tájegységek tényleges helyzetét. A gabonaforgalom szempontjából ez azt jelenti, hogy minél egységesebb arculatú egy-egy megye nettó gabonamérlege – amely az ellentétes irányú mozgások egyenlegéből adódik –, annál közelebb áll a valósághoz. Viszont a termőképesség változatossága esetén olyan járulékos gabonatranszferrel számolhatunk, amelyet nem tükröznek a megyék statisztikái.

¹ A tanulmány *A gabonakereskedelem Magyarországon* című, előkészületben levő monográfia egyik fejezete.

² Glósz József: *Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében*. Korall, 36. (2009) július 119–140.

Az eddig számításba nem vett, megyén belüli gabonaforgalmon túl nem jelenik meg a fenti számadatban a nettó exportőrök behozatala és a nettó importőrök kivitele. Ráadásul ezek a tételek duplán esnek latba, hiszen ha egy összességében hiánnyal küzdő megye exportál, az a másik oldalon újabb importot generál, s fordítva: egy összességében többlettel rendelkező megye behozatala tovább növeli feleslegét. A valóságban a helyzet még ennél is bonyolultabb volt, hiszen a kölcsönös szállítások általában nem két megyére szorítkoztak, a kiegyenlítődsé számos megyét érintő kör révén következett be. A gabona bonyolult, nehezen követhető mozgása nem teszi lehetővé a tranzitforgalom elkülönítését, így fennáll annak veszélye, hogy ugyanazon tétel több megyénél is beszámításra kerül. A gabonakereskedelem volumenét tovább növeli a tranzitutak és a vízi szállításra alkalmas folyók mentén az áthaladók élelem- és takarmányszükséglete. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy néhány megye, így például Árva, Liptó, Turóc képes volt ugyan burgonyával pótolni a hiányzó gabonát, ám ez korántsem jelentette azt, hogy – ha lehetőségeik megengedték – ne importáltak volna a délebbre fekvő területekről. Végezetül utalnunk kell arra, hogy a kivitelre szánt gabonával folytatott üzlet az exportáló térségek piacain nem különült el a helyi értékesítéstől, így végső fokon ez is a belső kereskedelem részének tekinthető.

E megközelítésben a megyék három nagy csoportra oszthatók: a földrajzilag homogén exportőrökre, illetve importőrökre s a kettő között elhelyezkedő változatos adottságú megyékre, amelyek egyidejűleg exportálhattak és importálhattak gabonát, függetlenül attól, hogy összesített gabonamérlegük hiányt vagy többletet mutatott. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a nettó exportőr esetében a kivitel, a nettó importőr esetében pedig a behozatal dominált. Bár az Alföld és a Kárpátok hegységei révén Magyarország nagy kiterjedésű, homogén tájakkal rendelkezett, peremterületükön olyan megyéket találunk, amelyek mindkét felszíni típust, illetve azok átmenetét is magukban foglalták. A lényegesen tagoltabb Dunántúl teljes egészében e körbe sorolható. A Kisalföldön, illetve a Csallóközi síkságon elterülő megyék egyöntetűségét az Alpok, valamint a Kárpátok területüket érintő nyúlványai törték meg. A közigazgatási határokon belüli táji változatosság tehát elvben a megyék döntő hányadában megteremtette a belső kereskedelem, illetve a kölcsönösségen alapuló, megyék közötti gabonaszállítások elvi lehetőségét, melynek volumene azonban a megyei adatok bázisán meghatározhatatlan, így a rendelkezésünkre álló települési adatokat kell segítségül hívnunk.

Történetírásunkban gyakorlattá vált, hogy – egyéb híján – a városnak minősülő települések lélekszáma alapján határozzák meg a gabona iránti belső kereslet hozzávetőleges nagyságát. Fényes Elek kimutatása szerint a városi jogállású helységek száma a reformkorban 126 volt, s ezek közül 52 a szabad királyi város. Ennél nagyságrenddel több, 783 rendelkezett mezővárosi ranggal, s közel húszszor annyi, 13 765 volt a falvak száma.³ Ha az összes település mintegy 1%-át kitevő s talán a lakosság 10%-át képviselő városi népességet tekintenénk potenciális piaci fogyasztónak, akkor ez 6 pm/fővel számolva önmagában körülbelül 6 millió pm, tehát az 1840-es évek exportjának mintegy másfélszeresét kitevő belső kereskedelmet feltételezne. E mennyiség nem esik messze a megyék általunk számított mintegy 8,6 millió pm-re tehető gabonadeficitjétől, azaz akár valós is lehetne, de – mint azt a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják – a megközelítés alapvetően hibás. Bár Schwartner a 19. század elején megállapítja, hogy a bányavárosok nem

³ Fónagy Zoltán: *A bomló feudalizmus gazdasága*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi történelem 1790–1918*. Budapest, 74.

termelnek élelmiszert,⁴ ezt a tényt nem terjeszthetjük ki valamennyi magyarországi városi jogállású településre. A szabad királyi városok 575 600 főnyi lakossága⁵ kukorica nélkül 4 160 993 pm gabonát termelt a 19. század közepén.⁶ Termelőkről lévén szó, 9 pm/fő szükséglettel számolva ez körülbelül 462 ezer városi lakos ellátását biztosította. A fennmaradó 113 ezer fő szükségletét 6 pm/fővel számolva elvben mindössze 678 ezer pm külső forrást igényeltek a szabad királyi városok. A valóságban azonban nem alkottak egy kifelé zárt gazdasági egységet, amelyben hiány és felesleg kiegyenlíti egymást. Természetes gazdasági környezetükbe ágyazódva hiányuk, illetve esetleges feleslegük helyileg egyenlítődt ki, az összesített adatoknál lényegesen nagyobb forgalmat generálva.

Ugyanakkor joggal vethető fel, hogy egy városi jogállású település nem volt szükségképpen funkcionális értelemben valóságos város. Ez utóbbiakra vonatkozóan a Bácskai–Nagy szerzőpáros kutatásai szolgálhatnak támpontul: a piacközpontok fele szorult gabonabehozatalra,⁷ amiből következik, hogy a másik fele viszont nem, sőt az importálók is fogyasztásuk egy meghatározatlan hányadát maguk termelték meg. A piacközpontok összesített gabonamérlege tehát nem eshetett túlságosan messze a szabad királyi városokétól. A települések jogállása, piacközponti funkciója és gabona iránti kereslete között létezett ugyan egy statisztikailag reális kapcsolat, de nem vezethető le belőle az egyes városok tényleges szükséglete, következésképpen gabona iránti kereslete sem. Ennek volumene nyilvánvalóan kevesebb volt a szabad királyi városok lakosságának összesített fogyasztásánál (körülbelül 5 millió pm), de több a városok gabonatermelése és fogyasztása közötti különbözethetnél (körülbelül 0,7 millió pm), hiszen a statisztikai összesítés elfedi és kiegyenlíti az egyes városok feleslegét, illetve hiányát. Megbízható eredményre csak az egyes városok népességének és gabonatermelésének tételes összevetésével juthatunk. Tudatában vagyunk az így kapott eredmény korlátozott érvényének, hiszen számos városi rangú, illetve funkciójú település maradt ki a statisztikából. Ugyanakkor sok olyan helység került bele, amelynek városi státusza legalábbis vitatható. Mellettük szól viszont, hogy e többnyire kis lélekszámú szabad királyi városok sajátos gazdaságszerkezetüknek köszönhetően biztos piacát képezték a gabonakereskedelemnek.

Mivel a gabonatermelőnek és a szükségletét nem saját termelésből fedező fogyasztónak eltérő igénye van, táblázatunk szerkesztésekor e két komponens elkülönítésére kényszerültünk, ugyanezen okból külön kezeljük azokat a szabad királyi városokat, amelyek felesleget produkáltak.

⁴ Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn. Erster Theil. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.* Ofen, 1809. 400.

⁵ Fényes Elek: *Magyarország leírása.* Pest, 1847. 19.

⁶ Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867.* (Számok és történelem 1.) Budapest, 1973. 280–281.

⁷ Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, 1984. 271.

A szabad királyi városok gabonatermelése és szükséglete⁸

Város	Lakosság	Gabona- termelés pm	Ellátott népesség 9 pm/fő	Ellátatlan népesség fő	Szükségletük/ hiány 6 pm/fő
Arad	18 156	88 240	9 804	8 352	50 112
Bakabánya	3 101	13 182	1 464	1 637	9 822
Bártfa	4 941	16 444	1 827	3 114	18 684
Bazin	4 543	9 162	1 018	3 525	21 150
Bélabánya	1 410	630	70	1 340	8 040
Besztercebánya	5 228	3 600	400	4 828	28 968
Breznóbánya	5 262	43 815	4 868	394	2 364
Buda ⁹	34 893	12 230	1 358	33 535	201 210
Debrecen ¹⁰	55 065	477 766	53 085	1 980	11 880
Eperjes	7 685	30 932	3 436	4 249	25 494
Esztergom ¹¹	7 352	15 070	1 674	5 678	34 068
Felsőbánya	4 500	627	69	4 431	26 586
Győr	18 000	62 517	6 946	11 054	66 324
Kassa	13 034	52 906	5 878	7 156	42 936
Késmárk	4 391	16 630	1 847	2 544	15 264
Kismarton	3 000	14 100	1 566	1 434	8 604
Komárom ¹²	19 113	12 997	1 444	17 669	106 014
Korpona	3 533	20 800	2 311	1 222	7 332
Körmöcbánya	5 052	17 206	1 911	3 141	18 846
Kőszeg	6 823	11 000	1 222	5 601	33 606
Libetbánya	1 611	2 080	231	1 380	8 280
Lőcse ¹³	5 611	32 950	3 661	1 950	11 700
Modor	4 500	13 530	1 503	2 997	17 982
Nagybánya	5 000	916	101	4 899	29 394
Nagyvárad ¹⁴	6 982	13 800	1 533	5 499	32 994
Pécs	15 318	30 300	3 366	11 952	71 712
Pest	88 618	25 359	2 817	85 801	514 806
Pozsony	42 238	36 000	4 000	38 238	232 806
Ruszt	1 200	3 966	440	760	4 560
Selmecbánya	17 000	6 709	745	16 255	97 530
Sopron	14 987	13 200	1 466	13 521	81 126
Szokolca	6 176	51 216	5 690	486	2 916
Szatmárnémeti	14 446	42 114	4 679	9 767	58 602

⁸ Benda Gyula: *Statisztikai adatok*, 284. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, I–II. Pest, 1851. passim

⁹ Óbuda nélkül

¹⁰ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 385.

¹¹ Csak a szabad királyi város

¹² Fényes: *Magyarország leírása*, II. 29.

¹³ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 30.

¹⁴ Csak a szabad királyi város.

Szeben	2 590	12 696	1 410	1 180	7 080
Szeged	35 861	281 310	31 256	4 605	27 630
Székesfehérvár	19 773	30 000	3 333	16 440	98 640
Szentgyörgy	2 634	5 150	572	2 062	12 372
Temesvár	19 081	39 060	4 340	14 741	88 446
Trencsén	3 200	12 200	1 355	1 845	11 070
Újbánya	2 830	8 429	936	1 894	11 364
Újvidék	17 332	150 487	16 720	612	3 672
Versec	13 868	102 732	11 414	2 454	14 724
Zilah ¹⁵	9 416	21 212	2 356	7 060	42 360
Zólyom	1 800	5 849	649	1 151	6 906
Összesen				370 996	2 225 976

Város ¹⁶	Lakosság fő	Gabona- termelés pm	Szükséglet 9 pm/fő	Felesleg pm	Ebből piacra 2/3 rész pm
Kecskemét	44.110	578.806	396.990	181.816	121.210
Nagyszombat	7.717	135.968	69.543	66.425	44.238
Szabadka	45.000	1.146.100	405.000	741.100	494.066
Zombor	21.647	439.000	194.823	244.177	162.784
Összesen					822.343

A táblázatunkban szereplő 48 szabad királyi város adatait összegezve 44 bizonyult gabonából önellátásra képtelennek, s mindössze 4 rendelkezett felesleggel. E tény akár a települések urbánus jellege mellett is szólhatna, ám a közelebbi vizsgálat jelentősen árnyalja a képet. A deficités városok összesített hiánya 2 225 976 pm volt, ez 370 996 főnyi belső forrásból elláthatatlan tömeget, a lakosságnak azonban csupán megközelítőleg a felét jelentette. (Az egyes városok Fényes adatain alapuló népességét összeadva 706 388 főnyi lakosságot kapunk, 130 788 fővel többet ugyanazon szerző 1847-es adatainál.¹⁷) E deficittel szemben áll a fennmaradó 4 város 822 343 pm többlete. Értelemszerűen e két tétel nem vonható össze, hiszen éppen a termelés területi és társadalmi polarizálódása képezte alapvető feltételét a gabonával folytatott kereskedelemnek. A szabad királyi városok gabonahiánya (2,225 millió pm), tehát megközelítőleg az összesített megyei gabonadeficit (8,6 millió pm) 1/4 részét tette ki.

Tekintettel arra, hogy egy formális kritérium, a jogállás alapján csokorba gyűjtött települések lélekszámuk, gazdasági profiljuk alapján markánsan eltérő csoportokba sorolhatók, érdemes gabonatermelésüket, valamint ellátottságukat külön is megvizsgálni. A választóvonalat 10 000 főnél, illetve 50%-os ellátottságnál megvonva a népesebb települések közül 7 város (Debrecen, Szeged, Szabadka, Kecskemét, Zombor, Újvidék, Versec) bizonyult jórészt önellátónak, vagy éppen felesleget termelőnek, valamennyi a nagy alföldi gabonatermelő térségekben. Közel kétszer ekkora (13) a nagyobb városok azon csoportja, amelyek ellátása nem saját gabonatermelésen nyugodott. Szinte valamennyi fontos szerepet játszott az ország bel-, illetve külkereskedelmében (Pest, Temesvár, Győr, Kassa, Ko-

¹⁵ Fényes: *Magyarország leírása*, II. 435.

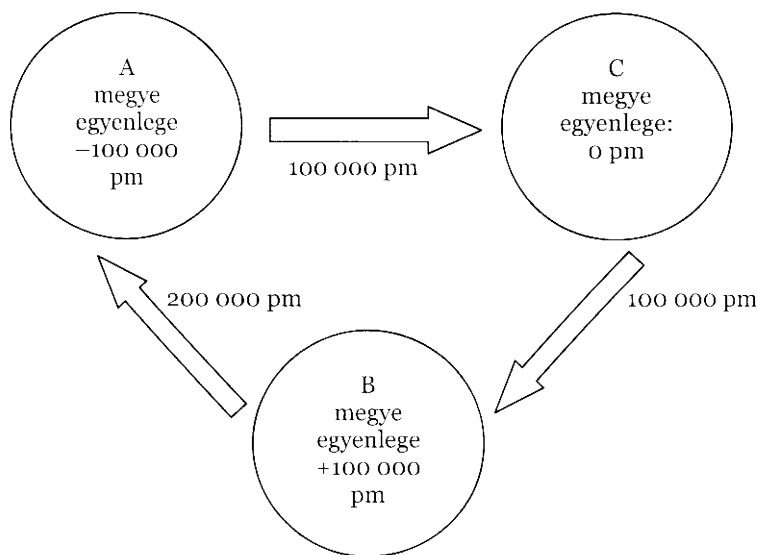
¹⁶ Benda Gyula: *Statistikai adatok*, 284.; Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, passim

¹⁷ Fényes: *Magyarország leírása I.*, 19.

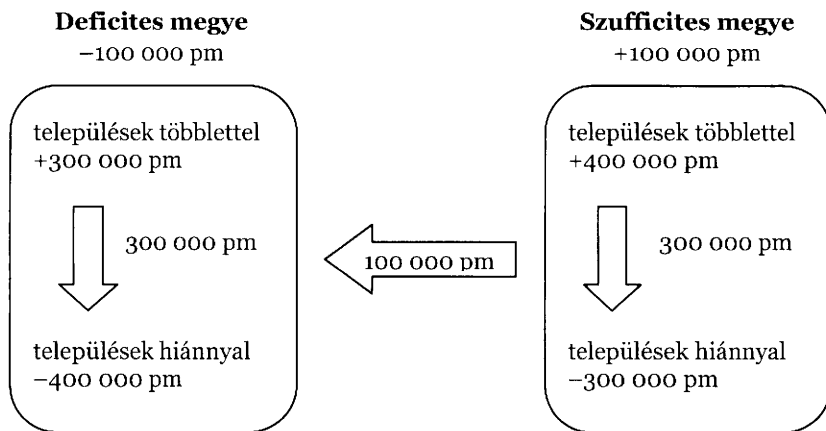
márom, Pozsony, Sopron). A gabonával viszonylag jól ellátott, 10 000 főnél kisebb népességű helységek (7) hajdan jelentős kereskedő, illetve bányavárosok (Lőcse, Breznóbánya), amelyek eredeti tevékenységük hanyatlásával ismét a mezőgazdaság felé fordultak. A hasonló háttérű, sorsú települések nagy részének, kiegészülve a szőlőtermelő szabad királyi városokkal, még ez sem sikerült. A zömmel felvidéki helységek a 10 000 lakos alatti csoport $\frac{3}{4}$ részét képviselték. Összegezve a tanulságokat megállapítható, hogy egy adott város gabonahiánya nem csupán jogi státuszától, kereskedelmi központi funkciójától, de népességszámától sem függött. Ellenkezőleg, a városok lélekszáma függött gabonával való ellátottságuktól vagy attól a képességüktől, hogy gabonadeficitjuket kereskedelemi, ipari, szolgáltatói tevékenységgel kompenzálják. Ez utóbbi városok kinőhették mezőgazdasági kapacitásvukat, de az ellenkezőjére is vannak példák: a gabonatermesztés felfutása alapozta meg a népesség számának növekedését és a gazdaság egyéb ágainak fejlődését. Az alacsonyabb népességű felvidéki városok a múlt relikviáiként zsugorodó gazdasági alapjukra stagnáló, vagy csökkenő népességgel reagáltak, közülük azok tudták megvetni lábukat, amelyek közvetítő szerepre tettek szert a Felvidék és a felvirágzó térségek között.

Mit jelentenek a szabad királyi városok adatai vizsgálatunk tárgya, a gabonatermelés területi hiánya, illetve többlete szempontjából? Mivel a városok adatait a megyei statisztikák nem tartalmazták, járulékos külső gabonakereskedelmi potenciállal számolhatunk ott, ahol a megye és a város gabonamérlege azonos előjelű, azaz mind a hiányok, mind a többletek összeadódnak. Gabonahiányos megyék esetében többlettel rendelkező városra csak egy példát (Pest vármegye – Kecskemét) találunk. Kecskemét többlete Pest megye külső gabona iránti keresletét csökkentette. Gabonafelesleget produkáló megyékben az önellátásra nem képes központok a belső gabonatranszfer volumenét növelhették, s ezzel exportkapacitását csökkenthették, vagy külső forrás esetében a megye gabonaforgalmi egyenlegének pozitív szaldóját rontották. A 48 szabad királyi város közül 12 olyat találunk, amelyben a megyei gabonátöbblet városi hiánnyal párosult. A tucatnyi település összesített hiánya mintegy 0,75 millió pm-et tett ki.

A területi mérleg alapegységeit képező több mint 13 ezer település közül csupán a mintegy négy tucatnyi szabad királyi várost számba véve körülbelül 25%-kal mintegy 11 millió pm-re növekedett a gabona potenciális piaca az országon belül. A megyék összesített 8,6 millió pm hiányán elvben a fennmaradó, különböző jogállású települések, szabadalmas városok, mezővárosok, falvak osztoztak. A települések nagy számához mérten a gabona iránti kereslet csekélynek tűnik, ugyanakkor – mint arra már ismételten rámutattunk – a mutató a megyék közötti, egymást kioltó, ellentétes előjelű szállítások eredőjeként alakult ki, amely így nem tükrözi a megyehatárt átlépő forgalom össz volumenét, hanem csupán különbözetét az alábbi séma szerint:

Nem jelenik meg a gabonamérlegben a megyén belüli kis tájak, települések közötti forgalom sem. A 8,6 millió pm feletti járulékos kereslet számbavételéhez elvben elegendő a rendelkezésünkre álló települési adatok közül az azonos előjelűeket kigyűjteni, mivel ezekből a megye gabonamérlegével összevetve kiszámítható a belső transzfer potenciálja. Szemléltetésül álljon itt a megyén belüli és megyék közötti gabonamérlegek kiegyenlítésének modellje.

A többváltozós modell csak a megyék közötti szállítások sémáját bevonva értelmezhető a valóságos helyzetet megközelítő módon. A deficit gabonamérlegű megyékben a települések hiánya csak abban az esetben generált járulékos forgalmat, ha mértéke meghaladta a megye negatív szaldóját. Ez esetben ezt kompenzáló belső többletre kell következtetni, amely vagy közvetlenül a hiánnyal küzdő települések szükségletét elégítette ki, vagy más megyékből érkező szállítmányok ellentételül szolgált. Mivel az egyes megyék összes településének gabonamérlege nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk kiszámítani összesített hiányukat sem. A fenti megfontolások logikája alapján azonban a települési többlet min-

denképpen növelte a deficités megyék külső vagy belső forgalmát. A gabonából felesleggel rendelkező megyékben a helyzet fordított. Itt a gabonahiányos települések deficitjének arányában, annak kiegyenlítésére növekedett a belső, illetve megyék közötti transzfer nagysága.

Elsőként a szufficités megyék településeinek ellátottságát vizsgálva kitérünk a dél-alföldi megyékre is, amelyek esetében, mint azt a táji munkamegosztás bemutatásánál láttuk, jelentős belső, illetve megyék közötti forgalom nem képződött, legfeljebb tranzit formájában. Ezek számbavétele azért lehet mégis tanulságos, mivel a megyékkel ellentétben több mezővárosból is rendelkezünk adatokkal a 18–19. század fordulójáról, melyekből következtethetünk a gabonatermelés növekedési ütemére az ország legfontosabb exportáló térségében.

Egyes mezővárosok gabonamérlege a többlettel rendelkező megyékben¹⁸

<i>Megye</i>	<i>Település</i>	<i>Időpont</i>	<i>Gabonafelesleg/hiány pm</i>
Bács	Baja ¹⁹	1828	–70 000
		1864	–39 000
Békés	Békéscsaba ²⁰	1785	+75 834
		1855	+195 000
	Békés ²¹	1855	+81 000
	Gyula ²²	1830	–26 186
		1855	+ 51 000
	Orosháza ²³	1815	+11 173
		1855	+133 000
Csanád	Makó ²⁴	1855	+15 702
Csongrád	Hódmezővásárhely ²⁵	1786/89	+127 630
		1855	+150 000
	Csongrád ²⁶	1786/89	+28 095
		1855	–1 200

¹⁸ A gabonatermelés mennyiségét az egységesség érdekében magunk számoltuk ki az általunk alkalmazott standard (10 pm/1200 négyszögöl) alapján. Ugyanígy jártunk el a helyi szükségletek meghatározásakor: 9 pm/fő a termelők részéről, a fennmaradó gabona minden 9 mérőjéből 6 mérő tekinthető feleslegnek, mivel 3 pm a termelés általános költségeként a termelőnél marad.

¹⁹ Bácskai János György: *Baja földrajza*. Baja, 1943. 34–35.; Nagy, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inlyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum I–II*. 1828. 40–41.; Szathmári Károly: *Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehetőségek összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, 1864. 9.

²⁰ Erdmann Gyula: *Kereskedelem 1772–1848*. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története I. Békéscsaba, 1991. 521.; 590.;* ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. 222.

²¹ ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 198.

²² ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 166–168.; Nagy, Ludovicus: *Notitiae...*, 70.

²³ ifj. Palugyay, Imre: *Békés-Csanád...*, 225.; Skolka: *Orosháza topográfiai leírása 1815*. Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Soós István. In: *Békés Megyei Múzeumi Kutatások eredményeiből*. Tanulmányok és forrásközlemények. Békéscsaba, 1988. 146–150.

²⁴ ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 279.

²⁵ Dávid Zoltán: *Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789*. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Bp. 1968. 124. ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 476.

	Hajdúdorog ²⁷	1776/77	+27 000
	Hajdúböszörmény ²⁸	1791/92	+17 300
	Hajdúnánás ²⁹	1771/83	-3 600
Somogy	Kaposvár ³⁰	1828	-7 300
Szabolcs	Nyíregyháza ³¹	1828	-1 200
Tolna	Bonyhád ³²	1790/91	-9 270
		1819/20	-16 730
	Dunaföldvár ³³	1790/91	-6 000
	Szekszárd ³⁴	1819/20	-27 500
		1790/91	-33 700
		1819/20	-44 300
	Paks ³⁵	1852	-43 700
		1790/91	-19 100
		1819/20	-33 900
	Tolna ³⁶	1790/91	-12.700
		1819/20	-20.250

Táblázatba szedett szórványos adataink minden pontatlanságuk, esetlegességük ellenére két markánsan különböző csoportra oszthatók. A Békés, Csanád, Csongrád megyei, valamint a hajdúvárosok tágabb térségük egészéhez hasonlóan saját szükségletüket meghaladó többletet termeltek. E tény önmagában nem meglepő, de a felesleg növekedésének dinamikája annak fényében különösen figyelemreméltó, hogy a 19. század első felében e települések lélekszáma akár háromszorosára is növekedhetett. A növekvő többlet tehát csak úgy állhatott elő, hogy a gabonatermelés a népesség lélekszámát is meghaladó ütemben fejlődött, vagyis a 19. század első felének a magyarországi gabonatermelésben mutatkozó növekménye döntő részben e térségekből, valamint a Bácskából és Bánátból származott. Ugyanakkor az ország legnagyobb gabonatermelő megyéjében, Bács-Bodrogon is léteztek északon olyan mezővárosok, amelyek gabonából nem voltak önellátók.

Ezzel ellentétben a többi felesleget produkáló megye mezővárosainak gabonaforgalmi mérlege. Az eleve szerényebb többletet produkáló megyék jelentős települései legfeljebb az

²⁶ Dávid: *Adatok...*, 124.; ifj. Palugyay Imre: *Békés-Csanád...*, 476.

²⁷ Veliky János: *A mezőgazdaság a kései feudalizmus korában*. In: Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*. Debrecen, 1971. 85.

²⁸ Orosz István: *A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889*. In: Szendrey István (szerk.): *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973. 343–350.

²⁹ Orosz István: *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom*. In: Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás, 1973. 113–118.

³⁰ Bácskai Vera: *A város és társadalma a XVIII. században 1720–1828*. In: Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Vároštörténeti tanulmányok*. Kaposvár, 1975. 158.

³¹ Fűr Lajos: *Nyíregyháza és Nagykovács agrárviszonyai a reformkor küszöbén*. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. Nyíregyháza, 1979. 103–104.

³² Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. (a továbbiakban: TMÖL) Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 386.; Dányi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–87*. Budapest, 1960.

³³ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

³⁴ TMÖL. Összeírások 184, 213.

³⁵ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

³⁶ TMÖL. Összeírások 184, 213.; Nagy: *Notitiae*, 387.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

önellátás közelébe jutottak (Nyíregyháza), többségük azonban zömmel importált gabonát fogyasztott. Tolna megye öt Duna menti, illetve közeli mezővárosának együttes gabonahiánya már 1790 táján mintegy 80 ezer pm-et tett ki, s ez három évtized alatt közel a duplájára, 140 ezer pm-re emelkedett. A valóságosnál alacsonyabb termelési adatokat tükröző dicális összeírások bázisán számított hiányt Szekszárd példáján az 1850-es évek elejének ideiglenes földadó kataszterével vetettük össze. A kapott eredmény egybeesik az 1819/20. évvel. Figyelembe véve az időközben bekövetkezett népességyarapodást, a korábbi hiány mintegy $\frac{1}{4}$ résszel alacsonyabb lehetett, azaz 1790 táján 65 ezer pm, 1820 körül 110 ezer pm, s 1840 táján érhetett el a 140 ezer pm-et. Dunaföldvár gabonahiányát is alátámasztják más források. 1839-ben a mezőváros közel 2000 lakóháza közül összesen 400-ban tartottak igásállatokat, s ezek zöme is hajóvontatásból élt. 1600 háztartás 8000 főnyi lakosságának deficitje 48 000 pm-et tett ki, amelyet csak részben kompenzálhatott a gabonatermelők esetleges többlete.³⁷

A stagnáló szántóterület és gabonatermelés dacára az öt mezőváros népessége 1784–1850 között mintegy a duplájára emelkedett, növekedésük tehát az alföldi mezővárosokétól gyökeresen eltérő bázison alapult. Gabonaforgalom szempontjából ez olyan járulékos potenciált jelentett, amelynek hatása mind a Tolna megyén belüli, mind a megyehatárt átlépő forgalomban jelentkezett. A Szekszárdot, Tolnát és az itt nem szereplő Bátaszéket mintegy 40 000 pm gabonával ellátó bajai piac³⁸ ugyanennyivel növelte Tolna megye 180 000 pm-re becsülhető export kapacitását. Ugyanakkor a felsorolt mezővárosok ellátása további 100 ezer pm belső forrásból származó gabonát igényelt. Az adatokat összegezve Tolna megyében mintegy 2 millió pm terméssel minimálisan 320 ezer pm gabonatranszfer állt szemben, ami azonban nem tartalmazta a gabonából önellátásra képtelen falvak szükségletét. Hasonló helyzetekre a gabonából egyébként felesleggel rendelkező megyékben is bőségesen találunk példát.

Kiindulópontnak az első kataszteri felmérés (1786/89) megmaradt anyagát vesszük. A 19. század közepi állapotokat tükröző adataink szerint a többlettel rendelkező megyék közül Csongrádnak, Fejérnek, Győrnek, Mosonnak menekültek meg kataszteri iratai. Csongrád megye három települése közül Csongrádot és Hódmezővásárhelyt már szerepeltettük a mezővárosok között. Szegvár községben az egy főre jutó gabonatermelés 10,1 pm volt, azaz minimális többlettel rendelkezett. A Fejér megyei három település közül Sárbogárdon úrbéres szántó nem volt, tehát tetemes feleslege a később tárgyalandó uradalmi termelés körébe sorolható. Kuti termelése nem fedezte a gabonaszükségletét, viszont az allódiummal együtt már többletet produkált. Ezzel szemben Inota mérlege a majorsági termelés beszámításával is negatív volt.

Győr megyében 31 település kataszteri adatai maradtak fenn. Közülük 8 helység, a teljes merítés több mint $\frac{1}{4}$ részének gabonatermelése az allódiумok hozzájárulásával sem érte el a 9 pm/fő szintet. A jobbágyfalvak saját termelése pedig 18 esetben nem fedezte a saját szükségleteket. Kedvezőbb volt a helyzet Moson megyében, ahol az allódiális termeléssel együtt mind a 11 település önellátónak bizonyult, s 10 esetben az úrbéres termelés is fedezte a helyi szükségleteket.³⁹

A négy megye közül 31 település 15 040 főnyi lakosságának adataival Győr a legrepresentatívabb, ezért ezek az adatok alkalmazhatók a tévedés legkisebb kockázatával a megye egé-

³⁷ TMÖL A Dunaföldvári Közalapítványi Uradalom iratai 60/i/1839.

³⁸ Gráfik Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem*. Folklor és Etnográfia, 65. Debrecen, 1992. 108.

³⁹ Dávid: *Adatok...*, 124–125.

szére. A nem saját termést fogyasztóknál megállapított 6 pm/fő átlaggal számolva a 15 040 főnyi, a felmérésben szereplő lakosságnak összesen 21 680 pm hiánya volt. A megye 61 554 fős összlakosságára vetítve⁴⁰ becsült hiánya mintegy 88 730 pm-re rúgott a 18. század végén, mely a 192 723 pm kataszteri termésből levezetett 788 754 pm összvolumenű gabonával állt szemben. A 19. század közepére a megye lakossága mintegy 40%-kal növekedve 101 569 főre nőtt, miközben a termelés 1 millió pm-re, tehát kb. 20%-kal növekedett. Tekintettel a termelés megoszlásának bizonytalanságára, az adatokból nem határozható meg a század közepének az egyes településeken képződött összesített hiánya, az azonban joggal feltételezhető, hogy a termelés fejlődését kétszeresen meghaladó népességyarapodás következtében számos eddig önellátó település gabonamérlege vált deficitessé, s a 18. század végén az össztermelésnek mintegy 10%-át kitevő helyi hiány a század közepére akár az 1 millió pm-es össztermelés 20%-ára is emelkedhetett. E szám azonban még magában hordozza az alacsony népességű, ám gabonát bőven termő allódiomok és a népességhez képest kevés gabonát termelő falvak torzító hatását. Az általa generált gabonaforgalom becslésére az úrbéres népességet is felmutató települések lakosságának és az úrbéres gabonatermelésnek az összevetésével teszünk kísérletet. A 104 621 pm úrbéres termelés 11 023 főnyi népességgel összevetve 9,5 pm/fő gabonát eredményez, azaz átlagban a Győr megyei falvak némi többlettel rendelkeztek. Ám ez területileg meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg, 14 falu összesített hiánya 34 338 pm volt. Azaz ha a valós viszonyoknak megfelelően kettéválasztjuk az úrbéres és allodiális termelést, akkor a 31 települést felölelő területen az ellátatlan népesség hiánya közel másfélszeresére emelkedik. Ez a megye egészére kivetítve közel 140 ezer pm, 17% hiányt jelent a megye népességének és termelésének egészére érvényes többleten belül, s tendenciáját tekintve tovább növekedett a 19. század első felében.

Hasonló volt a gabonatermelés birtokosi struktúrája Somogy megyében is. Egy 1848-as felmérés szerint a Kapos mente tíz települése közül összesen egy, Kaposhomok termelése bizonyult elégtelennek a helyi népesség ellátására.⁴¹ 700 pm hiánya elenyésző volt a térség mezőgazdasági kapacitásához képest. Másként alakul a kistáj falvainak mérlege, ha csupán a paraszti termelést vesszük számba. A tíz község közül öt nem volt önellátó, együttes hiányuk körülbelül 3 000 pm-et tett ki. Egy vagy akár tíz község túl kevés ahhoz, hogy mutatóiból az egész megyére érvényes hiányszámot vezessünk le. Annyi azért megállapítható, hogy Somogy falvai az uradalmi termeléssel együtt általában önellátók voltak, ám a 19. század közepére a települések jelentős hányada már nem volt képes saját földön megtermelni kenyerét. Ha a Kapos-völgy arányait az egész megyére vetítenénk, úgy 2,4 millió pm termeléssel 6–7%-os, körülbelül 160 ezer pm-re rúgó belső hiány állna szemben. Ez nem tűnik túlságosan magasnak, de a körülbelül 300 ezer pm-et kitevő exportnak mintegy a felét jelentené. A megyén belül és kívül értékesített gabona pedig már megközelítené a teljes termelés 20%-át.

Somogyhoz képest Tolna megyének nem csupán településhálózata volt lényegesen strukturáltabb – a Duna menti mezővárosokat megközelítő népességkoncentrációt a szomszédos megye nem tudott felmutatni –, hanem táji adottságai is. Az 1771–1773-as évek gabonatermelési táblázatának tanúsága szerint a megye nyugati felét elfoglaló dombóvári járás összességében és 25 települése külön-külön is többletet termelt, ezzel szemben a Mecsek szomszédságában fekvő erősen tagolt, dombos völgyeségi járás falvainak fele nem volt

⁴⁰ *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

⁴¹ Bencze Géza: *A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében*. In: Somogy megye múltjából 7. Kaposvár, 1976. 215.; Nagy: *Notitiae*, 302–310.

önellátó gabonából. Hasonló volt a helyzet a földvári járásban is, ahol a Duna áradásai akadályozták a szántóföldi művelődés terjedését. Kiegyenlítettebb, egyensúlyhoz közeli volt a megye közepét magában foglaló simontornyai járás gabonatermelése.⁴² A 19. század közepéig eltelt hét–nyolc évtized változásait egy 1847-es megyei felmérés segítségével követhetjük nyomon.⁴³

A gabonakonjunktúrának és a kedvező szállítási, értékesítési feltételeknek köszönhetően Tolnában a gyors ütemben kiépülő földesúri allódiumok gátat szabtak a jobbágyok telki állománya növekedésének, ezért a 19. első felében lényegében stagnált az úrbéres szántóföldek nagysága, miközben a népesség száma mintegy 67%-kal növekedett.⁴⁴ Ennek következtében a hetven-nyolcvan évvel korábban még jelentős jobbágyi felesleget produkáló dombóvári járásban is 26 településből mindössze négy közelítette meg az önellátás szintjét, a völgysegiben 32-ből négy, a dunaföldváriban pedig 25-ből kettő. A megye úrbéres szántóin hozzávetőleg 830 ezer pm gabona termett, miközben a népesség lélekszáma puszták nélkül 200 ezer fő körül járt, azaz a paraszti gabonatermelés 4 pm/főt tett ki. Az ellátatlan népesség szükségletét 6 pm/fővel számolva 660 ezer pm-re tehető a jobbágyi népesség gabonaficitje, miközben a megye egésze az uradalmak gabonatermelésének köszönhetően szerény többletet produkált. Az összesen mintegy 250 ezer holdnyi szántón az uradalmak és az úrbéresek 140:110 arányban osztottak,⁴⁵ a kettő együttesen adta a 2 millió pm feletti megyei hozamot.

Mindez Győr, Somogy és Tolna megye példáján azt jelenti, hogy a gabonafelesleggel rendelkező megyékben a 19. század első felében a növekmény döntő hányada az uradalmi termelés felfutásából adódott, miközben a szaporodó paraszti népességnek stagnáló vagy alig emelkedő termelés gondjával kellett megbirkóznia. A történetírásunkban általában önellátónak tekintett vidéki népesség területenként változó hányada tehát külső forrásból volt kénytelen a létfenntartásához szükséges gabonát beszerezni. Paradox módon azokban a megyékben magasabb a rászorulóak aránya (Győr, Tolna), ahol kedvezőbbek a helyben termelt gabona külső piacra juttatásának feltételei. A helyi szükségletek fedezésére elvben elegendő gabona piacra vitele a paraszti lakosság egy részét, elsősorban a zselléreket és töredéktelkeseket is a gabona- és közvetve a munkaerőpiacra kényszerítette, azaz a gabonátöbblettel rendelkező megyékben az ellátás belső feszültségei a kereskedelem kényszerű növekedését eredményezték. Tolna megye települései a 19. század közepén az allódiumok nélkül csupán szükségletük 70%-át állították elő. Hasonló lehet a helyzet Győr megyében is. A kedvezőtlenebb forgalmi helyzetű Somogyban ez az arány 10% körül mozoghatott. A többi megyéről értékelhető adatokkal nem rendelkezünk. Kedvező termelési adottságaik, a relatív földbőség folytán nem számolhatunk jelentős, a belső kereslet által generált forgalommal Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Moson, Temes, Torontál megyében, valamint a Hajdú kerületben. A fennmaradó szufficitos megyékben (Arad, Fejér, Komárom, Pozsony, Szabolcs) a változatos táji adottságok, a viszonylag nagy népsűrűség, a kedvező értékesítési feltételek miatt már minden bizonnyal jelentős belső kereslettel számolhatunk. Számba véve Győr, Somogy, Tolna megfelelő mutatóit, a termelés egészéhez mérve, az allódiumok produktumát figyelmen kívül hagyva mintegy 20%-ra tehetjük a hiányt. A többlettel ren-

⁴² TMÖL. Összeírások 378., 387–395.

⁴³ TMÖL. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai (a továbbiakban: Kgyi) 167/1847.

⁴⁴ Glósz József: *A neoabszolutizmus évei. Tolna megye 1849–1867 között*. In: K. Balog János (szerk.): *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve II.* 99–109.; *Az első magyarországi népszámlálás*, id. mű

⁴⁵ TMÖL. Kgyi. 167/1847.; Glósz: *A neoabszolutizmus évei*, 128.

delkező megyék belső hiányt felmutató csoportjának együttes termelése körülbelül 18 millió pm volt, ennek 20%-a 3,6 millió pm. Ennyivel növekedett a termelés területi egyenletlensége, valamint a tulajdonviszonyok folytán a gabonatranszfer iránti igény az összességében többlettel rendelkező megyékben.

A lokális és megyei gabonamérlegek viszonyáról kifejtettek alapján a gabonadeficitest megyékben a többlettel rendelkező települések növelhették a forgalom volumenét belső csere vagy a határokat átlépő, a megyei szaldóban nem tükröződő szállítások révén. Mivel a gabonaforgalmi egyenleg a behozott és kivitt mennyiség különbözetéből adódik, a forgalom minimális szintje maga a szaldó, felső határát elvben a termelés volumene szabja meg. Ebből az összefüggésből következik, hogy a gabonadeficitest megyékben minden export azonos mennyiségű járulékos behozatalt generál.

Átfogó, valamennyi megyére és azok településeire kiterjedő képet források és feldolgozások hiányában nem tudunk nyújtani. Az alábbiakban táblázatba rendezve közöljük néhány mezővárosnak az általunk alkalmazott standardek felhasználásával kalkulált gabonamérlegét.

<i>Megye</i>	<i>Mezőváros</i>	<i>Időpont</i>	<i>Hiány/felesleg 1000 pm-re kerekítve</i>
Baranya	Mohács ⁴⁶	1840-es évek	-19 000
Borsod	Miskolc ⁴⁷	19. század közepe	-100 000
Heves-Külső-Szolnok	Mezőtúr ⁴⁸	1786	+20 000
Jászkun kerület	Kiskunhalas ⁴⁹	19. század közepe	+19 000
Pest	Nagykőrös ⁵⁰	1828	-26 000
		19. század közepe	+160 000
	Kalocsa ⁵¹	19. század közepe	+90 000
	Vác ⁵²	1828	-55 000
Veszprém	Veszprém ⁵³	18. század vége	-40 000
		1828	-50 000
Zala	Nagykanizsa ⁵⁴	1786–89	-11 000

⁴⁶ Bácskai – Nagy: *Piackörzetek*, 218.; Bezerédy Győző: *Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század második felében*. In: Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 95.; 110.; Kardhordó Kálmán: *Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében*. In: Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 121–151.

⁴⁷ Dobrossy István: *Miskolc katonai-statisztikai leírása 1854-ből*. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, XVIII. Miskolc, 1980. 39.

⁴⁸ Bodoki Fodor Zoltán – Bodoki Fodor Zsigmond: *Mezőtúr város története 896–1944*. I. kötet. Mezőtúr, 1978. 66.

⁴⁹ Janó Ákos: *Gazdasági élet*. In: Janó Ákos (szerk.): *Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia*. Kiskunhalas, 1965. 103.; Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, passim

⁵⁰ Für: *Nyíregyháza*, 103–105.; *Gazdasági Lapok*, 17/1850

⁵¹ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, 168–169.

⁵² Almási Gertrúd: *Vác 1828. évi összeírása*. In: Váci könyvek 3. Új sorozat. Vác, 1987. 118.; 128.

⁵³ Pákay Zsolt: *A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből*. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. Veszprém, 1978. 218.

H. Pálffy Ilona: *Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben*. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 387.

⁵⁴ Dávid: *Adatok...*, 125.

A táblázatban szereplő 9 mezőváros közül 4 mutatott legalább időszakos többletet, valamennyi az alföldi térségben, a nagy gabonatermelő övezet peremén (Mezőtúr, Kiskunhalas, Kalocsa, Nagykőrös). Adottságaik alapján eredményük nem igényel további indoklást, annál inkább megyéjük deficitese volt. Pest megye tetemes hiányának 7/8 része a kettős főváros deficitjének következménye. A nagy kiterjedésű megye ezen felül igen változatos, a jól termő alföldi területek mellett mostoha adottságú hegyes tájakat foglalt magában. A Jászkun terület hiánya messze a hibahatáron, illetve a termelés ingadozásának szélső értékein belül mozgott. Mezőtúr pedig a hegyvidékeket az alföldi tájakkal egybefoglaló Heves-Külső-Szolnok megye szerencsésebb felén feküdt. Vagyis az alföldi mezővárosok mutatói, ha nem is megyéjük, de szűkebb térségük termelésével összhangban álltak, jelezve, hogy a népességkoncentráció ellenére gazdaságuk alapja a mezőgazdaság maradt.

A többletet termelő térségek gabonafelesleget előállító mezővárosaival párhuzamosan a deficitese Baranya, Borsod, Veszprém, Zala egy-egy *oppiduma* maga is hiányt mutatott, sőt mértéke is nagyon közel állt a megye egészének átlagához: Baranyában 2 pm, Mohácson 2,7 pm; Borsodban 4,1 pm, Miskolcon 4,34 pm volt a deficit egy főre jutó hányada. Azaz nem csupán a gabonátöbbletet produkáló, hanem a hiányt mutató mezővárosok is lényegében leképezték szűkebb-tágabb térségük ellátási viszonyait. Ez azonban – mint a deficit is jelzi – nem feltétlenül jelent egy kizárólag agrárbázisra építő helyi társadalmat.

Számszerű adatok hiányában nehéz feladat a gabonahiányos megyékben többletet produkáló településeket felkutatni. Az úrbéri kérdőpontokra adott válaszokban ugyan még a Felvidéken is bőségesen találunk utalásokat saját gabonát értékesítő falvakra, ám ezekből nem világlik ki, hogy a községek egész lakosságának szükségletét meghaladó többletről vagy csupán egy-egy jómódú család feleslegéről van-e szó. Ugyanilyen fenntartások fogalmazhatók meg a reformkori Zala megye gabonaértékesítő falvai kapcsán is. A termelési adottságok és a birtokviszonyok ismeretében mindkét esetben az utóbbi felé hajlunk. Bizonytalanabb a helyzet megítélése a Jászkun területben, ahol közel tucatnyi település tudósít gabonaeladásról a 18. század végén.⁵⁵

Egyértelmű bizonyítékokkal csak konkrét termelési és népességi adatok szolgálhatnak. Baranya megye szentlőrinci járásából nem rendelkezünk ugyan települési statisztikával, de a járás összesített mutatói körülbelül 40 ezer pm gabonafelesleget jeleznek II. József korában.⁵⁶ A regnicoláris összeírás bevallásai alapján számított gabonatermelés a Mohácstól 4–5 km-re, akkor még a Duna mentén fekvő Kölkeden éppen fedezte a saját szükségleteket, ám a tényleges terméshozam ennél feltehetően magasabb lehetett.⁵⁷ Nem tűnik tehát alaptalannak annak feltételezése, hogy a Mecsek és a Duna, illetve a Dráva közötti térség települései többletet termeltek, amit a megye gabonaexportjáról korábban már idézett beszámolók is alátámasztanak. A Mohácson nyersterményekkel évente berakodó körülbelül 300 hajó⁵⁸ hozzávetőleg a megye bruttó gabonatermelésének 10%-át (körülbelül 200 ezer pm) exportálhatta, amit a Szlavóniába irányuló kivitel és Pécs hiányának (körülbelül 70 ezer pm) belső forrásból történő fedezése egészített ki. E tételeket összegezve a deficitese Baranyában akár a 20%-ot is elérhették a helyi feleslegek.

⁵⁵ Tóth János: *A Jászkunság helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve.* Jászberény, 1976. passim

⁵⁶ Taba István: *Mohács ipara és kereskedelme 1786-ban.* In: Baranyai helytörténetírás 1976. Pécs, 1975. 150.

⁵⁷ Bezerédy: *Mohács*, 55.; 74.; 80.

⁵⁸ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, II. 111.

Egységes szempontok szerint összeállított, megbízhatóbb alapokon nyugvó adatsorral a II. József-féle kataszteri felmérés szolgál.⁵⁹ Jászkisér közel 7000 pm-es piaci feleslege alá-támasztja feltételezésünket a terület egyes térségeinek pozitív szaldójáról.⁶⁰ Zala és Pest megye egy-két településre szorítkozó adataiból általánosítható következtetések nem vonhatók le, viszont Sopron megyét 23 település 16 ezer főnyi népessége, egy megközelítőleg 10%-os minta reprezentálja. Az összesített gabonatermelésnek egy főre jutó hányada 7 pm, a földesúri levonása után csupán 6,24 pm. Így aligha meglepő, hogy a már eddig is alkalmazott mutatók alapján 17, az allodiális gabona levonásával pedig 18 település nem volt önellátó, összesített hiányuk 38 704, illetve 42 186 pm-et tett ki. A rossz mutatók ellenére az allódiumok beszámításával 6, anélkül 5 település 16 850, illetve 12 434 pm többletet termelt. A kapott eredményt tízzel felszorozva megyei szinten az egyes települések összesített hiánya körülbelül 400 ezer pm, a másik oldalon többlete pedig 150 ezer pm körül lehetett. A kettő különbözete körülbelül –250 ezer pm, ami meglehetősen közel áll az általunk Bárándy, illetve a földadó kataszter adataiból számított hiányhoz (340 ezer, illetve 248 ezer pm). A járulékos gabonatranszfert vizsgáló elemzésünk szempontjából a 150 ezer pm gabonatöbbletnek van jelentősége, amely a megye össztermelésének 10%-ával növelte a kereskedelem potenciális forrásait.

Az első kataszteri felmérésből Heves-Külső-Szolnok megyében maradt fenn a legbőségesebb anyag, a népesség 78, a települések 74%-áról állnak rendelkezésre a gabonatermelés volumenére vonatkozó adatok.⁶¹ Értelmezésük ennek ellenére problematikus, mivel az adatokat szolgáltató területen termelt 1,9 millió pm gabonát a megye egészére vetítve 2,4 millió pm volument kapunk, amely lényegében azonos a jó fél évszázaddal későbbi eredményekkel (Bárándy –2,6 millió pm, kataszteri –2,1 millió pm). Ha hihetnénk a számoknak, ez azt jelentené, hogy a 19. század első felében stagnált vagy éppen csökkent a gabonatermelés a megyében. A problémára nincs racionális válasz, ám mindez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a települési adatok felhasználásával megvizsgáljuk a termelés helységek közötti megoszlását. Ugyanakkor a termelés összvolumenének bizonytalansága további gondot is okoz. Az első kataszteri felmérés szerint az egy főre jutó gabona mennyisége 14,6 pm, Bárándy szerint 10,24 pm, míg a második kataszteri szerint csupán 7,13 pm volt. Elemzésünk logikáját követve az első két esetben a gabonahiányos, míg az utóbbiban a gabonatöbblettel rendelkező települések egyenlegével növekednék a megyei mérlegben kifejeződő gabonatranszfer. A dilemmát csak úgy oldhatjuk fel, ha az első kataszteri felmérés adatait elfogadva a megyét – erre az időpontra vonatkozóan – átsoroljuk a többletet termelők közé. A kataszteri felmérésben szereplő 108 Heves megyei településből az allodiális termelést beszámítva 82 volt önellátó gabonából, enélkül azonban csupán 29. A csonka megye összesített adatai az uradalmak beszámításával 728 ezer pm feleslege, és ennek 6/9 részével számolva 485 ezer pm piaci terményt mutatnak, míg a jobbágyság termelése összességében közel 300 ezer pm-mel volt alacsonyabb a lakosság szükségleténél. A jelek szerint a földrajzilag meglehetősen tagolt, sík- és hegyvidéket egyaránt magában foglaló megye gabonatermelése nem csupán tájilag volt erősen differenciált, a birtokviszonyok tovább növelték a gabonatranszfer belső potenciálját. A települési adatok összesítése pedig feltárja a termelés és fogyasztás megyei átlagok által elfedett differenciáltságát. A 29, uradalmak

⁵⁹ Dávid: Pécs, 123–125.

⁶⁰ Dávid Zoltán: *Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján.* In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szolnok, 1978. 19–20., 31.

⁶¹ Dávid: *Adatok...*, 123–125.

nélkül is többletet előállító község összesített feleslege 110 ezer pm volt, s vele szemben 79 település 260 ezer pm hiánya állt, amely az össztermelés közel 14%-át tette ki.

E három megye – Baranya, Heves-Külső-Szolnok, Sopron – 18. század végéről származó adataival ki is merültek forrásaink, amelyek segítségével gabonadeficitest területeken többletek után kutattunk, s közülük ráadásul Heves összességében többlettel rendelkezőnek bizonyult. Az előjelek felcserélése azonban számításaink végeredményét nem befolyásolja. Adottságaik – változatos felszín, melyen a hegyek mellett gabonatermelésre is alkalmas térségek is találhatók – sok hasonlóságot mutatnak egymással és 16 további megyével (Abaúj, Bars, Bihar, Borsod, Esztergom, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Szatmár, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén), összességében azonban rosszabbak a hiányon belül mintegy 20%-os többletet produkáló Baranyánál, s közelebb állnak Sopron megye 10%-os mutatójához. Ez utóbbi kulccsal számolva a 19 megye összesen 3,2 millió pm kiegészítő gabonaforgalmat produkált az egymást kiegészítő differenciált belső adottságok révén.

Összegezve a települések szintjére leszállított területi gabonamérlegek végső egyenlegét: a megyék szaldójaként produkált 8,6 millió pm-nyi forgalmat generáló hiány a szabad királyi városok 2,225 millió pm, a többlettel rendelkező megyék 3,6 millió pm belső deficitje, valamint a gabonahiányos megyék 3,2 millió pm belső többlete egészítette ki. Vagyis a települési gabonamérlegeknek a vizsgálatba történt bevonásával a megyei szinten jelentkező gabona iránti kereslet 17,6 millió pm-re emelkedve megduplázódott. Az adatok hitelét az a körülmény sem teheti kétségessé, hogy egy részük a 19. század közepéről, míg a másik fele a 18. század végéről származik, tudniillik a 19. század első felében a gabonatermelés összességében lépést tartott ugyan a lakosság számának emelkedésével, ám a növekmény döntő hányada – mint azt Tolna megye esetében is láttuk – az allódiумokban képződött, így a földesúri pusztákat figyelmen kívül hagyva a települések piaci gabona iránti szükséglete a század folyamán csak emelkedhetett.

JÓZSEF GLÓSZ

The Framework for Corn Trade in Hungary in the First Half of the 19th century. A Territorial Balance of Shortages and Oversupply. Settlements.

Corn trade had a great influence on economic and, indirectly, social development in the 19th century, but only certain elements of it, primarily export and the fluctuation of prices, have been discussed in Hungarian literature, which has not yet explored, for want of adequate sources, the volume and direction of domestic trade or the relationship between the borders of market districts and retail and wholesale sales. Drawing on his previous papers, the author makes an attempt to estimate, on the basis of the territorial distribution of production and population, the excess or shortage of corn in each region, which is the basic requirement for the exchange of goods. He aims to compare his previous deficit estimate of 8,6 million *pozsonyi mérő* (a contemporary unit of measurement equaling 62,53 litres) for all the counties to the needs of the royal and market towns and the villages, and thus explore that latent opportunity which was present in the relations between the various regions of the counties as well as in the balancing trade between the countries. With the addition of these items, the required quantity of corn not covered by domestic production doubled and amounted to four times the export in 1840.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953)

„Nekünk a dolgozó parasztság nagy tömegeivel együtt kell építenünk a szocializmust, mert ha előre szaladunk, azaz elszakadunk a tömegektől, akkor sose jutunk el a szocializmushoz.

De ebből az is következik, hogy nekünk nemcsak a paraszti termelést kell megváltoztatni, hanem magát a parasztot is.”¹

Közelítés a témához

A jelenkortörténetek egyik fontos elméleti és módszertani kérdése, hogy képesek vagyunk-e első ránézésre jól ismert témák új szempontú megközelítésére. Kissé leegyszerűsítve azt állíthatjuk, hogy a Sztálin halálát követő időszak és 1956 történései a széles nyilvánosság előtt is világossá tették az 1948-ban elindított kollektivizálás kudarcát. Az 1953-as „új szakasz” belpolitikai fejleményei a radikális társadalomátalakítás terrorját valamelyest felejtették, mindenesetre kevesebb rosszat ígértek a jövőre. A visszatekintő nézőpontból megfogalmazott patológikus agrár- és vidékpolitika, valamint a paraszti társadalom széttörésének jól ismert állomásait nincs itt értelme sokadszorra elmondani.² Talán azt is mondhatnánk, hogy azzal már lényegében tisztában vagyunk, hogy „mi történt?”, de annál kevésbé foglalkoztunk a „miért” és a „hogyan” kérdésekre adható válaszokkal. Egyáltalán nem közömbös az, hogy a kortársi perspektívákból és megnyilatkozásokból nézve milyen módon tudjuk megmagyarázni a történeteket: az utókor szemében fokozottan irracionális döntések és jelenségek leltárát minden bizonnyal csak akkor lehet életszerű közelségbe hozni, az adott térben és időben felhalmozott tapasztalat súlyát mérlegelni, ha egyfajta „laboratóriumként” tekintünk a diktatúra ezen időszakára.³ Ez a közelítésmód minimálisan is feltételezi, hogy a politikai hatalmat társadalmi miliőjébe ágyazva igyekszünk értelmezni. Célszerű a „politikát” láthatósági viszonyként felfogni, arra mint színpadra tekinteni, amelynek szereplői akarva-akaratlanul részesei egy társadalmi drámának. A sztálinizmus magyar fő

¹ Donáth Ferenc: *A falu szocialista fejlődésének kérdései*. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Akadémiája 6. Budapest, 1949. 22.

² Ennek irodalmát és legutóbbi tárgyalását lásd: Varga Zsuzsanna: *„Kényszeríteni kell a parasztot...”* (*Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években*) In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtörtelések évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 2008. 53–65.

³ Lásd például Lampland, Martha: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago, London, 1995. 16–23.

alakja, Rákosi Mátyás a dramatizálás jelentőségére egyébként konkrétan utalt.⁴ Az ilyen módon instrumentalizált politikai gyakorlatnak minimálisan is az volt a jelentősége, hogy normaadó lett a ránk maradt forrásszövegek nyelvét tekintve is. Erre az összefüggésre is vonatkozik a tanulmány címében olvasható „szocreál” kifejezés. Arról van itt szó, hogy amit ma látunk, olvasunk, az egy – a virtuális valóságteremtés sztálinista sztereotípiái szerint – formált forrásbázis, ami számos nehézséget okoz.⁵

Az uralmat és a társadalmat elsősorban nem ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogom fel. Ennél sokkal fontosabbnak tartom azokat a mindennapi formákat és gyakorlatokat, amelyekben a cselekvők tudomásul veszik és alakítják saját valóságukat. A sztálini típusú, szovjetizált diktatúrák társadalmát alapvetően a következő összetett tényezők alkotják: a „szocializmus projektje”, a hagyományos struktúrák megtartóereje, az iparosodás és végül a „társadalmi autonómia” mindennapi miliói.⁶ Ebbe a gondolatmenetbe vélem belehelyezni a kollektivizálási kampány néhány itt bemutatott összefüggését, azt feltételezve, hogy az írott történeti források ilyen módon való megszólaltatásával életszerű közelségbe hozhatók a kortársi – főként – alulnézeti perspektívák és „megélés-történetek”. A kommunista párt apparátusa és erőszakszervezete által irányított és végrehajtott beavatkozások mellett figyelembe kell venni az állami ajánlatokat, hogy az azokra adott társadalmi reakciókat történeti kontextusaikban értelmezhesük.⁷ Ezek egyik igen fontos elemét jelentette a kollektivizálási kampány kettős kommunikációja. A nyilvánosságnak szánt program alapvető célja az volt, hogy a rejtteni szándékoltat minél inkább leplezze. Ez utóbbi elsősorban a gazdasági erőforrások és a társadalmi-kulturális miliók ellenőrzése volt.⁸

Mit értünk kollektivizálás alatt? Először azt kell hangsúlyozni, hogy a propagandában használt „mezőgazdaság szocialista átszervezése”, „nagyüzemi gazdálkodás” és hasonló, a lényegét elfedő elnevezésekkel szemben itt elsősorban egy utótörténeti fogalommal van dolgunk, amelynek eredeti latin (*collectio*) alakja és „összegyűjtés” jelentése rendkívül fontos. Ez a tartalom utal az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolására és a közösnek gondolt üzemek kialakítására, a földek és a tartozékok egybevonására. Másodszor, ha az embereket, a széles értelemben felfogott paraszti és falusi társadalom tagjait is bevonjuk a fogalomalkotásunkba, akkor válik igazán érzékelhetővé az, hogy a kollektivizálás problematikáját mindenképpen indokolt a megszokott agrár-, parasztság- és vidéktörténeteken túl ösztársadalmi, még konkrétabban városi kérdésként is tárgyalni.⁹ Harmadszor azt hangsúlyozom, hogy a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete. Az

⁴ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, 1994. 203.

⁵ A nyelv „fegyverként” való értelmezésére lásd: Ö. Kovács József: *Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában*. In: Megtorlások évszázada, 331–351.; Ö. Kovács József – Kunt Gerő (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása*. Miskolc, 2009.

⁶ Bővebben lásd: Ö. Kovács József: *A színlelt szocializmusról*. In: Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kóvér György tiszteletére*. Budapest, 2009. 483–491.

⁷ Van, aki kifejezetten a „részvételi diktatúra” koncepcióra épít: Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven–London, 2005. 10–14.

⁸ Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York–Oxford, 1996. 14.

⁹ Az extenzív iparosításra lásd: Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956*. Szeged, 1993.; Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon*. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, é. n. 394.

államhatalmi erő sokszorosítását egy kikényszerített, szocreál jellegű mobilizációval, egy minél nagyobb társadalmi részvételt megcélzó propagandakampánnyal erősítették. A hadjárat logikája mentén megtervezett és koreografált akciók mindennapossága sajátos társadalmi reakciókat váltott ki, amelyeket aktív jellegükben célszerű megközelítenünk, ábrázolnunk.

A politikai diktatúra által intézményesített terror, az összeütközések sajátos és „azonos idejű” kooperációkat, az „alkalmazkodó ellenállás” különböző formáit indukálták.¹⁰ Ezek kortársi horizontjainak feltárása azt feltételezi, hogy a retrospektív nézőpontunk mellett folyton kísérletet kell tennünk az akkori jelen-felfogások és jövőhorizontok értelmezésére. Egyrészt tudjuk, hogy a szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolati, a politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.¹¹ Másrészt az államosítási, koncentrálási folyamatokban a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezik meg az állam parancsait, mert maga az állam jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos testbe vésett jelensége.¹² Azt gondolom, hogy ebből kiindulva célszerű felvetni az „alkalmazkodó ellenállás” mindennapi formáival (például munkalassítás, álengelemesség, névtelen fenyegetés) kapcsolatos bármilyen teoretikus és reáltörténeti kérdést. Témánk szempontjából konkrétan tesztelni kell James C. Scott ismert, ám magyar miliókben alig kutatott értelmezését, aki szerint „a paraszt az állammal mint munkaadóval, felvásárlóval, ellátóval, pénzkölcsönzővel, munkavezetővel, gazdasági főnökkel és adóbehajtóval szembesül”.¹³ Kérdés, hogy a kollektivizálás első hullámaiban az agrártársadalom tagjainak csak ezekkel az évszázados kihívásokkal kellett-e szembenézniük.

Propagandisztikus jövőkép és az agrárpolitika új szerepe

A második világháború végétől azért jutott kiemelt szerep az állami agrárpolitikának a vidéki, falusi értékváltozások szempontjából, mert gyökeresen megváltoztatták a birtokhierarchiát. Történeti távlatban szemlélve az 1945 utáni történéseket, a földkérdést is csak a paradoxonok alapján lehet leírni.¹⁴ Amennyire meghatározó volt a parasztság jelentős részének földhétsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, ami az agrártársadalom többségének hátrányos helyzete és a kollektivizálás kényszere nyomán keletkezett. A sajátosan rationális falusi társadalmi kontroll is lényegesen átalakult, így az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának ürbetöltő szerepe lett. 1948-tól a mindennekfelett álló célkitűzés az volt, hogy a „szocializmus” vidéki felépítését – az életszínvonal felemelésének ígérete mellett – a termelőeszközök „társadalmasításával” minél inkább előre vigyék.¹⁵ A kommunista párt nyilvánosság előtti megnyilatkozásaiban a következő gazdasági és társadalomszabályozó elemek voltak a program

¹⁰ A „társadalmasodásra” lásd: Simmel, Georg: *A vizsály*. In: uő.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest, 1973. 261.

¹¹ Bourdieu, Pierre: *A „szovjet” változat és a politikai tőke*. In: uő.: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Budapest, 2002. 27.

¹² Bourdieu, Pierre: *Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája*. In: A gyakorlati észjárás, 108–109.

¹³ Scott, James C.: *Az ellenállás hétköznapi formái*. Replika, 23–24. (1996) 109–110., 117.

¹⁴ Szakács Sándor: *A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956*. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbgazság felszabadulásától napjainkig*. Budapest, 1998. 287–295.

¹⁵ Habuda Miklós (szerk.) et al.: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998. 15–32., 55–65.

meghatározó részei: „tervszerű munkaerő-gazdálkodás”, a mezőgazdaság gépesítése, a beszerzési, értékesítő, termelő- és egyéb szövetkezetek megerősítése, az „állami birtokok” „mintagazdaságokká”, a parasztság valóságos iskoláivá” való fejlesztése.¹⁶ A programnyilatkozat a „földfelajánlások”, valójában a földtől való megfosztás céljainak és technikáinak az eredőjére is rávilágított: „A mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása a mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlő-szövetkezeteknek.”¹⁷

A kortársi latolgatások és döntések megértése szempontjából is kiemelkedő fontosságú a párt „szociálpolitikára” vonatkozó ígérete. Már létező valóságként állították színpadra a következőket: „A népi demokráciában megvalósult a munkásság évtizedes szociálpolitikai programjának legtöbb követelése: a 48 órás munkaidő, a fizetett szabadság, a női és gyermekmunka törvényes védelme, egyenlő munkáért egyenlő bér, a tanoncmunka törvényes rendezése stb.” Részben utaltak az egészségvédelmi és az ún. szociális biztonság súlyos történelmi-társadalmi örökségére. Alapvetően hiányos volt a betegségi, öregségi, rokkantsági és balesetbiztosítási rendszer kiépítése. Nyilvánvalóan hátrányos helyzetben voltak az agrártermelők és a falun élők, hiszen a társadalombiztosítás ekkor még nem vagy csak részben terjedt ki rájuk.¹⁸

A nők tömeges munkavállalása miatt az anya- és csecsemővédelem terén, a napközi otthonos ellátásnál „különös figyelemmel” kívántak lenni „az e téren elmaradt falu szükségleteire”. Az 1948 nyarán kiadott pártprogram a munkanélküliség teljes felszámolását ígérte: „a termelőerők fejlesztése, a tervgazdálkodás, a kapitalista elemek kiszorítása útján”.¹⁹ Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban foglalkozni kell a program azon részével, amely az egyházak és a vallásosság kérdésére vonatkozott. Ekkor már nagyrészt lezajlott „a falu megszállásának” szimbólumaként értelmezhető és Pócspetrihez kötődő koncepció per.²⁰ A „demokratikus nevelés egységes szellemére” való hivatkozással a kollektivizálást megelőzően az egyik legfontosabb kohéziós tényező, a különböző egyházi és civil miliók széttröszölése is szerepelt a célkitűzésben.²¹

Mit kínált még a kommunista párt propagandája a falun lévőknek? A visszatérő megállapítás rendszerint az volt, hogy a „kapitalista út” egyenlő a „kulákosodás” útjával, ami a „dolgozó parasztság” lesüllyedéséhez vezet. 1949 elején ezt úgy fogalmazták meg, hogy a „vagyon hatalma leáldozott”.²² Amitől sokan félhettek, arra vonatkozott a következő agitációs utasítás: meg kell mutatni a „középparasztnak, hogy a kulák után nem kerül rá sor”. A szovjet típusú kollektív gazdaságokat („termelőszövetkezeti csoportokat”) politikai és kulturális bázisként állították a színpadra, amelyekbe „teljesen önkéntesen” lehet be- és három év után kilépni. A sztálinista radikális utópianak megfelelően kilátásba helyezték az

¹⁶ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.) In: *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai*, 26.

¹⁷ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 27.

¹⁸ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001. 344–347.; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003. 88–91.

¹⁹ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 27–28.

²⁰ Lásd Ember Judit: Pócspetri című dokumentumfilmjét, 1982.

²¹ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 29.

²² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS-276. 85. Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (MSZB) 16. ő.e. 1949. március 10.

időjárástól való függőség kiiktatását is. A nők egyenjogúságát kifejezetten a „szövetkezeti úthoz” kötötték.²³

A kommunista párt kettős kommunikációjában a szintén szovjet importból származó átfogó kampány tudatosan épített a vizualitásra, ezért szervezték meg gondosan a filmvetítéseket, tematizálták a képes újságokat és a brossúrákat. Különösképpen figyeltek a nők megszólítására. A „szövetkezeti agitációban” továbbra is tagadni igyekeztek a szovjet „kolhoz meséket”, és elsősorban a földműves-szövetkezetek népszerűsítését propagálták. Az ezzel kapcsolatos agitációs háttérutasításban az ún. „demokratizáló és egyesítő közgyűléseket” kifejezetten tudatos módon tették saját megfogalmazásuk szerint is „harci tereppé”.²⁴

Az előbb vázolt nyílt és rejtett céloktól, a közeli és távoli jövőbe tolt utópikus ajánlatoktól meg kell különböztetni a módszereket, amelyek legfontosabbikaként az államosítással, a tagosítási eljárással radikálisan megváltoztatták a birtokeloszlás korábbi rendszerét. Miután elrendelték több száz község földjének tagosítását, hatványozottan érvényesült a kommunista párt szerepe. A tagosítás első lépésének szánt földösszeírását kifejezetten pártfeladatként s csak másodsorban földhivatali munkaként határozták meg.²⁵ Az utasítás szerint az egyes szakaszokat (táblakijelölés, csereterv, csereföldkimérés, majd végül telekkönyvezés) a tulajdonváltoztatás gyorsított, néhány napon belül lefuttatott eljárása zárta.²⁶

A tagosítással országosan szó szerint szétfelbontották a korábbi birtokszervezetet, a leghatékonyabb módon kihúzták a kuláknak nevezett paraszti réteg alól a földet. Mindamellettt változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be, amit egyben a parasztság „megfegyelmezésére” is használtak.²⁷ Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ez – főleg a háborús hadigazdálkodás tapasztalatai után – önmagában nem volt újdonság a parasztság számára. A kommunista párt agrárpolitikájának azért lett még megrázóbb jelentősége a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl összekapcsolódott a koncentrált egyház- és vallásellenességgel.²⁸ A falu szovjetizálási programja és „megszállása” 1948-ban valójában az egyházi iskolák erőszakos államosításával kezdődött, ami megelőzte a radikális agrárfordulatot.²⁹

A hírek és tapasztalatok társadalomalkotó jelentőségéről

„Mióta paraszt emberek ülnek a községházán, azóta a népet nyúzzák, mint a kutyát. A reakciós világban nyugodtan és jól élt a nép. Az urak nem tudták, hogy a parasztember hogyan csal. A tanácsstagok nagyon is jól tudják, mert maguk is nagyon sokat csináltak. Minden félretett vagy eldugott terményünket megtalálnak, mert tudják, hogy a parasztember azt hova dugta el. Az eldugott terményt nemcsak megtalálják, hanem el is viszik. Ezért mi örökre gyűlöljük a tanácsrendszert és a Szovjetuniót.”³⁰

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ MOL M-KS-276. 93. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (MSZO) 1948–53. 115. ő. e. 5–13. 1949. augusztus 27.

²⁶ Uo. 9.

²⁷ Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Gyula, 1992. 67–75., 77–83.

²⁸ *A Magyar*, 164–166.

²⁹ A szerepek, az én-képek eltávolításaira, zavaraira és a negatív identitás kérdéseire lásd: Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok)*. Budapest, 1981. 12–15., 40–41.

³⁰ MOL M-KS-276. 93. MSZO. 259. ő. e. 274. Jelentés a Szabad Föld szerkesztőségéhez 1951. február 15 – március 3. között érkezett levelekről.

A falvak mindennapi és rendkívüli jelenségei alapvetően a paraszttellenes állami politika mentén formálódtak, és sokréteggű társadalmi reakciókban tükröződtek. A bizonytalan eredetű, szárnyaló híreket, a hangulatjelentések tömeges szövegeit nem célszerű csak folklórnak, a történetkutatás tárgykörén kívülnek tekinteni. Azok éppen a bizonytalanság, a bomló identitások miatt – a propaganda által gerjesztett – háborús hangulatban sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak. Arra is feltétlenül utalni kell, hogy alig néhány év telt el a háború és az azt követő újabb kollektív traumák (*málenkij robot*, kitelepítések, internálások) kezdete óta, miközben új földindulás és individualizált „osztályharc” kezdődött. Ebben a miliőben lehet életszerűen értelmezni az én-felfogásokat még inkább elbizonytalanító híreket, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálásokat.³¹

Az ellenőrzött nyilvánosság ekkori világába az ún. közérdekű hírszolgálat, még pontosabban a járási főjegyzők írásos jelentésein keresztül tekintünk bele.³² A sajátos történeti forrásokban elsősorban két szabályszerűsége ismerhetünk rá. Egyrészt ezek a szövegek a diktatórikus hatalom elvárásainak és a jelentésíró íráskészségének megfelelően formáltak. Másrészt folyton a hiányokra, a problémákra világítanak rá, amelyek persze sohasem fognak megszűnni, hiszen maga a politikai hatalom jelölte ki igen távoli utópikus céljait, amelyek mítikus jellegére és elérhetetlenségére a kortársak folyton utaltak. Ebben az esetben a leghelyesebbnek az tűnik, hogy ezekben a szövegekben a politikai mobilizáció mértékét, módszereit, következményeit és értelmezéseit igyekszünk követni. Az élet különböző területein bevezetett állandó és részletes ellenőrzéssel, a mesterségesen felfokozott háborús tudat (amelyben csak ellenség és barát létezik) kialakításával bármilyen jelenség más jelentést kaphatott. Így például Polgár községben az állategészségügyi okokból a tisztai ájtárónál bevezetett karhatalmi ellenőrzés kapcsán az „a vélemény alakult ki, hogy ezzel az intézkedéssel hadiállapot állt be az országban”.³³ A pápai nyilatkozat „lakossági elítélése”, a kötelező antiklerikális kijelentések, „sikeres” termelési versenyek mint a mobilizáció megszokott módszereiről való megnyilatkozások mellett a több községben tapasztalt rossz terméseredménnyről és bizonytalanságról értesülhetünk. Így például Tiszadobon több területen még a vetőmagot sem tudták biztosítani, ugyanott a tanyai lakosság nem tudta, hogy hova kerül az ún. tanyaközpont, ahol a továbbiakban élniük kellett volna. A prügyi pillanatkép a megszokott koreográfiára utal. Azok, akik a beadási kötelezettségüket nem tudták teljesíteni, „elestek a prémiumtól” a jelentés szerint, ami valójában a járandóság újabb elvonását jelentette. Ugyanakkor a többség számára, ezek szerint 300–400 fős falusi lakosság jelenlétében tartották meg július 24-én a „terménybegyűjtési ünnepélyt, amikor is feldíszített traktorokkal és új terményszállító szekerekkel a közönség felvonult a szövetkezeti magtár elé, ahol a községi MDP-titkár ünnepi beszéd keretében adta át a terményt a szövetkezeti átvevőnek”. A korábbi vallási-kulturális tradíciók kiiktatása céljából megtervezett rituálék alapvetően megfeleltek a sztálini modellnek: a „szövetkezetinek” nevezett magtár új kultikus helynél, egy gazdasági-kereskedelmi egységnél a politikai hatalom birtoklója (a papi

³¹ Goffmann idézett művén túl lásd: Bodó Julianna: „Így kollektivizálták minket...” *Kulturális antropológiai elemzés két székelgyföldi településről*. Csíkszereda, 2004. 51–53.

³² Erre lásd: Galambos Sándor: *Rém' híres kor*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszi kiszolgáltatottság – Paraszi érdekvédelem, öngazgatás*. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. Gyula, 1994. 156–163.

³³ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) IV. B. 411/d. Szabolcs megye alispánjának közérdekű hírszolgálat, 1949–1950. 2. dob. 1949. július 27.

szerep mintája alapján) ajánlja fel, adja át a terményt. A falusi, új identitásteremtő kísérletek tömeges példáihoz tartoztak a „kultúrbrigádok” „szórakoztató” műsorai is.³⁴

A színpad mögötti terekben azonban sokkal élesebb konfliktusok feszültek, amelyek ki-váltója itt is az erőltetett „táblás gazdálkodás” programja volt. Sokakat, köztük az ibrányiakat, az 1945-ben földhöz juttatottakat is eleve frusztrálttá tette a bevételcsökkenés. Rákamazon gyűlést szerveztek 1949. július 17-én, ahol több száz (a jelentés szerint 700–800) fő összejövetelét „zavarták meg”. Az ÁVH – az „osztályellenség” normájának megfelelően – volt vitézt, csendőrt, cséplőgép-tulajdonost és kulákot tartóztatott le. Valójában a „szövetkezeti üzemek” működésképtelensége volt a probléma, amire egyértelműen utalt a jelentés is.³⁵

A mindennapi falusi életvilágok töréspontjaiban az egyeduralomra törő pártdoktrína és képviselői folyton azzal szembesülhettek, hogy a legitimitás, a tömeglojalitás megszerzése hallatlan nagy kihívás. Például Nagyhalászikban „azt beszélük, hogy azért van rossz idő, mert istentelenek az emberek, és veri őket az Isten. Beszélük továbbá, hogy csak propaganda az, hogy országosan jobb a termés, mint az elmúlt évben volt. Sokkal kevesebb a termés keresztre és súlyra is, mint tavaly, és ez is az Isten büntetése. Beszélük továbbá, hogy a szerződéses sertésstenyésztőktől az állam elvesz ingyen két malacot, és azt azoknak adja, akinek nincs.”³⁶

A lokális miliókben a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak. Az új kommunista doktrínát és – mint láttuk, egyes helyeken nevéen nevezve – propagandát sok helyen az őt megillető módon kezelték.³⁷ Feltételezhetően nem csupán a jelentésíró fantáziájával magyarázható az, hogy a falusi folklór ritualizált hírei, idézett és persze konstruált megnyilvánulásai társadalom- és kultúraszervező tényezők lettek.³⁸ Akár ellenállási formára is utalhat az a főjegyzői szöveg, hogy Demecserben a „pápai határozattal kapcsolatban arról beszélnek, hogy a kommunista párt tagjai nem részesülhetnek szentségekben, nem fogják őket megesketni és eltemetni, és a gyerekeiket nem fogják megkeresztelni”.³⁹ A sajátos kettős kultúrák, kommunista párttagság és egyházhoz tartozás, templomlátogatás, a gyerek hittanoktatásának jelenségei külön feltáratlan fejezetet képeznek a társadalomtörténetben.

A pártpropaganda háborús hangulatgerjesztése újabb – védekezési reflexként és vágyakozásként is értelmezhető – fantáziálások, világvége-képek felerősödését eredményezte. Ebben a miliókben fő viszonyítási ponttá vált a háborútól való félelem, ami elsősorban a belső megosztottságot, a hatalom- és uralomgyakorlást teszi még hatékonyabbá. Demecserben az a hír terjedt, hogy „Olaszország fegyverbe lép és háborúra készül, és valami keresztes háborút akarnak megszervezni az amerikaiak”. Nyíracsádon többen állították, hogy a „görög katolikus templom tornyában azért van órség felállítva, mert minden percben azt vár-

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A Szabad Népnek panaszlevelet író tsz-elnök ezt így fogalmazta meg: „Ha én mondom valamit a tagoknak, azt mondják, hogy hazudtunk már eleget. Hiába építjük a szocializmust, ha közben éhezni kell.” MOL M-KS-276. 93. MSZO, 259.é.e. 107. 1951. június 18–23.

³⁸ Illusztratív példáink alattvalói, mindennapi „ellenpolitikai rítusoknak” tekinthetők. A politikai rítusok érzelmi, oktató hatására, az absztrakt problémák megjelenítésének lehetőségeire lásd: Zentai Violetta: *Politikai antropológia: a politika antropológiája*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997. 20–21.

³⁹ SZSZBML IV. B. 411/d. 2.dob. 1949. július 27.

ják, hogy mikor jönnek a jugoszláv ejtőernyősök”. Lövőpetriben is azt beszélték, hogy „Oroszországban köves eső elverte az egész országot, mert ott kommunisták laknak”. Tuzsérban a vallásos emberek attól tartottak, hogy elviszik a papjaikat. Encsencsen a pápai körlevél ismertetése után „meg vannak ijedve, hogy most már nem mehetnek a templomba a kommunisták, nem keresztelik meg gyermekeiket, a pap nem esketi meg őket és nem temetik el”. A nagykállói járásbeli Kállósemlőben az úttörők nyaraltatása kapcsán az terjedt el, hogy tizenegy balkányi és szakolyi lány esett teherbe, akik a nyíregyházi kórházba kerültek. Itt is beszédtema volt az, hogy a kommunisták ki lesznek tagadva az egyházból.⁴⁰ Leveleken egyesek kifejezetten az idők változását abban is mérték, hogy a gyerekeik már sokszor nem a megszokott „Dicsértesség”-kel köszönnek. Ófehértón az iskolai „szülői értekezleten egy pár asszony felemlítette, hogy az iskolákból a feszületet miért vették le. Azt mondták, hogyha ott volt eddig, most is maradhatott volna. Ez úgy tűnt fel, mintha a pap izgatta volna fel az asszonyokat, s emiatt az államvédelmi hatóság ki is szállt, de a kihallgatások megfelelő eredményre nem vezettek.”⁴¹

A másik, közvetlen félelemforrás a kolhozszervezéshez kapcsolódott. Nyíradonyban „azt hangoztatják, hogy most már minden jó volna, csak ne csinálnák tovább azt a tábláscsoportot, mert az kolhoz fog eredményezni”. Nyírbéltek községben arról beszéltek az emberek, hogy „most már itt a kolhoz, cselédnek kell lenni mindenkinek, már pedig örültek, hogy a cselédsorstól megszabadultak és most újra visszaessenek oda, ahol voltak”. Jellegzetesnek tekinthető az, hogy a tszcs-alakítást elsősorban közvetlen falubeli személyek viselkedéséhez kötötték. Az említett faluban két helyi „bűnbakot” is megneveztek, a gazdajegyzőt és a tanyabíró, akik állítólag aláírták, hogy az itteni tanyák helyén kolhoz legyen.⁴²

Nyírbogáton az volt a „rémhír”, hogy „Rákosi Mátyást a közelmúlt napokban Budapesten megölték és sebesülésével a kórházban kezelik”, de azt is terjesztették, hogy „Rajk le tartóztatásakor Péter Gábor vezérőrnagyot megölték és meghalt”. Penészleken nyomott hangulatot tapasztaltak, mert „sokan félnek a jövőtől, miután nem akarnak szövetkezeti gazdálkodásban lenni”. Nyírmadán is egyre többen gondolták a fogatot feleslegesnek, mert azt várták, hogy a jövőben majd minden munkát traktorral végeznek.⁴³

Az újabb adózási forma, a „tervkölcsönjegyzés” folytonos konfliktust jelentett. Tiszaeszláron a „reakció” ellenpropagandájával magyarázták, hogy a „kötvényjegyzés azért kell, mert félünk a szerbektől, hogy megtámadnak bennünket, és a kötvény áráért Amerikától vásárolunk fegyvereket. Azt is beszélük, hogy kell a pénz, hogy megint meglőgjon valaki.” A „tervkölcsön” elutasítását jelzi, hogy az azt jegyző „népnevelőknek sokan azt mondták, hogy inkább odaadják a földjüket, de ne kérjenek tőlük pénzt. Több helyen csúfosan, szóbaállás nélkül utasították ki a népnevelőket.” Itt a római katolikus pap is kritizálta a tervkölcsönjegyzési gyakorlatot. Gégényben viszont éppen paptársa jegyzett 1500 ft-ot az elsőik között, amit rögtön közhírré tettek. Több helyen a „tervkölcsönt” hadikölcsönként értelmezték. Mándokon azt prognosztizálták, hogy „ennek a rendszernek” csak három hónapja van hátra, háborúval vagy anélkül, de megváltozik a helyzet. Pócspetriben, több mint egy évvel az ott élők megalázása után is, a helyi miliók erejének tartósságát fedezhetjük fel:

⁴⁰ SZSZBML IV. B. 411/d. 2.dob. 1949. július 27.

⁴¹ Uo. 1949. október 13.

⁴² Uo. 1949. július 27. A Heves megyei Poroszló községben a törvénybíró többeknek azt mondta: „hát már Te is megbolondultál, hogy beléptél a tszcs-be. Be akarjátok hozni a faluba a kolhozot.” MOL M-KS-276. 93. MSZO 131. ő.e. 1708. 1949. november 23.

⁴³ Mások szerint „Rákosi elvtárs már több mint 3 hónapja nincs meg, de titkolják, mert ha közzé volna téve, akkor kitörne a forradalom.” SZSZBML, IV. B. 411/d. 2. dob. 1949. október 13.

„a tervkölcsonnel kapcsolatosan népmvelői munka során előhozzák a vallás kérdését, és ez az első, amellyel a legtöbb házban kitérnek, és azt mondják: meg lennének elégedve a demokráciával, csak a vallást ne bántsák.” Encsencsen kifejezetten bizalmatlanok voltak a „tervkölcsonnel” szemben, „és azt mondják, hogy Rákosi Mátyás sok pénzzel megszökött és ezért kéri most a kölcsonnt”.⁴⁴

Hírek, hitek, vélemények, értelmezések kavalkádja tárult elénk, amelyek a sajátos falusi „közvéleményből” azt is érzékeltetik, hogy a vidéki társadalom meghatározó része a nekik tulajdonított kijelentésekben nem véletlenül túlzott. Joggal feltételezhető, hogy ezek a megfogalmazások sokszor a kommunista programmal szembeni leplező, elutasító magatartásmódok érzelmi–mentális eltávolító technikái voltak. Alapvető céljuk a korábbi identitásformák védelme lehetett.

A represszív állami politika sokkal láthatóbb és közvetlenül megtapasztalható volt a „kuláknak” nyilvánított embereket sújtó napi terrorban. Szabolcsban a megyei párttitkár így adott tájékoztatást az „osztályharc” egyes részleteiről: „Tapasztalható a megye területén, hogy a kulákok felé kollektív felelősség eszközét alkalmazzák, pl. ha egy kulák valamit elkövet, a községben feltalálható összes kulákot felelősségre vonják. A megyei titkár elvtárstól értesültünk, hogy elég gyakori eset az, hogy a kulákot megtalpalják, amiből sok esetben kórház következik és ugyanezt alkalmazzák a nagykereskedők felé is, aminek a következménye disszidálás, a kulákoknál pedig az első talpalás után felajánlják a földjüket.”⁴⁵

A mindennapi tereket megszálló diktatórikus, kriminalizálást eredményező gyakorlat társadalmi reakcióiban olykor az ambivalenciát, az iróniát is felfedezhetjük: „A községben egyes házakra ki van írva, hogy kulák vagyok, vagy népnýúzó kulák, és így a középparasztságot is összekeverik a kulákkal. Így az egyik nádfedele házra is ki volt írva, hogy népnýúzó kulák vagyok, és amikor bementünk a házba és megkérdeztük a háztulajdonosától, hogy miért van kiírva, hogy népnýúzó kulák vagyok, erre ő azt felelte, hogy nem tudja. Megkérdeztük tőle, hogy tényleg kulák-e. Ő azt mondta, hogy ha egyszer kiírták, valószínűleg az.”⁴⁶ A parasztellenes állami beavatkozás természetrajzának hasonló vonásaira világított rá egy Heves megyei jelentésíró: „A kulákok részéről sem volt semmiféle megmozdulás, annak ellenére, hogy 26 kulákot mozgattunk ki földjükből. Az egyik kulák pl. elhaladva a tagosító bizottság irodája előtt, szellemesen megjegyezte, »a tagosító bizottság be fogja bizonyítani, hogy mégis csak mozog a föld.« Kikövetkeztették, hogy a kulákok alatt meg fog csúszni a talaj.”⁴⁷

A hangulatjelentésekben folyton érzékeltették, hogy „sokan rémuralomnak nézik a demokráciát”, amit a nómenklátúra egyes tagjai pozitívként értékelték, hiszen „ez nagyon jó hatással van a középparasztságra, mert így nem mer a kulák mellé állni”.⁴⁸ A megbélyegzés mindennapi példáihoz tartozott, hogy a falvak kapuin és házfalain megjelentek a kuláküldözés motívumai, amelyek az individuális és kollektív identitás feloldásának hatékony eszközei voltak. Ennek közvetlen hatására utalt ez a megfogalmazás: „Általában véve megállapítható, hogy ezen községben a középparasztságot összekeverték a kulákokkal.” A bizalmatlanság és bizonytalanság nyilvánvaló jele volt, hogy a példaként említett Nagykálló

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MOL M-KS-276. 93. MSZO 142. d. 214–216. 1949. április 11.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 31. ő. e. 360. 1949. szeptember 23.

⁴⁸ Uo. 142. d. 214–216. 1949. április 11.

környéki „17 holdas középparaszt a tanyáról nem mer a községbe bejönni, attól fél, hogy ő is kulák”.⁴⁹

Az alkalmazkodó ellenállás példái

A falusi társadalom radikális átalakítása és a kollektivizálás új szempontú jövőbeli feldolgoásaiban megkerülhetetlen feladat az előbbiekkal összefüggő egyházi iskolák államosításának párhuzamos tárgyalása.⁵⁰ A nagy nyilvánosságot kapott Pócspetrihez kötődő terror és koncepció per a falusi terek megszállásának szimbóluma lett. A pártpropaganda az államosítási törvény melletti aláírásgyűjtést kezdeményezett, broszúrákat adtak ki, Tolnában például megjelent a „Megyei Népnevelő”, „kultúr” és más agitációs csoportokat, röpgyűléseket szerveztek a rendszerint városokból kiküldött pártapparátusbeliek. A pócspetri eljárásban is közreműködő Kádár János ezt olvashatta az „ellenállásról”: „Néhány adat az elvétve előfordult, s az egyházi reakció által szervezett akcióról: Fejér megyében Sárszentágotán a pap elárvereztette az iskola udvarán lévő fát az államosítás előtt. Dunaföldváron az államosítás előtt való éjszaka betörték az iskolába és a pénztárban lévő 2500 forintot ellop-ták. Hőgyész községben a bútorokkal jártak el így az államosítás előtt. Baranya megyében néhány pap a kulccsal együtt (iskolakulcs) megszökött. Abaújszántón a pap a pócspetri gyilkos lelkiüdvéért misét mondott. Letartóztatták. Az egyházi reakció által elkövetett esetek túlnyomó többsége anyagi jellegű.”⁵¹ A tiltakozások további formái voltak: Szedresen a püspöki megbízott a templomban mérte fel az államosítás támogatóit, majd tiltakozó táviratot küldött Budapestre a község nevében; ugyanő a gyerekek mesedélutánján a főszerepeket „Reakció Jóska és Komcsi Pista” között osztotta ki, akik közül a jelentésíró szerint az előbbi győzött a színpadon. A Szekszárdhoz közeli egyik majorbeli misén a pap állítólag azt mondta, hogy „az iskolák államosításával a templomokat is államosítják, és lehet, hogy a vallást is eltörlik. Ne tartsunk a fekete demokráciával, hanem a fehérrel. Közölte ezenkívül, hogy már egy pár katolikus papot letartóztattak. Felhívta a hívők figyelmét, hogy nehéz napok várnak a katolikus egyházra, és álljanak mellette. Értesülésünk szerint a lakosság között ez a felhívás visszhangra talált.” Nagykönyiban a pap a tanítókat az esküjükre emlékeztette, s tanítási „sztrájkra” biztatta őket, s akkor „kezdjenek csak tanítani, ha a rendőrség kényszeríti rá.” Szekszárdon a tiltakozásra összehívottak inkább elhagyták az iskolát. Újfehértón gyerekek részvételével zajlott tiltakozás, de végül elfogadták az államosítást.⁵²

Az egyes felekezetek papjainak magatartását folyton ellenőrizték. Tömeges utalásokat olvashatunk verbális rendszerkritikáról, mint például a Heves megyei gyöngyösoroszi pap esetében, aki a (marxizmus kapcsán) az „izmusoktól” óvta az embereket.⁵³ A Bács megyei Katymár református lelkésze pedig a tagosítás elleni tiltakozásra biztatta a gazdákat.⁵⁴ Az előbbi típusú reakciók a pártállami mozgósítás újabb akcióit váltották ki, amelyeknek egyik technikai formája a Szatmár megyei Hódászon is megfigyelhető volt, ahol a „népnevelők” – a görög katolikus pap szovjetellenességének ellensúlyozása céljából – a faluban faliújságokat helyeztek el. Ennek tartalmáról és eredményéről így számoltak be: „elmegy a nép búcsút járni Máriapócsra, és ott a temetőben együtt alszanak a férfiak a nőkkel, és ezzel elér-

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A kérdéskör egy részére lásd: Szabó Csaba – Szigeti László: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Budapest, 2008.

⁵¹ MOL M-KS-276. 75. Kádár J. titk. ir. 25. ő. e. 1–2. Budapest, 1948. június 22.

⁵² MOL M-KS-276. 75. Kádár J. titk. ir. 25. ő. e. 18–20. 1948. d. n.

⁵³ MOL M-KS-276. 93. MSZO, 131. d. 00485. 1949. július 27. (Heves m.)

⁵⁴ Uo. 113. d. 65–66. 1949. augusztus 29. (Bács-Kiskun m.)

ték, hogy a búcsújárás csődbe jutott.”⁵⁵ A politikai hatalom által irányított megszégyenítésből keletkező szegénymint szociális fájdalom egészen kézzelfogható történeti bontakoztak itt ki, amelyek egyszerre fejezték ki a már oda nem tartozás, az identitásvesztés és ugyanakkor az elutasítás érzését.⁵⁶

Az állami terrorral szembeni „kulákszervezkedések” valójában rendszerint esti, kártyázás közbeni beszélgetést jelentettek. Az ezek alapján konstruált koncepciók perек a többségi társadalom számára megfélemlítő hatásúak voltak, sokakat ténylegesen belső emigrációra kényszerítettek. A vádlottak között volt, aki ilyen módon 1951-től 1958-ig álnéven dolgozott az iparban.⁵⁷ Más típusú ellenállási formák is előfordultak, amelyek szintén a sajátosan „aktív társadalom” képét érzékeltetik. Ezek spontán (verések, az ablakbetöréstől az életlen állat kihelyezéséig) és szervezett jellegéről máig csak hézagosszerű ismeretekkel rendelkezünk.⁵⁸

A kollektivizálás társadalmi gyakorlata

„L. Donáth, Hegedűs e. VIII. 12.

1. Ennek a jelentésnek a fényénél felültek az a gondolat, hogy talán nem ártott volna előbb kikérni a véleményét s utána beleölni a rengeteg pénzt.

2. A jelentés lényegében elutasítja a további kertészkedést, ahelyett, hogy megmondaná, hogyan javítsunk. Szerintem érdemes futni a pénzünk után s megtalálni gyorsan a javítás módját. A jelentés ilyen formában egyébként elégtelen. R.”⁵⁹

Az első táblás csoportok úgy alakultak meg, hogy az 1948. augusztus 28-i kormányrendelet alapján a 25 holdnál nagyobb nagybérleteket kisajátíthatták. A földosztásból 1945-ben kimaradt vagy a hadifogságból hazakerültek és más nincstelenek lettek az első tagok. Például a Tiszántúlon és másutt gyakran önkényesen vagy állami erőszakkal foglaltak el területeket.⁶⁰ Kezdetben 10 taghoz és 30 holdhoz kötötték a tszcs megalakulásának alsó határát. 1949 végén a tagok 98,5%-a agrárproletár volt. Egy év múlva a földterület 59%-a, vagyonuk 65%-a állami juttatásból, beruházásból vagy hitelből származott.⁶¹

Hogyan tudta a politikai hatalom ezeket az eredményeket produkálni? Mint érzékelhetjük, a terror mellett elsősorban úgy, hogy adópolitikával, az adminisztratív és a fizikai erőszak eszközei révén a széttzilált egyéni gazdaságokat 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás

⁵⁵ Uo. 142. d. 221–223. 1949. október 31. (Szatmár m.) A helyi pártvezetőségek konkrét személyek megszégyenítését célozták meg, ennek eszközei voltak többek között a kihelyezett szegény-, illetve dicsőségtáblák. Uo. 115. ő.e. 62–67. 1949. április 8. (Békés m.); SZSZBML IV. B. 411/d.1.d.1950. sz.n.

⁵⁶ Goudsblom, Johan: *Időrezsimek*. Budapest, 2005. 12–15.

⁵⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBSZTL), V-145.335. 1958. november 25. Kihallgatási jegyzőkönyv; Uo. V-145.335. 1959. január 3. Kihallgatási jegyzőkönyv.

⁵⁸ Lásd például Őze Sándorné – Őze Sándor: *Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely, 2005.; a porcsalmái tüntetésre lásd: ÁBSZTL, V-91.584. 1951. március 25. Ennek részletes feldolgozását végzi Farkas Gyöngyi.

⁵⁹ Rákosi M. cédlás jegyzete. 1950. körül MOL M-KS-276. 93. MSZO 630. d. 130.

⁶⁰ MOL, M-KS -276. 93. 147.ő.e. 44. 1949. március 25.

⁶¹ 1950. december 31-ig 2185 tsz-t tartottak nyilván, amelyekből szinte mind (2149) III. típusú, azaz a legkevésbé „kollektív” tsz volt. Honvári János: *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958)*. In: uő. (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1997. 525–526.

kikényszerítésével ellehetetlenítette.⁶² Ennek egyik döntő lépése volt a több évszázad alatt kialakult tanyarendszer, a kijelölt falvak és majorok elsorvasztása.⁶³ Az évről évre megbolygatott földindulások azt eredményezték, hogy 1949 őszétől 1953-ig 2280 községben (a települések 70%-ában) mintegy négy millió hold területet tagosítottak. A községek felében kétszer, másutt ennél többször is. Az ennek során alkalmazott erőszakos és rendszerint hátrányt jelentő földcserét sokan nem vállalták. Ennek a katasztrofális állami politikának a következményeként a földtulajdon biztonsága lényegében megszűnt⁶⁴, elvándorlás indult, és munkaerőhiány lépett fel, a termésátlag-eredmények messze elmaradtak az egyéni gazdákétól. A szakszerűség hiánya⁶⁵ is fokozta a krízist, ezért kollektív gazdaságról vagy a mai értelemben vett nagyüzemi gazdálkodásról nem lehet beszélni. A gazdálkodás és az intenzív munka színtere ténylegesen a háztáji gazdaság volt. Becslések szerint a 1950-es években a paraszti jövedelem 70%-a innen származott.⁶⁶

Érdemes végül egy pillantást vetni a kollektivizálás első hullámainak számszerűsíthető eredményeire. Azért célszerű – az állami represszió csökkentő – Nagy Imre kormány színrelépéséig, 1953 júliusáig nyomon követni ezt, mert utána a tsz-ek száma csökkent, és egészen a befejező szakaszig (1959) ez volt a maximum nagyság, amelynek kapcsán beszélni lehet a kollektivizált terület kiterjedéséről. Magyarországon 1953 közepén 5224 tsz és tszcs volt regisztrálva 376 ezer taggal, 2819 holdon. Ez azt jelentette, hogy az ország mezőgazdasági területeinek 26%-a tartozott az említett „szövetkezetekhez”. Ekkor az egyéni gazdaságok aránya 54% volt, a maradék pedig más formákhoz tartozott.⁶⁷

A kollektivizálás első hullámainak társadalmi gyakorlata alapvetően mindig a konkrét lokális érdekek és presztízsszemponatok, a korábbi időszakokban kialakult falusi szegregálódások mentén írható le. Például Bács-Kiskun megye egyik településén – más nemzetiségi területekhez hasonlóan – a kitelepítésből kimaradt svábok 1948-ban alakítottak egy 80%-ban csak közülük kikerülő csoportot. Ennek konkrétan megnevezett oka az volt, hogy egyébként nem jutottak volna földhöz. Tervük között állítólag az is szerepelt, hogy a hivatalosan közös területet egy év használat után szétparcellázzák. Másutt külön székely tszcs-k vagy foglalkozások (a hivatalos fő tevékenységi körben iparosok, molnárok, rendőrök), ismét más helyen csak földművesekből vagy csak a kommunista párt tagjaiból verbuválódó érdekcsoportok szerinti formák jöttek létre. A településenkénti változó képre jellemzően, helyenként a nincstelenekből szerveződő csoportoknál azt is dokumentálni lehet, hogy a „búzávetéshez és a műtrágya szóráshoz karhatalommal kellett a csoport tagjait kihajtani”.⁶⁸ Visszatérő jelentések, panaszok szólnak diktatórikusan viselkedő, a tagokat pofozó vezetőkről, korrupcióról, hanyag munkavégzésről és lopásokról.⁶⁹

⁶² Nádasdi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Nyíregyháza, 1996.

⁶³ MOL M-KS-276. 85. 9. ő. e. 2–5. 1949. január 14.; Magyar Közlöny, 1949. január 22. 17. sz.; Uo. 1949. február 12. 33. sz. Ugyanekkor a Dunántúlon és a Tiszántúlon kialakították a kirakatjellegű mintakörzeteket, például duplájára emelt gépparkkal. MOL M-KS-276. 85. 10. ő. e. 49–51. 1949. január 21.

⁶⁴ A „földfelajánlások” révén 1953-ig 1,5 millió hold került az államhoz, amelynek nagy részét a gazdaságok nem tudták művelni. Honvári: *Magyarország gazdaságtörténete*, 529.

⁶⁵ 1953. december 31-én 3307 tsz-elnök közül 2203 semmilyen képesítéssel nem rendelkezett. Uo. 533.; MOL, M-KS-276. 85. 10. ő. e. 7–16. 1949.

⁶⁶ Honvári: *Magyarország gazdaságtörténete*, 535.

⁶⁷ Uo. 536.

⁶⁸ MOL, M-KS-276. 93. MSZO 113. d. 99–101. 1949. január 19.

⁶⁹ Uo. 142. d. 178–184. 1949. december 31.

Az 1949 elején felülvizsgált, a minisztérium szerint a legjobbak közé tartozó tszcs-k körében (103) vizsgálatot végeztek. Már az első fázisban nem javasolták 13 további engedélyezését, („ki nem küszöbölhető kapitalista, szektás veszélyek, taglétszámcsökkenés, terrorizmus miatt”), így tehát 90 csoport reprezentatív mintája alapján tudunk – nem pusztán gazdasági képet – alkotni. Mennyiben tekinthetők ezek kollektív gazdaságnak? Eszerint hetven százalékuk felelt meg a pártállami normáknak. Más szempont szerint 45%-ról lehetett azt mondani, hogy „részben osztatlan csoportbérleten” gazdálkodtak, 13%-uk „egyéni- leg kijelölt tagok tömörülése útján”. Ekkor még elenyésző volt azoknak a csoportoknak a száma, amelyek a kulákoktól elvett területen gazdálkodtak. Szintén kevesen voltak, akik saját, korábbi földjükön gazdálkodtak, esetleg még részben ide lehet számítani az ún. vegyes származású földterületeken dolgozókat. Összességében a tagok (1992 fő 90 csoportban) legnagyobb része a mezőgazdasági, agrárproletár rétegből (58%) és a háború utáni újbirtokosokból (38%) került ki. Hozzájuk képest csupán 4% volt a régi kisparaszt, alig lehetett számszerűsíteni a régi középparaszti réteget. Bár a tszcs-k többségében (56%) a tagoknak volt saját földje, de azt csak igen kis részük (14%) volt hajlandó bevinni a közös tulajdonba. Jellemzően, a kint hagyott területeken belterjes művelést, míg a bevitt földeken extenzív gazdálkodást folytattak. Ez utóbbi sem képezett jelentős arányt (21%), és az őszi munkák idején – ezt „kapitalista tendenciaként értékelve” – alkalmanként bér munkásokat is alkalmaztak.⁷⁰

Mintavételünk csoportjainak a tagsága nagyrészt (58%) kommunista párttagkönyvvel rendelkezett. Ennek ellenére a kortársi pártértékelés szerint is a vizsgált körben egyértelműen a „szektás veszély”, azaz több irányú szegregáció mutatkozott. A következő vonalak mentén különültek el: újbirtokosok és régi kis- és középparasztok, volt hadifoglyok, Szlovákiából kitelepített magyar telepesek, a kommunista párt „rendezőgárdistái”, „közös munkában összeszokottak”, rokonság. Több helyen a nőket vagy az időseket zárták ki. A legelterjedtebbnek az számított, hogy csak a földnélküliekből alakultak meg a csoportok. Országosan általánosnak vélték, hogy a középparasztok nem akartak a kollektív gazdaságban tevékenykedni. Ekkor még csupán két helyen, az észak-magyarországi zempléni borvidéken és a Pest megyei Zsámbékon fordult elő az, hogy néhány közülük tag lett. A pártzsargon szerint a „kolhoz-rágalmazás és csajkamese” tartotta távol őket. „Baloldali elhajlásnak” minősítették azt, hogy földet egyes helyeken csak azok kaptak, akik egyúttal a tszcs-hez is csatlakoztak. Egy helyen (Pusztaföldvár) a „kommuna-rendszer” alapján akartak szervezkedni.⁷¹

A többségében kommunista párttagokból álló csoportokról sokat mondó az a megállapítás, hogy a „kezdeményezésnél éppúgy, mint a későbbi irányításnál, általában a párt szerepe érvényesült”. Ez azt jelentette, hogy helyenként az „önkéntesség elve nem érvényesült a megalakulásnál, a csoportot kisebb-nagyobb kényszerrel hozták össze”. A létrejött csoportokat elsősorban a beígért állami támogatás tartotta egyben. Ebből a szempontból is jellemző volt a Dunántúlon található III. típusú csoportok összetétele, mert azok kevés kivétellel ebbe a kategóriába tartoztak. Ezen a földrajzi nagytájon feltűnő volt még az úgazdák magas aránya. 1949 elejéig statisztikailag rögzített üzemekbe elsősorban a családfők léptek be, asszonyok és fiatalok általában nem. Nők csak a csoportok 26%-ában, elenyésző számban voltak tagok.⁷²

⁷⁰ MOL M-KS 276. f. 85. MSZB 10. ő. e. 7–16. 1949 eleje.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

A szociális összetételt tekintve a nincstelenek aránya elsősorban a Tiszántúlon volt a legnagyobb, ugyanakkor az erősen ipari körzeteket is magában foglaló Észak-Magyarországon volt a legmarkánsabb az újbirtokosok jelenléte a tsz-ekben. A gazdasági helyzetet elég tömören jellemezte az állami bizottság: „A csoportok nagyobb részét rossz gazdasági körülmények között találták [...] az igénybevett földek nagyon kiuzsorázottak, viszont a szabotáló kulákok földjei jó termőerőben vannak.” A tagok a jószágaikat általában nem vitték be a „társas gazdálkodásba”. „A nincsteleneknek nagyon gyakran még a fejadagjuk sincsen meg, éppen ezért sűrűn jelentkezik az igény gabonára, más élelmiszerekre, Hódmezővásárhelyen felnőttek és gyermekek ruházati és lábbeli ellátására”.⁷³

Szakszerű nagyüzemi gazdálkodásról egyáltalán nem lehetett beszélni, ennek egyik alapvető oka a területek szétszórtsága és nagy távolsága volt. A vizsgált csoportok egyharmadánál annyira kevés volt az egy tagra eső földterület, hogy az embereknek nem tudtak munkát adni. Sőt, ezeken a helyeken eleve extenzív gazdálkodásra rendezkedtek be, ami még irracionálisabbá tette a helyzetet. Néhány csoportnál fordult elő az, hogy a tagok és családtagjaik a nagy terület miatt nem tudták elvégezni a munkát.⁷⁴

*

A vidéki Magyarország társadalma a beszolgáltatás, a tagosítás, az adózás, a terrorral párosuló kollektivizálási kampány, valamint a korábbi egyházi és társadalmi miliók felbomlásának hatására radikálisan aktivizálódott.⁷⁵ A „szocialista projekt” – iparosításhoz és utópikus célokhoz – igazított kínálata, egyes rétegek számára nyújtott előnyei sajátos részvételt, a politikai diktatúra társadalmiasítását eredményezték. A kampányok mindennapokba behatoló folytonossága és színpadiassága a tervszerűnek gondolt program számos elemét önjáróvá és dinamikussá tette. A szovjetizálás hírei és tapasztalatai, a traumatizálódások és alkalmazkodások együttesen képezték azokat a kettős kommunikációkat, színlelt magatartásformákat, amelyek a „létező szocializmus” évtizedeiben is nyomon követhetők. A földek és emberek részleges „összegyűjtése”, „kollektívákba” terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja. Ugyanakkor, a földindulások ellenére, a kollektivizált, rendszerint csak papíron létező szocreál üzemformák a vizsgált periódusban látványos kisebbségben voltak. Összességében elmondható, hogy majd csak – más szovjet rezsimekkel összehangoltan – az 1958 utáni frontális kollektivizálási hadjáratral pecsételték meg hosszú időre a paraszti tömb sorsát. A „kolhoz modell” elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története, amely az erőforrások pazarlását és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlítható lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdünk.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ 1949-ben 65, 1950-ben 45, 1951-ben 50, 1952-ben 150, 1953-ban 50 ezer, 1949. január 1. és 1954. jan. 1. között összesen mintegy 360 ezer agrárkereső hagyta el a mezőgazdaságot. *Adatok és adatlékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* Budapest, 1957. 30.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

The „Socrealist” Contexts of the Collectivization Campaign (1948–1953)

The most radical social operation in Soviet-type dictatorships was the partial “collection”, “collectivization” of land and persons. As a result of compulsory delivery, the consolidation of land, taxation and the collectivization campaign, accompanied by terror, as well as the dissolution of former ecclesiastical and social milieus the society became extremely active. The offerings of the “Socialist project”, aligned with industrialization and utopian goals, as well as the advantages it provided for certain groups meant a unique participation in political dictatorship. The continuity of the campaigns, permeating everyday life, and their theatricality made several elements of the apparently well-designed program self-propelled and dynamic. The author lays special emphasis on the description of contemporary interpretations and the everyday practice of adaptive resistance. The news and experiences of “Sovietization”, traumatization and tabooization, all these together created those double communications and pretended forms of behavior, which were present even in the decades of “living Socialism”. Despite the seismic changes, Socreal factory models, existing mostly on paper only, were in apparent minority in the analyzed period. The “kolkhoz model” is primarily the history of importing a failure into Hungary, which was a mere waste of resources. The social practice of the first waves of collectivization can almost always be described along the village segregation process of the previous era. In summary, we can claim that it was only the post-1958 frontal collectivization campaign – carried out in coordination with other Soviet regimes – that sealed the fate of the peasantry in the long run.

ZAKAR PÉTER

Tábori papok fegyelmi ügyei a reformkorban

Bevezetés

A cs. kir. tábori püspökség 1848-as forradalom előtti története az ún. késői jozefinizmus korába tartozik. Az alábbiakban néhány – a korábbi szakirodalomban többnyire eltitkolt fegyelmi problémát szeretnénk ismertetni. Mindez nem jelenti azt, hogy a tábori lelkészkar általános fegyelmi helyzete más katonai testületeknél rosszabb lett volna. Témaválasztásunkat elsősorban az indokolja, hogy a korábban megjelent feldolgozások leginkább a tábori lelkészekkel kapcsolatos rendeletekkel, illetve a kimagasló szolgálati teljesítményt nyújtó hadlelkészekkel foglalkoztak. Figyelembe kell vennünk, hogy a 19. század '20-as éveinek végén a papi hivatások számát illetően az Osztrák Császárságban gyorsan javult a helyzet. Az 1816-ban alapított, bécsi *Augustinum* számított a világi papság elit képzőhelyének. A '20-as évek végén a redemptoristák, főként Klemens Maria Hofbauer törekvései nyomán egy új buzgósági hullám indult útjára, amely különösen az ifjú papságot hatotta át. Hofbauer buzgó karitatív munkássága mellett főként az egyéni lelki gondozásra fektetett hangsúlyt, elsősorban az egyetemi hallgatók és tanáraik között, továbbá a liturgiát – szemben az állami előírásokkal – barokk pompájában állította a lelkigondozás szolgálatába.¹ A tábori püspökség történetének ismertetését mindig az adott időszak tábori püspökének jellemzésével kezdjük.²

Vincenz Billig (1831–1832)

Vincenz Billig 1777-ben született Teschenben, és kifejezetten tábori lelkésznek képezték ki. 1803-tól kezdve szolgált a hadseregben, és a napóleoni háborúk során kitüntette magát. Szolgált a császári testőrségben is, majd 1814-ben grazi tábori főpappá és seckauai tiszteletbeli kanonokká nevezték ki. 1827-től kezdve a tábori szentszék elnöke, majd 1831. február 28-tól kezdve apostoli tábori helynök és lébényi apát volt. Nem adatott számára hosszú szolgálati idő, már 1832. szeptember 22-én meghalt.³ Halála előtt nem sokkal, 1832. augusztus 13-án kelt az a haditanácsi körrendelet, amely szerint valamennyi tábori papot a katonai kincstár költségén külön pecsétnyomóval kellett ellátni.⁴

¹ Wolfram, Herwig (Hrsg.): *Österreichische Geschichte. Geschichte des Christentums in Österreich von der Spätantike bis zur Gegenwart*. Wien, 2003. 361–362.

² Kutatásainkat a MÖB Collegium Hungaricum, a Klebelsberg Kuno, valamint a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatja.

³ Bielik, Emerich: *Geschichte der k. u. k. Militär-Seelsorge und des apostolischen Feld-Vicariates*. Wien, 1901. 105.

⁴ Melichár Kálmán: *A katonai lelkészet az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadseregében (hadi-tengerészeténél) és a magyar királyi honvédségnél*. Budapest, 1899. 118.

Magyar szempontból mindenképpen meg kell emlékeznünk egy kinevezéséről. A magyarországi tábori főpapi hivatal élére az uralkodó 1830. október 25-én Czigler Ignácot, a magyar nemesi testőrség káplánját nevezte ki,⁵ aki Wenzl Hőnig bécsi invalidusházi káplánnal és Cölestin Joseph Pauerrel, az 1. könnyűlovas ezred káplánjával versengve nyerte el ezt a posztot.⁶ Czigler 1830. december 11-én jelentkezett Esterházy Ferdinánd főhercegnél, a Magyarországon állomásozó cs. kir. csapatok parancsnokánál, majd 15-én köszönetet mondott a tábori püspökségnek azért a kegyért, hogy felterjesztették a főpapi állásra, végül további kegyelmeket és jóindulatot kért munkája során. December 20-án pedig meglátogatta nyugalmazott elődjét, Varjú Viktort, és segítséget kért tőle hivatali munkájához. Czigler egyébként minden nap reggel 8 órakor misézett, vasárnap és ünnepnapokon szintén ő tartotta az ünnepi szentmisét.⁷ A szentmiséket az 1820–1830-as évek fordulóján továbbra is többnyire hajnalban, illetve kora délelőtt tartották. Brünnbén például valamennyi vasárnapon és ünnepnapon a hajnali misét Peter Richly tábori főpap, az ünnepélyes nagymisé pedig 9 órai kezdettel egy ezredlelkész tartotta.⁸

A kitüntetésekkel és az anyakönyvek vezetésével kapcsolatos rendelkezéseket szigorúan betartották. Zsull Antalt, a 4. huszárezred korábbi tábori lelkészét azonnal felfüggesztették állásából, amikor kiderült, hogy meghamisított egy születési anyakönyvi kivonatot, és kiálított egy hamis keresztlevelet is. Zsullal egyéb problémák is voltak, nem tartotta meg a kötelező vallásoktatást, és a miséken nem prédikált. Nem küldte be az anyakönyvi kivonatok másodpéldányait a főlelkészre, de ezt betegsége miatt eleinte még elnézték neki. Az anyakönyvi kivonat meghamisításával kapcsolatos eljárástól viszont csak az mentette meg, hogy nem sokkal később, 1831. október 2-án meghalt.⁹ Halálát október 4-én Csoma Ferenc komáromi lelkész jelentette a tábori főpapi hivatalnak.¹⁰

Érdekes képet kaphatunk a hadsereg erkölcsi állapotáról Billig apostoli tábori helynök körleveléből, amelyet 1831. március 24-én intézett az Osztrák Császárság tábori főpapjaihoz. A tábori püspök emlékeztetett arra, hogy az egyre gyakoribbá váló öngyilkosságok és a közlegények „nyers tudatlansága” miatt elrendelték, hogy a lelkészek az anyakönyvek vezetésén, a misézésen és egyéb kötelességeik teljesítésén túlmenően havonta egyszer tartsanak oktatást a katonáknak a vonatkozó erkölcsi szabályokról. A püspök kiemelte a vallásoktatásnak és a szentségek kiszolgáltatásának a jelentőségét is. A gyóntatószékben a papnak lehetősége van jótékonyan hatni a gyónóra, amit nem szabad elmulasztani. A betegeket gyakrabban kell látogatni, nem csak az utolsó kenet és a feloldozás alkalmával. Különösen fontos, hogy a pap jelen legyen, amikor a beteg haldoklik, és közelít utolsó órája. A házasságokkal kapcsolatban nagyon óvatosan kell eljárni. Végül hangsúlyozta, hogy a legszebb beszéd sem ér semmit, ha a személyes példamutatás azt nem hitelesíti.¹¹

⁵ Czigler folyamodása: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Hofkriegsrat Feldvikariat (a továbbiakban ÖStA KA HKR FV) Kt. 72. 1830:72. A HKR tudósítása Czigler kinevezéséről: ÖStA KA HKR FV Kt. 72. 1830:1763.

⁶ ÖStA KA HKR Protocollum FV II. k. (1830. szeptember 21.) 178.

⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte 1831. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 11ten December 1830 bis Ende März 1831, szám nélkül.

⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 73. 1830:2167.

⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 75. 1831:1814.

¹⁰ ÖStA KA HKR Quartal Amtsbericht des k. k. ungarischen Feld-Superiorats pro Mense Octobri, Novembri et Decembri anni 1831. Buda, 1831. december 31, szám nélkül.

¹¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 73. 1831:535.

Az újonnan kinevezett Czigler Ignác magyarországi tábori főpapnak kezdetben igencsak meggyűlt a baja az adminisztrációval. Beosztottainak ekkor kéthavonta kellett jelentéseiket beküldeni a főlelkészre, amint azt Gonczeczky János. 39. sorgyalog-ezredbeli káplántól kérte, amikor az jelentette, hogy 1830. december 27-én bevonult Pozsonyba. 1831-ben néhány káplán mulasztása miatt nem tudta időben beküldeni a tábori püspökségnek az anyakönyvek másodpéldányait. Zsull Antal komáromi várlelkész például csak február közepén küldte be a szükséges okiratokat betegségére hivatkozva, igaz, neki amiatt is mentegetőznie kellett, hogy magának követelte a főlelkészi állást.¹² Ráadásul Czigler előde, Varjú Viktor elrendelte, hogy a másodpéldányokat ne pecsételjék le, amelyek így érvénytelenül érkeztek be. Ezek után a már beküldött példányokat is vissza kellett küldeni pecsételés végett.¹³ A káplánok viseleti jegyzékeit egyes ezredparancsnokok küldték be késedelmesen, így a főlelkész is csak a határidő lejárta után tudta azokat összesítve a tábori püspökségnek továbbítani.¹⁴

Itáliában és egész Európában forradalmi mozgalmak ütötték fel a fejüket. Az Itáliában mozgósított hadsereg mellé külön tábori főpapot (*qua Armee-Feldsuperior*) rendeltek Cölestin Joseph Pauer személyében. Az újonnan kinevezett tábori főlelkész 1831. május 16-án arról tájékoztatta előljáróit, hogy Bresciában a tábori kórházhoz nem tudtak lelkészt kirendelni, mivel néhány ezrednek egyáltalán nincs tábori papja, a jelenlévő ezredkáplánok különböző csapattesteknél szolgálnak, akik egymástól olyannyira távol vannak, hogy az már hátráltatja a lelkipásztori munkát.¹⁵

A felvilágosodás és a liberalizmus eszméi viszonylag korán hatást gyakoroltak egyes tábori papokra is. Vincenz Billig tábori püspök azt írta 1831. július 5-én Cziglernek, hogy Johann Szovitsot, a 2. dragonyos ezred káplánját elutazásának időpontjától elbocsátottnak tekintí, és erkölcsi hiányosságai miatt az ilyenkor szokásos 100 forint végkielégítésre sem tarthat igényt.¹⁶ Erről a tábori főpap 1831. július 10-én értesítette az érintettet. Azt is megírta neki, hogy a jövőben soha többet nem fogják alkalmazni tábori lelkésznek.¹⁷ A helynökség megítélése szerint Szovits évek óta hanyagul látta el szolgálatát, és állandó panaszok merültek fel ellene erkölcsi magaviselete és alkoholizmusa miatt is. Az ezredparancsnokság több ízben figyelmeztette kötelességei teljesítésére, mindhiába. 1830-ra vonatkozóan nem küldte be sem az anyakönyvi kivonatokat másolatait, sem pedig lelkészi jelentését. Miután nem tudták jobb belátásra bírni, elbocsátották a tábori papok közül, és visszaküldték rendjébe.¹⁸

¹² ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 11ten December 1830 bis Ende März 1831, Buda, 1831. március 31. szám nélkül.

¹³ ÖStA KA HKR FV Kt. 74. 1831:1212.

¹⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 75. 1831:1956.

¹⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Dreimonatliche Amtsbericht. Milánó, 1831. június 30. szám nélkül.

¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) császári-királyi katonai egyházi szervezetek Feldsuperiorat zu Ofen VI. 34. (a továbbiakban: VI. 34.) 2. d. Vincenz Billig – Czigler Ignácnak. Bécs, 1831. július 5, szám nélkül. 30. fol.

¹⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 11ten December 1830 bis Ende März 1831, Buda, 1831. március 31. szám nélkül.

¹⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 1sten July bis Ende September 1831 vorgekommenen und abgehandelten Gegenstände. Buda, 1831. szeptember 30. szám nélkül.

Az egyik izgalmas fegyelmi ügy ebből az időszakból Cziny József esete, akit 1831. április 23-án helyeztek át a 10. huszárezredtől a pesti invalidusházhoz.¹⁹ Cziny József 1776-ban született Kecskeméten, 1799-ben szentelték pappá, majd négy évig tevékenykedett a váci egyházmegyében. Ezt követően 1805-től 1831-ig szolgált a 10. huszárezredben, ahol nem merült fel vele szemben különösebb probléma. 1830 januárjában a szabályoknak megfelelően beküldte az anyakönyvi kivonatokat másolatát az illetékes magyarországi tábori főpapi hivatalnak. Saját, 1831. február 28-án kelt kérésére helyezték Pestre 1831-ben, miután a magyarországi tábori főlelkész – felettesei utasításának megfelelően – érdeklődött nála, megfelelő-e neki ez az állás?²⁰

Március 5-én közölte vele a magyarországi tábori főpap, hogy amennyiben nyugalmasabb állást szeretne, akkor a tábori püspökség áthelyezi a pesti invalidusházba, 12-én pedig Czigler már arról értesült, hogy a tábori püspökség hozzájárult az áthelyezéshez. Előljárója, Beke Károly ezredes már 1831. szeptember 15-én kelt levelében azzal vádolta, hogy a cs. kir. rokkantak házában, a vendéglőkben és kávéházakban szabadon beszél politikai kérdésekről, nyíltan liberális nézeteket vall, és ezzel feszültségeket idéz elő. Tudomást szerzett az ezredes Czinynek egy 1817-ben írt (és alább érintendő) könyvről is, amelyik élesen szemben állt a katolikus egyház nézeteivel.²¹

Beke Károly Cziglerhez intézett jelentése szerint Cziny mindenütt védelmezte a liberális eszméket, többek között azt mondta, eljött az ideje annak, hogy minden hazafi megkísérelje elnyerni szabadságát, függetlenségét és önállóságát, és el is nyerve azt.²² Czigler Ignác budai tábori főpap ugyan megintette, de ő a figyelmeztetést határozottan visszautasította.²³ Miután Czinynek esze ágában sem volt megjavulni, a haditanács 1831. november 26-án kelt rendeletével – ismételtelen kinyilvánított államellenes politikai megnyilatkozásai miatt – 1831. december végével felmentette állásából, és utasították, hogy térjen vissza korábbi egyházmegyéjébe, a váci püspökségbe.²⁴

A különös az, hogy Cziny egy kéziratban fennmaradt prédikációs könyve, amelyet Horvát Istvánnak küldött el, feltehetően azért, hogy kinyomtassa, semmi állam- vagy egyházellenes gondolatot sem tartalmaz. A kötetet eredetileg Stipsitz Józsefnek, a 10. huszárezred ezredtulajdonosának ajánlotta, később azután Horvát Istvánnal ki akarta tépetni a kéziratból az ajánlást tartalmazó oldalt, ami azonban nem történt meg.²⁵ A „Szent Beszéd A Ha-

¹⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 67. 1828:1903.

²⁰ Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*. II k. Vác, 1917. 723. ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte 1831. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 11ten December 1830 bis Ende März 1831, szám nélkül.

²¹ ÖStA KA HKR Quartal Amtsbericht des k. k. ungarischen Feld-Superiorats pro Mense Octobri, Novembri et Decembri anni 1831. Buda, 1831. december 31., szám nélkül.

²² ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 1sten July bis Ende September 1831 vorgekommenen und abgehandelten Gegenstände. Buda, 1831. szeptember 30. szám nélkül.

²³ HL VI. 34. 2. d. Czigler Ignác – a cs. kir. főhadparancsnokság prezídiumának. Buda, 1831. november 7., szám nélkül, 27. fol. ÖStA KA HKR FV Kt. 75. 1831:1867.

²⁴ ÖStA KA HKR Protocollum FV II. k. (1831. november 26.) 230. ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Julio, Augusto, Septembri Anni 1832. Buda, 1832. október 6. 1833:23. ÖStA KA HKR Quartal Amtsbericht des k. k. ungarischen Feld-Superiorats pro Mense Octobri, Novembri et Decembri anni 1831. Buda, 1831. december 31, szám nélkül.

²⁵ Cziny József – Horvát Istvánnak. Sárospatak, 1831. január 17. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Levelestár, név és dátum szerint.

di Isteni szolgálat ájtatos Óráiban A Hadi Néphez” című kéziratot kötet rövid, a 10. százár-
ezred katonáinak elmondott prédikációkat tartalmaz. Karácsony kapcsán például Jézus
Krisztus születésének három vonatkozásáról prédikált az ünnepek alatt tartott három
szentmisén. Először az isteni születéséről, ami alatt az Istenség önismeretét, „önnönmaga
értelmét” értette. Azután következett az emberi születés taglalása, majd a lelki születés,
amelynek a hívőkben kellene megtörténni a békesség és a szeretet által.²⁶

Czinynek azonban nem volt minden munkája ilyen lojális a katolikus egyház és az állam
irányában. 1817-ben megjelent műve, „A vallás felmagasztalása” (*Exaltatio Religionis*),
amelyet két évvel később Gömör megyében, Tolcsván 1819-ben személyesen is osztogatott
a papságnak,²⁷ olyan megdöbbenést váltott ki egyházi körökben, hogy Esterházy László
püspöksége alatt valamennyi példányát (beleértve a cenzorét is) igyekeztek a helytartótá-
nács segítségével összegyűjteni és elégetni.²⁸ Vajon mi lehetett ennyire veszélyes ebben a
kötetben? Erre a kérdésre Vitéz András rozsnyói kanonok, cenzor véleménye alapján pró-
bálunk meg választ adni.

Cziny szerint csodákra nincs szükség, mivel azok nem tartoznak a vallás lényegéhez, és
Jézus Krisztust követően már nem is fognak csodák történni. Jézus Krisztus az apostolok
barátja volt, és megmutatta nekik, milyen módon lesznek boldogok egy vallásban a szegé-
nyek és a tudatlanok. A vallás lényegét egyedül a természeti valláshoz akarja kötni, hiszen
szerinte Jézus Krisztus célja és terve az emberek boldog életét célozta meg, és így akarta
őket közelíteni Istenhez, vagyis a megváltáshoz. Az *eucharisztia* a keresztény társadalom
egységének és szeretetének kifejezésére van rendelve a szerző szerint, itt egy szóval sem tett
említést az Úr szent testének és vérének valóságos jelenlétéről. A katolikusok és a protes-
tánsok között – a szerző szerint – ugyanúgy egységet kellene teremteni, mint hajdan a gö-
rögök és a rómaiak között, mivel Krisztus az ő szent egyházát össze akarja gyűjteni.²⁹

A szentségek kiszolgáltatásáról és annak liturgiájáról azt állította, hogy az nem egyez-
tethető össze a modern idők racionális gondolkozásmódjával, valamint az igaz Isten isme-
retével és tiszteletével sem. Hevesen támadta a cölibátust, amelyet a legnagyobb rossznak
és az egyházban az előljárók fogatkozása fő okának tartott. Megoldásként azt javasolta,
hogy az orvosi és a jogi pálya klerikusok számára történő engedélyezése mellett a papok
nősülését is engedélyezni kellene. Az elvilágiasodás okai között említette a hittételeket és a
szertartásokat, a római pápa világi hatalmát, a papok és egyháziak feleslegesen nagy szá-
mát, a szentek tiszteletét és a hozzájuk való fohászkodást. Fájlalta a szerző, hogy Napóleon
legyőzése után számos királyságban ismét virágzik a katolikus vallás. Az ilyen vallás tehát –
zártá gondolatmenetét Vitéz András kanonok – nem Jézus Krisztus vallása, hanem a szerző
agyának szüleménye. A könyv tehát a felvilágosodás radikális, antiklerikális irányvonalát
tükrözte, a katolikus egyház dogmaival mereven szemben állt, és önmagában is elegendő

²⁶ Cziny József: *Szent Beszédék A Hadi Isteni szolgálat ájtatos Óráiban A Hadi Néphez*. Hely nél-
kül, 1829. OSZK Kézirattár Quart. Hung. 348. 10–11. fol.

²⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht uiber die beym k. k.
ungarischen Feldsuperiorate vom 1ten October bis Ende December 1832 vorgekommenen und
abgehandelten Gegenstände. Buda, 1832. december 31. 1833:23.

²⁸ HL VI. 34. 2. d. Czigler Ignác – a budai főhadparancsnokságnak. Buda, 1831. november 7., szám
nélkül 27. fol.

²⁹ HL VI. 34. 2. d. Vitéz András rozsnyói kanonok véleménye Cziny könyvéről. Rozsnyó, 1819. május
4. 33–34. fol.

bizonyíték arra, hogy a felvilágosodás eszméi a tábori lelkészek között is hívekre tettek szert.³⁰

Cziny esete még a tábori püspököt is megrázta. Billig 1832. január 18-án körlevelet intézett a tábori papsághoz. Ebben kifejtette, hogy egy tábori lelkész nyilvános helyeken demagóg alapelvekről bocsátkozott vitába, és azokat minden értelmes ellenvetés és rendreutasítás dacára annál buzgóbban és nagyobb szemtelenséggel védelmezte. Nem áttalott arról beszélni, hogy eljött az ideje a nemzet szabadsága, függetlensége és önállása kivívásának. Billigtől – mint írta – távol állt, hogy ilyesmit más alárendeltjéről is feltételezzon, de felhívta a tábori papság figyelmét, hogy tartsák távol magukat az államügyekkel, szavazásokkal foglalkozó társalgásoktól, illetve általában a demagóg beszélgetésektől, és ne ismerkedjenek meg kétes vagy államellenes nézeteket valló egyénnel.³¹

A kisebb súlyú fegyelmi problémák száma is megszorozódott. A Söldenhofer ezred káplánját, Denti atyát 1832 tavaszán nemcsak jelentésének beküldésére, hanem arra is figyelmeztetni kellett, hogy az illetékes tábori főpapi hivatal engedélye nélkül ne hagyja el állomáshelyét.³² A 62. sorgyalogezred tábori lelkészét, Kórody Ignác jászfényszarui születésű, ex-karmelita tábori papot azért kellett meginteni, mert az ezredparancsnokság Temesváron kelt jelentése szerint megtagadta, hogy Aloys Vogel tábori hadbiztos gyermekének testét a temetés előtt megáldja. A kérést azzal utasította el, hogy neki nem kötelessége az ezredes parancsára eltemetni az ezredhez nem tartozó személyeket. Később megismételte, hogy ő nincs az ezredparancsnokság alá rendelve. A magyarországi főlelkészség azonnal vizsgálatot indított az ügyben, a vádlott lelkészt felszólították, hogy adja elő az ügyvel kapcsolatos védekezését. Az után is érdeklődtek, hogy miért nem jelentette magát a főpapi hivatalnál, miután ezredével bevonult Temesvárra. Kórody visszautasította az ezredparancsnok vádjait, és egy helyőrségi állásra kérte magát áthelyezni, amire azonban csere útján csak 1834-ben került sor.³³

Horváth Bernát ferences szerzetest, az 1. huszárezred tábori papját azért kellett figyelmeztetni, mert az anyakönyvi másolatokkal kapcsolatos jelentését hiányosan adta le. A magyarországi tábori főlelkészség ugyanis valamennyi alárendeltjét ellenőrizte, hogy az anyakönyvi másolatokat az előírások szerint megkövetelt abc sorrendbe rendezett mutatóval adták-e le. Horváth vitatkozni kezdett előljárójával, vesztére, mert Czigler figyelmeztette, ha úgy érzi, jogtalanság érte, akkor először a tábori főpapi hivatal rendeleteit kell elégségesen teljesítenie, és csak azt követően vádaskodhat a tábori püspökségnél.³⁴ Végül Horváth beküldte a kért jelentést, amiből kitűnt, hogy az ezred káplánjában 1781 és 1785 között hiányoznak az anyakönyvek, azontúl az 1757 és 1816 közötti időszakról nem készült el az em-

³⁰ HL VI. 34. 2. d. Vitéz András rozsnýói kanonok véleménye Cziny könyvéről. Rozsnyó, 1819. május 4. 34–41.fol.

³¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. 1832:75.

³² ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Aprili, Majo, et Junio Anni 1832. Buda, 1832. június 30. 1832:3014.

³³ ÖStA KA HKR FV Kt. 76. Amtsberichte. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feld-Superiorate... vom 11ten December 1830 bis Ende März 1831, Buda, 1831. március 31. szám nélkül; ÖStA KA HKR Personalien Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit I. k.103.

³⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht uiber die bey dem k. k. ungarischen Feldsuperiorate vom 1ten October bis Ende December 1832 vorgekommenen und abgehandelten Gegenstände. Buda, 1832. december 31. 1833:23.

lített regiszter. A hiányzó anyakönyveknek a főlelkési hivatal megpróbált a nyomára jutni, Horváthot pedig felszólították, hogy pótolja a hiányzó regisztert.³⁵

A sikertelen öngyilkossági kísérleteket is jelentették az illetékes tábori főlelkészségeknek, hiszen egy ilyen cselekedetben mind az állammal és a katonasággal, mind pedig a kereszténységgel szemben vállalt kötelezettségek megsértését látták. Amikor 1832 augusztusában Georg Nikolits közlegény egy zsebkéssel öngyilkosságot akart elkövetni, a budai helyőrség hadbírósa azonnal értesítette a magyarországi tábori főlelkészséget. Az öngyilkossági kísérletet az őrség hiúsította meg, majd a tettest fogdába zárták. Czigler azonnal kirendelt egy délszláv nyelven beszélő káplánt, hogy Nikolitsot részesítse a megfelelő vallásoktatásban, és buzdítsa a helyes útra való visszatérésre.³⁶

Amikor Czigler Ignác magyarországi tábori főpap arról értesült, hogy 1832-ben a 12. huszárezrednél egy év leforgása alatt tizenkét öngyilkosságot követtek el, az ezredkáplánt, Keller Mihályt azonnal utasították, miszerint a katonákat részesítse a megfelelő vallásoktatásban, és prédikációiban mindent kövessen el, hogy a katonákat lebeszélje az öngyilkosságról. A tábori főlelkész ugyan nem volt bizonyos benne, de feltételezte, hogy ezek a sajnálatos esetek az alakulat vallásos képzettségének hiányával magyarázhatók.³⁷

Michael Johann Wagner (1833–1836)

Wagner Linzben született 1788. augusztus 12-én. 1811-ben szentelték pappá, majd lelkési tevékenysége mellett pasztorális teológiát tanított a helybeli líceumban. 1818-ban udvari káplán lett Bécsben, és bekapcsolódott a császárvárosban folyó papképzésbe is. 1825-ben katedrát kapott a főiskolán, és Ferenc császár gyóntatójává nevezték ki. 1827-től a bécsi vár plébánosa és pogrányi címzetes apát volt. 1833. április 27-én az uralkodó apostoli tábori helynökké és Belgrád-samandriai címzetes püspökké nevezte ki. A győri székesegyházban szentelték fel. 1836-ig volt hivatalban, akkor, Sankt Pölten-i püspökké történt kinevezését követően lemondott a tábori püspökség irányításáról.³⁸

A tábori papság fegyelmi helyzete az 1830-as évek elején érezhetően megingott. Peter Kloß bródi káplán egyszerűen megtagadta a válaszdást egy hivatali ügyben a szlavóniai főhadparancsnokságnak.³⁹ Ferdinand Joseph Faygl, a 10. sorgyalogezred káplánját 1832-ben figyelmeztetni kellett, mert nem prédikált, és egyetlenegyszer sem magyarázta el híveinek az evangéliumot. A káplán azzal védekezett, hogy a szentmise időtartamát fél órára korlátozták, így nem maradt ideje prédikálni.⁴⁰ 1833-ban nyolc napra szabadságra engedték, de ő több mint másfél hónap után sem tért vissza állomáshelyére. A tábori főlelkészség önkényes eltávóztatása miatt szigorú figyelmeztetésben részesítette.⁴¹

³⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht uiber die beym k. k. ungarischen Feldsuperiorate vom 1ten October bis Ende December 1832 vorgekommenen und abgehandelten Gegenstände. Buda, 1832. december 31. 1833:23.

³⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Julio, Augusto, Septembri Anni 1832. Buda, 1832. október 6. 1833:23.

³⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 80. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Januario, Februario, Martio Anni 1833. Buda, 1833. március 31. 1833:267.

³⁸ Bielik: *Geschichte*, 106. Boróvi József: *A magyar tábori lelkészet története*. [Budapest,] 1992. 274.

³⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 81. 1833:505, 1833:620.

⁴⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Julio, Augusto, Septembri Anni 1832. Buda, 1832. október 6. 1833:23.

⁴¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 81. Amts-Bericht des k. k. Feld-Superiorats von Ungarn, Croatien, Slavonien und Banath pro Mense Aprili, Majo et Junio Anni 1833. Buda, 1833. július 2. 1833:567.

Fayglt jogosulatlan nemesi címhasználat és joggyakorlattal kapcsolatos csalások miatt később 70 ft-os pénzbüntetésre ítélték, és eltávolították ezredéből.⁴² 1833. október 4-én le tartóztatták, és hadbíróági eljárást indítottak ellene, mert a 10. sorgyalogezred egykori lelkésze tolvajlással is foglalkozott, mellékesen az anyakönyveket is meghamisította. A tábori püspökség – amint tudomást szerzett a fejleményekről – felmentette állásából.⁴³ A hatóságok kénytelenek voltak két év várfogságra ítélni, amelyet Munkácson kellett letöltenie.⁴⁴ Czigler Ignác magyarországi tábori főpap a későbbiekben lépéseket tett Faygl esetében egy pap ellen alkalmazható legsúlyosabb büntetés, a papságból történő kivetkeztetés (*degradatio*) kivitelezése érdekében.⁴⁵

Kurillay Jánost 1831-ben helyezték át a 6. huszárezredtől Komáromba, de 1833 novemberében a vár parancsnoksága már elbocsátását kérte iszákossága és abból fakadó durvasága, illetve közbotrányt okozó korhelykedései miatt. Kurillay csak általánosságban és a rendeletekre való tekintet nélkül tudott az ellene megfogalmazott vádakra reagálni.⁴⁶

Itáliában különben már nemcsak a *carbonarikat* üldözték a császári hatóságok, hanem az Ifjú Itália (*Giovine Italia*) mozgalom tagjait is, s erre külön rendeletben figyelmeztette 1833-ban a császári katonaságot az udvari haditanács.⁴⁷ A juriszdkációs konfliktusok, ha nem is a század elejére jellemző hevességgel, de folytatódtak. Augustin Langer saazi káplán azért vádolta be Wenzel Pubitschkát, az 1. ulánus ezred káplánját, mert az megzavarta prédikációját azzal, hogy egy másik oltárnál misézett. A tábori püspökség felszólította a két papot, egyezzenek meg az ottani kapucinusok eljárójával, hogy a katonaságnak mikor tarthatnak misét.⁴⁸ Hallattak magukról az ágyasok is, különösen Morvaországban törve sok borsot a katonai hatóságok orra alá. A tábori püspökség felszólította az illetékes szuperiorátust, hogy az ilyen eseteket nyomozzák ki, és működjenek közre a konkubinák őrizet alatti elvezetéséről hazájukba, ahol felügyelet alá kell őket helyezni.⁴⁹

Johann Michael Leonhard (1836–1863)

Johann Michael Leonhard nemcsak tábori püspökként töltött évei számával, hanem egyházjogi, pasztorális és kormányzati tevékenységével is a tábori püspökök kiemelkedő képviselője volt. Leonhard az alsó-ausztriai Gräfenwerthben született 1782. szeptember 23-án. A filozófiát kitüntetéssel végezte el a bécsi egyetemen, később rövid melki kitérő után Bécsben tábori papi nevelőintézetben képezték, majd 1806-ban pappá szentelték. Hat év kápláni munka után achauai plébánosként és a tábori lelkésznevelendékek spirituálisaként tért vissza Bécsbe, ahol később oktatási területen dolgozott.⁵⁰ 1828-tól 1835-ig Leonhard a bécsi érsekség általános helynöke volt, 1835-ben Sankt Pölten-i püspökké nevezték ki, de még abban az évben lemondott, hogy helyet cserélve elődjével, Wagnerral, apostoli tábori

⁴² ÖStA KA HKR FV Kt. 81. 1833:522.

⁴³ ÖStA KA HKR FV Kt. 82. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Octobri, Novembri et Decembri Anni 1833. Buda, 1833. december 31. 1834:8.

⁴⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 79. 1833:37. ÖStA KA HKR Personalien Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit I. k. 15.

⁴⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 89. 1836:183.

⁴⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 82. K. k. ungarisches Feldsuperiorat. Amtsbericht pro mense Octobri, Novembri et Decembri Anni 1833. Buda, 1833. december 31. 1834:8.

⁴⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 81. 1833:1069.

⁴⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 84. 1834:766.

⁴⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 85. 1834:1259.

⁵⁰ Bielik: *Geschichte*, 106–107. Borovi: *A tábori lelkészet*, 274.

helynökké nevezhessék ki. 1836. április 24-én lépett hivatalba mint apostoli tábori helynök és *diocletianopeli* címzetes püspök.⁵¹

A nyelvtudás hiánya továbbra is akadályozta a tábori lelkészi szolgálat ellátását. A hiányos nyelvtudású lelkészek előbb-utóbb népszerűtlenné váltak ezredükben. Ez történt 1836-ban a 7. könnyűlovasezred káplánjával, Starrmannal, aki született horvátként nem tudott elég jól olaszul, ráadásul ezrede Magyarországon állomásozott, és magyarul sem beszélt. A későbbiekben fel is mentették állásából.⁵²

A tábori papság fegyelmi helyzetére az előző fejezetben ismertetett nehézségek nyomták rá bélyegüket. Egyes tábori papok a cölibátust sem tekintették sérthetetlen egyházfegyelmi előírásnak. Joseph Libertin még Chorzelowi lelkész korában összeszűrte a levét egy chorzelowi (Galícia) földbirtokos nejével. Ezért elbocsátották állomáshelyéről, és szilenciummal egybekötött fogságra ítélték egy kolostorban. Az 1830-as évek elején ugyanakkor nem tudtak más alkalmas egyént javasolni, így őt ajánlották tábori lelkésznek. Kinevezték a 20. soryalogezred tábori lelkészének. Mivel az említett férjezett nőszemély követte őt Josephstadtbba, és 1835-ig nem tért vissza férjéhez, ordináriusa, Franz de Paula tarnowi püspök kérte a renitens tábori lelkész elbocsátását, ami 1836 januárjában meg is történt.⁵³

A hadlelkész elmozdítását a hoppon maradt férj kezdeményezte, a felmentés viszont meglepetésként érte Libertint, aki a tábori püspökhöz fordult védelemért. A nevezett hölgy férje bántalmazása és vitáik miatt házastársától történő elválasztását kérte. A férj őt tartotta kapcsolatuk megromlása okának, ezért már Galíciában vádaskodott ellene. Hiába követelt Libertin (saját bevallása szerint) független vizsgálatot, azt elöljárói nem engedélyezték. Állítása szerint nem is volt tudomása arról, hogy a nevezett hölgy is Csehországban tartózkodott, még kevésbé ápolta vele bármilyen kapcsolatot. A tábori püspökségnek azonban gyanús volt a lelkész viselkedése, ezért megparancsolták neki, hogy haladéék nélkül engedelmeskedjen a tarnowi püspöki hivatal utasításának, és felmentették tábori lelkészi állásából.⁵⁴ 1836-ban egyébként a bábolnai ménés intézetnél is különösen elburjánzott az erkölcs telenség, aminek Czigler Ignác egy erkölcsileg és tudományosan képzett káplán kinevezésével akart véget vetni.⁵⁵

Wagner Adalbert legnanoi (luganoi), majd peschierai kórházi lelkészt papi hivatásával összeegyeztethetetlen, botrányos magaviselete miatt kellett elbocsátani a tábori lelkészek közül. Wagner, amint megérkezett Peschierába, két állítólagos rokonát, két fiatal nőt maga mellé vett. A helybeli parancsnok és az illetékes főhadparancsnokság követelte a két nő elbocsátását, de Wagner nem engedelmeskedett. Közben a tábori püspökség megtudta, hogy már előző állomáshelyén is vele volt a két fiatal nő, és hogy korábban is voltak egyházfegyelmi problémái.⁵⁶ Noha utasították, hogy térjen haza Magyarországra, ő továbbra is Itáliában maradt.⁵⁷ Elbocsátását követően áttért a lutheránus hitre, és hamarosan meg is nősült.⁵⁸

⁵¹ Bielik: *Geschichte*, 106–108.

⁵² ÖStA KA HKR FV Kt. 91. 1836:910.

⁵³ ÖStA KA HKR FV Kt. 92. 1836:1324.

⁵⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 88. 1835:1401.

⁵⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 92. 1837:45.

⁵⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 107. 1842:321.

⁵⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 93. 1837:611.

⁵⁸ Léh István – Koltai András (szerk.): *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997*. Budapest, 1998. 419.

Mindezeket a visszaállásokat nem tekinthetjük kivételes eseteknek. Kurillay János komáromi várlelkész, akinek korábban már több kisebb kihágásáról megemlékeztünk, hasonló bűnbe esett. Sipőcz János komáromi polgár 1834. április 1-jén Révkomáromból Máramaros és Bereg megyébe utazott üzleti útra, és 1837. június 7-én tért vissza. Egyenesen Schnitzera Katalin nevű felesége szállására sietett, és nagy szívfájdalommal tapasztalta, hogy Kurillay János helyőrségi káplánnak oda szabad bejárása van, és ott kosztot tart. A nép felesége és Kurillay ellen kiáltott, mit ő nem akart hinni, „de csakhamar egész iparkodásom zsengejében elhervadt – írta 1837. szeptember 7-én Czigler Ignácnak –, mert Kurillay János gonosz szándéktól nem hátrál, sőt ennek biztatásából és ingerkedésből, buja szerelme féltéből fölbuzdítottván, feleségem és Kurillay János azon szállásról csúful kiharancsoltak és kitaszigáltak, tehát kénytelenítettem feleségemet otthagyni, mivel most Kurillay János bátran űzi förtelmes és buja szerelmének hűséges titkait.”⁵⁹

Maga Kurillay a „nem várt” és „váratlan” vádakra úgy reagált, hogy Sipőcz és a beidézett tíz tanú nincs abban a helyzetben, hogy bizonyítsa, ő a nő gyermekének édesapja. Schnitzera Katalin naponta vásárolt, és délutánonként meglátogatta barátnőit, ráadásul szomszédjában lakott két egyetemista fiatalember. Csak a feleség tudhatja megmondani, ki a gyermek apja. A nő férje állítólag két éve semmi pénzt sem adott szállásra feleségének, aki így két gyermekével együtt nagy ínségbe került. Ezért arra kényszerült, hogy kétkezi munkájával tartsa el magát, vagy visszatérjen édesanyjához.⁶⁰

A sértett férj szerint több tanú is igazolhatta, hogy felesége Kurillay János ágyasa, akitől már egy közel másfél esztendő fiú gyermeke is született. A komáromi városi tanács kiküldöttjei által kihallgatott tanúk többsége azt állította, hogy Kurillay János Schnitzera Katalinnál ebédelt és vacsorázott, ennek ellenére nem állították, hogy éjszaka is nála maradt volna. Igaz, volt olyan tanú is, például Russay János révkomáromi szenátor, aki így vallott: „...még Sipőcz János Komáromban nem volt, feleségéhez a tanú házában Kurillay János Garnison-Pateron kívül senki sem járt, hanem ez későn s korán ott volt, együtt ettek és ittak, Kurillay János úr hozatván bort s pecsenyét, sőt utoljára Kurillay János úr a Tisztelendő idevaló Pater Franciscanusoknál kosztját lemondván, Sipőcz János feleségénél tartotta kosztját, e Tanú házatól Sipőcz János felesége 1836-ik esztendei Szent György napkor elhordozóskodván, a Citrom utcában valami vármegye hajdúnak házához, ahol is esztendeig lakott, szinte Kurillay János úr Sipőcz János feleségéhez járt kosztra, hogy a tanú egyenesen azt állítaná, hogy Sipőcz János feleségének Kurillay János ágyasa volt, azt nem állíthatja, hanem hogy Sipőcz János három és egy fertály esztendeig idehaza nem volt, és mikor elment is, felesége gyermekágyba[n], feküdt mégis azóltától fogvást ismét meggyermekezett, valakinek kellett lenni, kitől a gyermek megtermett, és bizonyosan nem mástól, mint ki Sipőcz János feleségéhez későn s korán bójárós volt, ott evett s ivott, s mulatott, tehát azon életben lévő gyermeknek nemző atyja könnyen eltalálható, ha meg nem nevezetik is.”⁶¹ Illyés István városi aljegyző azt írta Sipőcznek: „ha csak a Pap megint aligha alád nem tojott, hogy a Linkád kiköltse”. Sipőcz azzal fenyegetőzött, ha nem szolgáltatnak neki igazságot, akkor fényes nappal lelövi Kurillayt mint egy veszett kutyát.⁶² Erre azonban nem került sor. Kurillayt ugyanis a kitört botrány hatására Pyrker János egri érsek visszahívta

⁵⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1837:1390.

⁶⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1837:1390.

⁶¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1837:1390.

⁶² ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1837:1390.

egyházmegyéjébe, majd elbocsátották a tábori lelkészek közül,⁶³ és 1838. március 15-én visszaküldték egyházmegyéjébe, az egri érsekségbe.⁶⁴

Kurillay helyére Simbschen ezredes, az 5. dragonyos ezred parancsnoka Kugler Tamást, ezrede káplánját javasolta, aki ötvenhét évesen már tizenkilenc év szolgálati idővel rendelkezett a hadseregben. Czizler Ignác azonban úgy ítélte meg, hogy noha Kugler érdemeit nem lehetett tagadni, nem rendelkezett olyan adottságokkal, amelyek a komáromi várlelkészi poszt betöltéséhez szükségesek lettek volna. Ezért inkább az ákosházi születésű Sárkány János áthelyezésére tett javaslatot, aki a Buda melletti kiscelli invalidusház lelkésze volt. Leonhard helyt adva Czizler észrevételének, Sárkányt nevezte ki komáromi várlelkésznek.⁶⁵ Leonhard 1843. december 2-án a botrányos esetek elkerülése és a gyanúsítások megelőzése érdekében elrendelte, hogy a kórházi és helyőrségi lelkészek semmilyen körülmények között sem tarthatnak maguk mellett nőszemélyeket, még legközelebbi rokonaikat sem.⁶⁶

Adalbert Dobrowolskyt, a 40. sorgyalozezred lelkészét azért kellett meginteni, mert civil ruhát viselt. Ez azonban hatástalan maradt, egy temetésen ismét szalonkabátot, lakkcipőt és kerek kalapot viselt, miközben az evangélikus lelkész fekete talárban jelent meg. A halottakat nem szabályszerűen temette el, és nem mondott annyi misét, amennyit ezrede szeretett volna hallgatni. Többször is figyelmeztetni kellett, hogy látogassa meg a betegeket, miközben rendszeresen divatos ruhákban korzózott Pesten a Váci utcában. Az anyakönyvi kivonatokat olyan hiányosan küldte be, hogy azokat vissza kellett küldeni neki pótlás végett. Czizler Ignác 1845. július 28-án kelt kérésére végül is elbocsátották a tábori lelkészek közül.⁶⁷

Érdekes dolgokra derített fényt az a vizsgálat, amelyre azt követően került sor, hogy Leonhard tábori püspök bepanaszolta Johann Jurkovits bécsi helyőrségi kórházi lelkész joghatóságának megsértése miatt. A vizsgálat szerint a vádak alaptalanoknak bizonyultak, és azok hátterében a tábori szentszék igazgatóját, Sigismund Seidelt (Seidlt) lehetett felfedezni. Seidel baráti viszonyt ápolt egy Seeling nevű tábori pappal, akinek botrányos nőügyei köztudomásúak voltak. Seidel bűnös módon elhallgatva Seeling botrányos életvitelét, ajánlotta őt Wagner tábori püspöknek a bécsi helyőrségi kórházba. Mivel azonban Seeling ott sem vált be, helyet kellett cserélnie Joseph Hollubek 4. tüzérezredbeli pappal. Jurkovits és Hollubek között azonnal kitört a háború. A tábori püspökség szerint Jurkovits hanyagul látta el feladatát, és szolgálata a szentségek kiszolgáltatásától az anyakönyvek vezetéséig számos kívánnivalót hagyott maga után. A győri egyházmegyében már alkalmatlanná nyilvánították arra, hogy plébános legyen, a gyermekek vallásoktatását elrontotta, és egy szacsnőjével szexuális kapcsolatot létesített.⁶⁸

Az alsó-ausztriai főhadparancsnokság már korábban megállapította, hogy Seidel szendélyesen viselkedik Jurkovits-csal szemben. Seidel két ízben önhatalmúlag ellenőrizte Jurkovits munkáját, ráadásul Seeling társaságában. A tábori püspök és a tábori főpap felhatalmazása nélküli önhatalmú látogatásai külön eljárást tettek indokolttá. Seidel eljárását Leonhard püspök is jogosulatlannak nevezte. A haditanács vizsgálata megállapította, hogy

⁶³ ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1838:133.

⁶⁴ ÖStA KA Personalevidenzen, Grundbücher, Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit I. k. 313.

⁶⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 95. 1838:116.

⁶⁶ Protokollum IR 47. (1843. december 2.) 52–53.

⁶⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 116. 1845:1237.

⁶⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Kabinettsarchiv Staatsrath Kt. 4. 1838:751. Erre a forrásra Hermann Róbert hívta fel figyelmem. Segítségét köszönöm.

Jurkovits 5400 halotti bizonyítványt állított ki, és ezek közül csak 14 esetben mutatható ki valamilyen pontatlanság. A vele szemben felhozott vádak alaptalanok, sőt ő az egyik leg-használhatóbb tábori pap az állományban. A győri egyházmegye tudósítása szerint Jurkovits káplánként és adminisztrátorként tökéletesen megfelelt hivatalának, és kivívta hívei szeretetét is. Amikor 1837-ben pozsonyi kanonokká nevezték ki, különösen a kolera idején tanúsított hősiességét tartották szem előtt. Leonhard szelíd vallásos érzülete általánosan közsismert a haditanács szerint, de nem ismeri a tábori papság helyzetét és beosztottai személyiségét sem. Így visszavonultságában teljesen a szentszéki igazgató karjaiba vetette magát. A haditanács Seidel elmozdítását javasolta, egyúttal elutasították Leonhard kérését, hogy Jurkovitsot bocsássák el a tábori lelkészek közül.⁶⁹

Leonhard végül úgy nyilatkozott, hogy lelkiismerete nem engedi meg, hogy Jurkovitsnak a kórházi lelkési joghatóságot átengedje. Az ügy igazi vesztese azonban Seidel lett, az államtanács tagjai csak azon vitatkoztak, hogy azonnal elküldjék-e, vagy Leonharddal készíttessenek egy előterjesztést viselt dolgairól. Végül az utóbbi variáció kerekedett felül. A bécsi helyőrségi kórházban a továbbiakban egy szobát biztosítottak a tábori lelkészek számára, hogy ott lelkipásztori kötelességeiknek eleget tehesse. A halotti céduláknak a halotti anyakönyvekkel mindenben meg kell egyezniük – így szólt az ügyben hozott legfelsőbb elhatározás.⁷⁰ Seidelnek viszont 1840-ben meg kellett válnia a tábori szentszék igazgatói posztjától.⁷¹

1839. július 30-án nevezte ki az uralkodó Vajda Ignácot erdélyi tábori főlelkésszé, aki korábban ideiglenesen már irányította azt a főpapi hivatalt.⁷² Az újonnan kinevezett főlelkésznek mint ferences szerzetesnek kinevezését követően szekularizálnia kellett.⁷³ A szekularizációs kérelemmel a majdani (befogadó) egyházmegyének kellett Rómához fordulnia, de a tábori püspökség támogató levelet küldött Erdélybe az ügyben.⁷⁴ Vajda Ignác már 1841–1842 fordulóján súlyos konfliktusba keveredett egyik beosztottjával, Adolf Czerkassal, aki 1841. december 14-én bevádolta a tábori főlelkészt a helynökségnél.⁷⁵ A vitás ügyeken túlmenően Vajdát durvasággal vádolta, és nehezményezte, hogy úgy beszél vele, mint egy bíró. Végül, amennyiben nem kapna javadalmat, áthelyezését kérte a Nugent ezredhez, ahol testvére tisztként szolgált.⁷⁶ Vajdát a helynökség kérésére az illetékes erdélyi főhadparancsnokság útján indulatos viselkedése és a hivatalához szükséges bölcsesség, mértéktelenség és szelídség elhanyagolása miatt figyelmeztették, egyúttal emlékeztették arra, hogy csak akkor tarthat igényt tiszteletbeli kanonoki kinevezésre, ha munkáját közmegelegedésre végzi.⁷⁷

Amikor azután 1840. augusztus 10-én, majd 1842. június 12-én Vajda tiszteletbeli kanonokságért folyamodott, a tábori püspökség további türelmet kért tőle, hogy a császári felségnek nyugodtan javasolhassák.⁷⁸ 1843 januárjában ismét benyújtotta folyamodását, a tábori püspökség úgy nyilatkozott a haditanácsnak, hogy Vajda folyamodását nyugodtan tá-

⁶⁹ HHStA, Kabinetsarchiv Staatsrath Kt. 4. 1838:751.

⁷⁰ HHStA Kabinetsarchiv Staatsrath Kt. 5. 1838:922.

⁷¹ Bielik: *Geschichte*, 128.

⁷² ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1839. augusztus 13.) 28.

⁷³ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1840. augusztus 25.) 70.

⁷⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 100 1839:1234.

⁷⁵ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1842. január 11.) 137.

⁷⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 107. 1842:268.

⁷⁷ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1842. március 28.) 143.

⁷⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 102. 1840:787.; ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1842. június 12.) 156.

mogatni lehet Ófelségénél.⁷⁹ Czigler Ignác viszont hiába folyamodott 1836-ban a lekéri apátságért, a haditanács nem pártolta kinevezését, mert noha szolgálati érdemeit elismerték, a lekéri apátság olyan javadalom volt, amellyel újabban magas állású egyháziakat ruháztak fel az uralkodói kegy.⁸⁰ Cziglernek az 1838-ban és 1839-ben kiállított anyakönyvi másolatokat a sok hiba miatt 1841-ben ismét be kellett küldenie a tábori püspökségre. Az anyakönyvi másolatok addigra már előírászerűek voltak, csak néhány káplánt kellett arra figyelmeztetni, hogy az első oldalra tilos írni, s hogy a hadbíróval a másolatot hitelesíttetni kell.⁸¹

1844. szeptember 1-jén Vajda izgatottan érdeklődött, vajon tiszteletbeli kanonoki kinevezéséről az Erdélyi Királyi Kancellária kapott-e már értesítést, de az erdélyi püspök válasza szerint a kinevezést még nem adták tudtára az illetékes kormányzéseknek.⁸² Amikor Leonhardnak 1845-ben jellemzést kellett írnia Vajdáról gyulafehérvári tiszteletbeli kanonokká történő kinevezéséhez, akkor jellemzése csupa elismerő megjegyzésből állt. A tábori püspök kiemelte alárendeltje állandó, tiszta papi életmódját és azt az épületes hatást, amelyet a csapatokra gyakorol. Különösen a vallásoktatás terén és a katonai nevelőintézetekben végzett munkájával tüntette ki magát. 1831-ben a czernowitzi és a leMBERGI kórházakban, ahol a kolera a legkeményebben tombolt, nemes önfeláldozással szolgált, és sokat tett a katonák megvigasztalásáért. Tábori főlelkészként is – Leonhard szerint – az erdélyi főhadparancsnokság teljes meglegedésére vezette hivatalát.⁸³

A házasságon kívüli (vagy katolikusok esetén másodszor házasodott) katonák gyermekeinek anyakönyvezését a tábori püspökség – az érvényes jogszabályokkal összhangban – ekkoriban is megtagadta.⁸⁴ Ebben az időszakban az uralkodó rendeletben könnyítette meg az öngyilkos katonák csendes temetését. Az 1842. október 8-án kelt legfelsőbb elhatározás szerint az illetékes egyházi előljáró által engedélyezett csendes temetést nem lehetett többé megtagadni azon öngyilkosoktól, akik haláluk előtt tettükkel kapcsolatban megbánást tanúsítottak.⁸⁵

Házasságok vonatkozásában viszont az uralkodó 1836. január 30-án enyhített a korábbi szigoron. Eszerint a háromszori kihirdetés, illetve a polgári jogállású fél lelkésze engedélyének hiánya a tábori lelképásztorkodás szempontjai szerint törvényes házasság érvénytelené nyilvánításához nem szolgálhatott alapul.⁸⁶

Az itáliai politikai helyzetet tükrözte az ottani főhadparancsnokság rendelete, amely szerint valamennyi hadtest- és ezredparancsnok kötelessége, hogy alárendeltjei morális állapotának általános javítására törekedjen. A tábori papságot is utasították, hogy ebben az értelemben prédikáljanak híveiknek.⁸⁷ Leonhard egyébként a keserű tapasztalatok hatására

⁷⁹ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1843. január 22.) 181.

⁸⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 89. 1836:75.

⁸¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 1841: 1501, 1502.

⁸² ÖStA KA HKR FV Kt. 113. 1844:1338.

⁸³ ÖStA KA HKR FV Kt. 114. 1845:207.

⁸⁴ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1840. szeptember 9.) 72.

⁸⁵ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1842. október 19.) 176.

⁸⁶ ÖStA KA HKR Protocollum FV III. k. (1846. március 18.) 256.

⁸⁷ Protokollum IR 47. (1842. július 29.) 16.

1843-ban megtiltotta, hogy a tábori papok hölgyeket tartsanak szállásukon, legyenek azok a legközelebbi rokonok vagy szolgálok.⁸⁸

Viszonylag közismert probléma, hogy a tisztek jelentős hányada eladósodott, ami további problémák forrásává vált. Elszórtan tábori papok körében is felbukkannak hasonló adatok. Johann Obholcz, a 62. sorgyalozzred katolikus tábori papja 1846-ra tekintélyes, 110 forintos adósságot halmozott fel. Amikor Czigler ez ügyben kérdőre vonta, azzal mentegetőzött, hogy csak zsoldjából él, és Pesten minden nagyon drága. Hatvannégy éves édesanyját is neki kell segíteni, akinek betegsége tovább növelte kiadásait. Kérte Czigler pártfogását, és hivatkozott jó munkájára és szeplőtelen életmódjára. A tábori püspökség kivételesen napirendre tért az eset fölött, de figyelmeztették Obholczert, ha még egyszer eladósodik, el fogják bocsátani a tábori lelkészek közül.⁸⁹

Az eladósodás elleni védekezés legjobb módja az volt, ha sikerült visszatérni a tábori püspökségtől valamelyik egyházmegyébe egy jól fizető plébániára. A tábori lelkipásztorkodásból kilépő papok legnagyobb hányadát ezek a lelkészek tették ki. A tábori püspökök nem is tartóztatták ezeket a papokat, hiszen többnyire idősebb emberekről volt szó. Így keresett magának plébániát a tarnowi egyházmegyében Wenzel Boháč, a 36. sorgyalozzred káplánja 1844-ben, s az akcióról még tábori főlelkészét sem értesítette, aki így utólag értesült a fejleményekről.⁹⁰

Az 1848-as szabadságharcot megelőzően a császári katonaság elhelyezkedésének megfelelően alakult a tábori papok diszponálása is. Így voltak egészen kicsiny és egészen nagy tábori főpapi hivatalok is. A legtöbb lelkészt természetesen a lombard-velencei (42) és a magyarországi (37) tábori főlelkésség foglalkoztatta. A középső kategóriába tartozott az alsó-ausztriai és a cseh főpapi hivatal (20-20 beosztott), valamint a galíciai szuperiorátus (18 fő). A kis főlelkésségekhez volt sorolható a morva-sziléziai (13), az illír-belső-ausztriai (12), valamint a sor végén szerénykedő erdélyi (6 fő) szuperiorátus.⁹¹

Ami a prezentációs ügyeket illeti, az 1848-as forradalmakat megelőző években számos olyan lelkészt javasoltak a püspökök tábori lelkésznek, akiknek a képzettsége és fizikai adottságai is megfelelőnek tűntek az adott pillanatban, azonban 1848-ban mégis elhagyták a császári hadsereget. A liberalizmussal mereven szembenálló Palugyay Imre nyitrai püspök 1847. január 22-én ajánlotta a 8. huszárezredhez a harmincéves dr. Korének József kisutcaújhelyi káplánt, aki ötéves lelkipásztori gyakorlattal rendelkezett, és a latin, német, szláv, valamint magyar nyelvben volt jártas. Költségei fedezésére 100 ft segílyt utaltak ki az újonnan kinevezett tábori papnak, aki Zollikewben csatlakozott alakulatához.⁹² Korénekről azonban hamarosan kiderült, hogy inkább radikális, semmint liberális meggyőződésű lelkész, aki ráadásul Kossuth feltétlen híve volt. 1848. október 20-án engedély nélkül elhagyta állomáshelyét, Zollikewet, és Magyarországra szökött, ahol alakulatával együtt csatlakozott a honvédséghez.⁹³

Hasonló volt a helyzet Dudás János bodonospataki plébánossal, akit Bémer László báró nagyváradi latin szertartású püspök javasolt tábori papnak a 37. sorgyalozzredhez 1847.

⁸⁸ ÖStA KA HKR FV Mährisch-schlesisches Feldsuperiorat in Brünn Verordnungen, Circulare, Erlässe des General Kommandos des HKR, des Apostolischen Feldvikariates der Jahre 1842–1858. Kt. 176. Circulare von dem k.k. Apostolischen Feldvikariate. Bécs, 1843. december 2. d.sz.

⁸⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 119. 1846:976.

⁹⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 113. 1844:1332.

⁹¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 114. 1845:85.

⁹² ÖStA KA HKR FV Kt. 120. 1847:274.

⁹³ Zakar Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben* Budapest, 1999. 138.

április 27-én. Amint a püspök Czigler Ignáchoz intézett leveléből kiderül, Dudás harmincöt éves, szép testalkatú egyén, aki jövőendő hivatalához megfelelő képzettséggel bír, ráadásul szolgálatkész és ajánlatra méltó magaviseletű pap.⁹⁴ Magyar anyanyelvű, aki szláv és német nyelven közepesen beszél, németül ugyan nem tud annyira, hogy prédikáljon, de az a vágy, amellyel az állás iránt viseltetik, valószínűsíti, hogy a legnagyobb buzgósággal fogja német tudását tökéletesíteni. A lelkigondozás terén eddig dicséretre méltóan működött. A püspök annál inkább ajánlja, mert a 37. sorgyalozezred tisztjeitől hallotta, hogy a lelkészi hivatal ellátásához magyarul és szláv nyelven kell tudnia, a hivatalos levelezéshez és az anyakönyvek vezetéséhez pedig elég a német tudása.⁹⁵ Dudást 1847. május 11-én nevezték ki a 37. sorgyalozezred káplánjává, de néhány hónappal később betegsége következtében elhagyta ezredét. 1849. február 3-án viszont már a 14. (Lehel) huszárezredhez nevezték ki tábori lelkésznek, így ő is a honvédséghez csatlakozott.⁹⁶ A tábori lelkészek adott utánpótlási rendszere tehát a forradalmat megelőzően nem tudta kiszűrni a birodalom egységét veszélyeztető lelkészeket a tábori papságra jelentkezők közül.

Összefoglalás

A tábori papsággal kapcsolatos fegyelmi ügyeket többféleképpen csoportosíthatjuk. A reformkort megelőzően is sikertelen küzdelem folyt az ágyasok és az öngyilkosságok ellen. Előbbieket rendeletek egész sora próbálta eltávolítani a hadseregből, de mivel a tisztek házasodását gazdasági és katonai szempontok figyelembevételével a katonai vezetés korlátozta, a küzdelem meglehetősen szerény eredményekkel járt. Az öngyilkosságokat a legtöbb hadsereg igyekezett eltírtolni. Mint láttuk, a hivatalos felfogás szerint az öngyilkosságokat a hiányos vallási ismeretekre vezették vissza, s főként vallásoktatással, illetve a tábori papság feladatainak lelkiismeretes ellátásával küzdöttek ellene.

Szintén évszázados múltra tekinthettek vissza az anyakönyvek pontatlan vezetésével kapcsolatos visszaélések, amelyeket azért szankcionáltak rendkívül szigorúan, mert az állam akkoriban még nem vette át ezen a hivatalos iratok kiállításának a feladatát. A harmincas évektől kezdődően jelentősen emelkedett az egyházfegyelmi problémák száma is. Noha a cölibátust általánosságban betartották a hadlelkészek, néhány esetben már figyelmen kívül hagyták a papi nőtlenességgel kapcsolatos előírásokat is.

Meglepő, hogy fegyelmi ügyekre a tábori főpapok, sőt a tábori püspökség munkatársai körében is akadt példa. Gyökeresen új jelenség volt, hogy egyes hadlelkészek a felvilágosodás és a liberalizmus eszméit is magukévá tették. Az első ilyen eset – Cziny József ügye – megdöbbentette az illetékes elöljárókat. Ennek ellenére a szükséges intézkedések elmaradtak, így az olasz, illetve a magyar nemzeti mozgalom liberális híveit nem távolították el a tábori lelkészi karból. E mulasztásért az 1848-as forradalmak alatt komoly árat kellett fizetni az Osztrák Császárság híveinek.

⁹⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 120. 1847:457.

⁹⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 120. 1847:482.

⁹⁶ Zakar: *A magyar hadsereg*, 127.

PÉTER ZAKAR

Disciplinary Cases of Army Chaplains in the Era of Reforms

The paper focuses on the disciplinary cases of the chaplains of the imperial and royal army bishopric during the era of reforms. The selection of the subject is justified by the fact that literature has so far dealt with the regulations for and the heroic deeds of the army chaplains only. The most common offenses among the soldiers were suicide and illegal affairs with concubines. A series of regulations were introduced to stamp out the latter, but as officers' marriage was restrained by the army leadership due to economic and military reasons, these did hardly have the desired effect. Most armies tried to keep suicide cases in secret. Suicide was attributed to inadequate religious training, and accordingly prevention primarily meant religious instruction and the conscientious activity of the army chaplains.

As far as army chaplains were concerned, the abuses related to keeping inaccurate registers had a long history. These were sanctioned very severely because back then the state had not yet taken upon itself the duty of issuing legal certificates. From the 1830s onwards, the number of church disciplinary cases started to rise rapidly. Even though celibacy was generally practiced among army chaplains, there were cases of infringement in this field as well.

It is surprising that even higher rank ministers and members of the army bishopric had disciplinary cases. It was a radically new phenomenon that certain army chaplains became followers of Enlightenment and liberal ideas. One of the first of such cases (that of a certain József Cziny) shocked the superiors. Yet no measures were taken and the liberal adherents of the Hungarian national movement were not removed from the ranks of army chaplains. This cost the Austrian Empire dear during the revolutions of 1848. In spite of that, discipline among army ministers in the 1830s and 1840s cannot be regarded as worse than among other military groups.

HERMANN RÓBERT

Kossuth, az ördög

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc a magyar nemzeti mitológia meghatározó fejezete. Mint minden mítosz, ez is tele van félistenekkel, angyalokkal és ördögökkel, hősökkel és árulókkal. Kossuth ennek a mitológiának a meghatározó, központi személyisége. Egy magyar költő, Vajda János „a nemzet élő eszményülésének”, egy másik, Sárosi Gyula – 1849 után – „az Isten második fiának”, azaz második Jézus Krisztusnak nevezte.¹ Az 1848. évi allegóriák egyike fehér lepelbe öltözött Pantokratornak ábrázolta, aki ítél eleve-nek és holtak felett, s aki eltiporja a kamarilla gaz kigyóját.

Ugyanakkor Kossuth – enyhén szólva – egyáltalán nem ilyen népszerű a társnemzetek körében. Míg a bécsi és általában az ausztriai demokratikus és liberális közvélemény a szabadság hőseként, nagy államférfiként és potenciális szövetségesként tekintett rá, ugyanez nem volt elmondható a hagyományos uralkodó körökről, illetve az egymást váltó osztrák kormányok tagjairól, akik nem szívesen ugyan, de hajlandók voltak egy ideig tárgyalni Batthyány Lajos miniszterelnökkel, de Kossuthot a magyar politika rossz szellemének tartották. Így már az osztrák kormány augusztus 27-i államirata is bírálta Kossuthot, amiért 12,5 millió forint értékű papírpénzt bocsátott ki, s a magyar kormány mindaddig nem tárgyalta a birodalmi államadósság megosztásáról.²

Jellemző tény, hogy amikor 1848. szeptember elején az osztrák kormány a Magyarországgal szembeni határozottabb fellépésre szánta el magát, Wessenberg miniszterelnök azt javasolta, hogy a magyar kormány által szentesítésre felterjesztett újoncsozási és bankjegykibocsátási törvények közül az uralkodó az utóbbit utasítsa el, mert ezáltal az azt betervező Kossuth lehetetlen helyzetbe kerül, és így eltávolítható a kormányból.³ Kossuth ezt maga

¹ Erre újabban lásd Szilágyi Márton: *Helden und Antihelden von 1848/49 in der ungarischen Literatur des 19. Jahrhunderts*. In: Fischer, Holger (Hrsg.): Lajos Kossuth (1802–1894). Wirken – Rezeption – Kult. Red. Mitarbeit von Stefanie Seifert. Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte, Bd. 36. Hamburg, 2007. 124–136.

² Közli: *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek*. Buda, 1849. I. füzet. (a továbbiakban: Gyűjteménye) 13.; németül: *Sammlung der für Ungarn erlassenen Allerhöchsten Manifeste und Proklamationen, dann der Kundmachungen der Oberbefehlshaber der kaiserlichen Armee in Ungarn*. Amtliche Ausgabe. Umfassend den Zeitraum vom 22. September 1848 bis 31. December 1849. Ofen, 1850. (a továbbiakban: Sammlung) Anhang. 14.

³ Gergely András: *Magyar küldöttségek Bécsben 1848 szeptemberében*. In: Dobszay Tamás – Pajkossy Gábor (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára. Budapest, 1995. 293.; Gergely András: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest, 2001. 406–407.

is érzekelte, s ezzel magyarázható, hogy amikor a Batthyány-kormány lemondása után István nádor ismét Batthyányt bízta meg a kormányalakítással, Kossuth – aki előtte egy napig a végrehajtó hatalom egyik birtokosa volt – nem erőltette saját részvételét az új kormányban, hanem kívülről támogatta Batthyányt, tudva, hogy az új kormány az ő részvételével egészen bizonyosan nem nyerné el az uralkodói jóváhagyást.

Kossuthnak ezt az aggodalmát megerősíthette V. Ferdinánd 1848. szeptember 22-én Magyarország népeihez intézett manifestuma, amelyben határozottan bírálta a Kossuth-féle bankjegy-kibocsátási törvényt, s uralkodói kötelességként tüntette fel annak visszautasított szentesítését, s ugyanilyen komolyan megróttta a magyar országgyűlést azért, mert az (Kossuth javaslatára) királyi szentesítés nélkül életbe léptette az újoncozási és bankjegy-kibocsátási törvények egyes paragrafusait.⁴

Kossuth lett a kijelölt fő ellenség az uralkodó október 3-i, a magyar országgyűlés feloszlásáról, az ország ostromállapotba helyezéséről és Jellačić teljhatalmú királyi biztosi kinevezéséről szóló manifestumában, amelyben e lépéseket azzal indokolta, hogy „a képviselőház Kossuth Lajos és követői által nagy törvénytelenésekre vezettette magát”, s visszautasította Lamberg Ferenc altábornagy fővezéri kinevezését; mint tudjuk, ez utóbbi határozatot valóban Kossuth javaslatára fogadta el az országgyűlés.⁵ A végrehajtó hatalmat átvevő, Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmányt bírálta az uralkodó október 20-i manifestuma, „mely azon hatalmat, mely csak egy törvényes kormányt illethet, vakmerően magának tulajdonítja, és önkényes munkásságát egészen a legnyilvánosabb zsarnoksággig kiterjeszti”; akadályozza az október 3-i manifestum nyilvánosságra hozását, „és megkísértette örökös tartományaink nem magyar részeinek lakosait, öröklött uralkodójok elleni ellenállásra felingerelni”.⁶ November 6-án az uralkodó „Kossuth Lajost, és az általa támasztott lázadásnak részeseit pártütőknek és hazaárulóknak” nyilvánította, s utasította a hatóságokat, „hogy azok a megérdemlett fenyték alá vettessenek, egyszersmind mindazok, kik ezen pártütésnek engedelmeskednek, vagy akármiképp segédkezet nyújtanak, a legszigorúbb büntetés alá vétessenek”.⁷

Windisch-Grätz herceg november 13-i kiáltványa „néhány hazaáruló pártütők kevés hónapok óta tartó zsarnok uralkodását” hibáztatta azért, hogy Magyarország „egy vészterhes polgári háború csatamezejévé” vált.⁸ Másfél hónap múlva, már Győrből írott kiáltványában a cs. kir. fővezér Kossuth Lajos pártütőt és cinkosait vádolta, hogy nem csupán papírpénzzel árasztották el az országot, s nem csupán rágalmazták és becstelenítették a felsőges uralkodóházat, hanem emellett a népet a cs. kir. hadsereg ellen is gáztatásra buzdítják, állítólagos győzelmek hírével ámítják, sőt még a Győrben hátrahagyott gabonát is megakarták mérgeztetni. Ezen „minden idők történetében hallatlan gázságok és gonoszságok tekintetéből” Windisch-Grätz Kossuthot és az Országos Honvédelmi Bizottmány valamennyi tagját, valamint az általuk kiküldött kormánybiztosokat törvényen kívülieknek és földönfutóknak nyilatkoztatta.⁹ Január 1-jén pedig már ingó és ingatlan vagyonuk zár alá vételét rendelte el.¹⁰ Február 11-én mindenkit rögtönítélő eljárással fenyegetett, „akinél Kossuth-féle felszólítás vagy pártjától eredett akárminő iromány, levél, hírlap” találtatik, s az

⁴ *Gyűjteménye*, 1–5.; *Sammlung*, 1–5.

⁵ *Gyűjteménye*, 6–8.; *Sammlung*, 6–7.

⁶ *Gyűjteménye*, 13–14.; *Sammlung*, 14–15.

⁷ *Gyűjteménye*, 18.; *Sammlung*, 19–20.

⁸ *Gyűjteménye*, 22.; *Sammlung*, 24.

⁹ *Gyűjteménye*, 32–33.; *Sammlung*, 35–36.

¹⁰ *Gyűjteménye*, 34–35.; *Sammlung*, 37–38.

ezeket továbbító postai tisztviselők számára kötelet helyezett kilátásba. Ugyanezzel fenyegette azokat a budai és pesti zsidókat, akik bármi néven nevezendő egyetértésben vannak Kossuthtal, a Honvédelmi Bizottmánnyal vagy a magyar országgyűléssel.¹¹

1849 áprilisától megszakadt a Kossuthot név szerint említő legfelsőbb manifesztumok sora (igaz, közben a körözőlevelek, amelyek majdnem mindegyikén Kossuth szerepelt, forgalomban voltak).¹² A pontosság nem volt e körözüvények erénye: egyikük Kossuthot jászberényi születésűnek és ókatolikus vallásúnak mondta. Ugyanakkor májustól kezdve egymás után jelentek meg a Kossuth-bankók, azaz az önálló magyar pénz betiltásáról és kárpótlás nélküli megsemmisítéséről szóló kiáltványok, amelyek a tönk szélére juttattak több tízezer családot. (A magyar lakosság vonakodását jelzi az a tény, hogy az egyre erőteljesebb fenyegetések ellenére még 1849 decemberében is kellett ilyen felhívást kiadni.)¹³ Paradox módon ezek a kiáltványok, manifesztumok, körözések, rendeletek hozzájárultak ahhoz, hogy Kossuthnak olyan spontán kultusza alakuljon ki Magyarországon, amilyen sem addig, sem azóta nem találkozunk a magyar történelemben.¹⁴ Hiszen a cs. kir. hadsereg egyáltalán nem hagyott magáról kellemes emlékeket; hiszen a rend és a törvény nevében éppen az 1848 áprilisában nyert szabadságjogokat korlátozta, s a Kossuth-bankók betiltása az egész országot sújtotta.

A magyar történetírás az elmúlt másfél évszázadban hajlamos volt túlértékelni azoknak a személyi ellentéteknek és feszültségeknek a jelentőségét, amelyek a szabadságharc politikai és katonai elitjét jellemezték és osztották meg. A másik oldal felől nézve azonban úgy tűnik, hogy ezek a feszültségek vagy nem voltak érzékelhetők a másik fél számára, vagy ha igen, nem tulajdonítottak azoknak különösebb jelentőséget. Nem, mert odaátról a Kossuth és Batthyány, Kossuth és Görgei közötti különbségek szinte érzékelhetetlenek voltak: a cs. kir. hadsereg és az egységes birodalom képviselői számára Kossuth maga volt az ördög, s a többiek is afféle segéd-Belzebubnak látszottak. Nem véletlen, hogy Windisch-Grätz Kossuth és párttűtő társai vagyonát kívánja lefoglaltatni, de az egyik első, zár alá vett birtok a kérdések békés megoldására törekvő Batthyány Lajosé volt.

A cs. kir. oldal Kossuth-képe s általában a magyar szabadságharcról alkotott képe szempontjából rendkívül érdekesek azok a hírszerzői és kémjelentések, amelyek a magyar szabadságharcról fennmaradtak. Kossuth szinte az egyetlen magyar politikus, aki ezekben a jelentésekben név szerint megjelenik. Rajta kívül szinte csak katonákkal, Görgeivel, Bessel, Dembińskivel, Klapkával, Damjanichcsal, Perczellel találkozunk. A Kossuthra vonatkozó legfontosabb jelentések ismertetése előtt azonban érdemes röviden kitérni a két fél 1848–1849. évi hírszerzésének működésére.

¹¹ *Gyűjteménye*, 41.; *Sammlung*, 44–45.

¹² Ezek egyikét közli Róza György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Budapest, 1973. 276.; magyar fordítása uo. 540.

¹³ *Gyűjteménye*, 85–86., 90., 95., 115., 127., 151., 247.; *Sammlung*, 93., 98., 104., 125–126., 138., 163., 259–260. Két Erdélyben kiadott rendeletet közöl Marosszék és Marosvásárhely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. *Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok*. Közli Pál-Antal Sándor. Múzeumi Füzetek 19. Székelyudvarhely, 2001. 456–457., 460. Lásd még: Fábíánné Kiss Erzsébet: *A „Kossuth bankók” sorsa az osztrák uralom idején*. Századok, 118. évf. (1984.) 2. szám, 273–301.

¹⁴ Erre nézve lásd: Hermann Róbert: *A Kossuth-kultusz*. In: G. Merva Mária (szerk.): '48 kultusza. Tanulmányok. Gödöllői Múzeumi Füzetek 4. Gödöllő, 1999. 11–20.

A hírszerzés 1848–1849-ben¹⁵

A szabadságharc története során a két fél felderítése és hírszerzése inkább kudarccokat, mint sikereket mondhatott magáénak. Az első ok magában a konfliktus természetében rejlett. Amikor októbertől megindult a katonai ellenforradalom, a szembenálló felek rengeteg lényegi információval rendelkeztek egymásról. A magyar hadügyi vezetés tisztában volt az ellenséges hadsereg felépítésével, alakulatainak létszámával, harceljárásaival, az országban állomásozó csapatok elhelyezésével. A magyar tábornokok általában személyesen is ismerték a szembenálló hadvezéreket. A másik fél hasonlóan tisztában volt a magyar hadvezetés rendelkezésére álló reguláris erők nagyságával, fegyverzeti helyzetükkel. A bizonytalansági tényező itt már nagyobb volt, hiszen az 1848. őszi magyarországi hadseregszervezés és a fegyvergyártás eredményeiről már nem ismertek pontos adatokat. A cs. kir. hadseregben minden egyes tisztról és közlegényről részletes szolgálati leírás és viseleti jegyzék készült, tehát elvileg a magyar katonai vezetés valamennyi fontos személyiségéről rendelkezésre állt ilyen. Ám ezt az előnyt jelentősen csökkentette az a tény, hogy a magyar tisztek többsége korábban alacsony beosztásban működött, így ezekből az adatokból nemigen lehetett következtetni tényleges hadvezéri képességeikre. Ugyanakkor érdekes, hogy az 1848 előtt létező birodalmi besúgói és cs. kir. katonai hírszerzői hálózat 1848 tavasza után összeomlott vagy szétfelbomlott: nincs ugyanis nyoma annak, hogy a besúgók tovább folytatták volna tevékenységüket.¹⁶

A konfliktus természetéből következően egyik fél sem tudott informátorokat beépíteni a másik döntési központjaiba, s ez a korabeli tisztí értékrenddel is ellenkezett. Az 1848. december – 1849. januári kilépési hullám következtében a cs. kir. hadvezetés több száz értékes adathoz juthatott volna, de – meglehetősen bornírt módon – a kilépett tisztek elleni eljárás-

¹⁵ Az 1848–1849-es hírszerzésre általában lásd: Pilch Jenő (szerk.): *A hírszerzés és kémkedés története*. Budapest, é. n. [1936] I. k. 209–247.; Hermann Róbert: *Katonai hírszerzés 1848–49-ben – képzelet és valóság*. Új Honvédségi Szemle, 51. évf. (1997) 11. szám, 132–136.

¹⁶ A reformkori hírszerzői, besúgói és kémhálózatról sok hasznos, noha rendszertelen adatot tartalmaznak Takács Sándor munkái: *Kémvilág Magyarországon*. I–II. Budapest, é. n.; *Emlékezzünk eleinkről*. Budapest, é. n.; *Magyar küzdelmek*, Budapest, é. n.; *Hangok a múltból*. Budapest, é. n. Legújabbban lásd: Wellmann Nóra: *A Habsburg-birodalom titkosrendőrségének kiépülése és működése I. Ferenc uralkodása idején*. In: Csorba Csilla – Gerő András (szerk.): *Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből*. Budapest, 1978. 51–87.; Pajkossy Gábor: „mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. *Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán*. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Kalmár János (szerk.): *Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Budapest, 1997. 355–357.; Pajkossy Gábor: *A Polizeihof-stelle magyar vonatkozású iratai, a Takács Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás*. Levéltári Közlemények, 77. évf. (2006) 1. szám, 49–72. (a vonatkozó szakirodalom teljes felsorolásával). A reformkori titkosrendőri jelentések egy része kivonatos közlésben vagy fordításban megjelent. Lásd például: Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István tróji és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Budapest, 1930. 1. k. 693–715. (1842–1843); 2. k. 1030–1043. (1844–1848); *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. 4. k. (1830–1836). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 13. k. Budapest, 1937. 659–709. (Széchenyiről, 1830–1836.) Lásd még: Molnár András: „Az akasztófa tükröződik a szeméből!” *Titkosrendőri jelentés Batthyány Lajos grófról* (1840). *Vasi Szemle*, 37. évf. (1993.) 4. szám, 499–509. A katonai hírszerzői szolgálat gyengeségeit mutatja, hogy a budai főhadparancsnokság által március 16-án az előző napi pesti forradalomról írott jelentésében a Tizenkét pont pontjait sem tudta helyes sorrendben és korrekt fordításban közölni. Magyar fordításban közli Hermann Róbert: *1848. március 15. – a túlduladról*. Kortárs, 42. évf. (1998) 3. szám, 124–128.

sokat fontosabbnak tartotta, mint a tőlük nyerhető információkat. Tudomásunk szerint a magyar sajtót sem használták fel ilyen célokra, holott – főleg az 1848. december végéig terjedő időszakban – a haditudósítások gyakran pontos kimutatásokat közöltek az egyes hadtestek összetételéről. A délvidéki Péterváradot körülzáró, Laval Nugent tábornagya vezette hadtestet a várban lévő volt cs. kir. tisztek és más, korábban cs. kir. szolgálatban állt személyek 1849 február–márciusában szinte mindenről tájékoztatták, ugyanakkor az ostromlók ezeket a híreket nem tudták felhasználni.¹⁷

A két fél jobbára a kémkedés és hírszerzés hagyományos és csekély hatékonyságú módszereire volt utalva. Ezek részint kisebb lovassági különítmények kiküldésére, az általuk átfésült terület lakosságának kihallgatására, részint a másik fél által megszállt területekről érkező utazók, kereskedők kihallgatására korlátozódott. Értékes adatokat nyújthattak a magyar fogságból kiszabadult katonák vallomásai is.¹⁸ Más volt a helyzet Erdélyben, ahol a száz városok rendszeresen tájékoztatták a cs. kir. csapatokat a magyar hadmozdulatokról.¹⁹

A magyaroknak a nemzetiségi fölkelőkkel folytatott harcok során nemigen volt lehetőségük a titkos hírszerzői módszerek alkalmazására. Csupán kisebb egységek jelentéseire vagy a menekült lakosság adataira lehetett számítani. Ezzel ellentétben a szerb és román fölkelők jól kiépített hírszerzéssel rendelkeztek, hiszen a vegyes lakosságú területeken valamennyi szerb vagy román lakos potenciális informátor is volt. Erre jó példa a szerb felkelők 1848. december 15-i jarkováci szerb rajtaütése, amikor a magukat békésnek tettető helyi szerb lakosok az éj folyamán értesítették a szerb hadvezetést, miszerint a beszállásolt magyar dandárt könnyen megsemmisíthetnék, s a beérkező szerb csapatokkal összefogva együttesen támadták meg Damjanich János ezredes honvédeit.²⁰

A többi hadszíntéren a hírszerzői módszerek teljes skáláját megtaláljuk. A hírszerzés irányítása – kivéve a katonai felderítési módszerek alkalmazását – a polgári vezetés köréhez tartozott. A megyei és városi tisztviselők a kormánybiztosoknak küldték jelentéseiket, s e kormánybiztosok utalták a kémszolgálatához szükséges pénzeket is. A beérkező tudósításokat ők továbbították a katonai parancsnokságoknak. Ugyanakkor ők végezték el a hírek

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten (AFA) 2-tes Reservekorps unter Nugent. Karton 1889–1891.; uo. Nachlässe. b/1295. Nachlaß Nugent. Karton Karton 2187–2188.

¹⁸ A Buda bevételével kapcsolatos ilyen vallomások jelentős részét közli Dezsényi Miklós: *Oszttrák hadtörténelmi okmányok Budavár 1849. évi ostromáról*. Hadtörténelmi Közlemények, 74. évf. (1961.) 1. szám, 145–174.; Aggházy Kamill: *Budavár bevétele 1849-ben*. Budapest Történetének Forrásai. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Hermann Róbert – Czaga Viktória – Kreutzer Andrea – Szoлецzky Emese – Tóth Orsolya. Budapest, 2001. 2. k. 148–149., 224–225., 241–242., 268–272., 298–303., 351–355. Egy 1849. szeptember folyamán Komáromból szabadult cs. kir. százados vallomását közli: *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49*. Bearbeitet von Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von Christoph Tepperberg und Jolán Szijj. Wien–Budapest, 2005. 701–702., magyar fordításban: Farkas Gyöngyi (szerk.): *Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bóhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Budapest, 1998. 233–234.

¹⁹ Ezek megtalálhatók: KA AFA Karton 1918–1925. Armeekorps in Siebenbürgen unter Puchner, Clam-Gallas und Gedeon.; Karton 1928–1929. Brigade unter Gedeon. 1848–1849.

²⁰ Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harcz 1848–1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. 107–113.

első szűrését is. A bőbeszédű, de érdemi adatokat nem tartalmazó leveleket és jelentéseket visszatartották, vagy csak kivonatukat közölték a vezérekkel.²¹

Az országon belüli polgári hírszerzés fontos részét képezte a Belügyminisztérium rendőri osztálya, majd az ennek helyébe lépő Országos Rendőri Hivatal vagy Országos Rendőri és Postaosztály. Ennek ügynökei nemcsak a levelezéseket ellenőrizték, s nemcsak hangulatjelentéseket küldözgettek Debrecenbe, hanem kikérdezték az ellenség által megszállt területekről érkezőket, s a tőlük nyert adatokat is jelentették.²²

A katonai hírszerzés csődjére mindkét oldalon jelentős számú példát idézhetjük. A dunántúli hadszíntéren 1848. november eleje után rendszeresen érkeztek hírek az ellenséges támadásról, de a tényleges offenzíva teljesen váratlanul érte Görgeit.²³ Észak-Magyarországon Schlik támadása is hasonló meglepetést okozott 1848 decemberében. A magyar hadvezetés ugyanis nem Sáros, hanem Trencsén megye irányából várta támadását.²⁴ Ugyanilyen csőd eredménye volt az 1849. június 28-i győri vereség, amikor a hadvezetés csak két nappal a támadás előtt érzékelte, hogy Haynau átcsoportosította csapatait a Duna jobb partjára.²⁵ Az orosz hadseregről pedig 1849. július végéig nem sikerült hozzáférhetőleg pontos adatokhoz jutni.

1849 elején viszont a cs. kir. felderítés mondott csődöt. A Tisza mögött álló magyar csapatokról nem tudott adatokat szerezni, a tavaszi hadjáratban pedig a magyar hadvezetés kétszer is megtévesztette a cs. kir. főparancsnokot. De a hírszerzés csődjét jelentette Klapka 1849. augusztus 3-i kitörése is. Ekkor – a magyar kézre került diszlokáció mellett – az okozta a gondot, hogy a hírszerzés a tényleges létszámnak csupán egyharmadára becsülte a komáromi várőrséget. Az orosz hírszerzés ugyanilyen rosszul vizsgázott a júliusi felvidéki hadjáratban vagy a Bem elleni hadműveletekben. Az orosz emlékiratok és hadijelentések egyébként rendszeresen panaszkodtak amiatt, hogy Magyarországon nem lehet kémekhez jutni.²⁶

²¹ A hírszerzői jelentések típusai jól megfigyelhetők a felső-tiszai hadtest, illetve a Kmety-hadosztály kiadott iratanyaga alapján. *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai*. (I. kötet: megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig.) S. a. r. Dér Dezső – Hajagos József. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9. Eger, 2002.; *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II*. (A januári újjászervezés és az első sikerek). A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte Dér Dezső – Hajagos József – Hermann Róbert. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004.; Andrassy Antal: *Felderítő és információs jelentések a Kmety-hadosztálynál 1849 nyarán*. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei. IV/12. Kaposvár, 1981. 217–242. (elég sok félrefordítással); Hermann Róbert: *A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13*. Sopron, 1999.; Hermann Róbert: *Az írászi ütközet emlékezete 1849–1999*. Pápa, 1999. A szabadságharc egész időszakából közül néhány ilyen jelentés: Böhm–Farkas–Csikány: *Saját kezébe*, id. mű.

²² Az Országos Rendőri Hivatal iratanyagát lásd: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) H 95. Országos Rendőri és Postaosztály iratai. 1848–1849.; H 96. Országos Rendőri és Postaosztály. Iktatatlan iratok. Történetére lásd: F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987. 249–256., Fábíánné Kiss Erzsébet: *Az országos rendőrség ügye 1848–1849-ben*. Levéltári Közlemények, 44–45. évf. (1974) 187–207.

²³ Erre lásd: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. S. a. r. Hermann Róbert. Milleniumi Magyar Történelem. Budapest, 2001. passim.

²⁴ Borus József: *Dembinski fővezérsege és a kápolnai csata*. Budapest, 1975. 61–62.

²⁵ Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*. 2. k. Budapest, 1888. 618–631.

²⁶ *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*. S. a. r. Rosonczy Ildikó – Katona Tamás. Ford. Rosonczy Ildikó – Gerencsér Zsigmond. Budapest, 1988. passim.

A hírszerzők tehát inkább regisztrálták, mintsem előre jelezték az eseményeket. Így jobb esetben is csak taktikai előnyökhöz juttathatták hadseregüket. A háborút végső soron a katonai erőviszonyok döntötték el.

Az elfogott kémekkel és hírszerzőkkel mindkét fél kíméletlenül járt el: főbe lőtték vagy felakasztották őket. 1848. szeptember 30-án Görgei Artúr őrnagy azért akasztatta fel Zichy Ödön grófot, mert titkos futárszolgálatot teljesített a horvát inváziós hadsereg két oszlopa között.²⁷

A magyar oldal hírszerzéséről meglehetősen esetleges adattal rendelkezünk, miután a Hadügyminisztérium tábornoki (vezérkari) osztályának – amelyhez a hírszerzés is tartozott – iratanyaga nagyjából elpusztult vagy lappang, s az egyes hadseregek vezérkari irodáinak iratanyaga is igen hiányos.

Sokkal több adatunk van a cs. kir. hadsereg hírszerzéséről, noha – tudomásunk szerint – erről sem készült összefoglaló tanulmány. Ugyanakkor az egyes hadseregek és hadtestek iratanyagában rengeteg ilyen jellegű jelentéssel találkozunk. Windisch-Grätz fővezérségének időszakában 1849 februárjáig a főhadiszálláson a beérkezett hírszerzői jelentések alapján rendszeresen készültek napi összefoglalók, ezek a későbbiekben meglehetősen esetlegessé váltak, s csak 1849. április–május fordulóján, Ludwig Welden tábornok fővezérsége során találkozunk velük újra néhány hétig.²⁸ Julius Haynau tábornok fővezéri ténykedése alatt ilyenekről nem tudunk. A Délvidéken a 17–18. század fordulóján kiépített katonai határőrvidéki rendszer miatt bejártatott volt a helyi ügynökök rendszere, akik rendszeresen tájékoztatták parancsnokaikat a történetekről, időnként igen-igen elrugaszkodva a valóságtól.

E jelentések nyomtatásban több ezer oldalt tennének ki, s miután térben az egész történelmi Magyarországra, időben az 1848 júniusától 1849 októberéig tartó időszakra kiterjednek, vázlatosan sem lehet itt valamennyi fontos vonatkozásukat ismertetni.²⁹ Ezért dolgozatunkban csupán a magyar szabadságharc kulcsfigurájára, Kossuth Lajosra vonatkozó 1848–1849. évi adatokat ismertetjük.³⁰

Pozsonytól Orsováig – a Kossuthra vonatkozó jelentések 1848 októbere és 1849 augusztusa között

Franz Ottinger vezérőrnagy, Jellačić egyik dandárparancsnoka, korábban a drávai magyar hadsereg vezére egyik jelentése már október 16-án Kossuth pozsonyi jelenlétéről tudósít, pedig Kossuth csak két nap múlva indult el Budapestről.³¹ Egy október 27-i jelentés – meg-

²⁷ Az ügyre lásd: Görgey István: *1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár.* S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1980. 45–52., 213–224.; Hermann Róbert: *A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok.* Székesfehérvár, 1994. 5–19.

²⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kriegsakten. Karton 445. Acten betreffend den Armeecommandanten in Ungarn FZM Baron Welden, 1849. ápr. 2. – 1849. máj. 29. u[nd] o[hne] D[atum]

²⁹ Az 1848. május közepe és szeptember eleje közötti horvát jelentéseket ismertet Hermann Róbert: *A drávai védvonal 1848. június – szeptember.* In: Hermann Róbert: *A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez.* Budapest, 2008. 27–33.

³⁰ A Kossuthra vonatkozó reformkori titkosrendőri jelentésekből, pontosabban, az ezek alapján készült Informations-Protokolle anyagából az 1846–1848 közötti időszakból bőséges válogatást ad: *Kossuth Lajos összes munkái.* 11. köt. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen.* S. a. r. Barta István. Budapest, 1951. 247–292

³¹ KA AFA Karton 1812. Cernierung Wiens (a továbbiakban: CW) 1848-10-59.

döböntő pontossággal – regisztrálja Kossuth parndorfi jelenlétét és az érkezés dátumát.³² A schwechati csata után, október 31-én Johann Kempen von Fichtenstamm vezérőrnagy azt jelentette Jellačićnak, hogy Kossuth „tegnap délután 4 órakor megtört arkifejezéssel Pozsonyba sietve elutazott. Közte és Móga altábornagy között nyílt feszültség van, s ez utóbbi, a tegnapi nap kimenetele után, elbocsátását kérte volna.”³³

A jelentések írói észlelik Kossuth pozsonyi tartózkodását,³⁴ sőt, betegségét is,³⁵ valamint beszámolnak arról, hogy november 3-án Kossuth elnökletével haditanácsot tartottak arról, tartsák-e Pozsonyt vagy sem, vagy a magyar hadsereggel Komárom alá vonuljanak vissza. Az informátor Móga egyik segédtisztjétől hallotta mindezt. A hadmozdulatokból arra is következtettek, hogy „Kossuth a magyar haderő fő részével Komáromig vonulna vissza”. Az összesítés beszámolt egy másik, Kossuthnál tartott haditanácsról is, amelyben „arról a kérdéstről vitáztak, vajon nem volna-e célszerű Perczel tábornokot, aki a Muraközt megszállva tartja, hadtestével onnan a Duna jobb partjára Győrbe, a Pozsonynál Kossuth alatt lévő magyar hadsereg megerősítésére visszavonni. Azonban e kérdésben sem jutottak állítólag döntésre.”³⁶ Egy másik, november 10-én kelt jelentés szerint Kossuth leváltotta Mógát, aki felügyelet alatt Pozsonyban van. Pozsonyban több lengyel tiszt tartózkodik, köztük Ramorino tábornok. Céljuk egy 4000 főnyi lengyel légió alakítása, s Kossuthal készülnék tárgyalni erről. A jelentés szerzője nyilván a november 3-án Pozsonyba érkezett Bemmel tévesztette össze Ramorinot, aki nem Magyarországon, hanem a piemonti-szárd királyság hadseregében vállalt szolgálatot, s 1849 tavaszán alaposan hozzájárult annak novarai katasztrofális vereségéhez.³⁷

Egy november 11-i hírszerzői jelentés már arról számol be, hogy Kossuth kétmillió forintért gabonát akar vásárolni, s azt részint Pestre, részint Komáromba szállítani. Kossuth ezekben a napokban valóban elrendelte a dunántúli gabonakészletek felvásárlását és elszállítását, hogy így akadályozza meg a cs. kir. hadsereg élelmezését, ha az Magyarország ellen készülné vonulni.³⁸ Ugyanígy észlelték a jelentések Kossuth november 6-i visszautazását Pestre, azzal a hozzátétellel, hogy mindez Móga altábornagy, a lajtai hadsereg volt vezérének felelősségre vonása miatt történt, aki vagy magasabb állást kap, vagy egy fejjelel rövidebb lesz. E jelentés szerint „a szlovákok hangulata Kossuth iránt lelkes; szerencse, hogy létezik; naponta imádkoznak érte, hogy győzzön; neki köszönik a robottól való megszabadulást”.³⁹ Egy november közepi jelentés szerint Kossuth hajót vásárolt, ami „menekülési szándékra mutat”.⁴⁰ Egy november végi jelentés szerint Kossuth állítólag ezüsttel és arany-

³² KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-164. No. 26/K.W.

³³ KA AFA Karton 1895. Kroatisch-sonenische Armee, respektive I. Armeekorps unter Jellačić. (a továbbiakban: Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J.) 1848-10-246.

³⁴ Kempen – Jellačić, 1848. nov. 6. KA AFA Karton 1896. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-11-35a.

³⁵ Kempen – Jellačić, 1848. nov. 6. KA AFA Karton 1896. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-11-30a.

³⁶ 1848. nov. 7. KA AFA Karton 1813. CW. 1848-11-45. No. 40/K.W.

³⁷ KA AFA Karton 1820. Hauptarmee unter Windisch-Grätz (a továbbiakban HA. u. W-G.) 1848-11-108.

³⁸ KA AFA Karton 1813. CW 1848-11-59. No. 56/K.W. Kossuth nov. 4-én kiadott rendeletét lásd: *Kossuth Lajos összes munkái*. 13. k. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. I. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952. 348.

³⁹ Jellačić – Windisch-Grätz, Bécs, Rennweg, 1848. nov. 12. KA AFA Karton 1820. HA. u. W-G. 1848-1-7. Fogalmazványa. uo. Karton 1896. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-11-50. A visszautazásról Kempen vezérőrnagy aznap értesítette Jellačićot. KA AFA Karton 1820. HA. u. W-G. 1848-11-ad 3.

⁴⁰ Burdina őrnagy – Schönhals altábornagy, Schönbrunn, 1848. nov. 17. KA AFA Karton 1813. CW 1848-11-73.

nyal ellátva Angliába küldte feleségét.⁴¹ December 13-án Jellačić egy átszökött magyar huszár vallomása alapján azt jelentette Windisch-Grätznek, hogy a magyar csapatok parancsot kaptak, amíg lehet, tartsák magukat jelenlegi állásukban, utána pedig vonuljanak vissza Győrbe, ahová Kossuth is menni fog, hogy átvegye a parancsnokságot.⁴² Egy december 21-én Pestről visszatért ügynök azt jelentette, hogy Kossuth egyszer állítólag kijelentette, ügye elveszett – de továbbra is diktatórikusan kormányoz, s igen nagy a ragaszkodás iránta.⁴³ December 30-án Andrei Şaguna nagyszebeni görögkeleti püspök arról értesítette Anton Puchner altábornagyot, az erdélyi cs. kir. csapatok főhadparancsnokát, hogy a magyarok Kossuthot IV. Lajos néven királlyá tették. (Hogy ki volt a III. Lajos, nem tudni.)⁴⁴

A főváros közvetlen közelébe jutó cs. kir. csapatok felderítése már január 2-án értesült arról, hogy Kossuth a miniszterekkel és a koronával együtt elhagyta Budapestet, még ha úti céljáról nem is kaptak híreket.⁴⁵ Január 7-én egy cs. kir. vezérkari tiszt úgy tudta, hogy Kossuth Szegedre ment.⁴⁶ Január 11-én már egy debreceni népgyűlésről érkezett kiszínezett hír: „A koronázási ékszereket (korona, palást, jogar, kard) Kossuth átadta az összegyűlt népnek azzal a nyilatkozattal, hogy hat hónapja erejéhez képest védte e kincseket, most átadja azokat a nép oltalmába; mire a gyűlés megesküdt, hogy azokat utolsó csepp véréig védeni akarja.” Egy fővárosi jelentés a nép rossz hangulatáról és Kossuth iránti ragaszkodásáról számolt be azzal, hogy a nép a körülmények változásában reménykedik.⁴⁷ Hasonló hírek érkeztek az Alföldről is.⁴⁸ Január 13-án Ottinger jelentette Szolnokról, hogy Kossuth néhány csapattal Debrecenből Nagyváradra ment.⁴⁹ Január 22-én ugyancsak ő tudatta egy helyi lakos híradása alapján, hogy Kossuth bizonyosan Debrecenben van, 19-én népgyűlést tartott, ott szónokolt, s a tömegben ügyének nagyszámú támogatót talált. Debrecenben és környékén minden fegyvernemből nagyszámú csapat van elhelyezve.⁵⁰ Valószínűleg e hír másik változata lehetett a Valero-gyár ügynökének azon beszámolója, amely szerint Kossuth a Kollégiumban beszédeket tartott, s 12 000 debreceni polgár megesküdt, hogy a legvégsőkig védik magukat. A lázadó csapatok Debrecen környékén és a hajdúvárosokban gyülekeznek, s az ottani nép között a legrosszabb hangulat uralkodik a császáriakkal szem-

⁴¹ KA AFA Karton 1820. HA. u. W-G. 1848-11-65.

⁴² Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1821. HA. u. W-G. 1848-12-119. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1897. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-12-41a.

⁴³ Eredeti tisztázat. KA Nachlässe. B/1295. Nachlaß Nugent. (a továbbiakban: NN) Karton 7. 1849-1-1c. Melléklet Welden 1848. dec. 25-i átiratához. Másolat. uo. AFA Karton 1846. Hauptarmee. Detailakten. (továbbiakban HA DA) 1848-12-94b.

⁴⁴ KA AFA Karton 1847. HA DA. 1849-1-99d.

⁴⁵ Grammont – Jellačić, Martonvásár, 1849. jan. 2. KA AFA Karton 1954. I. Korps unter Jellačić. (a továbbiakban: I. K. u. J.) 1849-1-9.

⁴⁶ KA Nachlässe. B/1127. Nachlaß Georg Bach von Klarenbach. No. 4. Operations und Tags Journal des II-ten Armee-Corps für den Feldzug gegen Ungarn 1848.; KA AFA Karton 1951. Brigade Pott, Götz, Lederer, Hentzi, Reischach, Division Vogel. Brigade Pott. Tagebuch der Kriegereignisse in Ungarn vom 6-te November 1848. bis 15-te Januar 1849 (vom GM. Pott).

⁴⁷ KA AFA Karton 1954. I. K. u. J. 1849-1-158. Ottinger ugyanezen a napon jelentette Ceglédre, hogy Kossuth Debrecenben van. KA AFA Karton 1930. Südarmee unter Jellačić (a továbbiakban: SA. U. J.) 1849-1-2. Másolata uo. Karton 1954. I. K. u. J. 1849-1-59.

⁴⁸ Vagyon János honvéd őrnagy vallomása, 1849. jan. 12. KA AFA Karton 1954. I. K. u. J. 1849-1-159., ad 159.

⁴⁹ Eredeti tisztázat. KA Karton 1954. I. K. u. J. 1849-1-73b. Másolat KA AFA Karton 1822. HA. u. W-G. 1849-1-a 107.

⁵⁰ KA Karton 1954. I. K. u. J. 1849-1-105c.

ben.⁵¹ Közben a Felvidék keleti részét megszálló Schlik altábornagy arról értesítette Windisch-Grätzet, hogy Kossuth, ha nagyon szorítanak, titokban Galíciába, onnan pedig Poroszországba szándékozik menekülni; erről a galíciai főhadparancsnokságot is értesítette.⁵² Ezt január 17-én megfejelte azzal, hogy Kossuth Máramarosba akar menni, és ott az uzsoki hágón át vagy az ungvári, vagy a munkácsi úton Vereckére menekülni.⁵³

A hónap végén szintén Kossuth nagyváradi útjáról jött jelentés, azzal, hogy Bem is ott van, s 25 000 főnyi felfegyverzett s ugyanennyi egyéb gyilkoló szerszámmal felszerelt embere van.⁵⁴ Február 2-án Ottinger vezérőrnagy jelentette Abonyból, hogy Kossuth Tiszafüreden van, ahová a lázadók jelentős számú csapata tart, hogy átkeljenek a Tiszán.⁵⁵ Február 21-én Schlik altábornagy a szerveződő békepárttól küldött tudósítást Windisch-Grätznek, s jelentése további részében arról számolt be, hogy Kossuth népszerűsége és az iránta érzett lelkesedés jelentősen alábbhagyott.⁵⁶ Egy nappal később Zeisberg vezérőrnagy, Jellačić vezérkari főnöke éppen az ellenkezőjéről tudósította Heinrich Hess altábornagyot, a cs. kir. vezérkar főnökét: „Hihetetlen, hogy Kossuth Magyarország feletti befolyása néhány hét óta milyen nagy mértékben megnövekedett; a rosszak napról-napra egyre inkább felemelik a fejüket, és az úgynevezett jók bátorságukat veszítik.”⁵⁷

Február 8-án Komárom alól jelentette Lederer vezérőrnagy, hogy Kossuth rövidesen Komáromba érkezik, s aztán az ott lévő katonasággal és néppel Simunich altábornagy ellen indul.⁵⁸ Április elején már e remények alábbhagyásáról szólt a tudósítás.⁵⁹

Schlik egyik dandárparancsnoka, Jakob Parrot vezérőrnagy már február 27-én jelentette Windisch-Grätznek, hogy Kossuth – Kiss Ernő tábornok társaságában – Tiszafüredre utazott.⁶⁰ Ez főleg annak fényében érdekes, hogy Kossuth február 25-én indult a táborba, s 26-án érkezett Tiszafüredre.⁶¹ Ugyanakkor némi késéssel értesült a cs. kir. felderítés Kossuth március eleji újabb tiszafüredi útjáról.⁶² Ennek céljáról, a fővezéri kérdés rendezéséről csak a hónap végén küldte szét Windisch-Grätz Kossuth március 9-i képviselőházi beszé-

⁵¹ Schulzig altábornagy – Windisch-Grätz, Hatvan, 1849. jan. 21. KA AFA Karton 1823. HA. u. W-G. 1849-1-ad 192.

⁵² Schlik – Windisch-Grätz, Kassa, 1849. jan. 16. KA AFA Karton 1823. HA. u. W-G. 1849-1-128 1/2. Közli: *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II.* 116–118.

⁵³ Schlik – Windisch-Grätz, Kassa, 1849. jan. 17. 53/op. Másolat. KA AFA Karton 1863. I. Armeekorps unter Schlik. (továbbiakban I. AK. u. Sch.) 1849-1-51a.

⁵⁴ Ismeretlen – Götz vezérőrnagy, hely nélkül, 1849. jan. 30. KA AFA Karton 1952. Mobile Kolonne des GM von Götz. 1849-1-77.

⁵⁵ KA AFA Karton 1955. I. K. u. J. 1849-2-9.

⁵⁶ Schlik – Windisch-Grätz, Rimaszécs, 1849. febr. 21. KA AFA Karton 1825. HA. u. W-G. 1849-2-203.

⁵⁷ Zeisberg – Hess, Pest, 1849. febr. 22. KA AFA Karton 1825. HA. u. W-G. 1849-2-212 1/2.

⁵⁸ KA AFA Karton 1824. HA. u. W-G. 1849-2-70.

⁵⁹ Simunich – Windisch-Grätz, Ács, 1849. ápr. 2. KA AFA Karton 1828. HA. u. W. 1849-4-49a.

⁶⁰ Parrot – Windisch-Grätz, Gyöngyös, 1849. febr. 27. KA AFA Karton 1825. HA. u. W-G. 1849-2-266.

⁶¹ *Kossuth Lajos összes munkái.* 14. k. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén.* II. S. a. r. Barta István. Budapest, 1953. (a továbbiakban: KLÖM XIV.) 549..

⁶² „*In Tiszafüred selbst war Kossuth 4 Tage, Dembinski, Görgei, Klapka und Guyon zusammen.*” Wrba – Windisch-Grätz, Nagykőrös, 1849. márc. 13. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1826. HA. u. W-G. 1849-3-148. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1870. II. Korps unter Wrba, später Csorich. (a továbbiakban: II. AK.) 1849-3-40. Másolat az eredeti tisztázatról. 1849-3-148. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, *Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.* (a továbbiakban: HL 1848-49.) 17/82.

dének német fordítását; igaz, ezt sem annyira a magyar hadsereg felső vezetésén belüli ellentétek ismertetése, hanem a március 5-i szolnoki vereség körülményeinek feltárása végett.⁶³ Március közepén Gablenz őrnagy, Schlik vezérkari főnöke számolt be arról, hogy Kossuth minden energiáját a szerbek paralizálására vagy megnyerésére fordítja, s félő, hogy sikerrel jár.⁶⁴ (Március elején valóban folytak tárgyalások a magyar–szerb megbékélésről.)⁶⁵ Érdekes Jungbauer cs. kir. vezérkari alezredes beszámolója Hess altábornagyhoz, a cs. kir. vezérkar főnökéhez: „Kossuth csodálatra méltó energiát fejt ki a védekezésben, s azt hadászatiilag helyesen támadólag vezeti, míg Budáról [ti. Windisch-Grätz főhadiszállásáról] minden alkalommal erőszakkal megsértik a háború valamennyi alapelvét!”⁶⁶

Egy-két napon belül, de napra pontosan értesült viszont a cs. kir. hadvezetés Kossuth március közepi cibakházi útjáról. Az erről vallomást tevő zsidó kereskedő megtalálta az ok-okozati összefüggést is: tudniillik, hogy Kossuth megérkezése a magyar ellentámadási kísérlet kezdetét jelentette. „Kossuth a múlt pénteken érkezett meg Cibakházára, s e napon megkezdődött a csapatok átvonulása a Tisza jobb partjára. Azok után, amit a csapatoktól hallott, a magyarok egy állásunk elleni támadásra készülnek, s csupán Görgei vezérre várnak.”⁶⁷ Napra pontos volt Jellačić jelentése Kossuth március 20-i törökszentmiklósi tartózkodásáról, valamint arról, hogy Bemet is oda várják.⁶⁸ A cibakházi összpontosításról – utólag – Parrot vezérőrnagy is tudósította Schlik altábornagyot azzal, hogy Kossuth állítólag elégedetlen volt az ott lévő parancsnokkal, nevezetesen Vécseyvel, s onnan Törökszentmiklóásra ment.⁶⁹ E szempontból némi zavart okozhatott, hogy ugyanakkor Ramberg altábornagy március 16-án Hevesről azt jelentette, hogy Kossuth állítólag Tokajban van, hogy az ottani munkálatokat és más katonai rendszabályokat megsűrgesse.⁷⁰

Ugyanígy regisztrálta a felderítés Kossuth március végi egri tartózkodását.⁷¹ Az egyik jelentés szerint a magyarok szándéka onnan előnyomulni.⁷² Sőt, Kossuth március 30-án

⁶³ Windisch-Grätz – Jellačić, Buda, 1849. márc. 26. 853/op. Karton 1957. I. K. u. J. 1849-3-194., b.

⁶⁴ Gablenz – Schlik, Cegléd, 1849. márc. 13. No. 573/op. KA AFA Karton 1956. I. AK. u. Sch. 1849-3-101.

⁶⁵ Hadik Gusztáv – Kossuth, Szeged, 1849. március 5. MOL H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. 1849:2948. Kivonatossan közli: Thim József: *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. 3. k. Budapest, 1930. 489–490. A többi tudósítást összefoglalóan ismerteti KLÖM XIV. 626. 1. jz.

⁶⁶ Jungbauer – Hess, hely és dátum nélkül [1849. márc. 15. körül]. KA AFA Karton 1826. HA. u. W-G. 1849-3-179.

⁶⁷ Csorich – Windisch-Grätz, Nagykőrös, 1849. márc. 18. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1827. HA. u. W-G. 1849-3-205 1/2. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1870. II. AK. 1849-3-57. Magyar fordításban közli: Csikány Tamás: *A cibakházi híd 1849. A cibakházi hídert 1849. január–márciusában folytatott harcok katonai irataiból*. Budapest, 2003. 40–41.

⁶⁸ Jellačić – Schlik, Cegléd, 1849. márc. 23. KA AFA Karton 1864. I. AK 1849-3-129. Magyar fordításban közli: Hermann Róbert – Kucza Péter: *1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. – A tápióbszei ütközet*. Nagykáta, 2002. 20.

⁶⁹ Parrot – Schlik-hadtest, Abony, 1849. márc. 21. éjjel 1 óra. KA AFA Karton 1827. HA. u. W-G. 1849-3-ad 243. Másolat. Uo. KA AFA Karton 1956. I. AK. u. Sch. 1849-3-148. Magyar fordításban közli: Csikány: *A cibakházi híd*, 41.

⁷⁰ KA AFA Karton 1826. HA. u. W-G. 1849-3-190.

⁷¹ Brudermann százados – Csorich altábornagy, Szurdokpusztói, 1849. április 1. délután 1 óra. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1828. HA. u. W. 1849-4-20b. Másolat. Uo. Karton 1870. II. AK. 1849-4-8.

Egerben tartott beszédét⁷³ is egy cs. kir. hírszerzői jelentésből ismerjük: „Minden újítás, minden új eszme pezsgést, lelkesedést vagy bosszút hoz magával; az első a tett és a dicsőség forrása, a bosszú a pokol leánya. E két elem alkotja a háborút. – Krisztus isteni eszméje megharagította, felbőszítette és felbosszantotta a farizeusokat; Krisztus azonban, mivel isteni volt, testében meghalt eszméjéért, az igazság azonban napjainkig illethetetlen maradt, mivel magasztos, emberfeletti, isteni, – ugyanígy nemzeti ügyünk, még ha legyőzetik is –, nemzedékről nemzedékre mennyei dicsőséggel kivirágzik, mert a mi ügyünk az igaz, a szent; ezért tehát most! mindenki fogjon fegyvert, ölje le a farizeusokat, s a mennyei reformátor ünnepét Pesten tartandjuk.”⁷⁴

Érdekes módon magáról a trónfosztásról csak két hét késéssel, április 30-án jöttek az első hírek. „A debreceni országgyűlésen Kossuth indítványára 3 ülés után, április 12-én, 13-án és 14-én elhatározták, hogy az Ausztria elleni háborút nem csupán teljes nyomatékkal kell folytatni, hanem Magyarország teljes elszakadását is kimondták a Habsburg-háztól örök időkre. A debreceni nagy református templomban tették ezt közzé, és nyomtatott manifestumokban hozták nyilvánosságra, amelyek állítólag kedvező hangulatot okoztak.” Megjegyzendő, hogy a jelentés írója úgy tudta, hogy Kossuth lett a miniszterelnök, s bár a miniszterek többségének személyét eltalálta, tárcájukat illetőleg már szerepeltek téves adatok a je-

⁷² Brudermann százados – Ramberg altábornagy, Szurdokpiüspöki, 1849. április 1. este 10 óra Eredeti tiszta. KA AFA Karton 1828. HA. u. W. 1849-4-20d. Másolat. Uo. Karton 1870. II. AK. 1849-4-8.

⁷³ Kossuth 1849. március 29-én írta meg az OHB-nak, illetve a feleségének, hogy másnap Egerbe megy. KLÖM XIV. 760., 765. Március 30-án este valóban oda érkezett, mert aznap már onnan írt a komáromiaknak, hogy tartsák magukat. *Kossuth Lajos összes munkái*. 15. k. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. Barta István. Budapest, 1955. (a továbbiakban: KLÖM XV.) 899. Szintén ezen az estén bízta meg Görgeit az ideiglenes fővezérséggel, valamint beszélt meg a tábornokokkal a tavaszi hadjárat haditervét. KLÖM XIV. 772.; a feldunai hadsereg hadművelési naplója. HL 1848–49. 37/37a.; *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója*. In: Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. 4. kiadás, Budapest, é. n. 107–109. Március 30-án az egri asszonyok koszorúkkal fogadták Kossuthot. Leiningen-Westerburg Károly i. h. szerint Kossuthot a nép a köteles lelkesedéssel fogadta, s ő „kegyesen köszönt a kiabálókknak”. A hírszerzői jelentés szerzője erre a napra datálja a beszédet. Április 2-án Kossuth arról írt a feleségének, hogy két nappal korábban, azaz március 31-én kivilágítással és fáklyás zenével köszöntötték őt, április 1-jén este pedig „vagy 1000 nő minden osztályból megrohant, magyar öltönyben, fáklyás zenével s beszéddel, ilyet sohasem láttam; agyondobálták szegény Mucidat virágokkal, egy rakás koszorút ismét küldök.” Kossuth április 1-jén este tartott beszédéről: *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re*. S. a. r. Katona Tamás. Bibliotheca Historica. Budapest, 1982. 37. azt írja, hogy „egy volt a legsikerültebb alkalmi beszédei közül, miket tőle hallottam. A beszéd kezdetének témája volt: – E szó, »honleány«, az emberiség két legnemesebb fogalmát fejezi ki: haza és hölgy.”

⁷⁴ KA AFA Karton 1828. Hauptarmee. unter Welden (a továbbiakban: HA. u. W.) 1849-4-72b. Érdemes itt közölni a beszéd teljes német szövegét: „Jede Neuerung, jede neue Idee bringt eine Aufwallung, Begeisterung oder Rache, die erste ist die Quelle der That und der Glorie, Rache ist die Tochter der Hölle. Diese zwei Elemente machen den Krieg. – Die göttliche Idee von Christus brachte die Pharisäer in Zorn, Wuth und Rache; Christus aber, weil er göttlich war, starb körperlich für seine Idee, die Wahrheit blieb aber bis auf unsere Zeiten unantastbar, weil sie hoch, übermenschlich, göttlich ist, – eben so unsere nationale Sache, wenn sie auch niedergedrückt ist, – mit himmlischen Glorie von Generation zu Generation aufblühen wird, weil unsere Sache die gerechte, heilige ist; auf daher jetzt! Jedermann ergreife die Waffe, schlägt todt die Pharisäen, und wir werden die Feierlichkeit des himmlischen Reformators in Pesth abhalten.” Kossuth április 5-én valóban azt írta a feleségének, hogy „még meglehet, hogy Pesten esszük a húsvéti bárányt”. KLÖM XIV. 819.

lentésben.⁷⁵ Május 5-én Dimatschek alezredes, nagykanizsai városparancsnok jelentette, hogy „Keszthely, valamint egész környéke is igen rosszérzelmű, s rászolgált egy kis leckére, éppen most általánosan beszélnek, hogy a debreceni országgyűlés teljesen elszakadt a Habsburg-Lotharingiai-dinasztiától. Kossuthot pedig ezzel egy időben országkormányzóvá nevezték ki.”⁷⁶ Egy május végén szabadon engedett vértés közlegény vallomása szerint Kossuth május 4-én „a kálvinista templomban tudtul adta a jelenlegi uralkodóház végét, Magyarországnak az Osztrák Császárságtól való függetlenségét, azaz Magyarországnak ettől történő teljes elszakadását, egy, a fent nevezett templomban tartott beszédben, amelyet a gyűlés a legnagyobb általános üdvívalgással fogadott.” Ő maga ugyan nem volt jelen a gyűlésen, de a katolikus lelkészakban hallotta azzal a hozzáadással, hogy Horváth [Mihály] kultuszminiszter, az egyik leghevesebb republikánus, továbbá Kossuth bizalmas barátja, a legnagyobb mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Kossuthot a fent nevezett nyilatkozatra rávegye.⁷⁷

Ugyanakkor a trónfosztás és a függetlenség kimondásának nem egyértelműen pozitív fogadtatása is nyomon követhető a jelentésekből. „Kossuth nyilatkozata több, az ő ügyét korábban támogatót immáron teljesen elidegeníteni látszik tőle – mivel itt is, ott is, olyan hangok hallatszanak – *ezt nem gondoltuk volna – Kossuth mégiscsak valóban lázadó, s mindenesetre gyűlöletre méltó*” – jelentette Dimatschek alezredes Nagykanizsáról május 8-án.⁷⁸ „Kossuth azáltal, hogy végül is levette álarcát, itt is sok ellenségre talált” – jelentette május 14-én.⁷⁹ „Egyébiránt a lázadóvezérek ingatag magatartásából és hadműveleteik bizonytalanságából kitűnik, hogy a túlzottan gyors nyilatkozat és az Ausztriától és a törvényes uralkodóháztól való teljes elszakadás, amelyre Kossuth a lengyelek által sarkallva hagyta csábítani magát, mély benyomást és nagy feltűnést okoztak az egész országban – jelentette Schlik altábornagy, az I. hadtest parancsnoka május 9-én Ludwig Welden tábornagyszernagy, fővezérnek –. Sok elámitottnak, különösen a hadsereg törzsében, ezáltal hullt le szeméről a lepel, és olyan alapon találták magukat, amelyről alighanem mit sem sejtettek.”⁸⁰

Május 20-án Schlik altábornagy figyelmeztette Weldent, hogy figyelni kellene a moldvai és havasalföldi átkelőket, mert Kossuth azokon keresztül kap fegyverszállítmányokat, amiket igen-igen túlfizetnek.⁸¹ Május 22-én Franz Wyss vezérőrnagy jelentette Szerdahelyről, hogy Kossuth újfajta bankjegyeket gyárt, amelyek már forgalomban is vannak.⁸² Időnként kimondottan vad hírek is érkeztek. Június 23-án egy zalai hírszerző a következőket jelentette Knesevich ezredesnek: „Konstantinápolyból egy futár jött Pestre egy sürgönnyel, s így

⁷⁵ Hírszerzői összesítés, Mosonmagyaróvár, 1849. ápr. 30. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1830. HA. u. W. 1849-4-ad 629., 1849-4-630 2/2. Gépelt másolat. HL 1848-49. 24/573., 24/574d.

⁷⁶ Másolat. KA AFA Karton 1917. Kroatisch-slavonisches Armeekorps unter Dahlen (a továbbiakban: Kr.-sl. AK. u. D.) 1849-5-2. Magyar fordításban közli: Hermann Róbert – Molnár András: *Nagykanizsa és környéke 1848-1849-ben*. Okmánytár. Nagykanizsa, 2000. II. k. 86.

⁷⁷ Johann Hnizda vallomás, Pozsony, 1849. jún. 5. KA AFA Karton 1834. HA. u. H. 1849-6-85 1/2b.

⁷⁸ Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1931. SAJ 1849-5-84. Másolat. uo. Kr.-sl. AK. u. D. 1849-5-ad 7. Magyar fordításban közli: Hermann – Molnár: *Nagykanizsa*. II. 89.

⁷⁹ A Dahlennek szóló jelentés másolata. KA AFA Karton 1917. Kr.-sl. AK. u. D. 1849-5-10. A Nugentnak szóló jelentés másolata. uo. Nachlässe. B/1295. NN. Karton 11. 1849-5-17. Magyar fordításban közli: Hermann – Molnár: *Nagykanizsa*, II. 97.

⁸⁰ Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1831. HA. u. W. 1849-5-260. Fogalmazvány. uo. Karton 1865. I. AK. u. Sch. 1849-5-104.

⁸¹ KA AFA Karton 1832. HA. u. W. 1849-5-509a

⁸² KA AFA Karton 1833. HA. u. W. 1849-5-554.

Kossuth, Csány miniszter Mészáros Lázár – Görgei és Szemere [vagy: Görgei s többen]⁸³ Pestről Nagyszebenbe utaztak. Nagyszebenben jelenleg egy konferenciát tartanak, ott vannak a megbízottak Angliából, Franciaországból és Törökországból; e konferenciáról különböző dolgokat beszélnek, általános azonban az, hogy Törökország, Anglia és Franciaország háborúba kezd Ausztria és Oroszország ellen, mert az oroszok Zemplén megyében Sztropkóig jöttek, onnan több urat és papot magukkal vittek, raboltak, és ismét visszatértek Galíciába.”⁸⁴

Igen érdekesek a délvidéki hírszerzői jelentések is. Március 18-án a Péterváradot zároló cs. kir. csapatok parancsnoka, Lazarus Mamula ezredes jelentette Nugent tábornagynak, hogy Kossuthtól állítólag az az ígéret érkezett, hogy nemsokára nagy segítséget küld a péterváradiaknak.⁸⁵ Április elején a változatosság kedvéért Kossuth aradi tartózkodásáról érkeztek hírek.⁸⁶ Egy pancsovai hírszerző május végén arról számolt be, hogy egy török mesélte neki, miszerint négy magyar tiszt megkereste, van-e olyan járműve, amellyel Kossuthot Belgrádba szállítaná.⁸⁷ Július 17-én az oppovai jegyző tudatta a délvidéki cs. kir. csapatok egyik századosával, hogy Kossuth Szegedről 16-án a Módos melletti Szecsány faluba érkezett.⁸⁸ Július 18-án a pancsovai hírszerző tudatta, hogy Kossuth Pancsován van, többnyire a német lelkésznel tartózkodik, s Lederer Faifertnél lakik. Aznap a téren sétált. A hírszerző személyleírást is adott „Kossuthról”: „Középmagas, zömök, barnás, hegyes orrú, egy atilla-kabátot és a fején piros sapkát (fezt) hord, rövid, nyírott fekete szakállt visel.” A hírszerző szerint aznap vagy másnap Belgrádba megy, tehát ajánlja a Duna figyeltetését, nehogy ki tudjon siklani a kezükből. Miután papi ruhája is van, mindenki és főleg a Pancsováról hajón vagy más járművön érkezők különbség nélkül megvizsgálandók.⁸⁹ Két nappal később már pontos jelentés érkezett arról, hogy Kossuth és a kormány Szegeden van, de Kossuth szerdán (azaz 18-án) Temesvárra és Aradra utazott.⁹⁰ A pancsovai hírszerző azonban továbbra is ragaszkodott az ő Kossuthjához: 22-én arról írt, hogy Kossuth 21-én a Szűnyog-szigeten volt, orvosával Snivnitzáig ment, majd visszatért, ahol a komposoknak 5 pengő forint borraivalót adott. A pancsovai tábornoki épületben lakik, sehová sem megy, csupán orvosa hozza neki a városból a híreket.⁹¹ Július 24-én aztán végre azt közölte, hogy Kossuth vasárnap (22-én) elutazott Lugosra.⁹² (A pancsovai tartózkodásról szóló hírek indirekt módon közrejátszhattak abban, hogy amikor a déli cs. kir. hadsereg csapatai bevonultak Pan-

⁸³ Az eredetiben nagy betűvel Merere van, s nem egyértelmű, hogy ez „mehrere” vagy Szemere akart-e lenni.

⁸⁴ KA AFA Karton 1892. 2. Reservekorps unter Nugent (a továbbiakban: 2. Rk. u. N.) 1849-6-110b. Magyar fordításban közli: Hermann – Molnár: *Nagykanizsa*. II. 159–160.

⁸⁵ KA Nachlässe. b/1295. NN. Karton 2188. 1849-3-109.

⁸⁶ Welibit főhadnagy, bátai állomásparancsnok – Lederer ezredes, Bata, 1849. április 9. KA Nachlässe. b/1295. NN. Karton 2189. 1849-4-71.

⁸⁷ KA AFA Karton 1933. SA. u. J. 1849-6-ad 43. Melléklet Mayerhofer 1849. jún. 3-án Zimonyból írott jelentéséhez.

⁸⁸ KA AFA Karton 1936. SA. u. J. 1849-7-ad 176.

⁸⁹ KA AFA Karton 1936. SA. u. J. 1849-7-192b. Melléklet Mayerhofer 1849. jún. 19-én Zimonyból írott jelentéséhez.

⁹⁰ KA AFA Karton 1936. SA. u. J. 1849-7-219b. Melléklet Dietrich vezérőrnagy 1849. júl. 21-én Titelből küldött jelentéséhez.

⁹¹ KA AFA Karton 1936. SA. u. J. 1849-7-265d.

⁹² KA AFA Karton 1936. SA. u. J. 1849-7-ad 293. Melléklet Jellačić 1849. júl. 27-én Rumáról Mayerhoferhez és Dietrichhez írott utasításához.

csovára, elfogták, majd augusztus 12-én Rumán rövid úton főbe lőtték a város polgármesterét, Theodor Lepier nyugállományú cs. kir. őrnagyot.)⁹³

Augusztus 2-án Dietrich altábornagy Titelről azt jelentette Jellačićnak, hogy megerősödni látszanak azon hírek, miszerint Kossuth július 30-án Nagybecskerekre érkezett, s megtiltotta, hogy ünnepélyesen fogadják. Ugyanígy hitelesnek tűnnek azok a hírek is, hogy darabontjaival és a magyar koronával együtt Pancsovára utazott.⁹⁴

A jelentések érzékelték a magyar kormány távozását Pestről. Schütte altábornagy egy Zsivanovich Pista nevű sertéskereskedő vallomása alapján július 4-én azt jelentette Haynaunak, hogy „Kossuth és Klapka, ez utóbbi a komáromi ütközet után, ahol Görgeivel együtt jelen volt – Szegedre utaztak”.⁹⁵ Július 9-én Knesevich ezredes Nagykanizsáról tudatta Nugent tábornaggyal, hogy „tegnap óta Kanizsán egyre hangosabb azon hír, hogy Kossuth néhány napja eltűnt”.⁹⁶ Rogóyski százados július 12-én Nyitráról jelentette Pott vezérőrnagynak, hogy július 10-én a pesti helyőrség utolsó csapatai is elhagyták a fővárost, és vasúton Ceglédre szállították őket, ahová állítólag Kossuth, Dembiński, Csány és az egész kormányzat elment.⁹⁷ Július 13-án Moshammer százados Grazból (!) jelentette Nugent tábornagynak, hogy Kossuth Szegedre ment.⁹⁸ Július 18-án Nagy vezérkari százados a váci csatában elfogott Pálffy Károly huszárszázados beszámolója alapján jelentette a III. hadtest parancsnokságának, hogy „a Kossuth- és a Görgei-párt között nagy feszültség van, az utóbbi oldalán áll az egész katonaság, és a tisztek között máris azt beszélik, hogy amint a külső ellenséggel vége lesz a háborúnak, a Kossuth-párt ellen vonulnak”.⁹⁹ Augusztus 4-én Hermann Graebe báró, lovassági százados arról számolt be a cs. kir. hadügyminisztériumnak, hogy Görgei seregéből többen Kossuth ellen nyilatkoznak, s úgy tűnik, hogy Görgei, aki soha nem viseltetett nagy rokonszenvvel Kossuth irányában, hajlandó lenne megegyezésre, ha elviselhető feltételeket ajánlanának neki.¹⁰⁰

Július 28-án Knesevič ezredes, dandárparancsnok jelentette Nugent tábornagynak és Burits altábornagynak, hogy Kossuth Szegeden van, mindent ott összpontosítanak, ahol kiterjedt sáncolásokat építenek, és nagyszámú ágyút vonnak össze, miután szándékuk ott döntő csatát vívni.¹⁰¹ Ugyanezen a napon Henriquez őrnagy, batinai állomásparancsnok azt közölte Neustaedter vezérőrnagy, eszéki dandárparancsnokkal, hogy Kossuth eltűnt.¹⁰² Július 31-én Ramberg altábornagy, a cs. kir. III. hadtest parancsnoka Szabadkáról azt jelentette Haynaunak, hogy Kossuth az előző napon Szegeden volt.¹⁰³ Haynau ezt augusztus 3-án

⁹³ Jellačić – Haynau, Perlasz, 1849. aug. 12. este 8 óra No. 1642/op. KA AFA Karton 1838. HA. u. H., 1849-8-231.

⁹⁴ KA AFA Karton 1937. SA. u. J. 1849-8-22.

⁹⁵ Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1836. Hauptarmee unter Haynau (a továbbiakban: HA u. H.) 1849-7-ad 67. Másolat. Uo. Karton 1877. III. Armeekorps unter unter Schwarzenberg, Moltke und Ramberg. (a továbbiakban: III. AK.) 1849-7-21. Magyar fordításban közli: Hermann: *Az iházi ütközet*, 171.

⁹⁶ KA Nachlässe. B/1295. Karton 2190. 1849-7-25. Magyar fordításban közli: Hermann – Molnár: *Nagykanizsa*, II. 164.

⁹⁷ KA AFA Karton 1873. II. AK. 1849-7-136a.

⁹⁸ Eredeti tisztázat. KA Nachlässe. b/1295. NN. Karton 2190. 1849-7-47. No. 28/op. „praes Csakathurn den 13 Juli”. Másolat. KA AFA Karton 1936. SA. U. J. 1849-7-122b.

⁹⁹ KA AFA Karton 1837. HA. u. H. 1849-7-ad 316.

¹⁰⁰ Eredeti tisztázat. KA Kriegsministerium, Präsidiale 1849:6336. Közli: *Von der Revolution*, 645.

¹⁰¹ KA Nachlässe. b/1295. NN. Karton 2190. 1849-7-149., 162.

¹⁰² KA Nachlässe. b/1295. NN. Karton 2190. 1849-7-153.

¹⁰³ KA AFA Karton 1877. III. AK. 1849-7-134.

I. Ferenc Józsefhez intézett jelentésében azzal toldotta meg, hogy Kossuth még augusztus 1-jén is Szegeden volt, s onnan állítólag Nagyváradra menekült.¹⁰⁴ Philipp Bechtold altábornagy, a cs. kir. főszereg lovashadosztályának parancsnoka augusztus 6-án Óbesenyőről tudatta Haynauval, Kossuth és a kormány az országgyűléssel együtt Aradon van, ahonnan Erdélybe fognak visszavonulni.¹⁰⁵ Ramberg altábornagy, a cs. kir. III. hadtest parancsnoka augusztus 7-én Nagyjécsáról már azt jelentette, hogy az ottani lakosok vallomása szerint Kossuth és kormánya Lugoson van, s arra törekszik, hogy a magyar fősereget egyesítse Bemével.¹⁰⁶ Augusztus 11-én Nugent tábornagy Pécsen már arról értesült, hogy Kossuth állítólag Törökországba menekült.¹⁰⁷ Moltke altábornagy, a cs. kir. III. hadtest parancsnoka augusztus 18-án Kossovicsáról tudatta Franz Liechtenstein altábornaggal, a tartalék hadtest parancsnokával, hogy Kossuth, Dembinski és Mészáros állítólag Törökországba menekültek.¹⁰⁸

Mayerhofer vezérőrnagy augusztus 22-én Zimonyból jelentette Felix Schwarzenberg miniszterelnöknek, hogy az előző napon érkezett hivatalos hírek szerint az agitátor Kossuth a lázadó párt hat másik főnökével augusztus 20-án Orsováról Ada Kaleh-be (az újorsovai erődbe) ment, s a törökök védelme alá adták magukat.¹⁰⁹ Augusztus 23-án hivatalos szerb forrásokra hivatkozva ugyanezt tudatta Jellačićsal is.¹¹⁰

Miközben Kossuth a délkeleti határszél felé tartott, egyszer csak hirtelen megjelent Komáromban is. Egy, a komáromi várórség augusztus 3-i kitörése alkalmával magyar fogásba esett lőszertárnok, akit augusztus 6-án szabadon engedtek, 8-án azt közölte a pischdorfi állomásparancsnokkal, hogy 6-án délelőtt 10 órakor Kossuth parasztnak öltözve, általános üdvívalgás közepette s több mint 50 ágyúlövés mellett az erődbe érkezett. Klapka tábornok királynak nevezte, s az említett lőszertárnokot az ő parancsára engedték szabadon.¹¹¹

A fentiekből is kiderül, hogy a cs. kir. hírszerzői jelentések szerzői pontosan értékelték: Kossuth a szabadságharc kulcsfigurája. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy mozgását elsősorban azért kísérték figyelemmel, mert úgy vélték, ha valahol megjelenik, ott a magyarok előbb-utóbb támadni fognak. S ha az ördög képes egyszerre sok helyen, sokféle alakban kísértetni, miért lenne elképzelhetetlen, hogy az ördögi Kossuth egyszerre legyen ott Debrecenben, Aradon, Egerben és Komáromban?

¹⁰⁴ KA Militärkanzlei Seiner Majestät. Karton 2. 1849:16. Közli: *Von der Revolution*, 640.

¹⁰⁵ KAAFA Karton 1838. HA. u. H. 1849-8-ad 120.

¹⁰⁶ KA AFA Karton 1878. III. AK. 1849-8-32.

¹⁰⁷ Fogalmazvány. KA AFA Karton 1893. 2. Rk. u. N. 1849-8-55. b. Tisztázatok. Uo. Militärkanzlei Seiner Majestät. Karton 2. 1849:126.; Karton 1838. SA. u. J. 1849-8-ad 111.

¹⁰⁸ Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1884. IV. Korps unter Wohlgemuth, später Liechtenstein. 1849-8-78.

¹⁰⁹ Eredeti tisztázat. HHStA Ministerium des Aussern. Geheimakten. Nachlaß Schwarzenberg Fasc. II. Mayerhofer. No. 129.

¹¹⁰ Eredeti tisztázat. No. 3603. [1703 1/2 /op.] KA AFA Karton 1938. SA. u. J 1849-8-168.

¹¹¹ Kalik százados – Csorich altábornagy, Pischdorf, 1849. aug. 8. KA AFA Karton 1874. II. AK. 1849-8-97.

RÓBERT HERMANN

Kossuth, the Devil

The paper examines how the leaders of the imperial and royal army saw Kossuth during the months of the Revolution of 1848. The first chapter describes the picture of Kossuth as drawn and implied in imperial as well as imperial and royal proclamations and announcements. The paper claims that, paradoxically, these documents actively contributed to the emergence of Kossuth's cult because, by overemphasizing his role, they substantiated the public image about his importance. In the second chapter, the operations of the Hungarian and Austrian intelligence in 1848 and 1849 are discussed. It is claimed that the intelligence services had notable failures on both sides, while successes were rare as agents could usually only follow the events rather than forecast them. This is interesting especially because the imperial and royal army as well the imperial government had already had an extensive network of intelligence before 1848 but this collapsed after the revolution. The Hungarian side had to build an intelligence service from scratch, and in this respect it only had the advantage of playing on the home field.

Using documents related to the military campaigns of 1848-1849 held in the Old Field Documents collection (Alte Feldakten) of the Austrian Military Archives (Kriegsarchiv), the third chapter analyzes how the imperial and royal army leaders saw Kossuth. In the vast collection of documents Kossuth is mentioned rather often, but the imperial and royal military were more interested in his field visits than in his political activity. It was so because they believed that if Kossuth was with the army the Hungarian troops would launch an attack at the given battlefield. The imperial and royal intelligence had relatively accurate data on Kossuth's sojourns near the Leitha and in Pozsony in October-November 1848, his activity in Debrecen in January 1849, as well as his visits to the field in March and April. It noteworthy that it was such an intelligence report that recorded Kossuth's speech at Eger on March 30, 1849. During the spring of 1849, however, the imperial and royal military were given more misinformation, for example, about Kossuth's visit at Pancsova or about his appearance at Komárom in August 1849. This flow of false reports ended only when the news of Kossuth's leaving the country at Orsova began to spread.

PÁL JUDIT

Erdélyi főispánok a kiegyezés után*

Módszerek és források

Tanulmányomban egy nagyobb lélegzetű kutatás – amely az erdélyi politikai eliten belül a 19. század második felében végbement változásokat vizsgálta – részeredményeit kísérem meg összefoglalni. Az osztrák–magyar kiegyezés, amely egyben Erdély Magyarországgal való uniójának újbóli életbeléptetését is jelentette, jelentős változásokat hozott az erdélyi politikai életben. Az 1848–1867 közötti zűrzavaros időszakban többször is sor került a helyi politikai elit – legalábbis részleges – cseréjére. A magyar történetírásban hosszú ideig élt a mítosz a neoabszolutizmus korának passzív ellenállásáról, azaz hogy a magyar politikai elit 1849 után visszavonult a politizálástól, bojkottálta az új rendszert, a közigazgatás az ún. Bach-huszárok kezébe került, hogy aztán 1867 félresöpörje a Bach-huszárokat, és ismét visszatérjen a liberális elit. Az utóbbi időben megvalósult demitizálás elsősorban a hivatalnokréteg és a vármegyei tisztikarok összetételének vizsgálatára terjedt ki.¹ A dualizmus korának különböző elitesoportjairól már több tanulmány és könyv született az utóbbi évtizedekben, ezek érintették a hadsereget, a gazdasági elitet, a tudáselitet, a politikai elitet stb. Ez utóbbi esetében mind a helyi, mind az országos politikai elitről készültek tanulmányok.² Míg Magyarországon a politikai elit kutatása már jelentős eredményeket mutathat fel, ezek

* A jelen írás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány egy rövidebb, angol nyelvű változata megjelent: *The Transylvanian Lord-Lieutenants after the Austro-Hungarian Compromise*. In: Victor Karády, Borbála Zsuzsanna Török (ed.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca, Ethnocultural Diversity Resource Center, 2008. 138–158.

¹ Benedek Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon*. Aetas, 11. évf. (1995) 4. szám; Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. 60–70.; Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzeti-ségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000.

² A városi elit vizsgálatára néhány példa: Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest, 1979.; Gyáni Gábor: *Hódmezővásárhely társadalma*. In: Szabó Ferenc (főszerk.): *Hódmezővásárhely története*. II. 1. rész. *A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918*. Szerk. Kovács István – Kruzslíc István Gábor – Szigeti János. Hódmezővásárhely, 1993. 221–276.; Tóvári Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. Nyíregyháza, 1997. A megyei elitre lásd: Balázs Magdolna: *A középszíntű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában*. In: Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett*. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 247–254.; Cieger András: *A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában*. In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai. Levéltári Évkönyv. XII. Nyíregyháza, 1997. 213–281.; uő.: *A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten*. In: *Mi végre a tudomány?* Fiatal Kutatók Fóruma 1. Budapest, 2004. 297–313. A képviselőkre nézve lásd: Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973. (Südosteuropäische Arbeiten, 70.)

a kutatások nem vagy csak részben terjedtek ki Erdélyre, ahol a politikai elit vizsgálata még a kezdeteknél tart.

A jelen írásban arra keresek választ, hogy mennyire sikerült az erdélyi magyar politikai elitnek átmentenie magát az 1848-at követő változásokon; kiből rekrutálódott az 1867 utáni főispáni kar, mennyire maradt meg ezen belül az arisztokrácia dominanciája, és milyen volt egy tipikus főispáni karrier. A vizsgálatba minden főispánt bevontam, aki az 1867–1872 közti átmeneti időszakban (amíg Erdély élén királyi biztos állt) betöltötte ezt a funkciót. Mivel a főispánok voltak a kormány szándékainak helyi mozzintói, ezért ez egy nagyon fontos bizalmi állás volt. Másfelől érdemes azt is megnézni, hogy a főispánok mennyiben voltak helyi emberek, mennyire kötődtek az illető vármegyéhez.

A vizsgálat csak a vármegyék és a székely székek főtisztjeire terjed ki, illetve a szász ispánra, mivel a szász székek előjárói egy teljesen más társadalmi rétegből kerültek ki, ráadásul nagyon nehéz rájuk nézve személyi anyagot találni. Amúgy pedig ebben az időszakban még a régi garnitúra maradt a szász székek élén. A főtisztekről prozopográfiai módszerrel készült a vizsgálat. Az adatokat végül egy adatbázisban összesítettem. Bár a minta túlságosan kicsi ahhoz, hogy statisztikailag értékelni lehessen, néhány következtetés így is levonható. A továbbiakban a dualizmus korának minden erdélyi főispánját tartalmazó teljes adatbázis feldolgozása után a változásokat is nyomon lehet majd követni.

Adataimat részben a Magyar Országos Levéltárban található erdélyi központi kormányhatóságok levéltárából (Főkormányshék, Királyi Biztosság), illetve a miniszterelnökség és a belügyminisztérium levéltárából gyűjtöttem, részben pedig a tiszti címtárakból, családtörténeti munkákból, adattárakból, lexikonokból, az országgyűlési almanachokból és más hasonló munkákból.³ Az ilyen jellegű kutatások nehézségeit jól összegezte Cieger András,⁴ ezért csak egyetlen kérdést érintek. A földbirtokra vonatkozó adatok igencsak problematikusak, hiszen korabeli kimutatás nem létezik. A családi levéltárakból – ha egyáltalán lehetséges volna – túlságosan bonyolult lenne kigyűjteni az adatokat, így az 1893-as gazdacímtárt használtam támpontul, tudatában annak, hogy ennek nyomán nem lehet pontos képet nyerni; ez inkább csak arra jó, hogy nagyságrendileg és elhelyezkedését tekintve becsülni tudjuk a főispánok birtokait. A továbbiakban szükséges még tovább bővíteni a va-

³ Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Budapest, 1857–1865. CD-ROM; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–X. Budapest, 1911–1931. CD-ROM; Gudenus János József (összeállította): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. Budapest, 1990–1999.; *Magyar nemzetiségi zsebkönyv*. I–II. Budapest, 1888.; *Novum et vetus Calendarium*. Claudiopoli, 1840–45.; *Új és Ó Naptár*. Kolozsvárt, 1846–48.; Sturm Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Budapest, é. n.; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, 1891–1914.; *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Második kötet. *Gazdacímtár*. Budapest, 1897.; Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén* I. 1790–1850. Budapest–Szeged, 1994. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, I); Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998.; Tonk Sándor (közéteszi): *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994. (Fontes Rerum Scholasticarum, VI); Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979.; Varga Júlia: *A kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága 1784–1848*. Budapest, 2000. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat, 1.); Myß, Walter (Hrsg.): *Die Siebenbürger Sachsen Lexikon*. Thaur bei Innsbruck, 1993.; Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. átdolg. kiad. Budapest, 2000.

⁴ Cieger: *A Bereg megyei politikai elit*, 214–216.

gyoni állapotra vonatkozó adatokat (például virilis-listák átnézésével), de éppen erre a kezdeti időszakra jóval kevesebb forrás áll rendelkezésünkre.

A törvényhatóságok átalakulása

A vármegyéknek igen fontos szerep jutott a magyar történelemben, bár amint az utóbbi évek történetírása kimutatta, a rendi jogok „védőbástyájának” szerepét igazából csak a 18. század végétől játszották nagyobb mértékben, és ezt vetítették vissza később az azt megelőző korszakokra is. A reformkori vármegye igen széles jogkörrel rendelkezett, bár ez Erdélyben szűkebb volt, mint Magyarországon. Magyarországon már a reformkorban szóba került a közigazgatás reformja, és különböző javaslatokat is kidolgoztak erre nézve. Erdélyben 1848 előtt a reform-kezdeményezések jóval kisebb teret kaptak, itt csak 1848 hozta az első jelentősebb változást e téren, bár az 1848:I. erdélyi törvénycikk 3. szakasza kimondta, hogy „Erdélyben a közigazgatás és igazságszolgáltatás folyama és személyzeti szerkezete a közelebbi közös hongyülés általi elrendezésig jelen helyzetében marad”.⁵ Ennek ellenére magyarországi mintára Erdélyben is átvették a képviselői bizottmányokat és a központi választmányokat, melyek szervezésére azonban nem mindenhol került sor. A közigazgatás reformja a polgárháború és a szabadságharc bukása miatt végül is elmaradt.

Az 1849–1867 közti időszakot Erdélyben is a meg-megújuló betagolási kísérletek, illetve az állandósult átmeneti állapot jellemezte. Egy más jellegű integrációs kísérlet is megkezdődött: Erdélyt és a többi tartományt ezúttal az összbirodalomba kívánták integrálni. A neoabszolutizmus idején a közigazgatás is a kísérletek terepévé változott. A reformok többek között az ellenállás fő fészkeinek tekintett vármegyéket is érintették. A vármegyei rendszert felszámolták, és Erdélyt 1851-ben öt kerületre (*Kreis*) osztották: Nagyszeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Dés és Marosvásárhely székhellyel. A 36 járás (*Bezirk*) felosztásánál az egyik fő szempont a nemzetiségek semlegesítése volt.⁶ 1854 júniusában ismét átszervezték a közigazgatást; ekkor 10 kerületet hoztak létre, melyek 72 járásra oszlottak.

Az Októberi Diploma kiadása után újjászervezték a régi törvényhatóságokat, de a szervezés éles vitákat váltott ki a nemzetiségek között. A kísérlet azonban ezúttal sem volt tartós, a következő évben a törvényhatóságok magyar vezetői tiltakozásul sorra lemondtak. 1861 novemberében az uralkodó Nádasdy Ferenc grófot nevezte ki erdélyi kancellárnak, és Ludwig Folliot de Creneville altábornagy lett az új gubernátor. Nádasdy kancellár – elérje, a megyék és a székely székek megrendszabályozásával kezdte működését. A feloszlott törvényhatósági bizottságok helyett új bizottságokat hozott létre, melyekben a kinevezett tisztviselők játszották a fő szerepet. A magyar liberális elit befolyását csak a Székelyföldön és a magyar városokban tudta megőrizni.

A kiegyezéshez vezető tárgyalások nyomán 1865 nyarán az uralkodó Haller Ferenc grófot nevezte ki erdélyi kancellárrá, és 1865. november 19-re Kolozsvárra új országgyűlést hívott össze, amelynek egyedüli tárgya az 1848. évi uniós törvény revíziója volt. A szászokat, de különösen a románokat hirtelen jött csapásként érte a fordulat.

Erdély integrálásának átmeneti időszakára királyi biztost neveztek ki Péchy Manó Abaúj vármegyei főispán személyében (1867–1872).⁷ Egyelőre megmaradt – bár szűkített ha-

⁵ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár 1000–1895. III. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* Budapest, 1900. 668.

⁶ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* 1. köt. Budapest, 1922. 218.

⁷ Pál Judit: *Péchy Manó – a „mintahivatalnok”.* Erdélyi Múzeum, 69. évf. (2007) 1–2. szám, 33–61.

táskörrel – a Főkörmányszék (1869-ig), Erdély központi körmányszerve és a régi közigazgatási rendszer (1876-ig, az általános közigazgatási reformig). A kiegyezés felemás állapotban találta Erdély törvényhatóságait. A kiegyezés idején az Erdéllyel egyesült Magyarország törvényhatóságait 57 vármegye, 3 vidék, 5 kerület, 5 székely szék és a Királyföld alkotta.⁸ Ebből Erdélyre 8 vármegye, 2 vidék, 5 székely szék és a Királyföld (9 szász szék és 2 vidék) esett. Az új körmány egyik legsürgősebb feladata tehát – bár nem csak Erdély viszonylatában – a közigazgatás átalakítása volt. Ez azonban nem volt könnyű feladat, mivel a megyék tekintélye a provizórium idején tanúsított rezisztencia miatt tovább erősödött, és a politikai garnitúra túlnyomó többsége ugyancsak a megyei élet során szocializálódott, és erősen kötődött a vármegyei hagyományokhoz. Nem csoda, hogy a hatalmas aránytalanságok ellenére is a régi közigazgatási egységek még majdnem egy évtizedig változatlanul fennmaradtak, hiszen ahogy Péchy írta a törvényszékek szervezése kapcsán: „kevesebb bajnak hiszem, ha a leendő helyesebb területi felosztásig a rendezés Erdélyben inkább még elhalad, mintsem ha kellő előintézkedések nélkül beláthatatlan zavarokra és surlódásokra nyújtatik alkalmom.”⁹

A törvényhatóságok átalakítására a képviselőház még a kiegyezés előtt, 1866 májusában létrehozott egy bizottságot. A feladat a megyei autonómia és a felelős parlamenti körmányzat összebékítése, azaz a „kis kiegyezés” létrehozása volt. A felelős körmány kinevezése után rögtön napirendre került a tisztújítás kérdése. 1867. március 7-én a körmány javaslatot terjesztett elő a „köztörvényhatóságok visszaállításáról”, amelyben a vármegyék hatáskörének visszaállítása is szerepelt. Mivel az 1848:XVI. és XVII. tc. alapján nem lehetett az általános tisztújítást elrendelni, a körmány felhatalmazást kért a rendkívüli helyzetre való tekintettel, hogy az 1861-ben alakított bizottmányok tagjaira ruházhassa a szervezés feladatát. Ezeknek a bizottmányoknak lett a feladata, hogy főispáni kijelölés mellett teljes tisztújítást tartsanak. Ezt végül a parlament hosszas vita után fogadta el.¹⁰

A fenti rendeletek Erdélyre nem vonatkoztak, ami az erdélyi magyar törvényhatóságok elégedetlenségét vonta maga után. A rendelet kiadását követő hónapokban az erdélyi törvényhatóságok a körmányt ostromolták, kérve, hogy Erdélyben is rendeljék el az újjászervezést. Mikó Mihály képviselő, akit hamarosan Marossszék élére állított a körmány, a *Pesti Napló*-ban cikksorozatot indított, amelyben vázolta az erdélyi állapotokat, és sürgette a törvényhatóságok szervezését: „Az erdélyi köztörvényhatóságok helyreállításának ez ideig akadályai nincsenek, de a határozatlanság és késedelmezés akadályokat igenis szűlné, mert egyfelől felbátorítaná a körmányzat politikájának ellenségeit, s másfelől elkedvetlenítené az alkotmányhoz ragaszkodó pártot, – meglehet, némelyeket a túlsó táborba szorítana, míg a nagyobb rész elégtelen visszavonulásra érezné magát kényszerítve, s az ezek erélyes és hű támogatásától magát megfosztott körmánynak amazok kielégítése vagy nehezen vagy éppen sehogy sem sikerülne.”¹¹

A körmány végül az 1867. június 27-i rendeletével intézkedett. Eszerint Erdélyben ugyancsak az 1861-ben működött bizottmányokat hívták össze, a főispánoknak pedig úgyszintén kijelölési joguk volt, de előírták, hogy 3–5 személyt kell jelölniök, tekintettel a nem-

⁸ Meznerics Iván – Torday Lajos: *A magyar közigazgatás szervei 1867–1937*. Budapest, 1937. (Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 21. sz.)

⁹ MOL F 270 Erdélyi Királyi Biztosság, Elnöki iratok, 1871/598.

¹⁰ Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995. 126.

¹¹ A *Pesti Napló*-ban közölt cikket átvette az egyik kolozsvári újság is. *Az erdélyi ügyekhez*. Korunk, 7. évf. (1867. április 14.) 45. szám

zetiségi és vallási viszonyokra. Újabb engedmény volt a sajátos erdélyi helyzetre és a hagyományra való tekintettel, hogy a székely székekben a tisztviselőket minden jelölés nélkül, szabadon választhatták. Emellett – és ez a magyarok és székelyek elégedetlenségét váltotta ki – érvényben maradtak az 1867 előtt kibocsátott rendeletek, valamint fenntartották a bírósági szervezet elkülönülését. A törvényhatóságok itt nem álltak közvetlen összeköttetésben a minisztériumokkal, hanem a Főkormányshéz, illetve a királyi biztos útján érintkeztek ezekkel. Egy másik eltérés a szűken vett magyarországi helyzettől a nyelvhasználat terén mutatkozott: a kormányrendelet a román és német nyelvet is meghagyta tanácskozási nyelvvül.¹²

Bár Andrassy Gyula miniszterelnök kezdetben még a megyei autonómia fenntartása mellett nyilatkozott, a szép szavak ellenére a kormányzat hamarosan szembetalálta magát a törvényhatóságok egy részével. A megyék többsége ragaszkodott a széleskörű autonómiához, bár bizonyos fokú átalakítás szükségességét ők is elismerték. Ezt a felemás hozzáállást tükrözi Udvarhelyszék bizalmi felirata is: „E bizalmi nyilatkozatunk mellett is azonban óhajtottuk volna, ha a nagyméltóságú minisztériumnak a köztörvényhatóságok alkotmányos hatásköre visszaállítására irányuló rendelvényében, úgy a főkirálybírónak szabad választáson kívül történt kinevezése, mint a törvényszéki tagok kijelölése melletti választatása indokoltatott volna. A szabad választásra irányuló s még el nem törölt törvényeken alapult ősi jogainknak a parlamenti felelős kormánnyal leendő kiegyeztetés érdekében korszerű módosításától nem idegenkedünk ugyan, de óhajtjuk, hogy ez szokott úton történjék.”¹³ A kormánynak viszont érdeke volt a hatékony állami apparátus kiépítése, és megkezdődött az a centralizáló politika, amely fokozatosan megnyirbálta a törvényhatóságok autonómiáját. Az 1870:XLII. tc. meghagyta a megyei szervezet több elemét, de korlátozta a megye hatáskörét. Pest-Buda és a Királyföld kivételével a többi törvényhatóság egységes belső szervezetet nyert. A cél a megyék átalakítása volt, hogy hatékonyabban tudják a közigazgatási feladatokat ellátni és a kormány rendeleteit végrehajtani. Bár formálisan az önkormányzat elemei továbbra is fennmaradtak, a kormány jóváhagyási joga erősen csorbitotta a megyék döntési autonómiáját.¹⁴

Szintén a központosítást és az állam nagyobb szerepét célozta a főispáni jogkör szabályozása. A főispán volt a végrehajtó hatalom képviselője, ellenőrizte az önkormányzatot, eljárhatott a hanyag, illetve vétkes tisztviselők ellen, a tisztújításokon széles körű kijelölési joga volt stb. A főispánokra hárult, hogy a törvényhatóságok átszervezését felügyeljék. A törvény értelmében a közgyűléseknek egy küldöttséget kellett alakítaniuk, amely a főispán elnöklete alatt elkészített egy tervezetet a szolgabírói járások és a választókerületek határainról, a tisztikar, illetve segéd- és szolgálatszénlyzet létszámáról, hatásköréről, fizetéséről, és szintén nekik kellett elkészíteniük a választók és a virilisták névjegyzékét.

Az erdélyi főispánok egy része ennek ellenére úgy érezte, hogy megnyirbálták hatáskörüket, hiszen itt korábban több olyan jogköre is volt a főispánnak, ami Magyarországon az alispánok feladata, illetve joga volt. Kemény György, Torda megyei főispán például kifejtette véleményét, hogy helytelen „a megyék közvetlen kormányát választott tisztviselő kezébe adni”. „Miatán az 1870-ik évi XLII. t. c. az erdélyi főispánok jogait, hatalmát megnyirbálta,

¹² Pál Judit: *Az Erdélyi Főkormányshéz és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872)*. Levéltári Szemle, . évf. (2006) 4. szám, 23–34.; uő.: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*. Regio, 16. évf. (2005) 1. szám, 3–26.

¹³ MOL K 150 Belügyminisztérium. Általános iratok, 1867–VII-2-13257.

¹⁴ Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. 23.; Stipta: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*, 147–148.

mert minden megyében azon tisztviselő az úr, annak van a megyei ügyek elintézésére, a megyei emberekre legfőbb befolyása, *ki a megyét közvetlen kormányozza*, és ez most nem a főispán – beláttam, hogy az idézett törvény életbe léptetése után a főispánnak minden áron és módon igyekezni kell magát a megyei emberek előtt nélkülözhetetlenné tenni, annál fogva most a megyeházhoz költöztem, hogy legyek lehetőleg közelebb a megye kormányának központjához – a kormányzó alispánhoz, és hogy legyek minden panaszló és folyamodó által könnyen megtalálható!”¹⁵

A főispáni kar és a kiegyezés

A fentiekből is látszik, hogy mennyire fontos volt a kormány számára, hogy a főispánok megbízható, kormányhű személyek legyenek, különösen nemzetiségi vidéken. A megyék élére a főispánokat a kormány nevezte ki, a székely székek 1867-ben még maguk választották a főkirálybíró, a szász ispánt egy bonyolult eljárás keretében szintén választották, akárcsak a szász székek vezetőit.

A szász ispán helyzete

A szász ispán helyzete különleges volt, mert ő az 1848-ig Erdély harmadik rendi nemzete-ként szereplő szászok sajátos önkormányzati testülete, a szász egyetem élén állt, és egy bonyolult rendszer szerint választották. A szászok a Királyföldön egyfajta sajátos területi-nemzeti autonómiát alakítottak ki. A szász önkormányzat már a neoabszolutizmus idején sem illett bele a központi hatalom elképzeléseibe. Franz Salmen szász ispánt ekkor úgy távolították el Erdélyből, hogy kinevezték a bécsi legfelsőbb semmítőszékhez.

A Királyföld autonómiája 1867 után is szálla volt a kormány szemében, és már kezdet-től fogva felmerült a szász ispán, Konrad Schmidt eltávolítása. A jogász Schmidt szebeni követként részt vett 1848-ban az erdélyi országgyűlésen, és bár ellenezte az uniót, a közhangulat nyomására megszavazta. Ezért később otthon felelősségre vonták. Részt vett a pesti országgyűlésen is, ott is a szász érdekeket képviselte, majd a többi szász képviselővel együtt 1848 szeptemberében otthagya az országgyűlést, és megszakította a kapcsolatot a magyar kormánnyal.¹⁶ A forradalom idején az osztrák kormány a Székelyföldre nevezte ki kormánybiztosnak. Teutsch szerint „lángoló szász hazafi”, ugyanakkor a „nagyosztrák” gondolat képviselője volt.¹⁷ 1861 novemberében nevezték ki a szász egyetem élére; ebbeli minőségében a Főkormányzók tanácsosa is volt. A szebeni tartománygyűlés (1863–1864) nyomán a *Reichsrat*-ba is megválasztották, annak alelnöke lett.¹⁸

Schmidt már kezdetől fogva összeütközésbe került a magyar kormánnyal. 1867. március 18-án a Főkormányzók betiltotta a szász egyetem összehívását. Erre ő tiltakozott, kifejtve, hogy ezzel a lépéssel megsértették a szász ispán és az egyetem jogkörét. Többek között ez is hozzájárult felmentéséhez, amelyet a királyi biztos már 1867 májusában kezdeményezett a miniszterelnöknél. Péchynek már első benyomása kedvezőtlen volt Konrad Schmidtről, bár ebben nyilván közrejátszott az erdélyi magyar közvélemény ellenszenvé is. Első találkozásukat a következőképpen írta le: „ámbátor a szász comes első díszebédem alkalmával poharat emelve azzal üdvözölt, hogy az unio mielőbb végrehajtassék, mit [...] biztosan

¹⁵ MOL K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1872-III-5285.

¹⁶ *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Hrsg. Von Constant von Wurzbach, XXX. Wien, 1875. 230–232.

¹⁷ Teutsch, Friedrich: *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1924. 212–213.

¹⁸ Teutsch: *Die Siebenbürger Sachsen*. 232.

nem csak reményl, de szívéből óhajt is. Mindamellet is kénytelen vagyok a szász comesnek [...] mind a legfelsőbb, mind a közös haza érdekében leendő elmozdítását becses figyelembe ajánlani.”¹⁹ Ennek ellenére a kormány hosszú ideig halogatta a döntést, erre majd csak egy év múlva, 1868. február 8-án került sor. Péchy ekkor javasolta Schmidt „lekenyerezése” céljából a kedvezményes elbánást, azaz a nyugdíjon felül egy jelentős összegű, évi kétezer forint kegydíj engedélyezését; tekintettel „azon politikai pártállásra, melyet ő a szász földön jelenleg elfoglalt, úgyszintén arra, hogy miképpen nyugalmaztatása az ő jövőbeni magatartására kétségkívül kihatással leend – politikai szempontból is kiválóbb kedvezésben volna részesítendő” – írta.²⁰ Ezt a minisztérium és az uralkodó jóvá is hagyták, de a célt, Schmidt magatartásának a magyar kormány irányában kedvezőbbre hangolását nem érték el.²¹

1868. február 24-én Schmidt helyébe ideiglenes jelleggel Moritz Conradot nevezték ki, akit a szászok a kormány bábfigurájának tartottak, akinek egyetlen „érdeme”, hogy felhagyott a szász érdekvédelemmel, és a többséggel szemben foglalt állást. Az egyik szász képviselő szerint „általánosan ismert, hogy ez a rendelkezés olyan váratlanul érte a nemzetet, mint derült égből a villámcsapás”.²² Ahogy egy kortárs fogalmazott: Conradot alulról korlátlan bizalmatlanság, felülről korlátozott bizalom vette körül.²³ Az újszászok azonban üdvözltek kinevezését: Brassó és Segesvár hálafeliratban köszönte meg a minisztériumnak.²⁴

Conrad korábban kőhalmi ügyvéd, az ifjúszászok egyik képviselője volt. Az 1865-ös kolozsvári országgyűlésen az unió mellett szavazott. Utána a pesti országgyűlésen volt képviselő, 1867 tavaszán osztálytanácsossá nevezték ki az igazságügy-minisztériumban. Teutsch jellemzése szerint jovialis figura volt, de nem nőtt fel a feladathoz, hiányzott belőle az energia, a kormánnyal szemben pedig tehetetlen volt.²⁵ Az ószászoktól mereven elhatárolódott, azok pedig mintegy kiközösítették őt. Ezáltal gyakorlatilag feladatának ellátására is képtelenné vált. Másfél év múlva maga Péchy javasolta Conrad leváltását, mivel „a törvény által adott hatalom a már alakult viszonyokon nem volt képes változtatni, s őszintén be kell vallani, hogy a Conrad Mór személyisége nem csak nem kedvelt, hanem gyűlöltté vált” a szászok előtt.²⁶ Péchy és tanácsadói a kialakult viszonyokért elsősorban Georg Daniel Teutsch evangélikus püspököt és az ő szellemi irányítása alatt álló ószász pártot tették felelőssé, és úgy vélték, hogy megfelelő személy kinevezésével megoldhatók lennének a problémák. Leváltására azonban a közigazgatási reformig nem került sor, hiszen a kormány úgyis a szász autonómia felszámolását fontolgatta.

¹⁹ MOL K 26 Miniszterelnökség, 1867-III-2261.

²⁰ MOL K 26, 1867-III-246.

²¹ Schmidt felmentése után Bécsbe költözött. Wurzbach: *Biographisches Lexikon*, 232.

²² Bruckner, W.: *Die politische Entwicklung von 1860–1876*. In: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert. Hermannstadt, 1896. 258.

²³ Göllner, Carl (Hrsg.): *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Köln–Wien, 1988. 145.

²⁴ MOL K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1868-III-629.

²⁵ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. IV. Band. 1868–1919. *Unter dem Dualismus*. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt 1926. Köln–Wien, 1984. 8.

²⁶ MOL F 270, 1869/1149.

Az 1867-es változások

A továbbiakban Erdély nyolc vármegyéjében, két vidékén és öt székely székében²⁷ vizsgálom a főtiszteket (főispán, főkapitány és főkirálybíró). Az erdélyi királyi biztos kinevezése után egyre sürgetőbbé vált a törvényhatóságok rendezése és az új főispánok kinevezése, illetve megerősítése. 1867 áprilisában és május elején a lapok tele voltak a különböző találgatásokkal, kombinációkkal. Május elején például egy értekezleten Kolozs megyei notabilitások fejezték ki abbéli óhajukat, hogy a kormány mielőbb nevezzen ki „'48 szellemében” új főispánokat, hogy „azok vezetése alatt legdrágább ősi intézményünk, a megyei élet tetteles birtokába juthassunk, hogy a megyék rendezése, tisztviselők és bíróságok választása alkotmányos kezekbe legyen letéve.”²⁸ A kormány számára a konszolidáció szempontjából fontos volt megbízható, kormányhű emberek kinevezése, akik révén kézben tarthatta a helyi közigazgatást, de ugyancsak nem elhanyagolható szempont volt a passzív ellenállás „hőseinek”, a liberális magyar politikai elitnek a megjutalmazása sem.

Ha megnézzük, hogy kik álltak 1867 tavaszán a vármegyék (ezután ide értem a két vidéket is) és a székely székek élén, akkor azt láthatjuk, hogy a főtisztek mintegy fele (hét fő) a provizórium idején is betöltötte hivatalát. Közülük hárman különböző okokból hamarosan megváltak állásuktól. Jósika Lajos Kolozs megyei főispán lemondott. Nopcsa Ferenc Hunyad megyei főispánt pedig a király személye körüli minisztériumba nevezték ki államtitkárnak. A román Augustin Láday (Láday Ágoston) Felső-Fehér megyei főispánt a kormány szintén el kívánta távolítani, ezért 1867 decemberében kinevezték a kir. kúria erdélyi legfőbb törvényszéki osztályának bírójává, ezzel tehát felfelé buktatták. A két „túlélő” Pogány György Alsó-Fehér megyei főispán és Alexandru Bohățiel Naszód vidéki főkapitány voltak, akik mindketten 1861 óta álltak törvényhatóságuk élén, és mellesleg mindkettő ott is maradt még hosszú ideig. Ioan Pușcariu Fogaras vidéki főkapitányt és Petrichevich-Horváth Albert marosszéki főkirálybíró felmentették, mindkettőt végső soron az előző időszakban vállalt szerepe miatt. A királyi biztos, aki Petrichevich-Horváth felmentését kezdeményezte, ezt írta róla: „...fellépése és hivatali működése oly módon, oly célból és oly kedvetlenítő körülmények közt történt, hogy neki a reábizott törvényhatóság bizalmát minden képessége mellett is megnyerni nem sikerülhetett”.²⁹ Helyettük tehát „megbízható” és tiszta lappal induló embereket neveztek ki.

Az 1867-ben kinevezett vagy megerősített főtisztek közül 11-en egészen 1875-ig (sőt, egy részük utána is) megmaradtak hivatalukban. A stabil törvényhatóságok mellett akadtak problémás megyék is, mint például Felső-Fehér vármegye, amely amúgy is az erdélyi közigazgatás botrányköve volt. Tucatnál is több darabja más törvényhatóságok közé ékelődött be, így hatékonyan kormányozni alig lehetett. Itt öt év alatt három főispán is váltotta egymást, ráadásul a Ládayt követő ifj. Haller Ferencet sorozatos botrányok nyomán váltották le egy évnél rövidebb főispáni szolgálat után. Hunyad megye élén úgyszintén három főispán fordult meg: az első – mint láttuk – államtitkár lett, utódja, Kun Kocsárd gróf a megyei intrikák miatt még 1867 végén lemondott, míg végül Barcsay Lászlót nevezték ki.

²⁷ A vármegyék a következők voltak: Alsó-Fehér, Belső-Szolnok, Doboka, Felső-Fehér, Hunyad, Kolozs, Kükküllő, Torda; a két vidék: Fogaras és Naszód; a székely székek: Aranyos, Csík, Háromszék, Maros, Udvarhely.

²⁸ *Korunk*, 7. évf. (1867. május 15.) 57. szám

²⁹ MOL F 270, 1867/37.

A főispánok társadalmi háttere

Kik voltak a sokat várt „új emberek”, kikből állt az 1867–1872 közti főtisztos kar? A továbbiakban mindenkit vizsgállok, aki ezekben az években betöltötte ezt a funkciót, tehát összesen huszonnégy főt. Szembeötlő – és megerősíti a magyar történetírás egyik toposzát –, hogy milyen nagy arányban találunk köztük arisztokratákat. Bár a történetírás hangsúlyozza az arisztokrata és a dzsentri befolyását a dualizmuskori politikában, de abban eltérnek a vélemények, hogy melyiknek volt nagyobb szerepe.³⁰ A vármegyék élén a tizenöt főből kilenc arisztokrata volt, a többi is nemes, sőt egyesek a nemességnek abból a felső rétegéből, amelyik Erdélyben nemcsak gúnynevének volt „fertálmágnás”, hanem ténylegesen is nagyon közel állt az arisztokráciához, gyakran házasodott össze velük. Barcsay László Hunyad megyei főispán például, akinek nem volt bárói vagy grófi címe, büszke volt fejedelmi leszármazására (Barcsay Ákos fejedelem volt a család őse), felesége pedig Brukenthal József báró tartományi biztos lánya volt. A Béli család nemesi ágából származó Béli Gergely anyja Bornemisza Anna bárónő, felesége Nemes Rozália grófnő volt. Pogány György apjának, Jánosnak első felesége Toldalaghy Sára grófnő volt. A két vidék főkapitánya román volt, de egyikük biztosan, másikuk feltehetően szintén nemes családból származott. A főkirálybírák mind nemesek voltak, de az ötből csak egy (Kálnoky Dénes gróf háromszéki főkirálybíró) volt arisztokrata, egy pedig (Daniel Gábor udvarhelyszéki főkirálybíró) jóval később, csak halála előtt kapott bárói címet.

A nemzetiségi arány 1867-ben romlott, az egyetlen román főispánt (Ládayt) is felfelé buktatták, így csak a két vidék főkapitánya volt román. Ezzel szemben a Királyföldön ekkor még a szász ispán és majdnem az összes törvényhatóság főnöke szász volt. Felekezeti szempontból Láday és a két román főkapitány görög katolikusok voltak. A magyarok közül is többségben voltak a katolikusok, tíz katolikus szemben a hét reformátussal és egy unitáriussal, egynek pedig bizonytalan a felekezeti hovatartozása. A katolikusokat a 18. század folyamán az udvar végig előnyben részesítette a hivatalviselésnél, az egyensúly majd csak a 19. században kezdett helyreállni. A kiegyezés után a kormány nyilvánvalóan törekedett valamiféle arányos képviseletre a felekezetek között, bár ez nem játszott fontos szerepet a ki-nevezésnél. Több olyan esetet is találunk, amikor egy megye élén református váltott katolikus vagy fordítva (például Küküllő, illetve Belső-Szolnok megyében).

A főispánok iskolázottságáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre, így elsősorban életrajzukból és az erdélyi fontosabb iskolák kiadott diáklistánál indultam ki. A huszonnégy személyből három tanulmányairól nem sikerült semmit kideríteni. A reformátusok a kolozsvári, illetve a nagyenyedi református kollégiumban tanultak (a Hunyad megyei főispánok ezenkívül a szászvárosi kollégiumban is), az egyetlen unitárius a kolozsvári unitárius kollégiumban, a katolikusok pedig szinte kivétel nélkül a kolozsvári királyi (piarista) líceumban. A líceumot azonosíthatóan tizenegyen látogatták. A görög-katolikusok Balázsfalván és/vagy Kolozsváron úgyszintén a királyi líceumba jártak. Bohățiel például balázsfalvi tanulmányok után a kolozsvári líceumban 1832–1833 között bölcsezt, 1834–1835-ben jogász volt, Tamás László valószínűleg 1837–1840 között látogatta az iskolát, Láday pedig a balázsfalvi teológiai tanulmányok után egyenesen Marosvásárhelyre ment a

³⁰ Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest, 1942.; Péter László: *Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon*. In: Kontler László (szerk.): *Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában*. Budapest, 1993. 191–241. Péter László Lakatos Ernővel ellentétben azon a véleményen van, hogy a 19. században a dzsentri rendelkezett nagyobb politikai befolyással, bár az arisztokrácia továbbra is független társadalmi erő volt.

Királyi Táblához joggyakornoknak. Ez utóbbi amúgy a tanulmányok tipikus befejezése volt, bármilyen felekezethez is tartozzék a jövőendő főtiszt, a táblai joggyakorlat és utána az ügyvédi vizsga szinte kötelező volt. Egyetemre – amennyire a szórványos adatokból ez kikövetkeztethető – nagyon kevesen jártak. A ritka kivételek közé tartozott Bethlen Sándor gróf, Belső-Szolnok megye főispánja, aki 1842–1844 között volt a berlini egyetem hallgatója és Bánffy Dániel báró, Doboka megyei főispán, aki 1836–1838 között látogatta ugyancsak a berlini egyetemet. Az átlagostól eltértek még Kun Kocsárd gróf Hunyad megyei főispán tanulmányai, aki 1819–1820 között a bécsi hadmérnöki akadémia hallgatója volt; elődje, Nopcsa Ferenc a bécsi elitiskolában, a *Theresianum*-ban tanult. Kálnoky Dénes háromszéki főkirálybíró szintén idejárt 1829–1832 között, majd hazatérve a kolozsvári királyi líceum jogi tanfolyamát is elvégezte, Béli Gergely aranyosszéki főkirálybíró pedig a kolozsvári líceum után egy évig (1832) a bécsi konzuli akadémiára járt. Haller Ferenc gróf pedig a családi hagyományokat követve 16 évesen beállt a hadseregbe, és tíz évig szolgált mint huszártiszt. Főleg az arisztokraták esetében találunk adatokat nagyobb külföldi tanulmányutakra is (Bethlen Sándor, Bánffy Dániel, Kálnoky Dénes). Külön érdekesség Béli Ferenc nyugateurópai útja és látogatása az Amerikai Egyesült Államokban, hiszen olyan kiváló útítársa volt, mint Bölöni Farkas Sándor. Az „Utazás Észak-Amerikában” című nagysikerű munkáját Bölöni Farkas Beldinek ajánlotta.

A főtisztek karrierjéhez tehát ekkor még nem kellett egyetemi tanulmányokat folytatni, elég volt – ezt viszont elvárták – valamelyik erdélyi nagy múltú felekezeti iskola elvégzése (beleértve a jogi tanfolyamot is). Elsősorban a kolozsvári királyi líceum és a református, illetve unitárius kollégium, valamint a nagyenyedi református kollégium jött szóba, majd ennek megkoronázása volt Marosvásárhelyen a Királyi Táblán letöltött joggyakorlat és ügyvédi vizsga.

Főispáni karrierútvonalak

Milyen volt az 1867-es főtisztek életpályája? Hány évesen kerültek ebbe a pozícióba, és milyen vármegyei vagy más szolgálat állt a hátuk mögött?

Életkoruknál fogva csak egy részüknél jöhetett egyáltalán szóba az 1848 előtti hivatalvállalás. A főtisztek fele 1848 előtt is betöltött valamilyen törvényhatósági pozíciót vagy országgyűlési követ volt. Közülük a legmagasabbra – nyilván családi összeköttetései révén is (apja gubernátor volt) – Jósika Lajos báró emelkedett: 1835-től Torda megye adminisztrátora, 1836–1838 között ugyanott főispán, majd egy hosszabb külföldi út után 1842-től főkormányzéki tanácsos, 1846–1848 között pedig Doboka megye főispánja volt. Mellesleg az 1846–1847. évi országgyűlésen az erdélyi konzervatív párt vezérszónoka volt. Főtiszt rajta kívül csak Kálnoky Dénes gróf, háromszéki főkirálybíró volt, aki miklósvárszéki királybíróként kezdte karrierjét az 1830-as évek végén, 1847-től pedig Felső-Fehér vármegye főispánjává nevezték ki. Ezenkívül találunk 1 főbíró, 4 alispánt, illetve alkirálybíró, 3 diétai követet, 1-1 adószedőt, tartományi biztost, illetve pénztárnokot, egy pedig az Udvari Kancellárián volt hivatalnok (Daniel Gábor). Ketten a hadseregben szolgáltak, Nopcsa Ferenc közben 1840–1843 között Károly Ferdinánd főherceg udvari kamarása is volt. Bohátjel Kolozsváron folytatott ügyvédi praxist. A leghosszabb 1848 előtti vármegyei karriert Kun Kocsárd Hunyad megyei főispán mondhatta magáénak: 1823–1833 között Hunyad vármegyei tisztviselő volt, közben 1830-ban alispán a hátszegi kerületben, illetve az 1833–1834-es diétán követ. Mikó Antal karrierjében semmi sem mutatott a későbbi felemelkedésre, hiszen ő 1848 előtt egy évtizedig volt Csíkszék pénztárosa.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményeiben a főispánok fele vállalt valamilyen szerepet, bár adataink itt is hiányosak. Közel fele fegyveresen is harcolt, egyikük

ennek nyomát élete végéig viselte (Eszterházy Kálmán gróf Kolozs megyei főispánnak a nagy-szebeni csatában szerzett sérülései következtében amputálni kellett egyik karját). A szabadságharc veresége után hármat közülük (Kun Kocsárd Hunyad megyei, Mikó Mihály maros-széki és Haller Ferenc Felső-Fehér megyei főtitket) halálra ítélték, később ezt várfogságra változtatták, és végül 1856–1857-ben amnesztiával szabadultak. Ezzel szemben voltak olyanok, mint Jósika, akik az ellentábort támogatták. Neki az 1848-as forradalom – legalább is időlegesen – megtörte pályáját. 1848. március 20-án még id. Bethlen Jánossal együtt mint a kormánypárt vezére aláírta az ellenzék és a konzervatívok közös programját, az ún. kolozsvári „tizenkét pontot”, amelynek első helyén a Magyarországgal való unió szerepelt. Megyéjében azonban igen nehéz helyzetbe került, a régi konzervatív vonalat ugyanis már nem lehetett tartani. Ahogy egy korabeli levélből értesülünk: „Doboka megyegyűlése elfogadta az Uniót, azonban Jósika Lajos ellen nagy ingerültség támadt ott is: indítványoztatott, ha országgyűlés mégse lesz: küldje a megye egyenesen követeit *Magyar honi* országgyűlésre; mire Jósika azt replikálta, ha ezt megteszik, akkor *Oroszországba* is lehetne követeket küldeni. Ezért nagy zúdulás lett és kitörések ellene...”³¹ Májusban aztán visszavonult a politikai életből.

Voltak úgyszintén „foltos” múltú főtisztok (négyen), akik az ötvenes években vagy a provizórium idején tisztséget vállaltak. Mint láttuk, 1867-ben több ilyen főtitket felmentettek, és valószínűleg ez játszott közre Jósika Lajos lemondásában is, aki 1858-tól az erdélyi úrbéri főtvényszék elnöke volt. Bár helyzetének megítélése nem egyértelmű: az újabb alkotmányos fordulat után, 1861-ben ismét kormányszéki tanácsos lett, de 1862-ben lemondott, és később sem volt hajlandó a *Reichsrat*-ban Erdélyt képviselni. Jósika (ekkor már) nem „vaskalapos” konzervatív, sokkal árnyaltabb személyiség volt annál, és bátyjához, Jósika Samu volt erdélyi kancellárhoz hasonlóan támogatta a magyar „nemzeti” ügyeket. Érdekes ebből a szempontból egy 1867 februárjában történt incidens. Crenneville gubernátor egy körlevélben a törvényhatósági főtisztok köteleességévé tette, hogy megakadályozzanak bármilyen szimpátiatüntetést a magyarországi eseményekkel összefüggésben. Jósika tiltakozott ez ellen a megye alkotmányos jogaira hivatkozva: „...az egész osztrák állam felvirradó szabadság korszakába méltán kell hogy keserítsen, midőn Erdély kivételesen áll minden államrészek között úgy, hogy ezen országba [...] még azon se legyen szabad nyilvánosan örömit kijelenteni, hogy a Felső ősi alkotmányához ragaszkodó népének kívánatait atyai kegyességgel meghallgatta”.³² Szintén úrbéri tvényszéki elnök volt 1858-tól Pogány György. Barcsay László Hunyad megyei főispán viszonylag semleges hivatalt viselt: a forradalom után továbbra is dévai tartományi biztos maradt. A később kinevezett Ugron Lázár Felső-Fehér megyei főispánnak ezzel szemben az ellenzék többször felemlgette, hogy 1850–1854 között alkerületi biztосként tevékenykedett.

Az Októberi Diploma nyomán ismét átrendeződtek az erőviszonyok, a későbbi '67-es nemzedék ekkor lépett igazán színre. Tíz személyt ekkor neveztek ki vagy választottak főtitktté, de találunk egy-egy főkormányszéki tanácsost, főbíró, főjegyzőt, tartományi biz-

³¹ gr. Wass Györgyné Gyulay Fanny gr. Gyulay Lajoshoz, Kolozsvár, 1848. ápr. 8. In: Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. II. Iratok 1848. március 15.–1849. március 4. Budapest” 1952. 89. sz.

³² MOL Abszolutizmuskori levéltár, D 228 Erdélyi Udvari Kancellária. Elnöki iratok, 1867/191. Az engedetlenségen felháborodva Crenneville a kancelláriához fordult, vizsgálatot és megróást kérve ellene, de az adott körülmények között Jósika tiltakozásának már nem lett semmi gyakorlati következménye, a kancellária mindössze sajnálatát fejezte ki az események fölött. MOL F 263 F 263 Visszaállított Főkormányszék. Elnöki iratok, 1867/749.

tost, királybíró és alkirálybíró is. A tíz főtiszt közül hét *homo novus*, megyei hivatalt nem viseltek azelőtt. Közülük legtöbbször a „tipikus főispáni karrier” megtestesítői, akiket családi háttérük „predesztinált” erre a hivatalra (Béldi Ferenc, Bánffy Dániel, Kemény György, Nopcsa Ferenc és részben Daniel Gábor). A két román főtiszt (Láday és Bohátiel) pedig a politikai konjunktúrájának köszönhetette váratlan és gyors karrierjét.

1862-ben aztán legtöbbször lemondtak tisztségükről. Mindössze négyen maradtak meg a főtiszti pozícióban: Bohátiel, Láday, Pogány és Nopcsa. Utóbbi három esetében azonban ezt a magyar politikai elit közti egyezségnek tulajdonították, amelynek értelmében az illető megyéket nem akarták átengedni a románoknak. Daniel Gábor volt udvarhelyszéki főkirálybíró írta, hogy a főtisztek 1862-ben Kolozsvárt értekezletre gyűltek össze, ahol „...abban állapotunk meg, hogy állásunkról lemondunk, de kikötöttük és rábeszéljük, hogy Pogány György alsófejmegyei, báró Nopcsa Ferenc hunyadmegyei és Láday Ágoston felsőfejmegyei főispánok maradjanak meg állásukban azért, mert ott túlnyomó elem az oláhság lévén, oda oly helyetteseket neveznének ki, kik a magyarsággal szemben uralmukat nagyon éreztetnék.”³³ Két másik személy szintén hivatalt vállalt a provizórium idején: Barcsay továbbra is tartományi biztos volt, Jósikát pedig 1864-ben Kolozs megyei főispánná nevezték ki. A kormánynak fejlődést okozott a helyzet, de végül majdnem minden esetben megerősítette az 1866-ban hivatalban levő főtiszteket. A közvélemény – és különösen az ellenzék – ezt vegyes érzelmekkel fogadta. Így például Pogány kinevezését sem fogadták osztatlan örömmel. Feljelentés is érkezett ellene, amelyben Pogányt mint a „provisorium leghívebb emberét” jellemezték, aki most is „alárendelt hivatalnokait elvbarátjaiból személ ki, kinek túlságig halmozott fizetésök multhatatlan kapcsolatban állott a feltétlen szigorú engedelmességgel”, és a „szerencsétlen megye minden jogos igazságtól megfosztva, önkényeskedő hivatalnokoktól kíméletlenül zsaroltatik”.³⁴ A beadványnak – attól függetlenül, hogy egy notórius feljelentőtől érkezett – nem volt semmilyen következménye. De hogy nem állt egyedül véleményével, azt az egyik ellenzéki ügyvéd leveléből is sejthetjük, aki néhány évvel később le akarta rántani a „mameluk, bürokrata seregről” a „vastag pokrócot, mely alá önérdeket, családi törekedést s ezek által a magyarság s egész középosztálynak elsatnyulására egyesített hivatalos erővel törekedőket 10 éven keresztül eltakarák”. Szerinte a megyét a Kemények és a főispán családja uralják: a Keményeknek képviselőség, Pogánynak a főispánság és családjának biztosítása a célja.³⁵

1867-ben tulajdonképpen csak két olyan főispánt neveztek ki, aki azelőtt nem töltött be megyei pozíciót vagy nem volt előtte főtiszt, a két legfiatalabbat: Torma Károlyt és Eszterházy Kálmán grófot, bár az előző 1861-ben tiszteletbeli főjegyző volt. Eszterházy a lemondott Jósika helyett került Kolozs megye élére, Torma elődje, Weér Farkas Belső-Szolnok megyei főispán pedig 1867 tavaszán meghalt. Torma megítélése kedvező volt, közszeretetének örvendett a megyében, egy hírlapi tudósítás szerint: „...e megyének az új nemzedék egy jeles férfiút hozott kárpótlásul, aki hivatva van szép esze s tudományos ismeretei alapján nem csak a megye, de a haza légkörében is az elhunytak nyomaiba lépni”.³⁶ A legtöbbször, az 1867-es főtisztek több mint kétharmada (tizenegyen) az 1861-es főtisztek közül kerültek ki, mintegy a jogfolytonosságot szimbolizálva. Egy kivételével (Béldi Ferenc, aki Kolozs

³³ Báró Daniel Gábor *Udvarhelyszék utolsó főkirálybírójának ismeretlen emlékezései*. Miklósvári Gyenge József eredeti följegyzései alapján közli Ádám Éva. Szeged, 1938. 17.

³⁴ MOL F 270, 1867/64.

³⁵ Pávai Vajna Elek levele K. Papp Miklóshoz, Nagyenyed, 1874. feb. 14. MOL R 147 K. Papp Miklós gyűjtemény. Hozzá írt levelek, 1. tétel, 2. doboz.

³⁶ *Korunk*, 7. évf. (1867. április 3.) 40. szám

megyéből átkerült Küküllő megyébe) mindenki saját törvényhatóságának élére került viszsza. A hírek szerint Béli neve kezdetben Kolozs megyei főispánként került szóba,³⁷ de végül is Küküllő megyébe nevezték ki, ahol azonban az előírások ellenére nem sokat tartózkodott, és hivatalát is meglehetősen elhanyagolta. Az idős főispánt a megye sem fogadta kitörő lelkesedéssel. Az ellenzék meg egyenesen a távozását akarta elérni: „Megyénkben fura dolgok vannak. A főispány és a fertálmágnás csorda mindent elkövetnek ellenünk. Az első legelőször is azt, hogy *megmaradjon* [ti. a főispán – P. J.], mi országos csapás volna.”³⁸ „Mert valóban borzasztó, amit Erdélyben és nálunk is csinálnak, s minket megvert az Isten egy bornírt főispánnal, a bajunk: kettőztetett buzgalmat kell kifejtenuink, hogy el ne nyomattassunk.” El akarták érni, hogy „minden tekintetben lehetetlen legyen neki itt főispánkodni, az ő aristocraticus göggyével, értetlen tudatlanságával és zsarnokoskodó önkényével.”³⁹ Hogy ebben az esetben nem csak szóvirágokról volt szó, azt mutatja, hogy a királyi biztos is többször kezdeményezte felmentését.

Életkorukat tekintve a „kezdeti” garnitúra átlagéletkora valamivel meghaladja az ötven évet; az 1867-es változásokkal némileg „fiatalodtak”, az átlagéletkor 46 és fél lett. Ha azt nézzük, mikor kerültek először főtisztí pozícióba, az átlagéletkor 41 és fél év. Legfiatalabban Jósika Lajos lett 1835-ben 28 évesen Torda vármegye adminisztrátora, majd egy évre rá főispánja. A legidősebb pedig Béli Ferenc, Küküllő megyei főispán volt, akit először 63 évesen neveztek ki. 1867-ben a legfiatalabbak Torma Károly Belső-Szolnok (38 éves) és Esterházy Kálmán Kolozs megyei főispán (37 éves) voltak; mindketten első ízben kerültek a főispáni székbe.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy Erdélyre is érvényes – az átmeneti időszak elenére – a főispáni karriertípus érvényesülése, az ún. politikai karrier, amit nem előz meg törvényhatósági szerepvállalás. Ez jellemző az 1867-es garnitúrára a Székelyföld kivételével; itt az öt főkirálybíróból négynek fokozatosan épült a karrierje, igaz, egyiküké más székben, mint ahová 1867-ben kinevezték. Az 1865. évi utolsó erdélyi országgyűlésen, illetve a pesti országgyűlésen hat személy volt képviselő, közülük két esetben valószínűsíthető, hogy kinevezése ezzel állt összefüggésben (Kun Kocsárd és Mikó Mihály). Mikó Mihály képviselőként nagyon aktív volt Pesten, az erdélyi helyzetről cikksorozatot is írt a *Pesti Napló*-ba. Bár karrierje és birtoka is Csíkszékhez kötötte, a kormány őt szemelte ki a kompromittált Petrichevich-Horváth Albert helyett marosszéki főkirálybírónak.

A megyékben a később kinevezettek között is jóval kevesebb volt az „alulról építkező” karriertípus, és ezek is inkább képviselői pozíciójuknak köszönhették az emelkedést. Érdekes eset Barcsay Lászlóé, aki – mint láttuk – hosszú ideig volt megyei tisztviselő 1848 előtt, volt diétai követ is, majd 1840-től főispáni kinevezéséig Déva vidéki tartományi biztos. Haller Ferenc főbíróból lett főispán, utóda, Ugron Lázár pedig előtte Udvarhelyszék alkirálybírája volt. Központi hatóságtól egyetlen esetben került valaki egy törvényhatóság élére. Ez Tamás László fő kormányzéki titkár volt, akit fogarasi főkapitánnyá neveztek ki. Pogány György testesíti meg a rendszereken átívelő karriertípust: ő már 1848 előtt megyei hivatal vállalt, 1846-tól (31 éves korától) alispán volt, a neoabszolutizmus éveiben ismét kisebb hivatalokat töltött be, míg aztán 1861-től egészen a közigazgatási reformig állt Alsó-Fehér megye (1861–1875), utána pedig Hunyad megye (1875–1890) élén.

A karrier szempontjából fontos az is, hogy mi történt a főtisztekkel a későbbiekben. A kiinduló feltevés szerint ez jelentette közigazgatási pályájuk csúcsát, ahonnan már csak nyug-

³⁷ Korunk, 7. évf. (1867. március 24.) 36. szám

³⁸ Korunk, 7. évf. (1867. június 16. 71.) szám

³⁹ Farnos Elek levele K. Papp Miklóshoz, 1867. május 26. MOL R 147 K. Papp Miklós iratai. 3. tétel.

díjba vonultak, esetleg képviselők lettek. A főtiszti hivatalban eltöltött átlagos idő kiszámítása félrevezető, mert a kevés adat mellett túl nagy a szórás. Az egyik végletet Pogány György és Daniel Gábor jelenti. Az előbbi 29 évig volt folyamatosan főispán. Az utóbbi előbb 1861–1862-ben volt Udvarhelyszék főkirálybírája, a kiegyezés után előbb főkirálybíró, majd 1875–1891 között az újonnan szervezett Udvarhely megye főispánja. Ugyancsak tekintélyes korszakot ívelt át Bohátiel főtiszti karrierje, ő 14 évig (1861–1875) állt Naszód vidék élén. Mikó Mihály, miután nyolc évig (1867–1875) volt marosszéki főkirálybíró, még a közigazgatási átszervezés előtt „hazakerült”, és haláláig (1881-ig) volt Csík vármegye főispánja. A másik végletet Barcsay Lajos és ifj. Haller Ferenc jelentik, akik kevesebb mint egy évet álltak megyéjük élén. Az utóbbi abban is egyedi eset, hogy egy botránysorozat után a belügyminiszter kénytelen volt fegyelmi vizsgálatot elrendelni és eltávolítani őt a főispáni székből. Ugyancsak a kormány mentette fel Béli Ferenc Küküllő megyei főispánt is 1870-ben, mivel részben előrehaladott kora, részben a megyéjén kívül eső lakhelye miatt képtelen volt megfelelő módon ellátni hivatalát. Bár Béli a királyi biztos javaslatára kitüntetéssel mentették fel, mégis sértődötten vette tudomásul menesztését. A rangjára sokat adó Béli, aki a kamarási címet is megszerezte korábban, a vaskoronarend második osztályát túl csekélynek találta. Péchy Manó a Lipót-rend középkeresztjének és a valóságos belső titkos tanácsosi cím adományozását javasolta, mert ahogy írta: Béli viselt állásánál és igen kiterjedt összeköttetéseinél fogva befolyásos és tekintélyes egyéniség – jó lesz a kormány irányában lekötöztetni.⁴⁰ Béli a rendjelet nyíltan elutasította, ami meglehetősen nagy botránynak számított.⁴¹ Az arisztokrata társaság rossz néven vette Béli félreállítását: „Hiszik, hogy e megbántódást kiengesztelte volna az excellenciás cím, melyet nem is tudom, hogy mért nem adtak meg neki. Az úri körben rossz néven veszik a vele követett eljárást, annál inkább, hogy ő mindég a jó és tevékeny hazafi hírében állt, megkívánták volna, hogy ő tapintatosan a lemondásra bírassék, s ne úgy mint Hallertől történjék a tőle való megválás...”⁴²

A fenti esetek azonban a kivételek. A fluktuáció ekkor még viszonylag alacsony volt, az 1867-ben megerősített főtisztek többsége megérte a közigazgatási átszervezést törvényhatósága élén.

A főtisztek túlnyomó többségének ténylegesen ez volt karrierje csúcsa és egyben vége is. Idős korukra általában visszavonultak, már csak esetleg társadalmi téren vállaltak szerepet. Minisztériumokba egyetlen személy került a főispánok közül, Nopcsa Ferenc, akit rögtön a kiegyezés után neveztek ki államtitkárrá. Ő később Erzsébet királyné főudvarmestere lett (egészen 1894-ig töltötte be ezt a hivatalt). Az 1867-ben eltávolított Ládai a királyi kúria erdélyi legfőbb törvényszéki osztályának bírója volt 1881-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. A szintén 1867-ben felmentett Pusçariut a kultuszminisztériumba nevezték ki osztálytanácsossá, majd 1869 májusától kúriai bíró volt egészen 1890-ben történt nyugdíjazásáig. Főispáni karrierjük után hárman lettek képviselők. Ez utóbbiak közül Torma Károly érdemel még figyelmet, mert pályája igencsak szokatlan fordulatot vett. Az egyik legnépszerűbb és legelfogadottabb főispán volt Erdélyben a kiegyezést követő években, éppen ezért bízta meg megyéjében a Deák-párt 1872-ben a képviselői hely megszerzésével Bánffy Dezsővel, a későbbi miniszterelnökkel szemben. Állítólag Deák Ferencnek is egyik bizalmas embere volt. A mandátumot igen nagy anyagi áldozatok árán sikerült is elnyernie. A képviselői

⁴⁰ Péchy Manó, erdélyi királyi biztos felterjesztése a belügyminiszterhez, 1870. május 16. MOL K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1870-III-1342.

⁴¹ Az esetet Mikszáth Kálmán is feldolgozta *Az utolsó oligarcha* című novellájában.

⁴² Nagy Elek miniszteri titkár levele Péchy Manó királyi biztosnak, Kolozsvár, 1870. augusztus 30. K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1870-III-1342.

mandátum megszerzésével egyidejűleg lemondott főispáni állásáról, az uralkodó az 1872. szeptember 4-i felséghatározattal mentette fel. Bár a képviselőház alelnöke is volt, csak egy parlamenti cikluson keresztül volt képviselő, utána végleg szenvedélyének, a tudományoknak hódolt. A politikai pályáról való visszavonulása (1913) után 1876-ban először a kolozsvári tudományegyetemre nevezték ki a közjog tanárává, majd 1879-től a budapesti egyetemen lett a régészet tanára. Főleg a római kornak és ezen belül az epigráfiának volt neves kutatója, nevéhez jónéhány régészeti lelőhely feltárása (többek között Aquincum) és sok tudományos publikáció fűződik. Érdekes Eszterházy Kálmán Kolozs megyei főispán esete is: ő 1886-ig maradt hivatalban, utána 1887-től a Kolozs megyei gyalui kerületet képviselte az országgyűlésen öt cikluson keresztül. 1910-ben a hatalomra került Munkapárt előranggatta az akkor már nyolcvan éves veteránt, és újra kinevezték Kolozs megye főispánjává. Visszavonulása után, 1916-ban halt meg.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire rendelkeztek a főtisztok *lokális kötődéssel*. Ennek kimutatására általában a születési helyet, családi kötődést, birtokokat és a hivatalviselés helyszíneit szokták vizsgálni. A születési hely több esetben vagy nem állapítható meg, vagy nem mérvadó (például egy több megyére kiterjedő birtokkal bíró arisztokrata esetében), és ugyanez áll a rokoni szálakra is, hiszen azok sok esetben fél Erdélyt behálózták. Túlnyomó többségük korábban is abban a megyében viselt hivatalt, vagy egyáltalán nem viselt hivatalt. Mindössze négyen voltak, akiket más törvényhatóságba neveztek ki (Béldi, Mikó Mihály, Ugron és Tamás). A legkirívóbb eset Béldié, amint ezt már fennebb láthattuk. Saját törvényhatóságában a főtisztok közel háromnegyede (tizenöt fő a huszonkettőből) volt birtokos. Egy eset bizonytalan, két esetben nem tudni, hogy egyáltalán volt-e földbirtoka az illető főtisztnek, négy esetben pedig más törvényhatóságban volt (Mikó Mihály, Ugron Lázár, Ládai és Bohátiel). A későbbi állapotokkal szemben – legalábbis, ahogy az eddigi kutatásokból kiderül – az 1867–1872 közti erdélyi főtisztoknak igen erős lokális kötődésük volt. Érdekes a fenti eredményeket összevetni Balázs Magdolna országos vizsgálatával. Ő több kritérium alapján állapította meg a betöltött törvényhatósági funkciók helyszínhez való kötődésének mértékét: a korábbi közéleti–politikai pálya, a földbirtok elhelyezkedése, születési hely és családi származás szerint. Szerinte Erdélyben volt a legmagasabb a nem lokális kötődésű főispánok aránya.⁴³ Tételének cáfolatához mindenképpen meg kell vizsgálni a dualizmus teljes korszakát, de a kezdeti időszakban e megállapítása semmiképpen sem érvényes.

A *birtok nagyságát* csak becsülni tudjuk, és néhány esetben még erre sincs lehetőség. Az első csoportot az igen kis birtokkal rendelkezők (kétszáz–ötszáz kat. hold között) alkotják. Ide tartozik a székelyföldi főtisztok egy része (Mikó Antal, Mikó Mihály) és a románok (Bohátiel, Ládai). Egy következő csoportot képeznek az ezer–ötezer hold közötti birtokosok (Pogány, Kun, Bethlen, Barcsay, Haller, Ugron, Daniel, Béldi Gergely). A tízezer kat. hold fölötti birtokkal rendelkezők szűk csoportja kivétel nélkül arisztokratákból áll (Jósika Lajos báró, Béldy Ferenc gróf, Bánffy Dániel báró, Kemény György báró). Jósika Lajos több mint húszezer holdja Zemplén, Hunyad, Kolozs és Doboka megyékben terült el. Kemény György birtokának tetemes részét a több mint huszonötezer holdas erdőbirtok tette ki. Bánffy Dániel valószínűleg tízezer hold körüli, több megyére kiterjedő birtokát kiegészítette a Kolozs megyei több mint negyvenezer holdas erdő és legelő, amely osztatlan családi tulajdonban volt.

A főtisztok két kisebb csoportját tehát azok képezték, akik egyrészt megélhetés szempontjából rászorultak a hivatalviselésre, a skála másik végén pedig az olyan nagybirtokosok

⁴³ Balázs: *A középszintű közigazgatási apparátus*, 250–251.

álltak, akik „úri passzióból” viselték a hivatalt. A többség azonban az ezer–ötezer holdas birtokosok közül került ki, akiknek birtoka elég nagy volt ahhoz, hogy megéljenek belőle, másrészt kellő presztízt biztosított az illető főtisztnek a törvényhatóságon belül, de a hivatallal lehetőséget adott a presztízis, kapcsolati tőke és esetlegesen a vagyon további növelésére. Bár olyan eset is akadt – Torma Károly főispáné –, akinek hivataloskodása után csicsókeresztúri ősi családi birtokát elárverezték. Ő írta nővérének megkeseredve a következőket, amikor szóba került, hogy sógorát Hunyad megyei főispánnak nevezik ki: „Megvallom, nem óhajtom, éppen az ő érdekéből, mivel ismerem azon állás nehézségét, kellemetlenségét, s azon lassú és halk ártalmat, mellyel az embernek anyagi állását megtámadja, de *bizonyosan és elmaradhatatlanul* megtámadja.”⁴⁴

Atyák és fiúk, családi kapcsolatok

Még egy lényeges tényezőt meg kell vizsgálnunk a főtiszti karrier szempontjából: a családi háttér, illetve a családi kapcsolatok fontosságát nem kell külön hangsúlyozni. Azt már láttuk, hogy a főtisztek jelentős része arisztokrata volt. Az apák foglalkozását vizsgálva – már amennyire ez kiderül a forrásokból – azt láthatjuk, hogy a huszonkét személy többségénél az apa vagy nem viselt hivatalt, vagy ezt nem sikerült kimutatni. Több mint harmaduknál (kilenc fő) azonban az apa betöltött valamilyen tisztséget: Jósika Lajos apja a legmagasabb méltóságot, a Főkormányzók elnöki tisztségét, többek között ez magyarázza fia gyors karrierjét is. Négy főtiszt apja úgyszintén főtiszt hivatalt viselt (Béldi Ferenc, Kemény György, Daniel Gábor és Nopcsa Ferenc). Néhány esetben az apák más hivatalt viseltek: Torma Károly apja megyei főjegyző, illetve főadószedő volt, Barcsay László apja Hunyad megye főbírája, majd Kolozs megye alispánja, Béldi Gergely apja főkormányzósági tanácsos. Bizonytalan, hogy Mikó Antal apja főkormányzósági titkár volt-e vagy sem. A román főtisztek apja (Tamás kivételével, akinél ismeretlen) pap volt.

Még érdekesebb, ha a többi családtagra is kiterjesztjük a vizsgálódást. Mennyiben sikerült az apáknak saját kapcsolati tőkéjüket is felhasználva fiaikat is hasonló pozícióba juttatni? A huszonkét vizsgált személy közül hatnak nem voltak fiai (egy részük agglegény volt), a három román pedig a politikai helyzet alakulása folytán eleve hátrányos helyzetből indult, egy esetben pedig nem sikerült a családfát rekonstruálni. A fennmaradó tizenhárom főtiszt közül tizenegynek a fia is főispán, illetve képviselő lett (nyolcnak főispán és képviselő, háromnak csak képviselő), öt személynek két fia is képviselő volt. A fiúk közül három miniszter lett, egy pedig később miniszterelnök (Bánffy Dezső) is. Néhány (öt) esetben tudjuk, hogy az unokák is követték a nagyapákat, ők is főispánok lettek, Daniel Gábor unokája pedig belügyminiszter.

Különösen az arisztokraták esetében a rokonsági rendszert nagyfokú homogámia jellemzi. A legérdekesebb az a nagy családi hálózat, amely Bánffy Dániel báró és Kemény György báró, illetve Jósika Lajos báró és Eszterházy Kálmán gróf körül épült ki, ráadásul a kettő laza szálon egymáshoz is kapcsolódott a felekezeti határvonalak ellenére (az előző két személy református, az utóbbi kettő pedig katolikus volt).

A Jósika család a fejedelemség kora óta Erdély egyik nevezetes családjá, tagjai közül számosan töltöttek be közéleti funkciókat. Jósika Lajos apja, János a legmagasabb funkciót, a Főkormányzók elnöki tisztségét látta el, bátyja, Sámuel pedig – akit kora egyik leghatékosabb erdélyi politikusának tartottak – az Erdélyi Udvari Kancellária elnöke volt. Anyja,

⁴⁴ Torma Károly levele Makray Lászlónénak. Budapest, 1875. március 15. MOL P488 Makray család 17/II. fasc.

Csáky Rozália szintén érdeklődött a politika iránt, bár azt csak a háttérből tudta befolyásolni.

Jósika Lajosnak két feleségétől – Haller Franciskától és Bethlen Adéltól – négy fia maradt. Bethlen Adél szülei Bethlen József gróf és Haller Borbála grófnő voltak, egyik bátyja, Gábor Zaránd megye, másik bátyja, József Torontál megye alispánja volt. Unokaöccse, Bethlen Miklós Hunyad, majd Torontál vármegye főispánja lett.

Második házasságából származó fia, Sámuel követte apja pályáját. Gondos nevelésben részesült, többek között Párizsban és Angliában végezte iskoláit, de Pozsonyban és Kolozsvárt jogi tanulmányokat is folytatott. Hazatérve előbb Hunyad, majd Kolozs megye is tiszteletbeli főjegyzőjévé választotta. 1885–1888 között Kolozs megye főispánja volt. Utána a kolozsi kerület szabadelvű országgyűlési képviselője, amíg 1893 januárjában belügyi államtitkárrá nevezték ki. Bánffy Dezső kormányra kerülése után 1895 januárjában a király személye körüli miniszterré nevezték ki, 1898. január 20-ig töltötte be e funkciót. A magyar főrendiház alelnöke, majd 1910-től elnöke volt. Az első világháború után a román szenátusnak is tagja is lett. Az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke, a római katolikus Státus, valamint Trianon után az 1922-ben megalakult romániai Országos Magyar Párt első elnöke volt. Sámuel első felesége, Jósika Irén a család másik ágából származó neves író, Jósika Miklós unokája volt.

Másik fia, Lajos révén apatársi viszonyba került az utána következő kolozsi főispánnal, Eszterházy Kálmán gróffal is, mivel Lajos 1886-ban annak Ágnes lányát vette feleségül. Lajos fia, Jósika János a bécsi döntés után Szilágy vármegye főispánja volt. Legkisebb fia, Gábor előbb tizenöt évig katonáskodott, és mint főhadnagy hagyta el a hadsereget. Utána szamosfalvi birtokán gazdálkodott. 1892-től a kőrösbányai kerület (Hunyad megye) szabadelvű képviselője volt.

Eszterházy Kálmán az Esterházy család cseszneki ágából származott, amelyiknek egy ága már korábban áttelepedett Erdélybe. Szülei Eszterházy Dénes gróf és Haller Cecília grófnő voltak. 1857-ben feleségül vette Bethlen Paulina grófnőt, akitől két lánya született: Irma a képviselő, ifj. Makray László, Ágnes az előző főispán, Bethlen Lajos azonos nevű fiának felesége lett. Feleségének húga, Vilma Kállay Béni felesége volt, másik húga, Margit Teleki Géza gróffhoz, majd Bánffy György báróhoz ment feleségül (mindketten képviselők voltak). Felesége, Bethlen Paulina öccsei a br. Wesselényi, gr. Batthány, gr. Béli és Tisza családból nősültek – Bethlen Pál főispán Tisza István sógora lett –, így Eszterházy Kálmán gyakorlatilag az egész erdélyi arisztokráciával sógorságban állt, és magyarországi családi kapcsolatokkal is rendelkezett. Eszterházy Kálmán legidősebb bátyjának, Jánosnak egyetlen lányát, Cecíliát Bánffy Dániel főispán fia, Ernő vette feleségül.

A Bánffy-család Erdély egyik legkiterjedtebb főúri családja volt. Bánffy Dániel a család bárói ágából származott, felmenői között is többen töltöttek be főispáni tiszteletet Doboka és Kraszna megyékben. Apja Bánffy János, anyja Zeyk Zsuzsanna volt, Zeyk Dániel Fehér megyei főispán lánya. János bátyja 1848-ban Küküllő vármegye főispánja, majd a kiegyezés után, 1869-től országgyűlési képviselő volt. Gyermekei közül Zoltán Maros-Torda megye és Marosvásárhely főispánja lett, Rachel lányának férje, Wass Béla gróf Szolnok-Doboka megye főispánja, Polyxena lányának férje, Kemény Kálmán báró pedig Alsó-Fehér megye főispánja és szintén képviselő volt. Katalin nővére a szintén országgyűlési képviselő Kemény István báró felesége volt. Anyja révén első unokatestvére volt Zeyk Károly országgyűlési képviselő és belügyminisztériumi államtitkár is.

Feleségétől, lécfalvi Gyárfás Annától, Gyárfás Lajos kancelláriai tanácsos és Zeyk Katalin lányától három fia született: Dezső, Jenő és Ernő. Dezső később Szolnok-Doboka, illetve Beszterce-Naszód megyék főispánja, majd Magyarország miniszterelnöke volt. Első felesé-

ge Kemény Mária bárónő, Kemény György Torda megyei főispán lánya volt. Ernő az Erdélyi Magyar Gazdasági Szövetség elnöke, az erdélyi református egyházkerület és a kolozsvári Református Kollégium főgondnoka volt. Felesége Eszterházy Cecília grófnő volt, Eszterházy Kálmán főispán unokahúga.

A Kemény család is Erdély egyik kiterjedt főúri családja, amely a 17. században fejedelmet is adott. Kemény György Kemény Simon báró, királyi táblai ülnök, majd Alsó-Fehér vármegye *administrator*ának és Teleki Anna grófnőnek a fia volt. Kemény György rendelkezett talán a politika terén az egyik legkiterjedtebb családi hálóval. Testvérei közül István korábban Alsó-Fehér megye főispánja, országgyűlési képviselő volt, Domokos nem vállalt politikai funkciót, de az erdélyi református egyházkerület főgondnokaként tevékenykedett. Nővére, Katalin Kemény Dénes báróhoz, a reformkori erdélyi ellenzék egyik vezéralakjához, 1848-as államtitkárhoz ment feleségül. Az ő gyermekeik közül Gábor képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, ipar- és kereskedelemügyi, majd közlekedésügyi miniszter, Géza öccse szintén országgyűlési képviselő volt. Másik lánytestvére, Judit révén pedig Zeyk Károly képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, 1875–1885 között Alsó-Fehér vármegye főispánja volt a sógora.

Feleségétől, Bethlen Mária grófnőtől – Bethlen Sándor gróf és Kemény Mária bárónő lányától – hat gyermeke született. Közülük kettő, Kálmán és Endre később szintén országgyűlési képviselők voltak, az első 1885–1892 között Alsó-Fehér vármegye főispánja is, a főrendiház alelnöke, az erdélyi református egyházkerület főgondnoka. Kálmán Bánffy Polyxena grófnőt vette feleségül, és telente Pesten ők képezték az erdélyi társaság egyik gócpontját. Apósa, Bánffy János Küküllő vármegye egykori főispánja volt. Nagyobbik fia, Ödön nem vállalt közéleti szerepet. Ödön felesége, Gizella káli Nagy Elek miniszteri tanácsos lánya volt, aki az 1869–1872 közti átmeneti időszakban a királyi biztos után a második legmagasabb funkciót töltötte be Erdélyben. Fiuk, Ákos 1902–1914 között Kis-Küküllő megye főispánja és az EMKE alelnöke volt. Lánya, Mária Bánffy Dezső későbbi miniszterelnök felesége lett.

Ezenkívül léteztek kisebb családi hálózatok is. Béli Ferenc apja Béli Vince gróf, Fogaras vidéki főkapitány, anyja Szentkereszty Róza bárónő volt. A gróf Bethlen családdal többszörösen is rokonságban álltak, például Róza nevű nővére Bethlen János felesége volt. Öcsének, Gyulának Brukenthal Berta bárónő volt a neje, tehát sógorságban állt a Brukenthalokkal, ennek révén Barcsay László Hunyad megyei főispánnal is távolabbi kapcsolatba került, akinek felesége szintén Brukenthal lány volt. Lánya, Berta Bethlen Bálint gróf, főispán – Bethlen Pál és Ödön főispánok testvére – felesége volt. Bélinek feleségétől, Daniel Zsófiától két fia volt: Ákos és Kálmán. Az idősebb, Ákos később Kolozs megyei főispán lett. 1871-ben vette el Bethlen Emma grófnőt, Bethlen Gábor – 1875 után Kis- és Nagy-Küküllő megyei főispán – testvérét. Ezáltal vele és Bánffy Zoltán Maros-Torda megyei főispánnal is sógorságba került.

Béli sógora, Daniel Gábor Udvarhelyszék főkirálybírája és később első főispánja volt. Daniel fia, ifj. Daniel Gábor (1854–1919) ügyvéd, országgyűlési képviselő, a képviselőház alelnöki funkcióját is betöltötte. A híres pesti orvos, az Orvostudományi Egyetem rektorának, Korányi Frigyesnek lányát, Malvint vette feleségül. A zsidó eredetű Korányi (Kornfeld) család 1884-ben kapott nemességet, 1908-ban pedig magyar bárói rangot. Ifj. Daniel Gábor sógora ifj. Korányi Frigyes, az Országos Központi Hitelszövetkezet vezérigazgatója, képviselő, több ízben pénzügyminiszter és kereskedelemügyi miniszter, párizsi és madridi követ volt. Daniel unokája, a legifjabb Gábor (1880–1957) a Központi Hitelszövetkezet ügyvédje – ahol egyébként nagybátyja volt a vezérigazgató – és a budapesti unitárius egyház főgondnoka, az első világháború idején rövid ideig belügyminiszter volt.

A másik Béli, Gergely a Béli család nemesi ágából származott. Apja Béli István guberniumi tanácsos, anyja Bornemisza Anna bárónő. Felesége Nemes Rozália grófnő, gyermekük nem volt. Sógora Nemes Vince gróf Wodianer Mór, a bécsi tőzsde, az első Duna Gőzhajó-Társaság és az osztrák–magyar államvasúti társaság elnökének lányát, Gabriellát vette feleségül. Így Béli sógora volt Wodianer Albert, a zsidó származású nagypolgárság egyik jeles képviselője. Béli másik sógora, Nemes János gróf (1834–1905) Bethlen Sándor lányát, Bethlen Polyxena grófnőt (1850–1939) vette feleségül, és szintén országgyűlési képviselő volt.

Kis túlzással tehát azt állíthatnánk, hogy a törvényhatóságok élén egymás között házasodó családok szorosan összefonódó csoportja állt. Ha ez csak részben is igaz, mindenképpen szembeötlő a rokonsági kapcsolatok nagy szerepe.

Fontos volna vizsgálni a főtisztek társadalmi, gazdasági, kulturális szerepvállalását is, hogy mennyire volt „multipozicionális” a politikai elit. Egyelőre azonban az adatgyűjtés nem teljes, ezért csak az *egyházi pozíciókra* térek ki röviden. Erdélyben hagyományosan a legmagasabb pozíciót betöltő személyek voltak a felekezetek főgondnoki is, ezért nem meglepő, hogy a vizsgált személyek között is több ilyen találunk. Tulajdonképpen majdnem mindegyikük betöltött ilyen funkciót is, ezért csak a legfontosabbakat említem meg. Jósika Lajos az erdélyi római katolikus Státus világi elnöke volt. Kun Kocsárd előbb a Hunyad-Zaránd megyei református egyházmegye, később az erdélyi református egyházkerület főgondnoka, a szászvárosi református kollégium főgondnoka és mecénása. Daniel Gábor az erdélyi unitárius egyház főgondnoka volt, és ebbeli minőségében a főrendiháznak is tagja. Ládayról tudjuk, hogy vagyonát a balázsfalvi görög katolikus konzisztóriumra hagyta ösztöndíjak és a román iskolák segítése céljából.

*

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy 1867 nem jelentett korszakhatárt a közigazgatási elit történetében, az 1848 előtti elitnek sikerült átmentenie magát, inkább csak a liberális tábor térnyerése figyelhető meg.⁴⁵ 1861-ben ők foglalták el a legtöbb főtiszti pozíciót, és 1866–67-ben ők kerültek ismét vissza a hatalomba. A képzettségnek még nem volt túl nagy szerepe, de úgy tűnik, aki közigazgatási vagy politikai – bár a kettőt még gyakorlatilag nem lehet szétválasztani – karriert képzelt el magának, elvégezte valamelyik neves erdélyi felekezeti középiskolát, és a marosvásárhelyi Királyi Táblán a joggyakorlat után letette az ügyvédi vizsgát.

A főtiszteket két nagy csoportra oszthatjuk. Egy részük – a szerényebb vagyonúak mind ide tartoztak – fokozatosan araszolt felfelé a számléltrán, és hosszabb közigazgatási gyakorlat után lett főtiszt. Általában ez volt jellemző a székely főkirálybírákra és néhány főispánra (például Pogány György). A hosszabb karriert is ők mondhatják magukénak, hiszen nekik – egzisztenciális kérdésről lévén szó – jobban kellett alkalmazkodniuk a politikai változásokhoz. A román főtisztek sajátos színfoltot képeznek. Ők vagy a neoabszolutizmus teremtettem lehetőségeket, vagy az 1861-ben mutatkozó konjunktúrát kihasználva kerültek pozícióba. Ekkor ugyanis a nemzetiségek méltányos képviselete nevében a románok több fontos pozíciót is megszereztek. A kiegyezés után egy ideig még tekintettel voltak arra – legalább formálisan –, hogy tiszta nemzetiségi vidéken a főtisztek is az adott nemzetiség közül kerüljenek ki. A szász főtisztek ekkor még majdnem mind szászok voltak, a románok azon-

⁴⁵ Ezt az első szórványos megyei vizsgálatok is igazolják. Az elmúlt években Torda megyéről készült egy szakdolgozat, jómagam pedig most dolgozom fel az erdélyi megyék főbb hivatalviselőinek adatait.

ban már csak a két „román” vidék, Fogaras és Naszód főkapitányságát kapták meg. Tisza Kálmán hatalomra jutása és a közigazgatási reform nyomán aztán a két vidék megszűnt létezni, és Erdélyből eltűntek a román főtisztek is.

Az 1867-es garnitúrát erős lokális kötődés jellemezte, a főtisztek nagy többsége birtokai és családi kapcsolatai révén be volt ágyazódva az illető törvényhatóságba. Ha pedig nem, akkor általában a szomszédos törvényhatóságból került át, vagy pedig ott is rendelkezett családi kötődéssel. A főtisztek kivétel nélkül erdélyiek voltak, a családi összeköttetés szerepét pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni a karrier szempontjából.

JUDIT PÁL

Transylvanian Főispáns after the Compromise of 1867

The paper makes an attempt to answer the following questions. Did the Transylvanian Hungarian elite succeed in surviving the changes that came about after 1848? To what extent could they adapt to the new system after the Compromise? From what ranks were *főispáns* elected after 1867? Can we still observe the dominance of aristocracy in their ranks? How a typical *főispán* career did look like? And last but not least: to what extent were *főispáns* locals, i.e. connected to the municipality?

It is concluded that 1867 was not a watershed in the history of the Hungarian administrative elite as the pre-1848 elite did manage to preserve itself, with the liberal camp gaining more ground. In 1861, the majority of officers were members of the latter who rose to power again in 1867. Qualification was not a requirement for promotion, but those who dreamed of an administrative or political career (even though the two was practically inseparable) usually enrolled to some respected religious grammar school and after vocational training at the Royal Court at Marosvásárhely they got hold of a lawyer's degree.

The officers can be divided into two main groups: the members of the first one (the less wealthy all belong here) gradually rose in the hierarchy and became officers after a longer administrative training. As this is how they made their living, they also tended to have a longer career and they needed to better adapt to political changes.

The 1867 gang had strong local bonds, the majority of officers being embedded in the given municipalities through their estates and family ties. Or if not that, they came usually from the neighboring municipalities or had family ties there as well. All the officers were, without exception, Transylvanians. The role of family connections cannot be overemphasized when it came to career at the time.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Hannibal diplomáciai tevékenységéhez

A zseniális karthágói hadvezér széles körben ismert katonai tevékenysége mellett kevesebb figyelmet kapott diplomáciai ténykedése. Kérdés, hogy ezen a téren milyen kvalitásokkal büszkélkedhet a nagyszerű stratégia. Mire számíthat Karthágóban egy „bukott” hadvezér? Bizonyíthat-e saját hazájában, avagy mit érhet el a keleti diplomáciában? A jelzett kérdésekre a rendelkezésre álló források – nemegyszer egymásnak ellentmondó információi – alapján keressük a válaszokat. A leginkább szóba jöhető források Polybios, Lívius, Appianosz, Cornelius Nepos, Plutarchosz és Iustinus írásai, továbbá segítik a kérdés tisztázását az újabb karthágói ásatási eredmények is. Sajnálatos módon hiányoznak a másik oldal, vagyis Karthágó és Hannibal szempontjaira rávilágító források, csupán közvetett híradásokból tudjuk, hogy a pun hadvezérnek gondja volt arra is, hogy tetteit megörökítse, ezért görög történetírókat vitt magával itáliai hadjáratába, hogy azok hitelesen tolmácsolják az eseményeket. Az adott kérdéskör kapcsán – a források ellentmondásossága mellett – Hannibalnak főként a Kr. e. 202 utáni¹ tevékenységét vizsgáljuk, egészen a 183-ban bekövetkezett haláláig.²

Hamilkar Barkas fia, Hannibal katonai és diplomáciai képzésének első helyszíne köztudottan Hispania volt, ahova apja, a „bukott” hadvezér visszavonult, és magával vitte az akkor kilencéves fiát is. Hamilkar itt egy kis karthágói birodalmat épített ki, ehhez a katonai tevékenység mellett diplomáciai adottságokra is szükség volt, tekintettel az igen harcias és nehezen kezelhető különböző ibér törzsekre. Hannibal számára tehát adott volt a jó iskola. A rómaiak nem ok nélkül tartottak a punoktól, s éreztek rá arra, hogy azok veszélyes riválsaik és méltó ellenfeleik a Földközi-tenger térségében. Föníciai gyökereik, illetőleg a Mediterraneum nyugati térségében kiépített birodalmuk, a föníciai és karthágói telepek sora Észak-Afrikán kívül az Ibér félszigeten, a mai Franciaország déli részén, továbbá Szardínia, Korzika és Szicília területén a kereskedelmi kapcsolatokon túlmenően határozott diplomáciai-politikai hátteret is feltételeznek.

Hannibal jó diplomáciai érzékére vall, hogy a rómaiak ellen tervezett háborúját az ellenfél területén, részben Hispaniában, részben Itáliában kívánta lefolytatni. Ennek érdekében többek között szándékában állt megbontani Róma itáliai szövetségi rendszerét, külső erősítésként pedig a makedón Philippos szövetségét is szerette volna megnyerni. Erőssége volt a felderítés, a kémek alkalmazása, az árulók beszerzése, illetőleg nem válogatott a módszerekben, hogy információhoz jusson. Appianosz elmondja róla, hogy Itáliába érkezve

¹ Berizzi, G.: *Annibale. Strategia e Imagine*. Perugia, 1984.; uő.: *Studi di storia annibolica*. Firenze, 1984.; Barceló, P.: *Hannibal*. München, 1998.

² Ugyanebben az esztendőben halt meg nagy ellenfele, a zamai győztes Scipio Africanus is. Erre a tényre már a kortársak is felfigyeltek, lásd még: Christ, K.: *Hannibal and Scipio Africanus*. Zürich, 1971.

még külsejét is gyakran változtatta: „Folytonosan váltogatta ruháját és hajviseletét, egyre újabb viseleteket talált ki. És amikor a kelták látták, hogy a tömegben körüljárva egyszer öregember, azután fiatalember, azután középkorú és szüntelenül más és más, elcsodálkoztak, és azt gondolták, hogy isteni természet jutott neki osztályrészüi.”³ Jellemző Hannibal óvatosságára – egyben kegyetlenségét is igazolja –, hogy a trasimenusi győzelem után (Kr. e. 217) kivégeztetett ötezer foglyot, nehogy esetleg fellázadjanak ellene. Fabius Maximus – aki maga is kiváló hadvezér volt – nem véletlenül tanácsolta, hogy „csak akkor szabad egy katonai lángeleme ellen harcolni, ha az szorult helyzetbe kerül”.⁴ Az Alpokon való átkelés és a váratlan itáliai megjelenés lényegében elvonási manőver volt, ugyanis Róma 218-ban az egyik *consul* elindította hadsereggel Szicíliába, illetőleg Észak-Afrikába, a másikat pedig Hispaniába. Ezt a Karthágó elleni közvetlen támadást védte ki Hannibal váratlan és hatásos lépése.

Hannibalnak és pártjának – Barkidák – a támogatottsága már a háború során (Kr. e. 218–202) is ingadozott, feltűnő módon éppen a Cannae⁵ melletti híres győzelmet követően, 215 után vált visszafogottabbá. Appianos ezzel kapcsolatban – Quintus Fabius nyomán – a következő információt adja: „Hannibal pedig, bár a karthágóiaknak küldött jelentéseiben mindig túlértékelte teljesítményét, a sok veszteség miatt emberhiányban szenvedett, ezért katonákat és pénzt kért a karthágóiaktól. Hannibal ellenségei azonban, akik minden tettét figyelték, azt válaszolták: nem értik, hogyan kérhet Hannibal segítséget, amikor az állítja, hogy mindig győzelmet arat, hiszen a győztes hadvezérek nem kérni szokták a pénzt, hanem hazaküldeni.”⁶ A karthágói arisztokrácia féltékenyen figyelte a zseniális fiatal stratégia itáliai sikereit – szemmel tartva hispaniai pozícióit⁷ –, és a győzelmek hírére az utánpótlás csökkentésével, sőt leállításával reagált. Milyen fogadtatásra számíthatott a pun hadvezér Zama után? Különös kettősség jellemzi a hozzá való viszonyulást: az előkelők a zamai vesztest, a nép azonban a Cannae-i győztest látta a hazatérő Hannibalban. Mit tehetett ebben a helyzetben az a Hannibal, aki kilencéves kora óta Hispaniában, illetőleg Itáliában tartózkodott, és így saját hazájában kissé „idegen”, nehezen igazodik ki a politikai vezetés és kapcsolatok bonyolult rendszerében,⁸ a közéletben elharapózott korrupcióról nem is beszélve. A karthágói nagy, illetve kisebb tanácsban is zömmel a Barkidák ellenfelei ültek, akik „sikeress” ellenpropagandát folytattak. Ezért a zamai csata után – okkal tartva az otthoni fogadtatástól – nem közvetlenül Karthágóba, hanem először Hadrumentumba ment. A források

³ Appianos: *Róma története: A hannibali háború* 6, 2. Budapest, 2008. Ford. Forisek Péter.

⁴ Appianos: *Róma története*, 13, 55.

⁵ A Cannae melletti csata után Magón a karthágói tanács előtt ecsetelve a rómaiakra mért vereség nagyságát, hogy mindezt még érzékelhetőbbé tegye, bemutatta a tanácsterem bejáratánál felhalmozott aranygyűrűk tömegét, amelyet a csata után a római lovagok ujjáról húztak le; beszédét lezárva erősítést – élelmiszert és pénzt kért (Livius 23, 12, 7). A jelenet tovább fokozta a Barkidák ellenlékének féltékenységét.

⁶ Appianos: *Róma története*, 16, 67.

⁷ Apja, Hamilkár szinte egy kis karthágói birodalmat épített ki Hispaniában, amit halála után veje, Hasdrubal, majd utána Hannibal vett át.

⁸ A karthágói állam történetéhez összefoglalóan lásd: Hahn István – Máthy György: *Karthágó*. Budapest, 1972.; Warmington, B. H.: *Karthágó*. Budapest, 1967.; Lancel, Serge: *Carthage*. Paris, 1992.; Huss, Werner: *Geschichte der Karthager*. (Handbuch für Altertumswissenschaft VII 8.) München, 1985.; uő.: *Die Karthager*. München, 1994.²; uő.: *Karthago*. München, 1995. Róma és Karthágó vetélkedéséhez újabban: Miles, R.: *Rivalling Rome: Carthage*. In: Edwards, C. – Woolf, G.: *Rom the Cosmopolis*. Cambridge, 2003. 123–146.; Karthágó római megítélése kérdéséhez: Waldherr, H.: *Punica fides – Das Bild der Karthager in Rom*. Gymnasium, 107. (2000) 193–222.

hallgatnak arról, mi történt Hadrumentumban, de annyi bizonyos, hogy innen megfelelő kísérettel tért haza.⁹ Livius közlése szerint (30, 35) a tanács előtt – reális diplomáciai érzékkel – elismerte, hogy nemcsak a csatát veszítette el, hanem magát a háborút is, így nincs más lehetőség, csakis a békekötés. A békekötés egyetlen ellenzójét Hannibal durván lerángatta a szónoki emelvényről,¹⁰ és a karthágóiak siránkozását látva nevetésre fakadt. Hogy milyen oka lehetett erre, és ki mérte fel honfitársai közül reálisan a város helyzetét, kiderül Hannibal következő szavaiból: „Akkor kellett volna sírnotok, amikor elvették fegyvereinket, felgyújtották hajóinkat, s megtiltották, hogy külföldi háborút viseljünk, mert ez mérte ránk a halálos csapást. Nincs semmi okotok rá, hogy azt higgyétek: a rómaiak biztosítani fogják zavartalan békénket. Egyetlen állam sem képes elviselni a hosszú nyugalmat, s ha nem talál ellenséget kívül, majd talál otthon, mint ahogyan a különlegesen erős test is látszólag védett a külső betegségekkel szemben, és saját erői teszik tönkre. Mi viszont csupán azt éreztük meg az államunkat ért csapásból, ami személyes érdekünket érinti, és semmi sem dülja fel jobban kedélyünket, mint a vagyonunkban elszenvedett kár. Így aztán senki sem sóhajtozott amiatt, hogy elhurcolták a legyőzött Karthágóból zsákmányolt fegyvereket, noha látátok, hogy fegyvertelenül és mindentől megfosztva Africa annyi legyőzött népe között magunkra maradtunk; de most, mikor saját vagyonotokból kell kifizetni a hadisarcot, úgy jajgattok, mintha sírba tennék az államot! Nagyon félek, hamarosan be fogjátok látni: amiért ti ma sírtok, az volt a legkisebb csapás.” (Ford. Kiss Ferencné). A következmények súlyát Hannibal látta reálisan.

Arról nincsenek pontos információink, hogy mit csinált Hannibal közvetlenül a békekötés után. Cornelius Nepos Hannibal életrajza¹¹ szerint Afrikában háborúzott, arról viszont hallgat, hogy mégis kivel. Nepos híradása annál inkább is kétségesnek tűnik, mivel szerinte Hannibal öccsével, Magóval együtt folytatta ezeket a harcokat, akiről viszont biztosan tudjuk, hogy 203-ban meghalt. Továbbá az is egyértelmű kikötés volt a győztes Róma részéről, hogy Karthágó nem viselhet háborút, s ezt a feltételt aligha merték volna a békekötés után azonnal megszegni.

Biztosnak tekinthető forrásadatunk a 196-os évről van. A bukott hadvezérben a nép továbbra is a Cannae-i győztest látta, a vereségért – Hannibal aktív propagandája hatására – az államvezetést hibáztatták. A nép bizalmát igazolja, hogy a „bukott” hadvezért *sufetté* választotta,¹² a források nem adnak hírt arról, hogy ki volt hivatali kollégája, avagy egyáltalán volt-e. Hannibal a polgári és közéletben kissé nehezen ismerte ki magát, de jó érzékkel tapintott rá a megoldandó problémákra, ebben esetleg segítségére lehettek apja mellett szerzett – nem csupán katonai – hispaniai tapasztalatai is. Az egyik központi kérdés kétségkívül az állam pénzügyi helyzetének rendezése volt, részben a háború okozta anyagi veszteségek, másrészt a tetemes római hadisarc fizetése miatt.¹³ Hannibalt a nép választotta meg, a két tanács ellenségesen viszonyult hozzá, ilyen módon terveit csak a törvény ereje, vala-

⁹ Hannibal akkori helyzetének értékeléséhez lásd: Hoffmann, Wilhelm: *Hannibal*. Budapest, 1971. 159. skk.; Lancel, Serge: *Hannibal*. Budapest, 2005. 256.

¹⁰ Polybios Történeti könyvei 15, 19.

¹¹ Nepos, Cornelius: *Híres férfiak*, 23, 7. Budapest, 1984. 143.

¹² Ez a római *consul*okhoz hasonló vezető tisztség, lásd még Hoffmann: *Hannibal*, 162–165.; Lancel: *Hannibal*, 261. skk.; Kotula, T.: *Hannibal-Sufet und seine vermeintlich demokratische Reform im Karthago*. *Rivista Storica dell'Antichità*, 13–14. (1983–1984) 87–101.

¹³ Az arisztokrácia a bevételek érdekében jelentősen fejlesztette afrikai ültetvényeit, sőt maga Hannibal is olajat termesztett zsoldosaival, ehhez lásd: Forisek Péter: *Maszinissa numida királysága. Karthágó és Róma*. Ókor, 1. (2002) 1. szám, 30–36.

mint a nép támogatása segíthette. Ez a helyzet lehetőséget adott a bukott hadvezérnek, hogy államférfiként is bizonyíthasson. Megtalálta a megoldást arra, hogy *sufetként* – eltérően a korábbi gyakorlattól – az arisztokrácia ne tudja ellenőrizni, illetve keresztülhúzni kezdeményezéseit.

Hannibal *sufetként* jelentős pénzügyi reformokat vitt keresztül, az arisztokrácia intenzív gáncsoskodása ellenére. Ezzel együtt – a tanács ellenséges magatartása miatt – a néppel megszavaztatott egy olyan törvényt is, miszerint a tanács tagjait évenként újra kell választani, sőt senki nem maradhat hivatalban két egymást követő évben (Livius 33, 46). Ezzel a radikális lépéssel több száz éves gyakorlatot változtatott meg, ami lehetővé tette saját híveinek a tanácsba való bejuttatását, s ezzel formálissá vált a tanács ellenőrzési joga a *sufeti* tisztség felett. Hosszú katonai pályafutása után a polgári és közéletben is bizonyított, módszerei talán vitathatók, de diplomáciai érzéke kitűnő. A reform eredményeként pontos áttekintést kapott a bevételekről és a kiadásokról, ellenőrizte a teljes költségvetést, és keményen behajtott minden kintlévőséget. Kertész István véleménye szerint¹⁴ Hannibal egy újabb Róma ellenes hadjárat pénzügyi alapjait kívánta megteremteni. Ez a vélemény a források alapján nem bizonyítható, viszont a kisemberek adóterheit jelentősen könnyítette. Hannibal pénzügyi reformjának köszönhetően – természetesen nem zárva ki más tényezőket sem – Karthágó gazdasága különös virágzásnak indult, olyannyira, hogy erre Róma is felfigyelt. Több ízben szállított gabonát Rómának, sőt ellenszolgáltatásra sem tartott igényt, amit azonban Róma nem fogadott el. Karthágó sokoldalú gazdasága, gyarmatai, szövetségesei, kereskedelmi kapcsolatai, hajózási monopóliuma, produktív kézműipara és ültetvényes mezőgazdasága még mindig jelentős gazdasági erőt képviselt.¹⁵ Ne felejtjük el, hogy a második pun háború főként Hispania és Itália területén zajlott, csupán a befejezés helyszíne volt Észak-Afrika, ilyen módon a háborús pusztítás kevésbé érintette a karthágói államot. Eerre akkor Róma sem figyelt eléggé. A példátlan méretű gazdasági fellendülés igazolja a karthágóiak gyors alkalmazkodó képességét, hihetetlen kitartását, de a jó kereskedelmi-diplomáciai kapcsolatok továbbélését is. A rómaiakhoz viszonyítva az is előnyük, hogy a Földközi-tenger keleti és nyugati térségében is otthonosan mozogtak, a jó kapcsolatok mellett rutinos helyzetfelismerők is voltak.¹⁶ 191-ben – tíz évvel a békekötés után – a város ajánlatot tett a hadisarc egy összegben történő kifizetésére, ahogyan erről Liviustól értesülünk (36, 4, 7).

Az arisztokrácia sorozatos sikkasztásainak leplezése hatására az érintettek – meglepő módon – éppen legyőzőjükhöz, Rómához fordultak panasszal. Hannibalt azzal vádolták, hogy III. Antiochossal folytat tárgyalásokat. Reakcióként Róma – mellőzve Scipio Africanus ellenvéleményét – követséget küldött Karthágóba, hogy az ottani tanács előtt vádat emeljenek Hannibal diplomáciai próbálkozásai miatt.¹⁷ A római diplomácia is óvatosságot tanúsított, a küldöttség „hivatalos” feladatként ugyanis Karthágó és Numídia ellentétének a rendezését kapta. Hannibalt sem hagyta cserben „diplomáciai érzéke”, helyzetét reálisan

¹⁴ Hannibal „téli hadjárata”. História, 28. évf. (2006) 2. szám, 25–27.

¹⁵ Appianus (i. m. Líbia története 93) későbbi, a 3. pun háború előtti időszakra vonatkozó adatai is alátámasztják a karthágói gazdaság szinte hihetetlen teljesítőképességét, miszerint naponta 100 pajzsot, 300 kardot, 1000 hajtógéphez való lövedéket, 500 lándzsát és pajzsot készítettek, valamint annyi hajtógépet, amennyit csak tudtak. Ennek köszönhetően egy hónap alatt jelentős mennyiségű fegyvert készítettek, továbbá egyidejűleg építettek 120 hajót is.

¹⁶ Ennek kapcsán érdemes emlékeztetni arra, hogy a Róma és Karthágó között a pun háborúkat megelőzően létrejött szerződések is egyértelműen igazolják az utóbbiak diplomáciájának rugalmas és kiterjedt voltát, lásd: Polybios 3, 26, 1.

¹⁷ Livius 33, 47.

felmérte, és kalandos úton távozott Karthágóból. Cercina szigetén föníciai hajóra szállt, állítva, hogy hivatalos küldetésben Karthágó anyavárosába, Tyrosba tart.¹⁸

A Földközi-tenger keleti medencéjében a Kr. e. 3–2. században a hellenisztikus utódállamok egymás közötti küzdelme folyt, kezdetben Nagy Sándor egykori birodalmának a visszaállításáért, később már csak az elsőségért.¹⁹ A hellenisztikus világot elfoglalták a saját területi-hatalmi harcai, s eközben nem vette észre a nyugat felől – Róma megerősödése miatt – fenyegető veszedelemet, sőt amit érzékelt belőle, azt is alábecsülte.²⁰

Hannibal tehát 195-ben Tyrosba szökött, ahol fontos kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Jelentős információkkal szolgáltak számára a Tyros és Karthágó között hajózó kereskedők, továbbá fontos adalékok birtokába jutott a Selukida uralkodó, III. Antiochos vonatkozásában is. Hannibal választása nem véletlenül esett – a térség legerősebb és legkiterjedtebb birodalmával rendelkező – Antiochosra, ugyanis a Ptolemaiosok Egyiptoma baráti kapcsolatban állt Rómával, a makedónokat pedig két háborúban győzték le a rómaiak. Milyen eredménnyel járhatott kettőjük találkozása? Mit tervezett Hannibal, és mit szolt mindehhez Róma? A zseniális stratégá jelenléte visszatartja Rómát a Seleukida Birodalom elleni támadástól, avagy éppen ez hívja ki Róma haragját? További fontos kérdés az, hogyan illik bele mindez Róma keleti diplomáciájába. Rómának a hellenisztikus kelettel való kapcsolata nem csupán háborús összecsapásokat jelentett, hanem alkalmazkodnia kellett az ottani diplomáciai és politikai gyakorlathoz is, ami számukra is új volt, ugyanis lényegesen elért a római szokásoktól.

A hellenisztikus keleten csupán az említett három nagy monarchia töltött be nagyhatalmi szerepet, de a kisebb hellenisztikus hatalmak, Pergamon és Rhodos, Pontos, Bithynia, Kappadókia, Armenia, továbbá néhány görög államszövetség és liga (Achai szövetség, Aitóliai szövetség, az arkadiai, akarnaniai, boiótiai, tessaliai liga) szerepével is számolni kellett. Szintén nem hagyható figyelmen kívül a térség erőviszonyait illetően a Kr. e. 250 körül létrejött Parthus Királyság, valamint a zsidók szerepe sem. Az illyr háborúkat²¹ követően Róma Makedóniával került konfliktusba. Az első háború Hannibal itáliai hadjárata idején (Kr. e. 215–205) zajlott, amit két további összecsapás követett (200–197, 171–168), a konfliktus végleges lezárására 146-ban, a Pydna melletti csatában került sor. 168 után a római külpolitika határozottan agresszívabbá vált. A vezető politikai körök – első sorban a kereskedelemben érdekelt lovagok és *senátorok* – sikertelennek látták a korábbi hódító politikának azt a jellegzetességét, hogy a legyőzött államok önállóságának megszüntetése helyett beérték a térségben megszerzett domináns pozíciókkal. A Seleukida uralkodóval folytatott diplomáciai próbálkozások (Kr. e. 196–193) kudarca után került sor háborúkra. Róma 191-ben a görögországi Thermopylainál és 190-ben a kisázsiai Magnesinál aratott győzelme lényegében eldöntötte a kérdést, az ezt követő apameiai békében (188) Antiochos jelentős területeket veszített, többek között Kis-Ázsia nagy részét is.

Milyen szerepet vállalt a Kr. e. 2. század első évtizedeinek bonyolult keleti diplomáciájában Hannibal? Miután távozni kényszerült Karthágóból, és kudarcot vallott Tyrosból

¹⁸ Ehhez lásd még: Hans-Günther, L. M.: *Hannibal im Exil: seine antirömische Agitation und die römische Gegnerwahrnehmung*. In: *Studia Phoenica X: Punic War*. Leuven 1989. 241–250.

¹⁹ A hellenisztikus államok egymásközi kapcsolatairól és háborús konfliktusairól jó összefoglalást ad Bengtson, Hermann: *Die hellenistische Weltkultur*. Stuttgart, 1988. 90–116.

²⁰ Róma keleti diplomáciájához bővebben lásd: Podes, St.: *Die Dependenz des hellenistischen Ostens von Rom zur Zeit der römischen Weltreichsbildung*. Frankfurt am Main, 1987.; Bernhardt, R.: *Rom und die Städte des hellenistischen Ostens* (3-1 Jhd v. Chr.) München, 1998.

²¹ Első illyr háború Kr. e. 229–228; második 219; Illyria elfoglalása 168.

szervezett hazatérési próbálkozása, III. Antiochos, Seleukida uralkodóval – aki akkor a leg-erősebb és legnagyobb kiterjedésű birodalom ura volt – kereste a szövetség lehetőségét, ezért Antiochiába utazott. A király akkor éppen Thrákiában tartózkodott, így az érdemi találkozáshoz csak később, 193-ban Ephesosban kerülhetett sor. Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy Antiochos mennyiben fogadta el a zseniális és kitűnően tájékozott stratégia tanácsait, annyi viszont bizonyos, hogy befogadta udvarába. Az előző, 194-es évben házasságot kötött Antiochos lánya, Kleopatra és V. Ptolemaios egyiptomi uralkodó, ez az esemény egyben a béke garanciája is volt a két állam között. Antiochos követeket küldött Rómába (Kr. e. 194) is egy barátsági szerződés megkötése céljával,²² de érdemi eredmény nem született, ugyanis Róma azt a feltételt szabta, hogy Antiochos tartsa távol magát Európától. Az utóbbi ezt nem fogadta el, mivel – ősi örökségként – igényt tartott Thrákiára. Róma ellenkezését éppen ez váltotta ki, de a kisázsiai városok szabadságának védelmére hivatkozva sérelmezte Antiochos ottani fellépését is. A tárgyalások a következő évben (193) Ephesosban folytatódtak – Róma közben Pergamonnal is tárgyalt –, de érdemi eredmény ezúttal sem született (Livius 35, 17). Ezeken a tárgyalásokon Hannibal biztosan nem vett részt, a római diplomácia azonban igen hatékonyan dolgozott. A római követség egyik tagja, Publius Villius Tappalus több alkalommal is találkozott Hanniballal. Villius biztosítani akarta a pun hadvezért, hogy Róma részéről nem fenyegeti veszély, illetőleg tájékozódni kívánt – ez a valószínűbb – Hannibal terveiről. Liviusról úgy tudjuk (35, 14), hogy nem ért el különösebb eredményt, de annyit igen, hogy Antiochos bizalmatlanná vált Hannibal iránt. Ezekről a találkozásokról a megbízhatóbb Polybios is hírt ad; nála a következőket olvashatjuk: „A követek, mikor látták, hogy Antiochos az aitoliaiakkal rokonszenvezik, és kész a Róma elleni háborúra, rendkívül szívélyesen viselkedtek Hanniballal, azzal a szándékkal, hogy gyanússá tegyék őt Antiochos szemében.” (3, 11, ford. Mukaközy Gyula.) Olyan feltevés is megfogalmazódott a szakirodalomban, miszerint Hannibal is tájékozódni akart a római tervekről, illetőleg tisztázni kívánta magát az ellene korábban felhozott vádakkal szemben.²³ Appianus az ephesosi események kapcsán – a történeti kritika mellőzésével, forrásként Claudius Qaudrigariust jelölve meg – munkájában (Syriaka 10.) egy legendás, de tanulságos történetnek is helyt ad: „Beszélük, hogy egy alkalommal a gymnasionban Scipio és Hannibal a hadvezetésről folytatott nyilvános vitát. Scipio megkérdezte Hannibaltól, kit tart a legjobb hadvezérnek, ő pedig azt válaszolta, hogy a makedón Alexandrost. Scipio erre nem felelt, mivel elismerte Alexandros elsőségét, de tovább faggatta, hogy akkor ki a második Alexandros után. »Az épeirosi Pyrrhos« – felelte, ugyanis a vezér legfőbb erényének a bátorságot tartotta, és ennél a két királynál senki sem volt merészebb. Scipio már dühös volt, mégis megkérdezte, kit illet a harmadik hely, és azt remélte, hogy azt végre már neki juttatja. Ő viszont így felelt: »Engem, mert még fiatal voltam, amikor meghódítottam Ibériát, majd sereggemmel átkeltem az Alpokon, amit Héraklés óta senki sem tett meg. Ezenkívül betörttem Itáliába, és tettem valamennyiőtöket rettegéssel töltött el, elfoglaltam négyszáz várost, és Rómáért is többször megütköztem veletek. Mindeközben se pénzt, se katonát nem kaptam Karthágóból.« Scipio látta, hogy Hannibal még tovább magasztalná saját tetteit, ezért nevetve közbeszólt: »És hová helyeznéd magad a sorban, Hannibal, ha nem győztelek volna le?« Azt beszélük, Hannibal észrevette Scipio féltékenységét, és így felelt: »Akkor én bizony Alexandros elé helyeztem volna magam.«²⁴ Hannibal jogos öntudattal méltatja saját had-

²² A eseményeket Livius (34, 58) közléséből ismerjük.

²³ Hoffmann: *Hannibal* 177–178.

²⁴ Az idézett részlet Appianus: *Róma története* című kötetben olvasható, fordította: Sipos Flórián, vö. még Lancel: *Hannibal*, 280.

vezéri teljesítményét, elismerve Scipio érdemeit, aki ilyen módon nem akárcik győzött le. Scipio köztudottan Hannibal Cannae mellett alkalmazott taktikáját másolta le Zamánál, továbbá sikeres visszavágásában döntő szerepet játszott a kitűnő numidiai lovasság is.

Antiochosnál azonban sikerrel járt a római gyanúeltetés, és Hannibal kegyvesztett lett. A Seleukida uralkodó tervezett hadjáratában – Livius szerint (35, 18, 8) – már csak annyi szerepet szánt neki, hogy elterelésként a rómaiakat csábítsa Afrikába, és ott kösse le. Meg kell említenünk itt egy legendás, vitatott epizódot, nevezetesen azt, hogy a mélyen megsértett Hannibal – visszaállítandó a király bizalmát – elmeséli Antiochosnak a gyerekként apjának tett híres esküjét,²⁵ miszerint mindig gyűlölni fogja és ellensége lesz a rómaiaknak. Nem egyszerű a fia halála által megtört, tanácsadói²⁶ által befolyásolt Antiochos helyzete sem. A Rómában csalódott aitol szövetség azonban továbbra is támogatta, és 192 tavaszán elfogadtak egy arról szóló határozatot, hogy Antiochost segítségül hívják Görögország felszabadítására. Ez lényegében hasonló lépés, mint amikor a rómaiak Kis-Ázsia védelmében kívántak fellépni a Seleukida uralkodó ellen. Az erőegyensúly azonban meglehetősen kényes volt: az achai szövetség²⁷ Róma mellett állt, a makedón Philippos helyzetét egy időre eldöntötte a Kynoskephalai (197) melletti vereség, a thessaliai Démetrias erődje, amely 196 óta római kézen volt, az aitolok fennhatósága alá került. Ebben a helyzetben – 192 őszén – Antiochos úgy döntött, hogy egy expedíciós sereget – tízezer gyalogossal, ötszáz lovassal és néhány elefánttal – indít Tessaliába.

Ebben a háborúban Hannibalnak nem szánt szerepet a király, a tanácskozáson nem vett részt, sőt a bizalomvesztés folytán még annak a hajóhadnak a vezetését is megtagadta tőle, amivel korábban megbízta, ezzel kellett volna Afrikában elterelő hadműveleteket kezdenie. A változásban döntő szerepet játszott az aitol szövetség²⁸ részéről Thoas, akire Antiochos nagyon is hallgatott. Ez utóbbi elhitette vele, hogy amint megjelenik Görögországban, az ottani lakosság tömegesen csatlakozik hozzá. Nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a 196-os isthmosi játékokon történt szabadságdeklaráció²⁹ után sokan Rómához kezdtek húzni, továbbá a jeles Thoas talán kissé túlbecsülte az achai szövetség befolyását. Hannibal jól ismerte a rómaiakat, és tudta, hogy nem igazán vannak barátaik, érdekeiket azonban mindenütt éberesen őrzik, így Görögországban is. Mint kitűnő katonai szakember, kritikusan értékelte a *phalanxa* épített taktikát, amely valóban nehezen ki-kezdhető egység volt, állóháborúra alkalmas, azonban nehezen manőverezhető, ilyen módon megújításra szorult. Ha valaki tisztában volt a hadászatban a mozgékony-ság, az átkaroló hadműveletek és a bekerítés jelentőségével, akkor Hannibal biztosan igen.³⁰ Aulus Gellius elbeszél egy idevágó történetet, miszerint Antiochos bemutatta díszesen felszerelt, gyakorlatozó hadseregét Hannibalnak, és megkérdezte, elég lesz-e a rómaiak ellen: „Hadi-szákmánynak biztosan elég, akármilyen mohók is” – hangzott a válasz.³¹

²⁵ Az esküről tudósít Polybios (3, 11) és Livius (21, 1, 4, 35, 19, 3–4) is, számos kutató azonban vitatja a hitelességét, arra hivatkozva, hogy a 2. század első felében keletkezhetett azzal a céllal, hogy Róma erkölcsi indoklást adjon a Karthágóval szembeni cinikus agressziójára.

²⁶ Közülük az egyik, az akarnanai Alexandros korábban a makedón Philippos tanácsadója volt.

²⁷ A szövetség történetéhez lásd Larsen, J. A. O.: *Greek Federal States*. Oxford, 1968. 80–89.

²⁸ Larsen: *Greek Federal States*, 78–80.

²⁹ T. Quinticius Flaminius kihirdette a görög városok szabadságát.

³⁰ Erre a rómaiak is rájöttek, és Hannibal Cannae mellett alkalmazott taktikáját átvéve győztek Zamánál.

³¹ Gellius: Attikai éjszakák 5, 5, sajnos a forrásáról hallgat; vö. még: Bar-Kochva, B.: *The Seleucid Army. Organisation and Tactics in the Great Campaigns*. Cambridge, 1976.

Antiochos kezdetben sikeres volt, 192 őszén bevette Chalkis erődjét és elfoglalta Euboi szigetét, de Hannibal véleménye a király stratégiájáról továbbra is változatlan maradt. Kr. e. 192–191 telén egy Démetriasban tartott tanácskozáson – hosszú szünet után – jelen volt a pun hadvezér is. Az ottani eseményekről Livius tudósít, eszerint Hannibal kifejtette, a makedón Philippos³² szövetségét kell megnyerni: „Hiszen ha ő egyszer mellénk állott, ezt nem tudja meg nem történné tenni, s akkora haderőt bocsát rendelkezésünkre, amely nem csupán támogatásnak számít a Róma elleni háborúban, hiszen nemrég egyedül is képes volt feltartóztatni a rómaiakat. S ha hozzánk csatlakozik, miért kételkednék én – ne keltsen a szavam megütközést – a háború sikerében, mikor látom, hogy azok, akiknek a segítségével a rómaiak legyőzték Philippost, most maguk is ellenük sorakoznak fel? Az aitoliaiak, akik mint köztudomású, legyőzték Philippost, most az ő oldalán fognak harcolni a rómaiak ellen; Amynder pedig és az athamas nép, akik az aitoliaiak után a legtöbbet tették a háború sikeréért, mi mellettünk fognak állni. Philippos akkor – mivel te tétlen maradtál – egy-maga viselte a háború terhét. S mivel ti, a két leghatalmasabb király fogtok hadakozni Asia és Európa haderői élén egyetlen nép ellen, amely – hogy az én váltakozó szerencsédű vállalkozásomat ne is említsem – mindenesetre atyáink korában nem volt képes helytállni egyetlen ellenféllel, Epirus királyával szemben, akit pedig hogyan is lehetne hozzátok hasonlítani.”³³ Hannibal beszédében felhívta a figyelmet a király (ti. Antiochos) eddig elért eredményeinek jelentéktelen voltára, s hogy az aitolokon kívül csak olyan népeket sikerült szövetségesnek megnyerni, amelyek nem rendelkeznek önálló katonai erővel, illetve tartani kell egyesek (Euboi, Boiótia) Rómához való átállásától. A pun stratégia javaslata szerint jelentős erősítést igényel a király hadserege, továbbá elengedhetetlen volt a flottabővítés; meglátása szerint Kerkyra szigetének a megszállásával kellett elzárni a rómaiakat az Adriai-tengertől. Továbbá, tanácsa szerint Rómát egyidejűleg nyugat felől is meg kellett támadni, illetőleg elzárni az északnyugat felől, az illyr tengerparttól Görögországba vezető utat is.³⁴ Persze joggal merülhet fel a kérdés, hogy hihetünk-e Liviusnak, valóban adott-e efféle tanácsokat Hannibal. Livius kitart azon véleménye mellett, hogy Hannibal az Antiochos–Philippos szövetség mellett kardoskodott, ennek azonban kisebb a valószínűsége, mivel Philippos – most már legyőzöttként – Róma kényszerű szövetségese, és az ehhez való hűségnek nem volt alternatívája, mivel ezzel csak nyerhetett.

Mit tett ebben a helyzetben Róma? Csupán a *casus belli* hiányzott, de azt, ahogy mindig, ez esetben is megtalálta. Antiochos egyik alvezére, Menippos lemeszáróltatott egy háromszáz fős római helyőrséget egy boiótiai városban, Délionban, emiatt a római népgyűlés megszavazta az Antiochos elleni háború megindítását, a döntést a *senatus* is ratifikálta. A római hadvezér M' Acilius Glabrio – Scipio Africanus barátja és pártfogoltja – lett, aki ismert filhellén volt. 191-ben indult meg a nagyszabású hadjárat, ebben Antiochos hosszas küzdelem után veszített. A küzdelem tengeren folytatódott tovább a rómaiak ellen. Hannibal Antiochos azzal bízta meg, hogy – kihasználva régi kapcsolatait – Tyrosból hozzon erősítést. Különös megbízatás ez, hiszen Hannibal elsősorban a szárazföldi hadászatban jeleskedett. A pun vezér a megszervezett flottával Pamphylia közelében ütközött meg a rhodosiakkal, jó manőverező képességeiknek, mozgékony hajóiknak és kitűnő hajózási tapasztalataiknak köszönhetően az utóbbiak győztek.³⁵ Hannibal és hajói menekülni kény-

³² Ennek érdekében lépéseket tett már itáliai háborúja idején is.

³³ Livius 36, 7, ford. Kiss Ferencné.

³⁴ Ez utóbbihoz hasonló útelzárást tervezett 199-ben Philippos is Villius és Flaminius ellen.

³⁵ Ezeket az eseményeket Livius (37, 23–24) részletes beszámolójából ismerjük. Rhodos szerepéhez lásd még: Schmitt, Hatto H.: *Rom und Rhodos. Geschichte ihrer politischen Beziehungen seit des*

szerültek, maga a vezér Sidé-félszigete közelébe vonult vissza, és a további harcokban nem vett részt. A két ellenséges flotta Myonnésosnál ütközött meg, majd a döntő összecsapás Magnesia mellett zajlott le, ahol szárazföldön is vereséget szenvedtek a Seleukidák. A békekötés lényegét illetően Florus szavait idézzük: „Úgy tartottuk helyesnek, hogy békét kössünk a legyőzött és kegyelemért könyörgő uralkodóval, s meghagyjuk neki királysága egy részét. Ezt szívesen tettük, mivel olyan könnyen meghátrált előttünk.”³⁶ Ez a vereség egyben Hannibal sorsát is megpecsételte, a rómaiak egyik békefeltétele ugyanis a Róma ellen harcoló idegen polgárok kiadatása volt. Ezt a feltételt a 188-as apameiai békében ismételtén hangsúlyozták.³⁷ Hamza Gábor véleménye szerint ebben a békeszerződésben rögzítettek először a 'háborús bűnös' fogalmát.³⁸ Hannibalt elfogni nem sikerült, de bujkálni kényszerült. Diplomáciai tervei, a nagy, Róma-ellenes keleti koalíció eszméje végképpen füstbe ment.

Antiochos viszont nem adta ki Hannibalt, de további sorsáról kevés biztosat tudunk. Annyi valószínűsíthető, hogy – amint a korábbi kudarckok után – most sem adta fel véglegesen. Cornelius Nepos (Hannibal 9) és Iustinus (32, 4, 3) – nem egészen megbízható információi – alapján úgy tűnik, hogy Hannibal Pamphylia partjainál Kréta irányába fordult, és Gortyn városába utazott.³⁹ Ciprus, a másik nagy sziget ebben az időben a Róma-barát egyiptomiaké volt, a még szóba jöhető lehetőség, Fönícia pedig a Seleukidák fennhatósága alá tartozott. Átmeneti tartózkodási helyként megfelelt Kréta, majd Kyrénében szállt partra, de nem tudjuk mit tervezett,⁴⁰ nem indokolt a találgatás Cornelius Nepos (Hannibal 8, 1–2) bizonytalan hitelességű beszámolója alapján. A számkivetett Hannibal további tartózkodási helyeként Strabón⁴¹ és Plutarchos⁴² Armeniát említi, ahol Artaxias király udvarában tartózkodott, ez a terület akkor éppen a római érdekszféra határain kívül esett. Itt – a mai Törökország és Örményország határán, az Ararát hegy környékén – Hannibal állítólag egy új várost tervezett. A király megbízta a városépítés felügyeletével, és az így épült város az Artaxata nevet kapta. A kutatók között az utóbbi időben vita van a nevezett város vonatkozásában,⁴³ de mivel korábbi és későbbi városterveiről is tudunk, nem kizárt, hogy valós tényként fogadhatjuk el ezt az epizódot.

Hannibal nem időzött hosszan Armeniában, ugyanis Kis-Ázsiában változott a helyzet. Rómának – aktívabb diplomáciája folytán – sikerült a bithyniai uralkodót, Prusiast – Antiochos támogatóját – a maga szövetségének megnyerni (Polybios 21, 11). Azonban Bithy-

esrten Berührung bis zum Aufgaben des Inselstaates in römischen Weltreich. München, 1957. 129–151.

³⁶ *Róma háborúi* 2, 8. Budapest, 1979. Ford. Havas László.

³⁷ A béketárgyalásokról lásd Polybios 21, 14, 7–8; 15, 3–4; Livius 37, 34, 5–6; 37, 36, 2; római részről az események érintettje Scipio Africanus mellett fia, Publius és fivére, Lucius is. Antiochosra háborús jóvátételként 15 ezer talentum hadisarcot szabtak ki (ami korábban Karthágó esetében 10 ezer volt!). Lucius Cornelius Scipio 189-ben visszatért Rómába és impozáns diadalmenetet tartott, pompásabbat, mint fivére, Africanus, és megkapta az *Asiaticus* melléknevet, minderről Livius (37, 59, 2) tudósít.

³⁸ Nemzetközi egyezmények az antik Rómában. História, 24. évf. (2002) 9–10. szám, 32–34.

³⁹ Kréta akkoriban jelentős kalózközpont volt. Livius (37, 60, 6) Q. Fabius Labeo Kréta elleni hadjáratáról, amely többek között az ottani 4000 fogoly kiszabadítását célozta, szót sem ejt Hannibal otlétéről.

⁴⁰ Ehhez lásd még Picard, G.: *Le problème du portrait d'Hannibal*. Karthágó, 12. (1965) 35–41.

⁴¹ Geographica 11, 14, 6.

⁴² Párhuzamos életrajzok, Lucullus 31, 4–5.

⁴³ Lásd Brizzi, G.: *Annibale Strategia e immagine*. Perugia, 1984. 84.; Lancel: *Hannibal*, 296.

niának hamarosan területi vitája támadt Pergamonnal, ebben a konfliktusban több görög állam is támogatta Prusiast, mellé álltak a galaták, Ponthus és Makedónia pedig semlegeséget ígért. Prusias, hogy támogatói előtt fokozza a tekintélyét, befogadta Hannibalt. Ennek pontos idejét azonban nem tudjuk. Városépítő tudományát Hannibal itt is bemutatta, mivel Prusias államának délebbi részén új fővárost szeretett volna létesíteni. Fel is épült a jelzett város, neve Prusa (a mai Bursa).

Cornelius Nepos (23, 10–11) közlései szerint Hannibal a harcokban is részt vett, egy esetben – ókori biológiai fegyverként – mérges kígyókkal teli edényeket hajigáltatott a pergamoni hajókra. Ismét felbukkan egy amolyan „hannibali” hadicses is, jelesül hírnököt küldött levéllel a királyhoz, annak érdekében, hogy megtudja, melyik hajón tartózkodik. Az elszánt pun nem adta fel Róma ellenes koalíciója tervét, azonban az esélyei egyre csökkennek, mivel a kisebb görög államok nem mertek ujjat húzni a világbirodalmat építő hatalommal. Nepos szerint (23, 13) Hannibal kísérletet tett a rhodosiak megnyerésére is, egy levelet küldött nekik, de ennek tartalmáról nem tudunk semmi biztosat.⁴⁴

Lancel is említ egy Hannibalnak tulajdonított levelet,⁴⁵ amit az athéniakhoz címzett. Ebben a cannaei csata eredményét adja hírül, és arra hívja fel az athéniak figyelmét, hogy a görögök felkelése megakadályozhatná, hogy a Kelet római fennhatóság alá kerüljön. Lancel véleménye szerint ez az írás feltehetően Hannibal halála után terjedt el a görögök között, a kutatók szerint nem Hannibaltól származik. Talán összefüggésben állhat mindez azzal a helyzettel, hogy miután a rómaiak legyőzték Philippot és Antiochost, felvetődött annak a reménye, hogy Hannibal esetleg még elérhet valamit.

A Bithynia és Pergamon területi vitáját lezáró ütközet 184-ben zajlott le, ahol Prusias nem vette igénybe Hannibal katonai-taktikai tapasztalatait. Az ütközetet Pergamon nyerte meg, ezzel véglegesen megpecsételődött Hannibal sorsa is. 183-ban a pergamoni uralkodó bepanaszolta a római *senatus*nál Bithyniát, amiért az szövetekezett ellene Philipposzal. A *senatus* Quinctius Flaminiust küldte ki a helyzet tisztázására. Appianos szerint⁴⁶ a római hadvezér nem tudta, hogy Hannibal is éppen ott tartózkodik, és nagyon meglepődött, amikor ott találta, és a királynak azt ajánlotta, hogy mérgezze meg. Plutarchos szerint Róma számára ismert volt Hannibal tartózkodási helye, de már nem tartottak tőle, és nem is törődtek vele. Cornelius Nepos (23, 12) egyenesen azt állítja, hogy a rómaiak tudtak Hannibal ottlétéről, és éppen azért küldték oda Flaminiust, ezt a feltevést Plutarchos is (Flaminius 21) említi. Eltérnek a források abban a kérdésben is, hogy Prusias kiadta vagy menteni próbálta „vendégét”. A területi vitát Flaminius Pergamon javára döntötte el, továbbá rendelkezett a város ellen harcoló idegen katonák kiadatásáról is. A legenda szerint a páratlan pun hadvezér egy Libysa nevű hely közelében halt meg, és ott is temették el. Sírhelyét ismerni vélték, és sokáig mutogatták.

Livius szavai szerint (39, 51): „Hannibal magában mindig is ilyen végre számított, mert tudta, hogy mennyire engesztelhetetlenül gyűlölik őt a rómaiak, s mert szinte alig bízott a királyok hűségében, Prusias megbízhatatlanságáról pedig nemrégiben győződött meg [...] látva, hogy a körben felállított őrségek minden utat elzárnak, odahozatta a mérget, amelyet

⁴⁴ Annyit említ csak, hogy ez az írás görögül íródott, és talán a 189. év *consul*jának, Cn. Manlius Vulsónak a galaták elleni büntetőhadjáratához lehetett köze, ennek kapcsán igen negatív képet lehetett festeni a rómaiakról. Nem tudjuk biztosan, hogy az írás valóban létezett-e. Hoffmann (i. m. 182–183.) valódinak tartja.

⁴⁵ Ez a levél egy Hamburgban őrzött papirusztekercsen maradt fenn, lásd Lancel: *Hannibal*, 299.

⁴⁶ Annibaliké 11, 43 (Magyarul in: Appianos: *Róma története*. Budapest, 2008.); lásd még Plutarchos: Párhuzamos életrajzok, Flaminius 20.

már jó régen előkészített [...] Nem nagy és nem dicső ez a fegyvertelen és elárult ember felett nyert győzelem, amellyel Flaminius hazatér.” (Ford. Kiss Ferencné.) Plutarchos szerint (Flaminius 21.) a rómaiak elítélték Flaminius tettét: „Mikor ezt a senatusnak jelentették, sokan gyűlöletesnek tartották Titus túlbuzgó és kegyetlen eljárását, hogy Hannibalt, ezt az öreg szárnyaszegett és megtépázott madarat, akit olyan ártatlannak találtak, hogy szabadon engedték, megölte, anélkül, hogy erre bárki megkérte volna, merő dicsőségvágyból, hogy nevét Hannibal halálával hozzák kapcsolatba.”

Hannibal halálának valószínű dátuma a 183. év ősze. Róma elszánt ellenségének alakja köré – ahogyan ez a nagy emberek esetében szokásos – legendák szövődtek. A rómaiak különös aktivitást tanúsítottak alakjának befekettítése érdekében, elég, ha csak a sokszor emlegetett pun hitszegésre gondolunk. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy efféle tettek egész sorát lehetne említeni a rómaiak ellen is. Joggal tartottak tőle, állama méltó vetélytárs és ellenfél volt Róma számára, a pun vezér páratlan teljesítményének illusztrálására elegendő kiemelni azt a fontos tény, hogy Itália területén – vagyis a számára ismeretlen terepen – valamennyi csatájából ő került ki győztesen. Róma elleni gyűlöletét és terveit az utolsó pillanatig nem adta fel, kivételes jellem abban az értelemben is, hogy bukott hadvezérként sem állt félre, hanem minden lehetőséggel számot vetve, szinte élete utolsó percéig erőfeszítéseket tett.

Megítélése nem egyértelmű. Polybios az események és helyzetek összefüggésébe állítva reálisabban ítéli meg, Livius szerint kudarc után csak a bosszúállás vezérelte. Az utókor inkább Livius követi. Iuvenalis ironikus hangvételű szatírában emlékezik meg róla.⁴⁷ Kivételes hadvezéri nagyságát és páratlan stratégiai képességeit senki nem vitatta, alakja iránt a 19. század közepe óta megélénkült a kutatók érdeklődése. Terveit nem sikerült megvalósítania, de bukott hadvezérként folytatott diplomáciai próbálkozásai valószínűleg meggyorsították azt a folyamatot, amelyben Róma éppen azt a térséget vonta fennhatósága alá, amely először a jeles pun stratégia terveiben nyert jelentőséget.

A kiváló Hannibal- és Karthágó-kutató Hoffmann véleményét a következőképpen összegzi: „De mindezen túl van még valami más is, amivel maradandó emléket állított magának. Az utókor azt az embert látja benne, aki felvette a harcot egy túlerőben lévő állam ellen, és az utolsó órában megpróbálta elhárítani a kikerülhetetlen végzetet. Amikor Róma már arra készülődött, hogy uralma alá kényszerítse a Földközi-tenger körül lakó népeket, Hannibalban még egyszer, utoljára testet öltött egy pusztulásra ítélt világ nagysága.”⁴⁸ Lancel különös zárógondolata Hannibalról pedig a következő: „...egy hős, aki egy másik világból jött, hogy a mi világunkban, vagyis a klasszikus világban, amelyből származunk, megírjon egy oldalnyi holnap nélküli történelmet.”⁴⁹

⁴⁷ Decimus Iunius Iuvenalis Szatírái magyarul és latinul. Budapest, 1964. 10., 142–147. Ford. Muraközy Gyula.

⁴⁸ Hoffmann: *Hannibal*, 304.

⁴⁹ Lancel: *Hannibal*, 304.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II.

Trónralépések a 18. században

Barcsay Ákos még 2000-ben nyújtotta be doktori disszertációját a Mainzi Egyetemen ezt a könyvét, amely a rendi dualizmust vizsgálja az uralkodóváltások kapcsán. Különösen a konfliktusmegoldó eljárások érdeklik, más szóval a dualista rendszer integrációs képessége, ez pedig azért vizsgálható az uralkodók trónra lépése kapcsán, mert ekkor a feleknek egyezsége kellett jutniuk a jogi-eljárási kérdésekben. Barcsay problémaorientált és összehasonlító vizsgálatot kíván végezni, ezért a könyv tárgyalása nem kronologikus: a szerző minden esetben a problémákra, a két fél pozíciójára és a megoldásra figyel, különösen pedig a konfliktusmegoldó mechanizmusokra. A három vizsgált időszak¹ (1711–1712, 1740–1741, 1790) egyben három külpolitikai válság is volt, és ez kihívást jelentett a rendi dualizmus számára.² (1–2.) A szerző a következőképpen jár el mindhárom koronázó diéta vizsgálata esetében: vázolja a kiinduló helyzetet, a specifikus problémákat, egyfelől az uralkodó és az udvar, másfelől a rendek elvárásait. Tárgyalja a koronázási hitlevél ügyét, majd a nádorválasztást (amely voltaképpen véletlenül történt éppen ekkor, illetve a diéták ritka voltát és a nádor koronázásban játszott szerepét tekintve mégiscsak szükségszerűen), továbbá a szimbolikus és ceremoniális kérdéseket. Megvizsgálja a királyi célkitűzéseket, illetve a rendek törekvését a magasabb fokú politikai participációra és a kormányzásba való beleszólásra, továbbá lojalitásuk kérdését. Vizsgálata tanulságaként meghatározza a 18. századi Magyarország politikai erőegyensúlyát. (3–4.)

A három vizsgált trónutódlás közül csak II. Lipótét vonták széles körben kétségbe (a *filium successionis interruptum*-elmélettel). (45–46.) De a rendek számára sem Lipót trónöröklése volt a fő kérdés, hanem megkoronázásának feltételei, jöllehet – mutat rá Barcsay – egy porosz támadás esetén a trónutódlás fonalának megszakadását hirdető teória a detronizáció ideológiája is lehetett volna. (48.) 1711-ben a magyar politikai elit célja a szatmári megegyezés megerősítése volt (36.), ami – ahogy ezt Esterházy Pál nádornál látjuk – egyben a király hatalmának korlátozását is jelentette a hitlevélben lefektetettek szerint.

¹ A könyv tárgyát csak III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót trónra lépése alkotja, mert II. József megkoronázására nem került sor, I. Ferencé pedig már kívül esik a Barcsay Ákos által választott perióduson.

² 1711–1712-ben a spanyol örökösödési háború utolsó szakasza zajlott, ezért III. Károly Magyarország tartós pacifikálására törekedett (28.), jöllehet a Rákóczi-szabadságharc már elveszítette külső és belső támogatottságát. 1741-ben volt a legnagyobb a birodalmat fenyegető külső veszély, de Magyarország nyugodt volt – ami bizonyítja az 1711. évi kompromisszum sikerét. Végül egymást erősítették 1790-ben a válság belső – magyarországi – és külső tényezői: a francia forradalom és az osztrák németalföldi felkelés. (33.)

(40.) Károly Albert 1741-ben nem élvezett támogatottságot a magyar rendek körében, bár igényei Magyarországra is kiterjedtek. Mária Terézia megkoronázása ekkor a Habsburg-kormányzatnak volt sürgős, hogy a *Pragmatica Sanctio* megerősítést nyerjen. (43–44.)

Barcsay Ákosnak a politika szerkezetét feltárni hivatott tematikus vizsgálata megmutatja, hogy eredendően mindhárom trónra lépő uralkodó jóakarattal viseltetett Magyarország irányában. (49.) Hiába indultak azonban mindhárman tiszta lappal, az uralkodóknak nem volt konkrét javaslatuk a magyar érdekek érdemi figyelembevételére, ezért amikor az új uralkodóhoz fűzött remények alábbhagytak, ismét a felszínre került az uralkodó és a rendek közti strukturális ellentét. Fennmaradt ugyanis az a konfliktuspotenciál, amely később, amikor megnyilvánultak a hatalmának korlátozására irányuló magyar törekvések, visszatelelt az uralkodót a hagyományos magyarellenos politikához. (54.) Mindhárom esetben látnunk ugyan „bizalomerősítő” lépéseket az uralkodó részéről, de más politikai húzások ellensúlyozták ezeket. III. Károly 1711 márciusában megerősítette a szatmári békét. (61.) Mária Teréziának a kancellária lényegében azt javasolta, hogy menjen a rendi kívánságok elébe. (65.) II. Lipót több tekintetben felszámolta bátyja örökségét. Azonban mindig megvolt az a határ, ameddig el lehetett menni az engedményekkel. Az 1711. december 24-i konferencia leszögezte, hogy a diéta az 1708–1709. évi folytatása, hitlevélként az 1687. évit kell kiadni, a diétán az erdélyi és *partiumi* megyék nem jelenhetnek meg, és minden ceremóniát hozzá kell igazítani az örökös királyság koncepciójához. (71.) 1790-ben nehéz helyzete ellenére II. Lipót alig tett engedményeket. A reichenbachi konvenció megkötése, a porosz támadás veszélyének kiküszöbölése után pedig letartóztatták a Graeven-huszárezred tisztjeit, és idegen ezredek vonultak be Magyarországra. II. Lipót támogatta és *Landtagnak* nevezte az illír nemzeti kongresszust, és megpróbálta titkos ügynökeivel a parasztokat és polgárokat a nemesek ellen fordítani. (78–80.)

A szerző a magyar attitűdöt néhány kiválasztott szöveg (beszéd, röpiratok) alapján tárgyalja. Ezek a – néhol terjedelmes – szövegelemzések némileg kirínak a strukturális elemzésből. Talán elég lett volna következtetéseiket közölni. Ráadásul csak 1712-ből és 1790-ből kapunk szövegeket az új uralkodóval szemben támasztott magyar rendi elvárások illusztrálására. Azonban Barcsay fontos és jól megalapozott következtetésekre jut a koronázási hitlevél kiadása tekintetében. Kiderül, hogy a hitlevél koronázást megelőző kiadásának ténye egyre fontosabb lett, miközben a rendek nemigen tudtak előrelépni a hitlevél tartalmi kérdéseit illetően. (118.) Az egyes vármegyei követek részéről megnyilvánuló törekvés a hitlevél módosítására világosan mutatta, hogy nem vereségként fogták fel a szatmári békét, hanem a későbbi (ellenzéki) rendi politika szilárd alapjának. (120.) III. Károly végül alapjában véve bátyja 1687. évi hitlevelét adta ki, de az 1715. évi 3. törvénycikk mutatja kompromisszumkészségét: a határookra vonatkozólag és az ország más tartományok módjára történő kormányzásának tilalma tekintetében nem tekintette érvényesnek a közös értelmezési klauzulát. (125–126.) 1741-ben Mária Teréziának az igen kedvezőtlen nemzetközi helyzet dacára is sikerült elérnie, hogy ne történjék a nőági örökösödés által megkívántakon túlmenő változtatás a hitlevélben, mindössze annyi, hogy a reinkorporáció a fent megidézett törvénycikkkel összhangban a hitlevél szintjén is kikerült a „*prout conventum fuerit*” klauzula hatálya alól, és megváltozott az esküforma. Ugyanakkor Mária Terézia a koronázását megelőző napon kiadott egy, lényegében a hitlevelet alacsonyabb szinten kiegészítő biztosító iratot, melyben több ígéretet tett számos fontos rendi kívánság tiszteletben tartására. (138–139.)

A hitlevél jelentősége még inkább kidomborodott az eddig ismertetetteknél jóval élesebb, 1790 nyarán zajló konfliktusban. A korábbiakkal ellentétben ekkor egy alkotmányvita zajlott. (A megyék is ezt a terminust alkalmazták. [140.]) A rendek a rendi állam viszonyai

nak megteremtésére törekedtek a hitlevél módosítása révén – mondja Barcsay Ákos –, és teljes vereséget szenvedtek. (139.) A vegyes bizottság augusztus 30-i tervezete a korábbi rendi munkálatok udvariasabb változata volt, mégis előírta, hogy a király halála után hat hónapon belül koronázó diétát kell tartani. A koronázás lényegében a rendek kegye lett volna, akik több biztosítékot és nagyobb részt követeltek a hatalomból: példának okáért az ellenállási záradék visszaállítását, automatikus országgyűlést háromévenként és azt, hogy a király Magyarországon tartózkodjon többnyire; jöjjön létre egy független Magyar Királyi Nemzeti Tanács, a király pedig ne hiúsíthassa meg végleg egy törvényjavaslat elfogadását, legfeljebb halaszthassa a harmadik diétáig. A tervezet értelmében továbbá a kamara és a miniszterek felelősek lettek volna a diétának, a rendi beleszólás kiterjedt volna szinte mindenre. Jöjjön létre egy független magyar haditanács – kívánták –, és a király csak a diétával, illetve a tanáccsal együtt dönthessen háború és béke kérdésében. (145–150.) Figyelemreméltó, hogy a diéta még októberben is kitartott az udvarra nézve teljesen elfogadhatatlan törekvései mellett. A főméltóságok már érezték ezek reménytelen voltát (hisz jóval a poroszokkal kötött reichenbachi megegyezés után járunk, amely szabad kezet adott II. Lipótnak Magyarországon), de a rendek, vagyis az alsótábla még nem. (167.) Jóllehet persze a kancellária sem értett egyet ezen radikális követelésekkel, mégis fontos engedményeket eszközöltek ki Lipóttól a főméltóságokkal együtt, hiszen a király német tanácsadói lényegében arra összpontosítottak, hogy a hitlevél ne változzék. Az ország függetlenségéről szóló későbbi 10. törvénycikk és 12–17. artikulus a hitlevéltervezet fontos részeit tartalmazta. (169–170.) Végül engedélyeztek jelentéktelen változtatásokat a hitlevélben is a frissen megválasztott Sándor Lipót főherceg nádor presztízsét védendő. (174.) Összességében tehát a 18. században nem sikerült gyökeres változtatásokat elérni a hitlevélben az egyre erősödő rendi törekvések dacára sem, ugyanakkor lehetőség nyílt a kompenzációra a törvények szintjén. (175.)

A nádor méltóságának fenntartása mellett általában a rendek kardoskodtak, míg az udvar annak szűkítésében, sőt az üresedésben volt érdekelt, hiszen akkor helytartót nevezhetett ki. (176–177.) Mivel I. József életében nem került sor utódja megkoronázására, halála után a nádor joggal jelenthette volna be igényét a kormányzás átvételére az *interregnum* időszakára, mégsem tette ezt. A labanc arisztokrácia megelégedett azzal, hogy a kancellária és a mágnások is említést nyertek a még távollévő III. Károly által régensnek kinevezett Eleonóra anyakirálynő mellett, mint akik részt vesznek a döntések meghozatalában. (178–180.) 1741-ben a rendek a nádori jogkör veszélyeztetését látták Lotharingiai Ferenc társuralkodó mivoltában is, ezért a királynőnek csak harmadik nekifutásra sikerült jóváhagyatnia ezt a diétával, s akkor is csak jelentős korlátozásokkal, ami végeredményképpen a nádori hivatal megerősödését hozta magával. A konfliktus elhúzódása megmutatta a rendek erejét, s már a kezdet kezdetén elrontotta a politikai közhangulatot, tekintettel Mária Terézia személyes érintettségére az ügyben. (182–185.) 1790-ben az uralkodó fiának nádorrá választása azzal a reménnyel kecsegtette mindkét felet, hogy tartósan kibővítheti befolyását a másik fél rovására. Ezért a diéta közfelkiáltással és feltételek nélkül választotta nádorrá Sándor Lipót főherceget, ami lehetővé tette, hogy II. Lipót eleget tegyen a rendek bizonyos kéréseinek. A nádorválasztás tehát az éles konfliktushelyzetben igencsak szükséges integrációs tényező szerepét játszotta, a bizalmat nem is annyira megerősítve, mint inkább helyreállítva.

A könyv ötödik részében a ceremóniális és szimbolikus kérdések kerülnek Barcsay fi-gyelmének középpontjába, amelyek ugyan másodlagos fontosságúak voltak a hitlevélhez vagy a *decretum*hoz képest, de sokat elárulnak a Habsburg uralkodó és a magyar rendek viszonyáról. (195.) Nem a koronázás teljes szertartásával foglalkozik, hanem egyes kisebb

részproblémákkal. 1712-ben az udvar elsősorban arra törekedett, hogy semmi se vonja kétségbe III. Károly örökös király mivoltát, s ennek szellemében törekedett kisebb változtatásokra a ceremónia szövegében. A fő konfliktus az egyházi rituálé tekintetében bontakozott ki, mert a prímás (Keresztély Ágost szász-zeitz herceg!) megkülönböztette ezt a világitól, megtagadva ebben mindenféle változtatást. III. Károly elsőként egyezett bele a Habsburg uralkodók közül, mondja Barcsay Ákos, hogy magyar ruhában jelenjen meg a koronázáson, sőt magyarosági tartózkodása teljes időtartama alatt azt viselje, valamint ígéretet tett arra, hogy majd visszatér a koronázást követően folytatódó diétára, s a koronát Pozsonyban fogja tartani. A szerző úgy véli, hogy a szabad királyválasztás helyébe a koronázás szertartása lépett mint pótcselekvés (196–204.)

Az 1741. június 17-i konferencia ragaszkodott ahhoz, hogy a rituálé minden részletében változatlan maradjon, beleértve Szent István kardjának felkötését, az ezzel tett három keresztvágást és a koronázó dombra való fellovagolás után ott a négy égtáj irányába tett vágást, mutatva, hogy Mária Terézia nem egy király felesége, hanem önmaga király. A diéta kivette az éljenzésből a *regina* szót a prímás javaslatára, elfogadva a *Vivat domina et rex noster* formulát. A legélesebb politikai viták gyakran protokolláris kérdésekről folytak ekkor, mutatva az ezeknek tulajdonított jelentőséget, azaz a szimbolikus hatalomgyakorlásban való részvétel fontosságát. Olyan kérdésekről folyt a vita, hogy például a főlovászmester tartsa-e a kardot a szertartáson vagy az osztrák udvari marsall, mint 1687-ben, s ki álljon a trón mellett. A koronázás nemcsak a hatalomba való beiktatás volt a rendek felfogásában, hanem olyan ceremónia, amely ugyanúgy dualisztikus jellegű, mint a hatalomgyakorlás általában, s amelyben maguk is fontos szerepet játszanak a főmértékek révén. (206–211.)

Maga a koronázás nyerte vissza jogait 1790-ben, a jozefinizmus évtizede után. II. Lipót-nak is fontos volt uralkodói tekintélye megerősítése szempontjából. Nem akadt olyan tanácsadója, aki úgy vélte volna, hogy ne lett volna rá szüksége. A figyelem a hitlevélre összpontosult, hisz az erről folytatott vita alkotmány-vitává emelkedett. A rendek azt kérték, hogy a koronázás után a korona és a diéta kerüljön vissza Budára. II. Lipót a kancellária tanácsa ellenére sem tett engedményt az országgyűlés tekintetében, de Izdenczy tanácsa ellenére is engedett a korona őrzésének helyszínét tekintve. Barcsay ezen viták kapcsán rámutat, hogy a szimbolikus-ceremoniális szféra léte önmagában véve is növelte a konfliktusmegoldás mozgásterét. (212–217.)

1712-ben a *tranquillitas* (nyugalom), 1741-ben pedig a *concordia* (egyetértés) volt a kulcsfogalom az uralkodó célkitűzéseit tekintve. Az előbbi akkor Magyarország pacifikálását jelentette, hogy a dinasztia szabad kezet kapjon külpolitikájában Nyugaton, az utóbbi pedig azt, hogy egy egységes és lojális Magyarország aktívan segítse elő a birodalom stabilizálását. 1790-ben viszont éppen a magyar rendek jelentették a fő veszélyforrást a birodalomra nézve, amely még külpolitikai áldozathozatalra is kényszerült miattuk – gondoljunk Belgrád angol nyomásra történő feladására. A királyi előterjesztések 1790-ben defenzív, az 1780. évi *status quó* védő irányultságot mutattak. (222–224.) A kulcsfogalom a *fiducia* (bizalom) volt, de ezt a két szembenálló fél egészen ellentétesen értelmezte, mondja Barcsay. (274.)

A diéták lefolyása a koronázás után már nemigen tért el a nem koronázó diétákétól. A rendek tehetetlenségét mutatták a katonaság kihágásait felpanaszoló, rendszeresen felmerülő sérelmek: a hadsereg, amelyen keresztül az alattvaló a királlyal elsősorban érintkezett, a királyi jogszférájába tartozott a rendi dualizmus rendszerében. A rendek mind 1712-ben, mind 1741-ben, sőt 1790-ben is megpróbálkoztak azzal, hogy bizonyos ellenőrzést nyerjenek a hadsereg felett. A „hatnapos *systema*” magyar haditanács felállítását javasolta

1712-ben, felerészt magyar, felerészt idegen hadsereget szorgalmazott, amelyet kaszárnnyákban kellene elszállásolni. A hadsereget félig Magyarország tartsa el természetbeni *contributió*val, félig a többi tartomány pénzsegéllyel – javasolták. 1741-ben a rendek szerették volna megszerezni a hadiadópénztár feletti ellenőrzést is, és megpróbálták más módon is beleszólni a katonai ügyekbe. De nem sikerült a rendi dualizmus erőviszonyait ezen a fontos ponton a maguk javára módosítaniuk még ekkor, a Habsburgok legsúlyosabb fenyegetettsége idején sem. 1790-ben olyan radikális kívánságok fogalmazódtak meg kezdetben, mint a nádor elnöklete alatt álló magyar haditanács követelése. Később már megelégedtek volna az ő főparancsnoki megbízatásával is. A Graeven-huszárezred tisztjei azt kérték a diétától, hogy tartsák Magyarországon a magyar ezredek, és magyar tisztek vezessék ezeket. Egy szeptember 5-i javaslat azt indítványozta, hogy eskessék fel a magyar katonaságot a törvények megvédésére. Bécs mindig visszautasította ezeket a követeléseket. Nemigen nyílt tér kompromisszumokra, legfeljebb üres ígéretek hangzottak el. (226–233.)

Állandóan sérelmek merültek fel az ország igazgatását illetően is. Elégedetlenségüknek adtak hangot a rendek mindhárom koronázó országgyűlésen az előd kormányzásával kapcsolatban, amelyet idegen uralomnak bélyegeztek, követelve Magyarország saját szokásai és törvényei szerint való, magyarok és magyar intézmények által történő kormányzását. A magyar tanács létrehozása felmerült mindhárom alkalommal. 1712-ben javasolt változtatásban a rendi-nemzeti érdekeket képviselő kormány szerv lényegében kis országgyűlés lett volna, a magyar politikusok beleszólási jogát biztosító szerv. (Szemben az 1724-ben felállt Helytartótanáccsal, amely a kancelláriának alárendelt végrehajtó szerv lett.) 1741-ben azt követelték továbbá a magyar tanács felállítása mellett, hogy a nádor, a primás és a bán intézményesített beleszólási joggal rendelkezzen a Magyarországot is érintő birodalmi ügyekben. Ehelyett a kancellária azt javasolta, hogy hozzanak létre egy amolyan „király személye melletti” miniszteri pozíciót. (Azonban már mind a primás, mind a nádor mindegyik kérdésben a rendi kívánságok ellen foglalt állást a július 2-i pozsonyi konferencián, mert nem kívánták kiélezni a viszonyt az uralkodóval.) 1790-ben a vegyes bizottság Magyar Királyi Nemzeti Tanács létrehozását szorgalmazta. Ősszel azonban ez már nem volt elfogadható még tárgyalási alapnak sem. Ekkor a *Senatus Regni* létrehozásának javaslata lépett helyébe. Ennek is joga lett volna megtagadni a törvényellenes királyi rendeleteket kihirdetését és elhalasztani az ügyet a következő diétára. A szenátus szükség esetén összehívhatta volna a diétát, mégpedig ha a vármegyék többsége kérte volna ezt, akkor a király és a nádor ellenében is. Tagjainak többsége a megyéket képviselte volna, tehát lényegében a diéta egy bizottságaként működött volna, amely a kormányzást kapta volna feladatául, felügyelet gyakorolva például a magyar haditanács felett is. (235–245.) Az erőviszonyok megváltozása az irrealitások körébe utalta ezeket az alkotmányreformmal felérő rendi törekvéseket a reichenbachi konvenció után.

Állandó téma volt a kamara és a kancellária függetlensége a vizsgált diétákon (236.), miként az ország különböző területeinek reinkorporációja is. Az uralkodó több engedményt is tett ezeket illetően. Az 1715. évi 18. törvénycikk a Magyar Kamara alá rendelte a szepesi, budai, aradi és szegedi kamarai adminisztrációt. 1743-ban a tiszamarosi határőrvidék, 1748-ban Szlavónia reinkorporációja történt meg. 1790-ben ugyanakkor az illír kongresszus támogatása és az illír kancellária felállítása lett II. Lipót egyik taktikai fegyvere, továbbá az erdélyi kancellária leválasztása a magyarról, visszafordítva II. József reformját. (249–252.)

Barcsay végül azt vizsgálja, mely tényezők hozták létre és erősítették meg az uralkodó iránti lojalitást. Azt hangsúlyozza, hogy a rendeknek és az uralkodónak egyetértésre kellett jutniuk a koronázó országgyűléseken, s ebben a modellben nagy szerep jutott az összeköt-

tetést biztosító felsőtáblának és különösen a főméltóságoknak. A főméltóságok akkor tudtak közvetítőként fellépni (mint Zichy vagy Ürményi 1790-ben), ha mindkét oldal bízott bennük, ezért kettős lojalitással rendelkeztek. Ugyanakkor néha persze ki voltak téve kétoldali támadásoknak. Ebben a helyzetben a főméltóságok megpróbálták a realitásokat hangsúlyozni mindkét irányban, és rámutattak egyes uralkodói vagy rendi követelések irreális voltára, hiszen gyakran előfordult, hogy a felek alábecsülték partnerük elszántságát. Amennyiben a főméltóságok túlságosan elkötelezték magukat az egyik fél mellett, ezzel a másik szemében elveszítették a szavahihetőségüket, tehát megszűnt politikai hasznosságuk is, ahogyan ezt Zichy Károly országbíró ki is fejtette. A főméltóságok tekintélyét a rendek előtt személyes hitelük és az általuk elért eredmények határozták meg. De az is jellemző, hogy mindkét fél túlbecsülte lehetőségeiket, hatókörüket, tehát eltúlzott reményeket fűzött közvetítésükhöz. (254–258.)

A szerző leszögezi az összefoglalásban, és ezt valóban érdemes hangsúlyozni, hogy az örökös királyság 1687. évi bevezetése alapvetően nem változtatta meg a rendi dualizmus szerkezetét Magyarországon. A királyi hatalom fontos korlátozását jelentette, hogy a hitlevél *ante coronationem* kiadása megmaradt. A koronázás törvényessége feletti informális rendi felügyelet lépett a szabad királyválasztás helyébe. (267–269.) A három koronázó diéta összevetéséből kitűnik, hogy mindhárom uralkodó kezdetben semleges jóindulattal viseltetett a magyar rendekkel szemben, és mindegyik tett néhány komoly engedményt (a szatmári megegyezés jóváhagyása, reinkorporációk, visszatérés az alkotmányos uralomhoz), illetve ezen túl még mindegyik uralkodó magyar ruhát is öltött. Ugyan nem módosítottak a hitlevélen, de készek voltak egyes kérdéseket törvényben pontosítani. (270–271.) A koronázás tulajdonképpen eleve rossz időpont volt a rendszerváltoztatásra: 1712-ben ezért elő sem hozták a nőági öröklés kérdését, és 1741-ben is – mint láttuk – igen alkalmatlan volt a *corregentia* kérdésének felvetése. Az 1790. évi nádorválasztás azért járt sikerrel, érvel Barcsay Ákos, mert nem volt egyértelmű, melyik fél nyer általa, s mindkettő úgy vélte, hogy a választás az ő pozícióit erősítette meg. (274–275.)

A két fél lényegében véve meglehetősen csekély kompromisszumkészséget mutatott: a rendek nem akartak engedni privilégiumaikból és jogaikból, az udvar pedig nem engedett nagyobb beleszólást a kormányzatba (főleg a hadsereg ügyeibe). A konfliktusmegoldás egyik módja ködös ígéretek megfogalmazása volt a korona részéről. A főméltóságok és általában a mágnások 1741-ben rendelkeztek a legjobb lehetőséggel a két fél közti lavírozásra, 1790-ben mozgásterük csak azután szélesedett ki, hogy II. Lipót megtörte kül- és belpolitikai lépéseivel a magyar rendi ellenzék erejét. (272–274.) Patthelyzet volt a rendi dualizmus két pólusa között, állítja Barcsay Ákos végkövetkeztetésében: a látszat fenntartása volt a valódi megoldás. Ugyanolyan kiegészéssel találkozunk a három vizsgált diétán, mint amilyen az 1867. évi volt. De „a feudális kiváltságok rendszerének bukása lehetővé tette, hogy 1867-ben látszatmegoldások helyett a szuverenitás kérdésére és a nemzeti önrendelkezésre összpontosítsanak. Ekkor lehetővé vált a konkrét politikai megegyezés az Ausztria és Magyarország közti valódi kulcskérdések tekintetében.” (275.)

Némileg meglepő Barcsay ezen konklúziója. Nem igazán támasztják ezt alá könyve korábbi fejezetei, hiszen ezek nem mutatták alapjaiban rossznak, a lényegi kérdések megoldására képtelennek a 18. századi politikai rendszert. Egy egész világ választja el 1867-et 1712-től, de még 1790-től is. Inkább az az olvasó benyomása Barcsay elemzéséből, hogy a rendi dualizmus rendszere mindig képes volt konkrétan létrehozni azt a kompromisszumot, amelynek meglétét elvileg feltételezte. Az udvar ugyan valóban a rendi jogok további visszaszorítására készült 1687-ben, és erre meg is teremtette a jogalapot a revíziós klauzula formájában, mindegy azonban a 18. században mégsem került sor. (267–268.) Barcsay

Ákos megállapítását továbbgondolva ehhez hozzáfűzhetjük, hogy egyfelől a jogtörténeti szemlélet jegyében fel lehetne fűzni a közös értelmezési klauzula elleni harc fonalára a magyar rendiség teljes 18. századi történetét, másfelől pedig az is figyelemre méltó, hogy Bécs már nem próbálta azt 1711 után felhasználni, azaz nem próbálkozott a rendi kiváltságok és jogok szűkítésével a közös értelmezési klauzulára hivatkozva. (II. József igen, de egészen más hivatkozásokkal, és ő is kudarcot vallott (268.) – mutat rá a szerző is.) Ugyanakkor pedig az is igaz, hogy míg a rendiségnek a 18. században mindvégig sikerült megvédeni saját pozícióit, az alkotmányosság kiterjesztésére vonatkozó egyre erősebb törekvése mindig kudarcos maradt – lényegében 1848-ig. Ebből a perspektívából nézve a reformkor és 1848 nem hirtelen altruista felbuzdulás, és nem is csupán a liberalizmus hatásának tűnik, hanem a rendi dualizmusból kinövő 18. századi rendi alkotmányosság egyenes folytatásának.

Barcsay könyvének legnagyobb érdeme a 18. századi politikának a három koronázó diéta vizsgálatán keresztül történő szinkron megközelítése, amely lehetővé tette számára egyes fontos strukturális jellegzetességek feltárását. Ugyanakkor nem került sor könyvében a rendi dualizmus hasznos, de nem elégséges modelljének feladására egy második megközelítésében sem, azaz hogy a szerző immár a magyar rendiség heterogenitását is figyelembe véve árnyalja a korábban rajzolt képet. (A főmértőségek közvetítő szerepének bemutatásával mégis ebbe az irányba mozdul el, amikor is véleményem szerint a könyv legérdekesebb megállapításai jut el.) A szinkron megközelítés kizárja továbbá az időtényezőt, azaz a fejlődés vizsgálatát, amire pedig legalább egy kitekintésben sort kellett volna keríteni egy ilyen hosszú időszakot felölelő elemzésben. Ami a szerző látókörébe egy második körben a magyar rendek sokféleségével és a fejlődéssel belekerült volna, az a rendi politizálás társadalmi háttere, amely ebből a munkából tehát hiányzik. Esetleg még az elemzett esetek összevetésére is juthatott volna egy kicsivel több energia.

A szakirodalmi áttekintés szélessége imponáló Barcsay Ákos munkájában, joggal nevezhetjük a külföldi szerzőket tekintve még páratlannak is. A hivatkozott források köre is igen széles. A könyv specialistáknak készült. Ez abból is kiviláglik, hogy a szerző a latin vagy francia forrásidézetekeket nem fordítja németre. Még így is zavaró azonban, hogy a rövidítések feloldása (sőt ezek jelzése) nélkül adja meg a közölt a latin források szövegeket.

A könyv gondolatmenete szempontjából nem látom valódi hasznát a beszédek és röpiratokat tárgyaló szövegelemző részeknek. Semmi esetre sem tudják rendi ellenpontját adni a jól nyomon követhető kormányzati törekvéseknek, annyira más műfajról van szó esetükben. Néhány tévedés is becsúszott a könyv megállapításai közé. Aligha lehet I. József külön engedményének tekinteni azt az ígéretet, hogy majd becikkelyezik a hitlevelet a kiadandó *decretum* részeként (11.), amikor a hitelevél *decretumba* iktatása szokás volt korábban is, példának okáért az 1659. évi 1. törvénycikk tartalmazza az előzőt, I. Lipótét. Éppen I. József hitlevele lett végül az, amelyet azután mégsem foglaltak törvénybe (szemben a *decretumba* beiktatott koronázási esküjével³), mert ő azt jóval trónra lépése alatt adta ki. Azt követően, hogy I. József trónra lépett, már nem adott ki saját *decretumot*, hiába készült erre 1708-ban, ezért nem is találjuk meg hitlevelét a törvénytárban. Tévedés továbbá, hogy 1712 előtt az utolsó *concurus* 1698-ban lett volna. (234.) Az 1790. évi diétát nem harmincöt (47., 225.), hanem csak huszonöt évvel később hívták össze, mint a megelőzőt. Amikor Barcsay a hadügyek 1712. évi tárgyalását taglalja, kiderül, hogy ennek a hosszú diétának csak a koronázó szakaszával foglalkozott. Éppen csak megemlíti az 1715. évi 8. törvénycikket is. Természetesen nem szól a *systematica commissio* 1722. évi hadügyi javaslatairól sem. A trón-

³ 1687:1. tc.

ra lépéssel kapcsolatos problémakörön túlnyúló kérdések tárgyalása inkább csak vázlatosnak tekinthető munkájában.

Az 1741. szeptember 11-i nagyjelenetről írva Barcsay Ákos a királynő beszédében találja meg a magyar rendek meglepőnek minősített felbuzdulásának, Mária Terézia megmentésének okát: ő ugyanis a rendi alkotmányosságot jelölte meg uralkodása céljaként. Ráadásul megvalósulni látszott az évszázados cél: az uralkodó Magyarországra költözhet, és Magyarország képezheti a birodalom súlypontját. Szerinte ezért ajánlották meg a magyar rendek az új csapatok felállítását és az inszurrekciót. (263–265.) A magam részéről nem tartanám ezt az epizódot ennyire kivételesnek és hatalmas jelentőségűnek. Nem csak ekkor került sor inszurrekció meghirdetésére: ez megismétlődött még az osztrák örökösödési háború alatt is. Katonailag nem is a nemesi felkelés meghirdetése volt a döntő – jóllehet valóban többet vártak tőle kezdetben –, hanem a soreszredek kiállítása. Ez azonban nem jelentett addicionális tehervállalást Magyarország részéről, mert csak a szokott adót konvertálták katonai kiállításra. Ennek kulcsairól, a csapatok kiállításának módjáról pedig még sokáig folyt a vita szeptember 11-ét követően. A magam részéről azt látom a legfontosabbnak a magyar rendek 1741. évi állásfoglalásában, hogy kinyilvánították: nem kívánják veszélybe sodorni a birodalom létét – ez pedig bizonyította az 1711. évi kompromisszum életképességét.

Barcsay pontosan ítéli meg mind a lipóti abszolutizmust – amelynek jellemzésében megemlíti a diéta mellőzésén kívül a megnövekedett adókat és a nemesi adófizetést is (5–6.) –, mind később a labancok pozícióját: „Bár a Pozsonyban összegyűlt rendek sérelmeikbe felvették Rákóczi konföderációjának sok sérelmét, a diéta nem tudta áthidalni a szakadékokat az udvar pozíciói és Rákóczi céljai közt” – írja 1708–1709 kapcsán. Mégis látnivaló, állítja, hogy a kiegyezés középútja a két véglet közt az ő álláspontjukon át vezet. (8.) 1711-ben pedig Pálffy János politikáját magyarázza meggyőzően: az udvarhoz lojális magyarok sem kívánták az ország teljes alávetését, és továbbra is ragaszkodtak a rendek fő követeléséhez: Bécsnek szakítania kell az abszolutista politikával. (12., 15.)

1790-ről írva a szerző idézi a királyi előterjesztéseket kidolgozó november 7-i udvari konferencia jegyzőkönyvét és más forrásokat arról, hogy a kormányzat törekedett többek közt a diétán érvényesülő nemesi túlsúly letörésére, „a különböző rendek közti egyensúly” megteremtésére. Izdenczy József felvetette a parasztok országgyűlési képviselőletét is, de ezt az udvari konferencia nem fogadta el, és mindössze a városok szavazatainak magasabb számát indítványozta. Ez azt mutatja, hogy a felvilágosult reformpolitika nem szállt sírba II. Józseffel. (223–225.) A konferencia megtárgyalta a kancellária nyári javaslatát arról, hogy essék szó a királyi előterjesztésekben a diéta szabályozásáról. Követeljük a királyi előterjesztések elsőbbségét (mármint a sérelmek tárgyalásával szemben) az 1495. évi 25. törvények alapján, és szólítsák fel a diétát arra, hogy tegyen javaslatot az országgyűlés szabályozására, beleértve többek közt a követválasztás, a diétai tárgyalások és döntéshozatal módját, az adózók mentesítését a diétai költségek alól, valamint „a rendek közti egyensúly stabilizálását”.⁴ A javaslat legutolsó pontjából világosan látszik, hogy 1790 őszére egyértelművé vált az udvari politikai tényezők számára, hogy megváltoztak az erőviszonyok a magyar rendiségben belül, és saját érdekükben ezek helyreállítását szorgalmazták. Persze nem sok sikerrel, hiszen ez nem döntések vagy szabályozás kérdése volt. A lényeg azonban a kortársak diagnózisa. Az arisztokrácia (és a felső tábla) súlyának lecsökkenése és a *bene possessionatus* nemesség (a vármegyei követe) politikai súlyának megnövekedése már a század végére végbement.

⁴ MOL A39/1790 [Magyar kancelláriai levéltár, *Acta generalia*, 1790] Nr. 16916 fol.3.

Adók, katonák, diéták

Poór János professzor akadémiai doktori értekezésében évtizedes kutatását foglalja össze a kora újkori közjog kulcskérdéseiről.⁵ Az adózás és a katonaállítás kérdései a 19. század elején kerültek a diétai politika centrumába. (8.) E korszak történetével foglalkozva a szerző nemcsak a vita korabeli elméleti hátterét tárta fel nagy erudícióval, hanem nem volt rest a kérdéskört a kezdetektől feltárva elemezni sem. E hatalmas munkának az eredményeit tartalmazza az *Adók, katonák országgyűlések 1796–1811/12* fejezetei. Az első kettő a 15–17. századról, a harmadik a 18. századról szól, és csak ezután tér rá a 19. század elejének politikai vitáira – tehát a könyv tárgyalja címe ellenére a kora újkor egészét.⁶ Mintegy függelékben pedig közöl diétánként egy korrigált és kommentált listát ezen diéták résztvevőinek számáról egységek szerinti bontásban.

Poór János legelőbb körüljárja az adózás kérdéseit. Amikor azzal találkozunk, hogy a 16. századi törvények megpróbálták rendkívüli kötelezettségnek beállítani a nemesi felkelést, amely pedig a nemesség alkotmányos kötelessége lenne, illetve azzal, hogy néha nem lehet megállapítani, hogy a kiváltságosok kötelességüket váltották-e meg a pénzadóval, vagy azt extra segélyként adták, megállapítja: „tudatos törekvés az, hogy az ország alkotmányos honvédelmi kötelezettségei rendi megajánlástól függő, rendkívüli kötelezettséggé váljanak.” Ha pedig „a bandériumok és a megyei hadak tartására a jobbágyság adóját rendelik, akkor a nemesség egyszerűen lerázza alkotmányosan kötelező terheit.” (21–23.) 1439-től 1681-ig összegzi a *decretumok* ide vonatkozó *articulusait* (23–47.), majd levonja vizsgálatának következtetéseit: mindig jár a királynak a kamarahaszna, amely viszont felolvad a rendkívüli adóban; a *contributio* vagy *subsidium* csak országgyűlésileg vethető ki; az adót szokás lesz egy idő után előre is kivetni, sőt egyes adófajtákat egyenesen a következő országgyűlésig vetnek ki; mind a kivetések célja, mind az adóalap esetleges; a nemesség sokszor vállal részt az országos adóból, de erre nincs rendszer; a végösszeg nincs megszabva, csak az adóalapra jutó egységnyi adó. (48–50.)

Előbb a korabeli szakirodalmat ismerteti vizsgálatának másik területén, a hadseregállítást tekintve, majd itt is részletesen feltárja a jogi szabályozást a középkortól kezdve. 1810-ben és 1816-ban megjelent kétkötetes munkájában Michael Piringer hangot ad annak a véleményének, hogy a király a középkori és kora újkori magyar hadszervezet két alkotórészét köteles eltartani: saját bandériumát és a királyi tisztekéit (az erdélyi vajdáját, a székelyispánját, a horvát bánát és a temesi bánát). A kiállítóknak kell viszont eltartaniuk a következő csapategységeket: a királyné saját javai alapján kiállított bandériumát, az egyházi és világi főurakét, a szabad királyi városok bandériumait és a vármegyei bandériumokat. (Az önálló bandérium alsó létszámhatára ötven fő, azon birtokosok, akik ennél kevesebb katonát állítanak, nem saját zászlójuk alatt sorakoztatják fel, hanem a vármegyei bandériumba küldik őket.) Kovachich Márton György alapvetően hasonlóan vélekedett, mégis fontos különbség, hogy szerinte a portális katona és a bandérium állításának kötelessége csak elvi volt, és ha ez elmaradt, nem történt alkotmány sértés. Piringer szerint a jobbágyság bevonása a portális

⁵ Kutatásainak tengelyében Magyarország és Európa 18. századi – 19. századi eleji története áll. Könyvei: *Kényszerpályák nemzedéke*. Budapest, 1988.; *Madame Pompadour*. Budapest, 1988.; *Kompromisszumok kora*. H. n., 1993.; *Hajnóczy József*. Budapest, 1998.; *Az osztrák örökösödési háború*. Budapest, 2006.; Poór János: *Megbékélés és újjáépítés, 1711–1790*. Budapest, 2009. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története* 12. kötet

⁶ Ebből – hadd jegyezzem itt meg – a 19. század eleje egyáltalán nem lóg ki az itt vizsgált kérdések tekintetében, hiába választja el tőle a szokásos kronológiai határvonal. Ugyanezt hangsúlyozta az osztrák tartományok rendiségét vizsgáló William D. Godsey Jr. is egy konferencián.

katonaság kiállításába kései és alkotmányosértő fejlemény volt, míg Kovachich szerint ez sohasem volt egyedül nemesi teher. Ő arra a megállapításra jut, hogy a telekkatonákat nem mindig a telek alapján vetették ki, és hogy a nemesi felkelésre csak a legvégső esetben került sor. Helyettes állítása gyakran meg volt engedve, de ezen túlmenően is változó kört szőlítottak fel a felkelésre. (51–56.)

A szerző 1435-től 1681-ig gyűjtötte ki a felkelésre és a katonaállításra vonatkozó rendelkezéseket a törvénytárból. (58–85.) Felidézi, hogy Kubinyi András szerint a 15. század végén a bandériumtartó világi főurak megtarthatták és csapataikra fordították az állami adó felét, a kisebb urak, nemesek és egyháziak után pedig a vármegyénél fogták vissza az adó felét, és itt állították ki a bandériumot. „Kubinyi a hadrendszer reformját átmenetinek tartja, és leszögezi, hogy rövidesen visszatértek a korábbi bandériális-portális rendszerhez, s ebben lényegében igaza van.” Azonban: „ha a bandériális-portális katonaságot a jobbágyság állami adójából tartják, akkor a bandériális-portális katonaság valójában megszűnt, s az új rendszernek csak formailag van köze elődjéhez.” (64–66.) A 16. században pedig (például 1542-ben) összekeveredett az adóból állítandó katonaság és a nemesség által állítandó katonaság. 1552-ben már bevonják a jobbágyságot is a portális katonaság kiállításába korábban ez nemesi teher volt. Az 1595. évi *decretumot* felidézve a szerző megállapítja a következőket: „A nemesség *de facto* teljesíti katonaállítási kötelezettségét, de [...] fogalmilag ártéltelmezi. Alkotmányos kötelezettségét önkéntes segélyben oldja fel.” Végül 1649-ben és 1655-ben az országgyűlés adó és részleges felkelések helyett részben katonatartásról, részben pénzfizetésről rendelkezett, és ebben az alkotmányos katonaállítási kötelezettség feloldódott. (73–83.) Összegzésképp azt állapítja meg Poór, hogy a magyar nemességnek két kötelezettsége volt: a felkelés és a bandérium (telekkatonaság) kiállítása. Ez utóbbihoz a jobbágyságnak eredetileg semmi köze sem volt, mégis bevonták eltartásába a 16. századtól. A felkelések nem jelentettek állandó terhet a nemesség számára, katonai értékük eleve is csekély volt, majd még tovább csökkent. A felkelésre kötelezettek köre tág volt és rugalmas, a katonaállításnál az adóalap pedig bizonytalan. (86–87.)

A 18. század a negyedik fejezet („Életünket és vérünket, esetleg subsidiumot”) tárgya. Ekkor – a korábbiakkal ellentétben – „contributio alatt a nem nemeseket terhelő adót értik, és nincs olyan országgyűlési törvény, amely a nemesek contributio-fizetéséről szólna. A nemes a subsidiumnak nevezett terhekből vállalt részt (amely alatt, a korábbiakhoz hasonlóan, nem feltétlenül pénzt kell érteni.” (91.) Poór János leszögezi, hogy „Szabó Dezső tanulmánya ugyanakkor rég egyértelművé tette, hogy az állandó hadseregről szóló cikkely valójában nem is állította fel az állandó hadsereget, hanem egy régi gyakorlatot törvényesített, és elsősorban a korábban is létező hadsereg ellátását akarta kiszámítható alapokra helyezni, amikor a céljaira rendszeres (bár nem fixált), évente esedékes összeget kívánt biztosítani.” (90.) 1741-ben törvényileg határoztak a felkelésről, és azt részletesen szabályozták. 21 622 gyalogos katonát állítottak ki a portális alapján az adóalap terhére (ennek a kontingensnek későbbi kiegészítését nem is vállalva). Elrendelték a személyes (vagy helyettes általi) felkelést is. Náadori portánként egy lovas kiállításáról is rendelkeztek az 1742-es hadi év végéig. Megszabták a hozzájárulók széles körét (a nemeseken túl például az apácák, a káptalanok, a postamesterek és a szénégetők is hozzájárulással tartoztak.) A királynak kellett eltartania a nemesi felkelést az országhatáron túl. 1741-ben tehát segélyként ajánlották meg az egész felkelést – szemben a korábban szokásos eljárással. Poór véleménye szerint ennek az volt az oka, hogy a nemesség az 1715. évi 8. törvénycikket értelmezve a *subsidium* fogalma alá vonta az *insurrectio* minden elemét a bandérium kiállításán és a személyes felkelés teljesítésén túl. (92–95.) Borosy András és Zachar József úgy vélik, hogy 1715 után is sor került a portális katonaság kiállítására, például 1741-ben. Véleményükkel szemben foglalva

állást Poór János úgy gondolja, hogy „a nemesség szilárd meggyőződése [...], hogy 1715-ben a telekkatonaság intézménye megszűnt, mert a törvény nem említi”, és 1741-ben sem került sor a portális katonaság kiállítására, mert sem a gyalogosok (mivel az adóalapból szerelik fel), sem a portánként egy lovas nem tekinthető telekkatonaságnak: „Azt ugyanis a birtokos nemesek nem »föntartások mellett és a jövőre való minden következtetés nélkül«, hanem nemesi kiváltságaik egyik ellentételezéseként kötelesek tartani.” (89–96.)

A következőkben összegzi a helyzetet: 1715 előtt „1. Az általános felkelés szerves része (jóllehet utolsó sorban) a nemesség személyes felkelése. 2. A jobbágytartó nemesség valamilyen formában jobbágysága után katonát állít. 3. A 16. század közepe óta a katonaállításba bevonják a jobbágyságot is. 4. Nemcsak a jobbágyok, hanem más nem nemesek is részt vállalnak valamilyen módon az általános felkelésekben. 5. A király és a királyi tisztek bandériumai, később a király által magyarországi és külföldi (adó- és más) jövedelmeiből tartott csapatai mellett a felkelések mind jelentéktlenebb szerepet játszanak. 6. Az általános (és részleges) felkelésben való részvétel alkotmányos kötelezettség.” 1715 után (mint 1741-ben kiderült) gyökeres ártértelezés történt: a rendek szerint csak a személyes felkelés és a bandériumállítás kötelező. (97–98.)

Ezen alapos és hosszúra nyúló felvezetés után érkezünk el a 19. század elejének országgyűléseihez, amikor a különböző politikai nézetek az adózás és a katonaállítás kérdéskörében csaptak össze. „A nemesség célja egyértelmű” – írja a szerző –: „az ajánlatokat rendi kontroll alatt kell tartani. A lehetséges legnagyobb rendi kontroll pedig akkor érvényesül, ha terheket az ország segély formájában vállal, s a nemesség mindent elkövet, hogy így legyen.” (107.) Annak tulajdonítja a *ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat* elv visszatérő ismételtetését a vitában, hogy olyan határozatokról folyt vita, amelyek kapcsán esetleg a telekhez lehetett volna társítani a közterhet. Felmerült ugyanis, hogy be lehet-e katonákat szállásolni a szabad királyi városban élő nemesekhez. Másfelől az armalisták háziadó-fizetési gyakorlata volt zavaró a nemesi adómentesség doktrínájának szempontjából. Szintügy sérelmesnek tartották a rendek, hogy a *contributio* a Bánság megyéiben (a többi megyétől eltérően) a földre volt kivetve, és törekedtek annak elismertetésére, hogy a föld nem adóköteles, még a nem nemesi birtokban lévő föld sem. (110–20.)

A hadiadó kérdésével kapcsolatos problémakört a szerző a következőképpen összegzi: „1. Kétséges törvények és kétségek nélküli nemesi közvélekedés szólnak) amellelt, hogy a *contributio* Magyarországon a nem nemeseket sújtja. A nemesi társadalom fel van mentve alóla. 2. A nemesi csoportokat érintő armalista taksát a sorait záró nemesi társadalom nemcsak terminológiailag határolja el a nem nemesi *contributiótól*, hanem küzd a felszámolásáért. 3. A nemesség történetileg kétséges, aktuálisan téves meggyőződése, hogy az adófizetési kötelezettség Magyarországon személyre szól (hogy a közterhek semmiképpen nem kötődnek a fundushoz). A történeti kétségek az országgyűlésen nem kerülnek szóba, a meggyőződést cáfoló aktuális gyakorlatot – kétségtelenül: a kivételeket (városi nemesi fundus, a bánati megyék adózása stb.) – az országgyűlések megkísérlik részben vagy egészben a nemesi meggyőződés szerint alakítani. Rész sikerrel vagy sikertelenül. 4. Egy egyszerű adóemelés vitája is megmutatja, hogy az elvileg is sok kétséget kiváltó *contributio* ügye gyakorlatilag is problémák sorát veti fel: regionális problémák (partiumi megyék, Horvátország adózása), portakiigazítás ügye, mentesítettek köre stb.” (127.)

A hadkiegészítés és a hadseregellátás kérdése gyakorta került a diéta napirendjére a századforduló francia háborúinak idején. Artikulusok rendelkeztek katonák, továbbá termény, ló és ökör megajánlásáról (1796:2. tc.), a három évre szóló hadkiegészítésről, háború esetén további újoncok kiállításáról (1802:1. tc.), az újoncokon túl a vagyon és a jövedelem egy hányadának megajánlásáról (1807:1. tc.), majd ismételt újoncok (1808:6. tc.), illetve

termények (1812:1. tc.) megajánlásáról. Döntő viszont Poór szerint az, hogy mindezek *subsidiurnak* minősültek, tehát *ad hoc* jellegűek voltak. (127.) 1807-ben és 1811-ben arról vitáztak az országgyűlésen, hogy a megajánlásért cserében szabjanak-e feltételeket, illetve, hogy békében adjanak-e egyáltalán *subsidiurnot* az uralkodónak. (128–130.) Míg korábban a diéta szabott mennyiséget ajánlott meg – példának okáért 1796-ban (újoncok, illetve rozs, zab, ökör, ló) – majd ezt kivetették a törvényhatóságokra, 1807-ben 1%-os vagyonadóról és az éves jövedelem egyhatodának befizetéséről döntöttek – nem kis ellenkezés leküzdése után. (133–138.) Végeredményben – mondja a szerző – „a terminológiai harcban a rendiség – tetszik, nem tetszik – legyőzte a királyt.” Neki mindig kérnie kellett a *contributio* emelését, és ezért viszonzást vártak tőle. Mire inkább *subsidiurnot* kért, ami viszont csak eseti volt. (143.)

1802-ben az uralkodó a hadsereg kiegészítését kérte toborzás helyett (a *capitulatio*, tehát az előre megszabott szolgálati idő bevezetésével, ami a gyalogságnál tíz, a lovasságnál tizenkét évet jelentett): az ország gondoskodjék a 64 000 főnyi katonaság fegyverben tartásáról. A diéta előre megajánlott 12 000 újoncot egy esetleges három éven belüli háború esetére, de őket már a fogyatéék pótlása nélkül. (147.) A megajánlás vitájában a rendek elvi pozíciójukhoz ragaszkodva tettek eseti gyakorlati engedményeket: „A hadsereg kiegészítése békében a király dolga. (Ezzel szemben most ezt a rendek átvállalják.) A hadsereg kiegészítése háborúban országgyűlési tárgy. (A rendek továbbra is így vélik, mégis, háború esetére – béke idején – előre megszavaznak egy bizonyos újonclétszámot. A háború kitörésekor tehát, szemben a szabállyal, nem kell országgyűlést összehívni ahhoz, hogy a megszavazott újoncok kiálljanak.) A hadsereg kiegészítésének szokásos módja a toborzás. (Ezzel szemben a rendek a toborzást felfüggesztik.) A katonai szolgálat ideje örökös. (Ezzel szemben a rendek ráállnak a határozott ideig tartó, leszereléses rendszerre.) Az elkövetkező országgyűlések tanúsága szerint a rendek elhibázottnak tekintik 1802-es döntésüket.” (150–151.) Hiszen hiába szerettek volna visszatérni a toborzások rendszerre 1807-ben és 1808-ban, végül mégis elrendelték előbb 12 000, majd – háború esetére – 20 000 újonc sorozását. (151–162.)

A századfordulón a rendi álláspont két kérdést tekintve is merev elutasításban kristályosodott ki a nemesi felkelés problémakörét illetően. Egyfelől azt vélelmezték, hogy a portális katonaság kiállításának kötelessége elenyészett, másrészt pedig azt állították, hogy az *insurrectio* országgyűlési tárgy, hiszen pontos módozatait a diétának kell szabályoznia. Még József nádornak a nemesi felkelés reformját szorgalmazó terjedelmes közjogi munkája is ezt az álláspontot osztotta. (163–169.) „Azt senki sem tagadja – írja Poór János –, hogy a nemességnek alkotmányos kötelessége a felkelés, de a felkelések felajánlása mindig olyan feltételekkel történik, amelyek azokat – több elemükben – *subsidiurnmá* minősítik.” (172–173.) 1805-ben például a személyes felkelésen túl megajánlották két lovas és hat gyalogos katona kiállítását is nádori portánként (173.), de ragaszkodtak ahhoz, hogy „a királyt nem az általános, hanem csak a személyes felkelés és a bandériumok kiállításának országgyűlési kérése, nem pedig a felkelés kihirdetése illeti meg.” (175.) 1808-ban a bandériumokról vitáztak. A személynök és a kisebbség a portális katonasággal azonosította ezeket, a többségi álláspont szerint viszont már nem is érdemes foglalkozni a bandériumok feledésbe merült ügyével. (178–180.) 1808-ban megajánlották a nemesi felkelést három évre előre, az tehát összehívható volt szükség esetén. Minden nemesi család köteles volt kiállítani egy felkelőt vagy helyettesét (jövedelemtől függően lovas vagy gyalogost). Egy felkelési pénztár segítette a szegény nemesek felkelését. Hosszú lista készült a mentesítettekéről (tanárok, orvosok, hivatalnokok stb.). Emellett még megajánlottak 20 000 katonát is *subsidiurnként*. (184–192.) A nemesség véradójának terhe mindig csökkent, vonja le a következtetést Poór: a ka-

tonatartási kötelezettség megszűnt (előbb a *miles continuus*, majd a portális katonaság, végül *de facto* a bandérium). Amikor pedig a nemesség javaiból is áldozott, a haza megmentőjének tüntette fel magát, nem pedig azt hangoztatta, hogy mindez csupán kötelessége. (194.)

A monográfia három csoportban tárgyalja a király és rendek konfliktusait. Azon ellentétek sorolhatók az első csoportba, amelyek tekintetében az uralkodó és a magyar rendek jogértelmezése eltért. A devalváció problémája kiemelkedik ezek közül. Az 1811–1812. évi országgyűlés döntően a pénzügyi szanálással foglalkozott. A közjogi aspektus azonban mindvégig dominált a szakmai megközelítés felett. A diéta törvénytelennek és elfogadhatatlannak minősítette az új pénzügyi rendszert, Bécs pedig lényegében évi 3 millió forintot várt Magyarországtól garanciavállalás címén (hozzájárulásképp a stabilizációhoz), ráadásul egyszeri 12 milliós *subsidiumot*. A két álláspont olyan messze volt egymástól, hogy a két félnek a diétán nem sikerült kompromisszumos megoldás találnia, elsősorban az udvar merev álláspontja miatt. A diéta szétoszlott a király kívánságainak teljesítése nélkül, a rendek által kifogásolt pénzügyi rendszer fenn-, a válságkezelés pedig elmaradt. (196–225.) „A fentiekől eltérő jellegűek azok a konfliktusok, amikor a király és a rendek nem értelmezik másként a törvényeket, hanem a király – a rendek szerint – megsérti azokat, vagy akadályozza érvényesülésüket.” (225.) Főként a sérelmek tárgyalásának megakadályozásáról és az 1791-ben kiküldött bizottságok munkálatainak tárgyba vételének állandó elhalasztásáról van szó. (225–226.) Végül, ahogy azt a *subsidium* és a katonaillesítés kérdésében láttuk, állandó jelenség a játékszabályok önkéntes megsértése a rendek részéről, mindig hangsúlyozottan csak eseti engedményként. (229.)

Poór János kemény ítéletet mond mindkét félről. Az alkotmányt felforgató idegen királyi hatalommal szembeszálló rendiség nem az ország érdekeit képviselte, bármit is gondolt magáról, az ő szerepük – ahogy arra már Berzeviczy Gergely is rámutatott – „intellektuálisan és politikailag szerény, erkölcsileg kétes”. (232.) De a másik fél sem jobb a Deákné vásznánál: „Bécs elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a magyar országgyűlések döntően nemes résztvevői időről időre eljátszhatták eme szerepüket. [Tudniillik a szegény nép védelmezőjét.] A Magyarországgal szemben évtizedek óta kormányzati szinten gyakorolt gazdasági és kereskedelmi diszkrimináció, a jakobinus mozgalom lelepleződését követő bosszú, tetszik, nem tetszik, helyzetbe hozta és helyzetben tartotta a politikai vélemény nyilvánítására, esetleg az udvarral szembeni fellépésre egyedül képes nemesi társadalmat. Az udvar nem tett semmit a nemesség álságos szerepjátékának leleplezése érdekében. Tehetett volna. Elő kellett volna venni a nemesi kiváltságok ügyét. [...] Ki nem mondott, nem nagystílusú alkuról van szó. Az udvar Magyarország nyíltan vállalt diszkriminálását mindig előszeretettel indokolta a nemesség előjogaival, mindenekelőtt adómentességével. Ha komolyan fellépett volna a nemesség (előjogai) ellen, nem maradt volna érve a diszkrimináció indoklására. [...] Az ország hosszú távú érdekei, a társadalom több mint kilencven százalékának a sorsa nem foglalkoztatta a politikai elitet. Néhai nagybátyjával, II. Józseffel szemben a királyt sem.” (232–233.) A politikai jogok kiterjesztése nem is került a napirendre ezeken a diétákon: „hogy léteznek olyan fogalmak, mint szabadság, tulajdon, közteherviselés, népképviselés, törvény előtti egyenlőség, 1796 és 1812 között nem merülnek fel magyar országgyűlésen.” (237.) A szerző úgy találta tehát, hogy a korábbi historiográfia negatív ítélete a korszakról csak annyiban módosítható, hogy a politikai gondolkodás kisebbségét, egyes egyéni teljesítményeket mentesíteni lehet alóla, de az általában helytálló a nemesi társadalomra vagy a diétai politikai elitre nézve. (7., 15.)

Miképpen már abban a korban is aulikus és rendi értelmezések álltak szemben egymással a *subsidium* és az *insurrectio* kérdésében, úgy ma is lehetőség nyílik arra, hogy más in-

terpretációt fogalmazzunk meg egyes kérdésekben, mint ahogy azt a tárgyalt monográfia szerzője tette. Poór olvasatában sok helyütt az elvek vannak a középpontban, például amikor azon véleményének ad hangot a 16–17. századi adózással kapcsolatban, hogy a magyar nemesség nem teljesítette kötelezettségét, amikor rendkívüli megajánlásnak állította be azt, hiszen kiváltságaiért cserébe az ország védelmével tartozott. „Vizsgálódásaim középpontjában elsősorban az áll, hogy a törvények (az »alkotmány«) szerint milyen honvédelmi terheket visel a magyar nemesség, amely ezekkel – honvédelmi terheivel – indokolja, hogy politikai és törvény előtti előjogokat élvez a társadalom több mint 90 százalékaival szemben” – írja. (57.) Az olvasónak azonban lehetősége van másképpen elhelyezni az értelmezés hangsúlyait. Mondhatjuk azt is, hogy ebben az időszakban a rendek kezében volt az adó-megajánlás joga, és a fejedelmek vagy pénzt kaptak tőlük, vagy katonát; illetve, hogy a korszakban csupán másodlagos volt az, hogy a nemesség hozzájárult-e ehhez saját erszényéből. (Ezt természetesen akkor tették meg, amikor már nagyon meleg volt a helyzet.) Talán a kortársak is ezt a nézőpontot preferálták. Például 1598-ról a szerző így ír: „a nemességnek a katonaállítás nem rendkívüli (*contributio*, *subsidium* jellegű) kötelessége: jobbágysai után régóta portális katonát kell tartania. Azzal, hogy most adó fejében állít katonát, lényegében rendkívülivé teszi – egyébként nem rendkívüli – katonaállítási kötelességét. Egyszerűbben szólva: a nemesség nem állítja ki a rá nézve kötelező telekkatonaságot, hanem önkéntesen siet az uralkodó segítségére.” (40.) Ezt az esetet úgy is lehetne értelmezni, hogy ez felelt meg a konkrét időszak politikai erőviszonyainak, a magyar rendiség előretörésének. Az uralkodó feltehetően azért is egyezett bele ebbe a megoldásba, mert így egyszerűen jobban járt. Lehet, hogy elvárták tőle, hogy hálás legyen valamiért, ami talán amúgy is járt volna neki, de a döntő szempont a tizenöt éves háború időszakában talán mégsem ez lehetett, hanem az, hogy összesen mennyi adót kap. 1556 és 1593 közt a birtokosok egyáltalán nem járultak hozzá „saját erszényükből” a jobbágysai adójához, 1595-től 1604-ig viszont ez történt minden egyes esetben.

Amikor pedig arról van szó – akár a Jagelló-korban vagy 1552-ben –, hogy a portális-banderiális katonaság egy részét az állami adóalap terhére állítják ki, kétségkívül lehet ugyan úgy érvelni, hogy a nemesség már nem teljesíti alkotmányos kötelességét –, de talán úgy is lehetne gondolkodni, hogy a gyakorlat már átértelmezte az alkotmányos kötelességeket egy szokásjogi rendszer keretei közt az évtizedek, sőt évszázadok múltával. Miért éppen az első, a zsigmondi forma lenne az alkotmányos, és az összes többi ettől eltérő, de a korban a felek által láthatóan elfogadott, hisz *decretum*ba iktatott és alkalmazott forma pedig alkotmányellenes? Éppen ez a tényező kölcsönöz különleges jelentőséget a magyar történeti fejlődés intézményei vizsgálatának: a rugalmas szokásjogi rendszerben ezen intézményi változások képezik le és rögzítik az utókor számára a politikai erőviszonyok változásait.⁷ Az élő jogszokás nem volt gyengébb a törvénynél, sőt esetenként azt lerontani is képes volt. Ezért azt is lehetne mondani, hogy az időlegesen erősebb helyzetben lévő nemesek az általuk felállítandó katonaság céljaira sikeresen eltérítették az állami adó felét a Jagelló-kor egy időszakában, illetve fogalmazhatnánk úgy is, hogy nemcsak a földesurak költségére, de a jobbágysai terhére is állítottak katonákat 1552-ben a portál után: minden húsz jobbágysai után két-két lovas, illetve egy-egy gyalogos katonát.⁸

⁷ Példának okáért a *contributio* és a *subsidium* fogalmak 18. századi szétválását is lehetne akár úgy is értelmezni, hogy ekkor jön létre a birtokos nemesi adómentesség, és ennek folyománya ez a fogalmi tisztázódás. A nemesi adómentesség kérdéséről lásd: Szijártó M. István: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 145–161.

⁸ 1552:3. tc.

Ebből a nézőpontból világosnak tűnik, hogy – ahogy azt Poór János is mondja – az 1715. évi 8. törvénycikk semmiféle változást nem jelent. Az a kérdés, hogy ha csak felkelés és bandérium van, akkor létezik-e telekkatonaság, csupán a 19. század problémája volt. A 18. század elején ez a két dolog még egyértelműen ugyanazt jelentette: a portális alapon kivetett katonaság kiállítását magán- és a vármegyei bandériumok formájában. Az 1741. évi nemesi felkelés példája is emellett tanúskodik. Poór az elvekhez ragaszkodva foglal úgy állást – Borosy András és Zachar József véleményével szemben –, hogy 1715 után már nem került sor a portális katonaság kiállítására. Pedig egyszerűbb lenne az intézmény fejlődéséből kiindulnia. Maga említi, hogy nem is érti, hogyan szólhatott az *articulus* 18. paragrafusa a portális lovasok személyes vezetéséről (93.): „Szabad lesz pedig azoknak, a kik saját személyökben kelnek fel, a portáiktól állítandó katonákat maguknak vezetni.”⁹ Éble Gábor pedig idézi Esterházy (Pál) Antal herceg esetét, aki egész ezredet ajánlott a királynőnek – majd úgy szeretne volna teljesíteni ezt a felajánlását, hogy csupán kiegészíteni szeretne volna a rá jutó 700 portális lovas egy teljes lovasezredre. (Ezt Bécs természetesen nem fogadta el.)¹⁰ Minderre az a legegyszerűbb magyarázat, hogy 1741-ben a birtokosok által az adózás alapegységéül szolgáló úgynevezett „nádori” portáik után kiállított egy-egy lovas tekintették portális katonaságnak, amelyből egy-egy bandérium is összeállhatott a nagybirtokos esetében a régi rend szerint, és amelyet akár maguk is vezethettek. Tehát az ő számukra nem volt kérdés, hogy létezik-e portális-banderiális katonaság. Annak kiállítását ők a nádori portánkénti egy lovas kiállításával vélték letudni, jóllehet ez a „porta” már köszönő viszonyban sem volt a 16. századi törvények porta-fogalmával.

Ezért nehezen védhető állításnak tűnik, hogy ekkor úgy vélték volna, hogy a portális katonaság kiállításának kötelessége elenyészett. (163.) Ez a felfogás még egyértelműen nem érvényesült az 1742. és 1744. évi *insurrectiók* kiállításánál. De egyébként is: ha nem lett volna semmiféle portális katona-állítási kötelezettség, milyen alapon állították volna ki a bandériumokat? És láttuk, hogy a 19. század eleji vitákban már – logikusan – inkább rögzvest megfélekeztek volna a banderiális katonaságról is. Én a magam részéről annak tulajdonítanám ezt a többségi álláspontot, hogy az utolsó nemesi felkelés óta eltelt hosszú idő teret engedett a rendi előretörés érvényesülésének a rendi dualizmus flexibilis szokásjogi rendszerében a 18. század dereka és a 19. század eleje közt. Sőt ez tükröződik abban is, hogy a banderiális-portális katonaság idővel a ritkán meghirdetett nemesi felkelés részévé vált, illetve hogy ekként a diéta hatáskörébe került (ha nem is a meghirdetés, de legalábbis a részletek szabályozása révén). Azon talán túlságosan is szigorú ítélet helyett, hogy az *insurrectiót* lényegében *subsidiummá* minősítették a 19. század elején, s ily módon a magyar nemesség kibújt alkotmányos kötelezettségének teljesítése alól (172–173.), a fentebb körvonalazott gondolatmenet részeként azt is mondhatnánk, hogy itt a rendi jogkiterjesztés egyik elemével találkozunk. (A rendek végül is sohasem mondtak nemet az uralkodónak a felkelés tekintetében, csak igyekeztek kialkudni a számukra legelőnyösebb feltételeket, esetleg ellenszolgáltatásokat.)

Az 1741. évi 8. törvénycikk leszögezte, hogy a hitlevél közös értelmezési klauzulája nem vonatkozik a *ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat* elvre. Poór János fenntartá-

⁹ 1741:63. tc.

¹⁰ Éble Gábor: *Törvényhozás az insurrectióról 1741-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 10. évf. (1897) 575. Berkó István ugyanakkor arról tud, hogy Esterházy Pál (Antal) herceg Sopronban felállított huszárezredében 500 toborzott lovas volt 400 portális mellett, s a herceg 100 huszáriját a Ghillányi-huszárezredbe osztották be. (Berkó István: *A magyarság a régi hadseregben*. Budapest, 1926. [= Melléklet a Magyar Katonai Közlöny, 1926. évi 11–12. füzetéhez.] 28–29.)

sait hangoztatja abban a tekintetben, vajon ez összhangban van-e a 16–17. századi szokással. (107–109.) Mivel azonban a hadiadó telekhez kötése csupán az 1728–1729. évi diétán került a politikai viták homlokterébe, nem biztos, hogy érdemes a megelőző századokból kiindulni. (A régi szokásra való állandó hivatkozás csupán a kor diskurzusa által megkívánt sallang volt.) Mintha ambivalens lenne a szerző álláspontja a 19. századi diéták tárgyalásakor. Érezhetően elítéli a rendeket, akik kénytelenek hátrálni a hadsereg-kiegészítés kérdésében, mindössze az elvi jogfenntartás fügefalevelével takargatva pozícióvesztésüket, vagy hogy megelégszenek a problémák jelzésével a sérelmek ügyében, már nem is várva el ezek rendezését – de ha a rendek sikeresen megőrizték volna minden jogukat, feltehetően jogos kritikával illetné őket ezen a ponton is azért, mert kiváltságvédők és szűklátókörűek. Más megközelítésnek is lenne létjogosultsága.

A századforduló amúgy is változást hozott. A rendi pozíciók gyengülésének folyamatát láttuk megnyilvánulni nemcsak a hadkiegészítési rendszer végleges megváltoztatását illetően,¹¹ hanem a pénzügyi reform kezelésében és abban is, hogy gyakorlattá vált az 1791-ben kiküldött bizottságok munkálatai tárgyba vételének állandó elhalasztása és a sérelmek tárgyalásának megakadályozása. (225–226.) A 18. századi diétákon még elképzelhetetlen lett volna, hogy a király semmit se orvosoljon a neki felterjesztett sérelmekből.

A nyilvánvaló változás mögött talán nem tévedés a külső tényezők hatását látni. A kilencvenes évek első fele és a reformkor közé beiktatódott három évtized a francia forradalom hatása következtében: a forradalmi terror visszadöbrentő tanulságai, a magyar jakobinusok bénító emlékezete, a forradalmi, majd napóleoni Franciaország elleni elhúzódozó háború, végül az ellenforradalmi Szent Szövetség berendezkedése révén. Ekkor ugyan a politikai (és társadalmi) reformok lekerültek a napirendről, de az 1790-es évekig vezető folyamatok nem törtek végleg meg. Bár a magyar rendiség pozíciója ismét meggyengült az uralkodóval szemben, miként szűk egy évszázaddal korábban is, a századforduló időszakában a magyar rendiségnek a 18. század folyamán átrendeződött politikai struktúrái megőrződtek és megszilárdultak, hogy a bennük rejlő potenciál azután a reformkor időszakában bontakozhassék ki a maga teljességében a liberális reformprogram jegyében.

Tanulságok és tendenciák

Döntően a nemzeti romantika jellemezte a 19. századi magyar történetírást a század derekának pozitivistá kezdeményezéseinek háttérbe szorulása után. A 18. századi magyar történelem megítélése erről a kiindulópontból és a politikatörténet hegemoniája mellett első sorban a magyar rendiség mellett és az idegen központosítás, illetve abszolutizmus ellen történő állásfoglalást jelentette. Ezt az erőszakos ellenreformáció elítélése árnyalhatta egyfelől, a modernizáció igénye pedig másfelől.¹² A 20. század nagy ívű történeti interpretációiban megfigyelhetjük ez utóbbi szempont felerősödését. Ezt láthatjuk példának okáért a század elejének két reprezentatív munkájában, a Hóman-Szekfű-féle *Magyar történetben* és a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténetben*. Mind Szekfű Gyu-

¹¹ A toborzás háttérbe szorulása persze nem ekkor történt meg, hanem már hosszabb ideje zajlott.

¹² Kevés az olyan álláspont, mint Grünwald Béla kortársai által is igen vitatott könyve, amely egyértelműen a rendiség ellen szól, és a központosító államhatalomnak fogta pártját – ráadásul nyilvánvalóan (ahogyan azt már akkor sem mulasztották el kiemelni) aktuálpolitikai szempontok befolyása alatt: Grünwald Béla: *A régi Magyarország, 1711–1825*. Budapest, 1888. Vö.: Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára*. Budapest, 1889.; Lackó Mihály: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Budapest, 1986.

láról, mind a *Magyar művelődéstörténet* harmadik kötetét szerkesztő és ahhoz kismonográfia terjedelmű bevezető tanulmányt író Wellmann Imréről az látszik, hogy ambivalens a viszonyuk a 18. századi magyar rendiséghez. Melléállnak ugyan, mert magyar, de ugyanakkor vele szemben foglalnak állást több tekintetben. Az idegen királyi hatalom, a felvilágosult abszolutizmus által képviselt haladás ugyanis már a nemzetihez hasonló súlyú érték az ő számukra. Mindkettőjükre igaz, hogy egy nemzeti abszolutizmussal tudnának azonosulni szívvel-lélekkel, de Mátyás királyt mégsem lehet beleírni minden század magyar történelmébe. Wellmann elítéli ugyan az anakronisztikus magyar rendiséget, de mivel ez képviseli a magyar nemzeti szempontokat a kor politikai küzdelmeiben, egyfajta szükséges rosszként mégis elfogadja azt.¹³ Szekfű inkább a központi hatalom mellett foglalna állást annak felvilágosult volta miatt, mégis büszkén konstatálja, hogy a 18. század elején csak a magyar rendiség volt képes kompromisszumra kényszeríteni az abszolutizmust. Értérendjében a haladás-pártiság nem olyan erős, hogy teljesen el tudná nyomni a nemzeti szempontokat.¹⁴ Ebben a tekintetben átbillenés következik be a 20. század második felének történetírásában, különösen a Molnár Erik-vitát követően. Ekkor már nem enyhítette a nemzeti elfogultság (a „nacionalizmus”) a haladás (a „társadalmi haladás”) szempontjából meghozott történeti verdiktet.¹⁵ Ez tapasztalható a szocializmus reprezentatív magyar történeti szintézisében, annak Ember Győző által írt 18. századi politikatörténeti fejezeteiben is. Szerinte önző kiváltságvédelem jellemzi a magyar rendiséget, a haladás az abszolutizmussal, különösen a felvilágosult abszolutizmussal van összekapcsolva.¹⁶ Kosáry Domokosnak a 18. század magyar művelődéstörténetéről írott nagyszabású monográfiája hasonlóan ítél: a rendiség erői általában retrográd tendenciát képviselnek, és nem kapnak felmentést nemzeti szempontból. Velük szemben Kosáry a késő barokkot elhagyó és a felvilágosodás felé induló nemese kis csapatával azonosul.¹⁷ Bő száz év alatt a kérdésben a magyar történetírás tehát teljes fordulatot írt le a történészek által vallott értékrend módosulásának következtében: a Habsburg-abszolutizmussal szembenálló 18. századi magyar rendiség a történeti munkák főhőseiből azok negatív figurájává vált.

Az itt vizsgált szerzők közül Poór az egyetlen, aki a magyar történetírói hagyományba illeszkedve – és a közelebbi érintettség okán érthető módon – egyértelmű értékszempontoktól vezérelve foglal állást. Általában a kora újkori, kifejezetten pedig a 18. századi magyar

¹³ Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In: uő. (szerk.): *Barokk és felvilágosodás*. Budapest, 1941. [= Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* IV. kötet]

¹⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet* VI. kötet: A tizenharmadik század. Budapest, é. n. A század végéről írva pedig Szekfű úgy értékeli a rendiség helyzetét, hogy a „rendi nacionalizmus” leszámolt a változtatás igényével, eltemetve a „felvilágosodott rendiség” korábbi kezdeményezéseit. (Miskolczy Ambrus: *Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság?* (avagy: „Mit üzent Kossuth Lajos?”) Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. szám 170–175. Ugyanezt a szöveget némileg kibővítvé megtalálhatjuk monográfiájában annak első feleként: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*. Budapest, 2007. 7–96.

¹⁵ Vermes Gábor hasonló megközelítést alkalmazva a történetírásnak „a haladó eredményekre és a progresszió aktuális szerepére” összpontosító „progresszív” iskolájáról, egy „jóindulatú ortodoxiáról” beszél a hatvanas évektől kezdődő időszak, különösen Kosáry Domokos történetírása kapcsán. (*Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. szám 214–215.)

¹⁶ Ember Győző: *Magyarország a Habsburg-birodalomban*. In: uő. – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790.*; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983².

¹⁷ Kosáry: *Művelődés* 342.

rendekkel kapcsolatban az ő esetében is a haladás, a társadalmi igazságosság az a központi érték, amely meghatározza értékítéleteit, miként Ember Győzőnél vagy Kosáry Domokosnál. A külföldön született munkák nagyobb távolságtartással szemlélik ezt a régi históriát, ítéleteik hűvösebbek, egyben pedig lehetőségük támad arra is, hogy helyet adjanak kisebb tényezőknak, hogy ezek rendezzék el az összképet történeti narratívájukban.¹⁸

Jean Bérenger és Kecskeméti Károly könyvének végkicsengése előbb a magyar rendiség által képviselt parlamentáris hagyományok dicsérete, majd annak a hanyatlásnak az ábrázolása, amely során a magyar politikai intézményrendszer és elit a 19. század második felében képtelenné vált arra, hogy megfeleljen az új kor támasztotta kihívásoknak, és ezért elveszítette dicséretre érdemes tulajdonságait. Poór János fő állítása az, hogy a magyar nemesség nem tett eleget még a rendi alkotmányban foglalt kötelességeinek sem, és az uralkodó megkísérelhette volna megadóztatását a *Corpus Juris* alapján is. Bahlcke arra törekszik, hogy markánsan új tézist állítson fel egy viszonylag kevésbé kutatott témában. Sok dolgot helyez új megvilágításba, amikor a magyar főpapság és a Habsburg uralkodók viszonyának 18. századi megromlását elemzi, de tézise talán nem eléggé megalapozott a kronológia tekintetében. Barcsay Ákos strukturális elemzésével a magyar rendiség fontos jellemzőit állapítja meg, ugyanakkor az időtényező elhanyagolásával (pontosabban szándékos kiküszöbölésével) sok mindent elveszít.¹⁹ Központi értéke a kompromisszum, a megegyezés: azt helyesli, ami ennek kimunkálását segíti. Evans főszereplői a Habsburgok oldalán szerepet vállaló felvilágosult magyar nemesek. Ők jelentik a Habsburgok uralkodók és a magyar rendiség közti legfontosabb kapcsolódási pontot. Mivel a kiváló walesi szerző tanulmányai két évszázadot ölelnek át (legalábbis a Habsburg–magyar viszony tekintetében), az olvasó világosan látja, mennyivel kompromisszumképebbek voltak a felek a 18. században, mint a 19.-ben. A megegyezés gondolata láthatóan pozitív értéktöltetet hordoz az ő szövegében is.

Az egyes munkákat egymás mellé állítva természetesen kiderül, hogy eltérő álláspontokat fejtenek ki bizonyos kérdésekben. Ami példának okáért a korona és az egyház barokk szövetségét illeti, Evansnál a hangsúly a két fél közti kapcsolaton lesz, nem pedig a konfliktuson (mivel azt más szinten nézi, mint Barcsay). Bahlcke is személyi szinten vizsgálódik, de nála az csak kiindulási pont, az e fölötti, első intézményes szintnek, azaz a testületnek, a csoportnak van számára a legnagyobb jelentősége, és narratívájában az említett viszonyt ismét csak konfliktusba fordulóként ábrázolja. Kecskeméti úgy ítéli meg, hogy Ferenc József 1849-ben az orosz beavatkozás kérésével lemondott Ausztria nagyhatalmi rangjáról: „Amit öt nemzedék Habsburgjai építettek nagy minisztereikkel, a Kaunitzokkal és Metternichekkel, azt kevesebb mint egy év alatt romba döntötte utódaik alkalmatlansága, akik a forradalmi válság idején álltak a helyükön.” (Bérenger – Kecskeméti 309.) Robert Evans ellenben könyvének egy terjedelmes fejezetét szentelte annak, hogy bemutassa: miképpen ment keresztül Ausztria látványos modernizáción az 1850-es években. Továbbá a diplomáciatörténet is úgy tartja általában, hogy Ausztria, majd a kettős monarchia a nagyhatalmak

¹⁸ Kecskeméti rámutat arra, hogy az 1840-es években a liberális ellenzék programja az a közteherviselés volt, amelyet Kollonics Lipót képviselt a 17. században, Mária Terézia, II. József és a rendszeres bizottsági munkálatok pedig a 18. században – de hiába. (Bérenger – Kecskeméti, 254.) Vagyis a reformkori rendiséget már könnyű feladat pozitív hősként beállítani a haladásközpontúság jegyében is.

¹⁹ Emellett azon is el lehet gondolkodni, hogyan alakult volna vizsgálata, ha tárgyalta volna a 18. század negyedik koronázását is, az 1792. évi koronázó országgyűlést, amelyet a megelőzőhöz képest egész más hangulat jellemezett: konfliktusok helyett kölcsönös engedmények, szinte harmónia.

sorába tartozott egészen 1918-ig, tehát úgy tűnik, hogy Kecskeméti Károly elvetette a súlykot fent idézett megállapításával. Evans 1764-ről tett megállapítása sem cseng igazán egybe Joachim Bahlcke szembefordulási tételével. Szerinte a diétán tapasztalható politikai harc sok tekintetben árnyékbokszolás volt csupán, hiszen a magyar katolikus hierarchia kulturális tekintetben szintén változott, összhangban az abszolutizmus reformjaival. (24–25.)

A vizsgált munkák közt kínálkozó párhuzamok jóval inkább szembetűnőek a nézeteltéréseknél. Példának okáért Kecskemétihez hasonlóan R. J. W. Evans is a nyelvi nacionalizmust látja a bajok kútfejének. Barcsay Ákos könyvének lényege az, hogy a trónra lépések vizsgálatával feltárható a 18. századi Habsburg–magyar viszony strukturális állandósága. Jean Bérenger és Kecskeméti Károly pedig a diéta hosszú távú vizsgálatakor fedezik fel ugyanezt: „A Habsburgok Magyarországnak történetét kísérő válságok mind ugyanazt a sémát követték. A bécsi udvar, nem törődve a »sarkalatos törvényekkel«, kikezdte a nemesi nemzet privilégiumait, amire ez a nemzet polgári engedetlenséggel, lázadással vagy néha fegyveres lázadással válaszolt. Akármeddig tartott az országgyűlések közötti szünet, tíz, tizenöt, sőt harminc évig is, mint 1662 és 1681, 1685 és 1708, 1765 és 1790, 1812 és 1825 vagy 1849 és 1861 között, a folyamatosság automatikusan és azonnal helyreállt, mihelyst az országgyűlést összehívták.” (425–426.)

A legfontosabb tanulság azonban a 18. századi magyar rendiség történetét tárgyaló vagy érintő legfontosabb monográfiák és Evans nagyjából szerves egésszé gyúrt egyszemélyes tanulmánykötete kapcsán az, hogy mely kutatási irányok bizonyultak a leginkább gyümölcsözőnek, mely tematikát érdemes a magyar történészeknek preferálniuk saját kutatásuk irányának kijelölésekor. Barcsay könyvének kiemelkedő mozzanata a főmértékek közvetítő funkciójának elemzése. Az egyik különbség Jean Bérenger és Kecskeméti Károly fejzeitei között az, hogy közös könyvük második részében sokkal több mindent megtudhatunk (például kis életrajzi lábjegyzetek formájában) a diéta és így a politikai élet főszereplőiről, mint az elsőben. De nemcsak Barcsay és Kecskeméti szövegének egyes vonásai, hanem még erősebben Bahlcke egész könyve és különösen Evans koncepciója mutat rá arra, hogy a 18–19. század magyar történetének vizsgálatában (és így a 18. századi rendiség vizsgálatában is) a nagy fejlődési ívek madártávlatból történő vizsgálata helyett az egyes emberek, konkrétan a politikai elit tagjainak pályafutására lenne érdemes a hangsúlyt helyezni, hogy a politika ne személytelen erők harcaként, hanem interperszonális viszonyrendszerként bontakozzék ki az olvasó szeme előtt.

Magam másfél évtizede foglalkozom a 18. századi magyar rendiség problémáival. A munka első lépcsőjeként elvégzett intézménytörténeti vizsgálat lezárását követően egy prozopográfiai vizsgálatot gondoltam elvégezni, amelyet végül harmadik stádiumként egy mikro-történelmi elemzés követhetne. Hallgatóimmal hat éve kezdtünk hozzá a 18. századi politikai elit kvantitatív társadalomtörténeti vizsgálatához, és az itt elemzett monográfiák jó irányválasztásnak sejtetik a politikai elit előbb személyekre lebontott, majd egyes kollektív jellemzőket is kiemelő megközelítését. Viszont mégsem jelölheti ki pusztán a kedvező forrásadottság a majdani mikrotörténelmi vizsgálat helyét. A 18. századi magyar rendiség problematikájával foglalkozó mikrotörténelmi vizsgálat nem állhat pusztán annyiból, hogy jól dokumentált konkrét események apropóján elmeséli az olvasónak azt, ami máshonnan tudható. A mikrotörténelmi tanulmánynak többnek kell lennie egy pusztán apropónál, alkalomnál a máshol kiérlelt állítások csokorba gyűjtésére. Ha van szigorú definíciója a mikrotörténelemnek, akkor annak az áll minden bizonnyal a középpontjában, hogy a történész nagy kérdésekre keresi a választ a mikroszkóppal vizsgált esetben. Nemcsak e vizsgálat *kapcsán* mondja el tehát azt, amit máshonnan már elve tud, hanem ténylegesen a mikrotörténelmi kutatásban próbálja fellelni a feleletet az általános kérdésre.

Ezért tehát távolról sem mindegy, hol vizsgálódik a mikrotörténész. Ott kell kijelölnie a vizsgálat helyszínét, ahol várható, hogy a mélyfúrás eredményt hoz, és a mikrotörténelmi megközelítés ténylegesen választ képes adni a nagy kérdésre. Ennek pedig előfeltétele a terep felmérése, az az átfogó tisztázó vizsgálat, amely a struktúrákra irányul. Ezek szerint a mikrotörténelemnek eleve rá kell épülnie egy feltehetően kvantitatív, de mindenképpen a struktúrákra irányuló vizsgálatra. Mondhatni, az ásatási helyszínt légi felderítéssel kell kijelölni. Ha pedig így van, ez azt is jelenti, hogy a mikrotörténelem önmagában nem jelent megoldást, úgy is fogalmazhatnánk, hogy önmagában nem életképes. Egy komplex vizsgálat részét, egyik fázisát, talán döntő, de akkor is csak végső szakaszát kell, hogy jelentse.

Konkrétan saját vizsgálódásaimra lefordítva mindez azt jelenti, hogy a 18. századi rendi dualizmusra vonatkozó strukturális vizsgálatoknak kell rámutatniuk a mikrotörténelmi vizsgálat *locus*ára. És valóban: a kulcsfontosságú döntéshozatali eljárások jól tükrözik a mindenkori erőviszonyokat a diéta rugalmas szokásjogi rendszerében. Ezek hosszú távú vizsgálata pedig világosan rámutat az 1728–1729. évi diéta sajátos helyzetére, fordulópont voltára. Ezen az országgyűlésen találjuk messze a legtöbb fejenkénti szavazást, ami világosan mutatja azt a helyzetet, amikor mintegy egyensúly állt be fő- és köznemesség között. A főnemesség (és a felsőtábla) *pars sanior et potior*, döntő súlyú politikai tényező mivolta már nem, a *bene possessionatus* köznemességé (a vármegyei követeké) még nem volt nyilvánvaló. A köznemesség dominanciájának kiépülése tehát ekkortájt vette kezdetét. Az adóügy került az országgyűlési viták középpontjába. A harmincas évek *concurusai* már az új periódusba estek. 1741-ben már forrásaink is utaltak a vármegyei követek megnövekedett politikai jelentőségére. Másrészt a vallási ellentét nemcsak hogy még uralta a diétát 1728–1729-ben, hanem egyenesen ekkor hágott tetőfokára. Ezen diéta átmeneti jellege ezért nyilvánvalónak látszik. Azt mondhatjuk, hogy az 1728–1729. évi országgyűlésen ment végbe az átbillenés: ez áll a középpontjában annak az átmeneti időszaknak, amely a konfesszionális rendiség kimúlását és az alkotmányos rendiség születését hozta meg. Vagyis a 18. századi diéták közül az 1728–1729. évit érdemes tüzetesebb vizsgálat tárgyává tenni, és ehhez a vizsgálatához kell megtalálni a forrásokat.

Magyarországon a kései rendiség kora Rákóczi szabadságharcának a rendek – de nem csak a rendek – számára egyértelműen sikeres lezárásával veszi kezdetét, ugyanis a rendi dualizmus elemeivel áthatott magyar politikai rendszer léte ettől fogva már nem magyarázható valamiféle megkésettiséggel, hanem egyértelműen anakronisztikus Európában.²⁰ 1741-ben rögzül azután mintegy véglegessé a magyar rendi fejlődés külön útja, és az ország mintegy a felvilágosult társadalmi reformok elmaradásáért „cserébe” javarészt megőrzi (rendi) alkotmányos politikai berendezkedését. Az hozta meg a kései rendiség első nagy változását, amikor a rendi alkotmányosság lépett a 18. század derekán a korábbi időszakból örökölt, a 17. századi magyar történelmet még alapjaiban meghatározó rendi konfesszionális helyére. A liberális reformellenzékeség megjelenése volt a 19. század közepén a kései rendiség második jelentős változása, már a rendi alkotmányosságon belül, hiszen ez emelte azután ki 1848-ban a reformeszmékkel társított alkotmányosságot a rendiségből, s alakította közvetlenül modern formára. A kései rendiség kulcsintézménye egyértelműen a diéta, ezért csak ez szolgálhat vizsgálatának adekvát kiindulópontjául. A helyi-regionális változási tendenciák és a gazdasági-társadalmi-kulturális folyamatok is lecsapódnak itt.

²⁰ Talán a „kései rendiség” terminus válthatná fel a „kései feudalizmus” már ritkábban használt, habár még nem teljesen elfeledett fogalmát, amelynek helyébe nemigen került általánosan elfogadott korszakmegjelölés az elmúlt két évtizedben.

Ami a konfesszionális rendiség elmúltát illeti: a felekezetiiség a 18. század folyamán szűnt meg döntő szempont lenni a magyar politikában. A legfontosabb előzmény kétségkívül a 17. század utolsó évtizedeinek Bérenger által leírt konstellációja volt, amikor a vaskvári béke ideiglenesen létrehozott egy katolikus-protestáns egységfrontot a Habsburg-politika ellen. A váltás döntő mozzanata pedig az ország területeinek nagy részét a töröktől visszafoglaló háború után kialakult válsághelyzet volt, amikor a Rákóczi-szabadságharcban testet öltő átmeneti érdekközösség nemcsak a *misera plebs contribuens*szel állt fenn, hanem felülírta a rendek körében is a felekezeti szempontokat. A 18. század első országgyűléseit ugyanakkor még a felekezeti kérdés dominanciája jellemezte az úgynevezett labanc diétától az 1728–1729. éviig. A diétán a felekezeti érdekvédelem szervezett kereteit is létrehozó protestáns rendek sokszor folyamodtak III. Károly támogatásáért a többségi katolikus rendek ellenében, és – ahogy arra Joachim Bahlcke is rámutatott – 1711 után a bécsi udvar engedékenyebb volt a protestánsokkal szemben, mint a magyar katolikusok hangadói. Ahogy viszont 1729 után ez a kérdés lekerült a napirendről, mivel az országgyűlés belenyugodott abba, hogy III. Károly megtiltotta számára a vallási kérdések tárgyalását, a felekezeti problematika rendezését a saját hatáskörébe vonva, a rendek bizonyos értelemben lehetőséget kaptak arra, hogy más tengely köré szervezzék meg a politikát. Ekkor meg is született a rendi alkotmányosság tendenciája.

Az 1728–1729. évi országgyűlés másik kardinális vitája, amelyet az adóalapról folytattak, már megelőlegezte a következő időszakot. *Ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat* – adták ki a jelszót a magyar nemesek. Persze nemcsak arról volt szó, hogy a rendek nem fogadták el, hogy az adó a jobbágy által használt, de nemesi tulajdonú telekhez kapcsolódjon: a következő diéták érdeklődésének homlokterébe általában véve a kiváltságvédelem problematikája került az adóemelés kérdése mellett. Miután a vallási kérdés tárgyalását kitiltották a diéta ülésterméből, a katolikusok meg protestánsok egyre többször képeztek egységfrontot az udvar törekvéseivel szemben. Az alsótábla a vármegyei követek vezérletével mindinkább a felsőtábla fölé kerekedett, és a rendi dualizmus modellje ismét viszonylag jól leírta a kialakult politikai helyzetet: ugyanúgy, mint másfél-két évszázaddal korábban, csak éppen már nem a rendi konfesszionalizmus szellemében, hanem a rendi alkotmányosság jegyében. Amikor a kései rendiség magyar modellje 1741-ben végleges megerősítést nyer, akkor ezzel a lehetőséggel már a rendi alkotmányosság tendenciája élt és nem a rendi konfesszionalizmusé.

A század végén a vallási kérdés ismét politikai viták tárgyává vált, s bár az ellentétek nemigen látszottak csillapulni, az egész kérdéskör mintegy leértékelődött a „közjogi” problematikával szemben, ahogy ezt az 1790–1791. évi diétával kapcsolatban láthattuk. Természetesen a bő hat évtized szekularizációs tendenciái is erősen éreztették hatásukat. A „magyar nemzeti ébredés korára” tehát beállt az a Robert Evans által megfigyelt helyzet, amelyben a felekezeti szempontok már csupán másodlagosak voltak. 1848–1849-ra a magyar elit már elszokhatott attól, hogy a politikát alapjaiban strukturáló tényezőként vegye számításba a felekezetiiséget. (És meglepetésként érthette a délvidéki szerb és az erdélyi román ellenállás hevessege.)

Ahogyán téves a rendiséget alapvetően középkorinak tartani, amikor jellemzően kora újkori jelenség, ahogy azt Varga Benedek hangsúlyozta egy alkalommal, miként a boszorkányüldözés is, úgy félrevezető a sokat kárhoztatott „séreelmi” politikát is ósrégi dolognak beállítani. A tipikusan 17. századi jelenséget, a konfesszionális rendiséget felváltó alkotmányos rendiség csak a 18. században született. Nem évszázados az a „közjogi” problematika sem, amelyet a középpontba állított, s amely egészen az első világháborúig uralta a magyar politikai színteret a dualizmus sajátosságai miatt. A rendiség rugalmas szokásjogi

rendszere képes volt a régi intézményi formákat több évszázadon keresztül alkalmassá tenni a mindig aktuális tartalom befogadására. Ezek állandósága elfedi a felületes szemlélő elől a váltást a konfesszionális rendiségről az alkotmányos rendiségre vagy a sérelmek tartalmának megváltozását a 18. század elejéről a század derekára, a 18. század derekáról a 19. század harmincas éveire.²¹

A most elmondottakat lényegében úgy is átfogalmazhatjuk, hogy azt a historiográfiai cezúrát, amelyet az elmúlt évtizedekben a felvilágosult abszolútizmusoz és konkrétan az 1765. évhez volt szokás leginkább kötni, talán vissza lehetne tolni Mária Terézia uralkodásának elejére, ahol azt régebbi historikusok oly sokan látták, sőt esetleg egy évtizeddel még korábbra is (ha ezt majd kellőképpen meg lehet indokolni a korábban emlegetett mikro-történelmi mélyfúrással). Úgy tűnik, mintha a gazdaság konjunkturális viszonyai is konvergálnának egy ilyen értelmezéssel: 1740 tájban egy felívelő ciklus vette mintegy a hátára a *bene possessionatus* nemességet, s ennek felemelkedésén keresztül végső soron a fokozatosan kibontakozó rendi alkotmányossági tendenciákat is. A Helytartótanács felállítása és a bírósági reform után első nagyobb lépéseivel megindult a professzionalizáció folyamata a húszas évek közepétől. A hivatalok megszorodása felerősítette az oktatás iránti igényt, ami a 18. század második felében vált érezhetővé. Mindenképpen meg kellene tovább vizsgálni azt, milyen összefüggések mutathatók ki a rendiség átalakulása és a kulturális változások közt. Kézenfekvő lenne a Kosáry által a rokokóhoz kötött módosulásokkal keresni a kapcsolódási lehetőségeket.²² Ugyanakkor nagy kérdés, talán a legnagyobb, hogy milyen viszonyba állítható az alkotmányos rendiség tendenciájának kibontakozása és a felvilágosodás magyarországi terjedése.²³

Miképp nem lehet egyszerűen a múlt megnyilvánulásának tartani az alkotmányos rendiséget, úgy azt a felvilágosult rendiség századvégi irányzatával szemben definiálni sem lenne érdemes: úgy tűnik, hogy a 18. század végi rendiség a viták ellenére egységesebb volt az alapkérdésekben, mint a reformkori. És a nemzeti törekvések sem alternatívái, inkább kísérői lesznek majd a felvilágosult reformtörekvéseknek. Miskolczy Ambrus idézi Marczali Henriket, aki így írt 1790–1791-ről: „Egyáltalában nem a zsiros-szájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfőlebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei voltak, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani. A magyarosodás akkor is, mint most, a magasabb kultúra és erkölcs kérdése. Műveltség nélkül nem lehetett érte lelkesedni sem.”²⁴

²¹ Vermes Gábor például nem lát változást 1765-ig: „Az 1790–1791-es országgyűlést megelőző diéták reakciós és obstrukciós voltához nem fér kétség” – írja. (Vermes: *Tradicionálizmus*, 225.)

²² Kosáry persze az ekkor önállósá váló „késő barokk” nemesi irányzatot egyértelműen retrográdnak írja le, s Evans is a barokk ilyen továbbéléséről ír. (Evans, 69.)

²³ A kérdést csupán felvetném, remélve, hogy megválaszolására a filozófiatörténet és politikaelmélet, a politikai kultúra és az irodalomtörténet kutatói kísérletet tesznek. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a rendi alkotmányossággal a felvilágosodás eszméi közül sok minden összeegyeztethető az e helyt mintegy magától adódó Montesquieu-től Rousseau-ig. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a liberalizmus, s nem a felvilágosodás fordította érdemben a demokratizmus irányába a magyar rendi alkotmányosságot. De ahelyett, hogy e két hatás szétválasztására törekednénk, talán szerves kapcsolatuk elemzése lehet a gyümölcsözőbb megközelítés, ahogyan erre Miskolczy Ambrus alább idézett munkái mutatnak példát.

²⁴ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. Budapest, 1907. I. 371–972. Idézi: Miskolczy: *Egy történetészvita*, 175.

A rendi alkotmányosság irányzata már világosan kivehető az 1764–1765. évi diéta idején. A rendek is osztoznak a felségjogokban a Kollár könyvére válaszul született *Vexatio dat intellectum* szerint. A szerző példaképe a lengyel nemesi köztársaság, a király és rendek közti kiegyensúlyozott hatalmi viszony. (Bahlcke 327–332.) A rendi alkotmányosság törekvései 1790-re – ahogyan Barcsay Ákosnál láttuk – már teljes fegyverzetben állnak előttünk, és eddigre már azok az intézményi formák is létrejöttek a diétán, amelyek kifejezték, megjelenítették a rendiség átstrukturálódását: az alsótábla túlsúlya, a kerületi ülés intézménye, a határozathozatali rend változásai. Az ócsai Balogh-féle programtól vagy az 1790-ben megfogalmazott hitlevéltervezetektől az út már egyenesnek látszik a reformkorig és 1848-ig. A liberális reformmozgalom újdonsága a társadalmi reform felkarolása, amelyet a 18. század végén valóban csak a felvilágosodott rendiség kicsiny (de nem súlytalan) csoportja képviselt. Az alkotmányosságra való rendi törekvés azonban már a 18. században megszűletett.

Ha innen nézzük a dolgokat, akkor a korábban a francia forradalom, a magyar jakobinus összeesküvés, a napóleoni háborúk és a szent szövetségi rendszer hatásairól korábban elmondottak ellenére szükségszerűen adódik a kontinuitásról Concha Győző tézisének kifejtése óta folytatott vitában elfoglalt pozíció is. Ahogy Mályusz Elemér, Benda Kálmán vagy H. Balázs Éva is véli, a rendi alkotmányosság koncepciójából is az következik logikailag, hogy az 1790-es évek és a reformkor törekvései közt a hasonlóságok domináltak és nem a különbségek, és a századforduló nem hozott végleges törést, a hosszú távú trend változatlan maradt, noha kétségtől elárthatunk hiátust vagy megtorpanást. De később nem új kezdetre volt szükség, hanem a 18. századi folyamatok folytatódtak.²⁵ Ugyanez a folytonosság látszik egyébiránt Kecskeméti Károly itt tárgyalt szövegéből vagy R. J. W. Evans kötetéből is. Az alkotmányos rendiség koncepciójának fényében jobban érthetővé válik a reformkor és 1848: a rendi dualizmus talajából kisarjadt 18. századi rendi alkotmányossági tendencia kiteljesedése és magasabb szintre fejlődése új tartalommal gazdagodva.

A 18. századi rendiség problematikája illetően formán, vagyis a napjainkban megélénkülő kontinuitás-vita révén tesz szert némi aktualitásra, jelentőségre. Csáky Móríc könyve és Kecskeméti Károly korábban említett, 1989-ben megjelent disszertációja – a régi vitát fellelevenítve – ismét az 1790-es évek és a reformkor közti folytonosság mellett tették le a garast az uralkodónak látszó ellenkező állásponttal szemben.²⁶ Az utóbbi évtizedek történeti ítéletei vagy árnyaltságra törekсенek, vagy még inkább megkerülik a nyílt állásfoglalást.²⁷ Az *Aetas* 2005. évi 1–2. számában Vermes Gábor tanulmánya oda konkludál, hogy bár a felvilágosodás teljesítménye nem volt csekély, az volt viszont az a hatás, amelyet a magyar társadalomra gyakorolt, és a „kulturális erjedés semmivé lett”.²⁸ Ugyanitt a vele szemben a kontinuitás kérdését teljes historiográfiai háttérrel feltáró Miskolczy Ambrus határozot-

²⁵ Itt csak jelezni szeretném, hogy ha számomra az tűnik a rendiséget illetően a 18. század legizgalmasabb problémájának, hogy az alkotmányos rendiség milyen kapcsolatban állt a felvilágosodással, akkor a 19. század legérdekesebb kérdése ebben a vonatkozásban talán az, milyen tényezők lendítették ki a 18–19. század fordulójának kátyújából a magyar rendiség szekerét az 1820-as évek végén, az 1830-as évek elején. (Miskolczy Ambrus a modern nyilvánosság kezdetét teszi 1830 tájékára, ehhez kapcsolva az áttörést: uő.: *A felvilágosodás*, 93.)

²⁶ Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. és Kecskeméti: *La Hongrie*. (Magyar kiadása: Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest, 2008.)

²⁷ Miskolczy: *Egy történetiszvita*, 201–204.

²⁸ Vermes: *Tradicionálizmus*, 229. Ő a 18. század „haladó örökségét” mindössze az irodalom kritikai szellemében látja, mert a „haladó trendek” általában beolvadtak „az ország zord környezeti valóságába és a kortársak tradicionális szellemi beállítottságába.” (Uo. 230.)

tan állást foglal a felvilágosodás és a liberalizmus folytonossága mellett.²⁹ „Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és a liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatossága alapján” – írja.³⁰ Gondolatmenete Kossuthra fut ki, aki egyfelől maga állította,³¹ másfelől személyében szimbolizálja ezt a folytonosságot. Kossuth Lajos figurája Miskolczy másik alapos historiográfiai elemzésének középpontjában áll. A róla szóló történeti narratívák kontextualizálása és analizálása után kijelenti, hogy „a reformkor nem az 1830-as években kezdődött, hanem 1790-ben, kemény jozefinista és felvilágosult reformtörekvések nyomán.” Kossuth Lajos lényegében értelmiségi, akihez tanára, Greguss Mihály közvetítette a felvilágosodás szellemét, és aki személy szerint 1830 után tette meg a felvilágosodástól a liberalizmusig vivő lépést. „A radikális változás akkor következik be, amikor a felvilágosodás, a liberalizmus és a magyar jogfejlődés lehetőségei ötvöződnek, más szóval az érdekegyesítés jegyében elindulnak a jobbágyfelszabadítás, a modern állam és nemzet kialakításában.”³²

A kontinuitási tézis hangzatosabb változásokat legtöbbször 1790-től észlelik. Csáky innen számítja a reformkort, és Miskolczy is úgy látja, hogy a magyar társadalom 1790-ben „jött mozgásba”.³³ Mindazonáltal Miskolczy „hosszas előzmények”-ről ír, Vermes Gábor szerint pedig a fontos változások 1765-től zajlottak.³⁴ A magam részéről jó fél évszázaddal korábbi fejleményeket szeretnék a kutatás homlokterébe állítani a rendi konfesszionalizmusról a rendi alkotmányosságra történő váltás tézisével.³⁵

Ebbe az összefüggérendszerbe belehelyezve az imént tárgyalt szerzők néhány állítását, úgy látszik, hogy akár az 1720-as évekre, akár 1731-re, akár 1750-re vagy 1764-re tesszük a cezúrát, amelynek során az alkotmányos rendiség fokozatosan a rendi konfesszionalizmus helyébe lépett, a klérus Bahlcke által észlelt pálfordulása, ellenzékivé válása³⁶ egyfelől illeszkedik a magyar rendiség átalakulásának folyamatába, másfelől pedig híján van a döntő jelentőségnek. Hiszen a kormányzat oszlopos támogatójából az ellenzék (ilyenként is megbízhatatlan) másodhegedűse lett: közben ugyanis a rendiség vezetése a *bene possessio-nati* kezébe került. Másrészt úgy tűnik, hogy a főrendek (s így a főpapok) ellenzékibbé válása nem meghozta, inkább csak követte a rendi ellenzékiség fellendülését. A döntő inkább a

²⁹ „A rendi nacionalizmus korszakjelző fogalomként éppen a lényegét fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívós továbbélését” – írja. (Miskolczy: *Egy történelemszöveg*, 181. és uő.: *A Kossuth-ábrázolás technikái*. Korall 21–22. szám, 2005. november, 154. Ugyanezt a szöveget megtalálhatjuk monográfiájában annak második részeként: *A felvilágosodás*, 99–129.) A „rendi nacionalizmus” terminust a diskurzusba bevezető Szekfűnél felvilágosodásellenessége volt a döntő, jóllehet a folytonosság melletti kiállás érvanyaga is tulajdonképpen benne van *Magyar történelemben*. (Uő.: *Egy történelemszöveg*, 183.)

³⁰ Uo. 210. „A liberálisok a felvilágosodás programját folytatták, de másként. Új nemzedéket alkottak, de a felvilágosodáson nőttek fel” – írja máshol. (Uő.: *A felvilágosodás* 94.)

³¹ Miskolczy: *Egy történelemszöveg*, 209.

³² Uő.: *A Kossuth-ábrázolás*, 148., 155. Hogy pedig a kör teljes legyen, Miskolczy Ambrus kimutatja, hogy Széchenyi támadására válaszul Kossuth volt a kontinuitási tézis első képviselője. (Uő.: *A felvilágosodás*, 83.)

³³ Uő.: *Egy történelemszöveg*, 160., 197.

³⁴ Uő.: *A felvilágosodás*, 92. és Vermes: *Tradicionálizmus*, 225.

³⁵ Végül is azt láttuk, hogy a Joachim Bahlcke által a magyar püspökök és a Habsburg-kormányzat közti kapcsolatok terén érzékelt cezúra is visszafordítható lenne az ő adatai alapján 1750-ről jó két évtizeddel is.

³⁶ Paradox megfogalmazás, hiszen pusztán arról lenne szó, hogy a magyar püspökök nagy többsége nem követte a bécsi változásokat, nem állt a reformkatolicizmus és a birodalmi államrezon mellé.

társadalmi átalakulás lehetett, amelynek során a *bene possessionatus* nemesség fokozatosan vezető pozícióba került, a konfesszionális rendiség helyén pedig alkotmányos rendiség épült ki. A főrendek inkább csak követték a változásokat, mintsem formálták volna azokat. A türelmi rendeletre adott reakciók, amikor a katolikus püspökök és a protestánsok vállvetve tiltakoztak II. József intézkedése ellen, világossá teszik, hogy ez már nem III. Károly kora: közben háttérbe szorult a felekezeti problématikája, és előtérbe került az alkotmányosság, végbement a rendiség átrendeződése a rendi konfesszionalizmustól a rendi alkotmányosság irányába.

A 18. századi országgyűlések vizsgálatából kiviláglik, hogy ekkor az ítélőmesterek politikailag sokkal függetlenebbek voltak a kormányzattól, mint a reformkoriak, akár ellenzéki szerepben is felléphettek. Nemcsak a felső- és az alsótábla szembenállása volt kisebb, hanem a kormány-ellenzék szembenállás is: a politika sokkal kevésbé volt konfrontatív, és sokkal inkább konszenzusos jellegű. Különösen Barcsaynál láthattuk jól, de Evans tanulmányaiból is érezhető, hogy a kompromisszumkeresésnek fokozatosan romlottak az esélyei az idő előre haladtával – egészen 1849-ig lehetne követni ezt a gondolati vonulatot. Míg korábban a különböző jellegű ellentétek (felekezeti, politikai) nem estek egybe, most tömbök kezdtek kialakulni. A rendi konfesszionalizmus korához képest a rendi alkotmányosság időszaka a politika polarizációjával fizetetti meg a politikai participáció tekintetében kétségkívül érvényesülő fokozatos kiszélesedést, „demokratizálódást”.³⁷ A kismemesi tömegeknek a politikába történő reformkori bevonása illusztrálja a legjobban mindezt,³⁸ de Kecskeméti kimutatta a *bene possessionatus* politikai elit kitágulását is.³⁹ Amikor Robert Evans arról beszél, hogy az 1790-es esztendőktől az izoláció és a feszültségek évtizedei következtek Ausztria és Magyarország kapcsolataiban (Evans 248.), akkor talán ebben az összképben benne rejlenek mind a századforduló időleges megmerevedésének, mind azután a politikai életnek a rendi alkotmányosság jegyében történő polarizációjának és az ellentétek kiéleződésének diagnózisai is.

Átfordítva mindezt a rendi alkotmányosság jellemzésébe, megállapíthatjuk tehát, hogy az nemcsak alkotmányos, sőt bizonyos mértékig demokratikus tendenciákat képviselt, hanem az ellentétek kiéleződéséhez is vezetett. Akik számára tehát a békeség és a megegyezés a központi érték, azok úgy fognak egyre rosszabb osztályzatot adni a magyar rendiségnek, ahogyan a rendi alkotmányosság tendenciája fokozatosan kibontakozik. Végül a reformkori liberális és már jóval szélesebb tömegbázisú magyar rendiség sokkal konfrontatívabb lesz, mint a 18. század oligarchikus rendisége, és főleg mint a 18. század eleji főnemesi vezetésű rendiség a rendi konfesszionalizmus alkonyán. Ha ugyanakkor arra gondolunk, hogy az alkotmányos rendiségből született azután – különösen 1848–1849 mítosza köré szerveződve – a magyar nemzettudat, akkor világosan látszik a folyamatok tétje, a lehetséges nyereség és a veszteség súlya. A történelem értékválasztásait a mindenkor jelen formálja, de azt a tapasztalati tér és a várakozási horizont alakítja.

Az időtényező kiküszöbölése Barcsay Ákos vizsgálatának azért neuralgikus pontja, mert emiatt a szerző nem lehet tekintettel a magyar rendiség 18. századi átalakulására. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a kompromisszumokat nehezebb volt megkötni az 1790–1791. évi koronázó diétán, mint az (1708)–1712–1715. évben, hanem arról is, hogy a felek megváltoz-

³⁷ Ez a tanulság persze saját korunkat aligha lepheti meg.

³⁸ Ehhez lásd: Soós István: *A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között*. Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 106–108.

³⁹ A diétai követek magasabb fokú rotációjának fent említett bizonyításával. (Bérenger – Kecskeméti, 218–221.)

tak időközben, éspedig nemcsak a király (III. Károly helyett egy felvilágosult uralkodóval van dolgunk), hanem a rendiség is.

A magyar rendiség fejlődésének eddig alapvetően belsőnek tételezett ritmusát érdemes hozzákötni a külső körülményekhez is: mind a birodalom átstrukturálódásának, mind külső körülményeinek alakulásához. A 17. század vége és az 1710-es évek is katonai sikereket, terjeszkedést hoznak a Habsburgok számára. Ebben az időben előbb a magyar rendiség visszaszorulását, majd élethalálharcát látjuk. Jóllehet a sikerként értékelhető szatmári kompromisszum (a magyar történelemben kevés ilyen „megnyert béke” követett elvesztett háborút) létrehozta a kései rendiség korát, utána folytatódott a rendek gyengülésének folyamata. E két fejlődésmenet egy érem két oldala a rendi dualizmus modelljéhez híven, amelyet azonban sokáig jelentős mértékben eltorzított a felekezeti tényező eminens volta a konfesszionális rendiség időszakában. Ahogy pedig a birodalom vereségei következtek a harmincas évek második felében, a magyar rendiség azonnal reagált is a *concursus*okon, és ahogyan az 1740-es évek a birodalom nehéz helyzetét hozták el, Magyarország és a magyar rendiség felértékelődését, úgy a magyar rendek étvágya is nyomban megnőtt: beleszólást követeltek a birodalom ügyeibe. Mondhatjuk, hogy láthatóvá váltak az alkotmányos rendiség törekvései. Ezek pedig a birodalom következő válsága alkalmával, fél század múltán artikulálódtak teljesen kifejlett formájukban. Igaz, hogy e tekintetben 1741-ben a magyar rendek nem értek el eredményeket, de Magyarország kimaradt a Haugwitz-féle reformokból, megőrizte kormányzatának önállóságát és a kiváltságosok mentességét az állami adó alól, s ezáltal fejlődése egyértelműen elkanyarodott a többi tartományétól. Jóllehet a magyar rendiségnek az alkotmányosság kiterjesztésére vonatkozó egyre erősebb törekvése lényegében szinte mindvégig kudarcos maradt, saját pozícióit mindvégig sikerül megvédenie.

Gadamer rámutat arra, hogy a kijelentésekben benne rejlenek a kimondatlan előfeltevések is. A kijelentések tulajdonképpen válaszok, és ezért mindig együtt vizsgálándók a kérdéssel.⁴⁰ Tehát az is mindig válasz, amit a történész állít, ezért a teljes kérdés-válasz komplexumot fel kell tárnunk ahhoz, hogy megfelelően értékelhessük kijelentését. A történésznek ezért ajánlatos már saját magának is önreflexióra törekedni, rákérdeznie arra, miért is kutat, milyen kérdésre keresi a választ, majd explicitté tenni kérdését, megtalálni azt, ami kutatását irányította.⁴¹ Záró gondolatmenetemet azzal indítottam, hogy a magyar történetírás többféle értékpreferencia hatása alatt fogalmazta meg a 18. századi rendiséggel kapcsolatos véleményét az elmúlt közel másfélszáz esztendőben. De vajon milyen értékek hangsúlyozása állhat a rendi alkotmányosság általam javasolt koncepciója mögött?

Kecskeméti Károly tulajdonképpen Magyarország demokratikus hagyományainak fontosságát hangsúlyozza a Bach-rendszer kilátástalansága kapcsán: „Egy olyan országban, ahol a képviselők, a vármegyei tiszttartó tagjai, a helyi tanácsosok, a polgármesterek, a bírók és még a falusi esküdtek is választásnak köszönheték tekintélyüket és hatalmukat, a bürokratikus rendszer iránti ellenérzés ösztönös és általános volt.” (Bérenger–Kecskeméti 316.) Miskolczy Ambrus szintén a magyar demokratikus kultúra gyökereit keresi a felvilágosodásban, az 1790-es években, amikor „a demokratikus kultúra intézményes megalapozásával próbálkoztak”, és előbb a „titkostársasági demokratikus kultúra”, majd a felvilágosodás szellemét tovább éltető „magántársasági demokratikus kultúra” fontosságára mutat rá, ahol az áttörés a nyelv művelés terén következett be, majd a közeleti nyilvánosság létre-

⁴⁰ Hans-Georg Gadamer idézi: Daniel, Ute: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main, 2004. 118.

⁴¹ Ez egyébiránt az utóbbi években valóban egyre több történeti munka jellemző vonása.

jött jelentette a döntő fordulatot.⁴² Tocqueville és Hajnal István nyomán mondja ki, hogy a rendiség sajátosságai határozzák meg a demokratikus kultúra jellemvonásait, és – Kecskemétivel összhangban – rámutat a magyar parlamentáris hagyományok kulcsszerepére.⁴³

A magam részéről hozzájuk csatlakozva és hasonló értékválasztástól vezettetve közelítenék a 18. századhoz. Minden bizonnyal az esetben a késői Kádár-rendszer időszakára eső szocializáció hatása csapódik le abban, hogy nagy szerepet tulajdonítok egy történeti kutatást végezve is az alkotmányos princípium érvényesülésének, a demokrácia kezdeményeinek. Mindez azonban a politika mint diskurzus egyik általános elfogadottságnak örvendő központi értékévé is vált térségünkben az európai volt szocialista országok értékhierarchiájának rendszerváltozás-kori átrendeződése során. Mivel egy hasonló változás a német történetírásban is átrajzolta a kora újkori rendiségről rajzolt képet néhány évtizeddel ezelőtt, nem indokolatlan feltételezni azt, hogy hasonló változásokat hozhat a magyar történetírásban is. Most tehát lehetőség nyílik arra, hogy a politikai demokrácia értékrendjéből kiindulva ismét módosítsunk a 18. századi magyar rendiség megítélésén. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a korban egészen egyedülállóan széles politikai participációt valósított meg, akkor a 21. századi Magyarország politikai értékrendje alapján képtelenség tőle megtagadni az elismerést – fenntartva persze a továbbra is érvényes negatív megítélést a haladás és a modernizáció szempontjából.⁴⁴ Az alkotmányosság, a demokratikus politizálás értékei miatt igencsak helyeslendő törekvésekkel találkozunk az 1790. évi nemesi-rendi előretörés, a rendi hitlevéltervezetek kapcsán. Ha viszont a társadalmi haladás alapján ítélnünk, aggódunk kell a „retrográd” erők veszélyes támadása miatt.

Az alkotmányos rendiség koncepciója ismét a közjogi jellegű kérdéseket állítja a középpontba a 19. századi történeti narratívákhoz hasonlóan, ezekre próbálja ráirányítani a történeti kutatás figyelmét, és nem az esetleges reformok társadalmi aspektusára. De mivel amúgy is sokan vannak azok, akik azt vizsgálják, sőt általában abból kiindulva szokás ítéletet hozni, ezért létjogosultsága lehet annak is, ha az alkotmányosságra koncentrálunk néhány szándékoltan parciális és lekerékkített éltől dolgozatban, s ezen keresztül próbáljuk megítélni a kort, annak jelenségeit.⁴⁵ A társadalmival nemcsak a nemzetet lehet szembeállí-

⁴² Miskolczy Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849.* Budapest, 2006. 11., 42., 45., 48., 51–64.

⁴³ Uo., 65–67. Miskolczy Ambrus megjegyzi Kovachich Márton Györgynek a Gustermannal folytatott vitájában elfoglalt álláspontja kapcsán, „hogy a rendi alkotmányosságra milyen gyorsan ráépülhetnek olyan törekvések, amelyek nemcsak modernizálják a rendiséget, hanem át is alakítják. Az 1830-as évek elején ez történt.” (Uő.: *Egy történetészvita*, 199.)

⁴⁴ Lényeges kérdés persze, hogy mennyiben tekinthető értékesnek a politizálás demokratikusabb formája annak demokratikusabb tartalma nélkül. Az állásfoglalás ebben az akár saját jelenünket illetően is felvethető kérdésben beállítottság, habitus, akár filozófiai nézetek függvénye. Számomra a Nyugat politikatörténetének mégoly felületes végiggondolása is azt sugallja, hogy van létjogosultsága annak az álláspontnak, amely önértéket tulajdonít bizonyos pusztá formáknak is, például a politizálás alkotmányos jellegének. (Ez úton köszönöm Simon Zoltán Boldizsár megjegyzését, aki rámutatott erre a problémára.)

⁴⁵ Valahogy úgy szeretnék érvelni, ahogyan Dolmányos István is tette annak idején: a marxista történetírás, helyrehozva a polgári historiográfia hibáját, amely „még a történelemből is ki akarta semmizni a néptömegeket”, feldolgozta a munkásmozgalom és az agrárproletariátus küzdelmeit, tudományos igénygel elemmezte az ipar és a mezőgazdaság történetét. „Nyilvánvaló, hogy a nagy társadalmi összecsapások, a néptömegek mindennapi élete és küzdelme továbbra is a marxista történettudomány figyelmének és kutató munkájának középpontjában marad, mert objektíve ezek a problémák képezik a történelmi események tengelyét.” Ő azonban – hogy ne essünk át a ló túlsó oldalára – a polgári pártok történetével fog foglalkozni, mondja végül, és ezt is teszi, tisztán a ha-

tani („Emberbarát vagy hazafi?”⁴⁶), hanem a demokratikust, legalábbis az alkotmányost is.⁴⁷ Ezáltal a régebbi szempontok természetesen nem válnak érvénytelenné, de ezeket nekem már felesleges hangsúlyoznom. A történelmet diskurzusnak érzem, amelyhez inkább egy markáns álláspont megfogalmazásával érdemes hozzájárulni, mint egy patikamérlegen kiegyensúlyozott, véglegesnek szánt összkép megrajzolásával. Emögött ugyanis a finalitás ideálja áll, egy olyan illúzió, amelyet én – szemben más illúziókkal – inkább nem kergetnék.

gyományos politikatörténet szemléletével és módszereivel. (Dolmányos István: *A magyar politikai ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, 1963. 5–8.)

⁴⁶ Vö. Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978.

⁴⁷ „A rendi jogvédelem is túlmutatott önmagán” – írja Miskolczy Ambus, idézve Anton Springert, aki 1863-ban megjelent könyvében az 1811–1812. évi diétáról azt írja, hogy „nem az elavult alkotmány vagy az új értelmes alkotmány”, hanem – a törvények uralma vagy pedig a kabineturalom” közt választhatott. A „rendi jogvédelem” révén tehát, következtet Miskolczy, „megvédték azt az intézményrendszert, amellyel azután a politikai liberalizmus oly messzemenően élhetett.” (Springer, Anton: *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809*. Leipzig, 1863. I. 198., idézi Miskolczy: *A felvilágosodás*, 92.)

MISLOVICS ERZSÉBET

Vázlatok a középkori és 18. századi magyarországi zsidóság történetéből

Szőlőbirtoklás és borkereskedelem

E tanulmány célja az, hogy a középkorban és a 18. században Magyarországon élő zsidóság esetében a szőlőterületek birtoklása, valamint a borkereskedelemben betöltött szerepük vizsgálata révén ezen faktorok gazdasági jelentőségén túl rávilágítson az egyes társadalmi csoportokkal való kapcsolatrendszerre, illetve számot adjon a zsidó közösségek és egyes személyek helyzetéről, az individuum lehetőségeiről.

A középkorban a Magyarországon élő zsidóság az uralkodó hatalma alá tartozott mint *servis camarae*. Kizárólag ő ítélezhetett felettük, neki fizettek adót, és ő határozta meg letelepedési helyüket. Mindennek háttérében a korporatív szervezetek léte és az uralkodó gazdasági érdeke rejtőzött. A középkori zsidó lakosok főként szabad királyi városokban telepedtek le.¹ Lakóhelyeik az ország nyugati, északnyugati, valamint középső régiójában lévő települések voltak. A középkor lezárulta egyben a magyarországi zsidóság történelme egy szakaszának a végét is jelentette, hiszen addigi lakóhelyeik polgárai elnyerték az uralkodótól a „*de non tolerandis Judaeorum*” jogát, ami a zsidóság városokból való kiűzését jelentette.²

Az újkorban a 17. század utolsó évtizedeitől kezdődően a zsidóság megtelepedése Magyarországon több irányból, több hullámban történt.³ A betelepülők új társadalmi, jogi és gazdasági keretek közé érkeztek. Egyfelől tovább élt a feudális joggyakorlat korlátozó ren-

¹ Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időkől a mohácsi vészig*. Budapest, 1884.; Kubinyi András: *A magyar zsidóság története a középkorban*. Soproni Szemle, 49. évf. (1995) 2–27.

² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, Monumenta Hungariae Judaica. Budapest, 1903–1980. I. 172., 175.; V/2. 10., 11.; Büchler Sándor: *A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig*. Egyenlőség, 36. évf. (1917) 50–51. szám; 37. évf. (1918) 1–4., 6. 9–10., 12–13., 15., 18., 21., 25., 28., 31., 34. szám; 38. évf. (1919) 12–13. szám; Guttman Henrik: *A magyarországi zsidók III. Károly korában*. Magyar Zsidó Szemle, 56. évf. (1939) 58–87.

³ Marton, Ernő: *The Family Tree of Hungarian Jewry*. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian Jewish Studies*. New York, 1966. 1–61.; Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: *Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár. VII. Budapest, 1963. 5–48. (A cikk csupán az 1735-ös összeírás adatait dolgozza fel.) Haraszti György: *A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században*. In: Haraszti György: *Két világ határán*. Budapest, é.n. 129–148.; Silber, Michael K.: *The Jews in the Hapsburg Empire Late Eighteenth Century*. In: Friesel, Eviatar (ed.): *Atlas of Modern Jewish History*. New York–Oxford, 1990. 34.; Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. Századok, 126. évf. (1992) 59–79.; Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmuskori Magyarországon*. Budapest, 2005. 11–31.

deleteinek hatálya a gazdasági tevékenység területén, ahogy a szabad királyi városokból való kitiltás is.⁴ Másfelől azonban a függőségi rendszerben változások következtek be. A korábbiakban az uralkodó dönthetett sorsukról, aki az újkorban is fenntartotta magának a jogot, hogy a zsidóságnak az országban való megtelepedéséről döntsön, illetve adófizetésre – türelmi adó (1698-ben vezették be, majd 1749-ben Mária Terézia uralkodása alatt vált állandó adóvá) – kötelezze őket.⁵ A gyakorlatban azonban a zsidóság letelepítését és megtelepedését a földesurak támogatták – főként saját birtokaikon. A 18. század folyamán ők váltak a zsidóság védelmezőivé, és magukat feljogosítva érezték a megadóztatásukra. Mindez a zsidóság lakóhelyének változását is eredményezte, hiszen egykori lakóhelyeiken, a szabad királyi városokban az újkorban nem telepedhettek meg, ezért 1840-ig főként falvakban és mezővárosokban éltek.⁶ A megtelepedés földrajzi megoszlása folyamatosan változott a korszak folyamán, azonban a 18. század végére csaknem az egész ország területén éltek zsidó lakosok.⁷

Vizsgált kérdésünk az, hogy a középkorban és a 18. században a zsidóság szőlőbirtoklása, illetve borkereskedelembe való részvétele milyen gazdasági, társadalmi kapcsolatrendszerre világít rá.

Szőlőterületek birtoklása – kapcsolat a városi polgársággal és az uralkodóval

A középkorban a bor szerepe és a kereskedelemben betöltött jelentősége miatt a szőlőterületek birtoklása és művelése egyes települések fejlődésének alapjává is válhatott. Az uralkodók mindenkoron támogatták szőlőterületek kialakítását és virágzóvá tételét.⁸ Maguk a városok is igyekeztek szőlőterületeket létrehozni és szerezni. A legkiemelkedőbb szőlőbirtokosoknak és borkereskedőknek kezdetben az ország nyugati területein elhelyezkedő városok számítottak, melyek bekapcsolódtak a nyugatra irányuló kereskedelembe.⁹ Miként említettük, a zsidóság lakóhelyei ebben az időszakban szintén a városok voltak. Vajon birtokoltak-e szőlőterületeket? Milyen kapcsolatra utal mindez az uralkodóval, a lakossággal, főként a polgársággal?

⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 145–147.; XV. 48–49.; XII. 114–115.; sőt a korszak folyamán további városok is követték Nagyszombat, Sopron és Pozsony középkori példáját: 1686: Szombathely: Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 155.; 1692: Pécs: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 826.; 1695: Eger: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 845.; X. 319.; 1703: Székesfehérvár: Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 55.; 1713: Esztergom: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1125.; 1719: Szeged: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1073.; 1739: Ruszt: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1143.

⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 324.; Bernstein, Béla: *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn*. In: Brann, M. – Rosenthal, F.: *Gedenbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Breslau, 1900. 599–629.; Bernstein Béla: *A türelmi adó Vas megyében*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1902. 186–187.; Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 165.

⁶ Silber: *The Jews in the Hapsburg Empire Late Eighteenth Century*, 34.

⁷ Kivétel a bányavárosok körzete: Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 103. (1700), III. 245. (1724), III. 298. (1727), XIII. 161. (1748), XIV. 37. (1752), XIV. 51. (1753), XIV. 96. (1755).

⁸ Erdélyi László: *A pannonhalmi alapítólevél hitelessége. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. A pannonhalmi főapátság története*. Budapest, 1902.; Szathmáry László: *Kis magyar bortörténet*. In: *A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából. A bor múltjából*. Magyar Statisztikai Szemle, 17. évf. (1939) 629–631.; Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest, 1963.; Blazovich László – Érszegi Géza – Turbully Éva: *Levéltárak- kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Budapest–Szeged, 1998.

⁹ Komoróczy György: *A magyar kereskedelem története*. Budapest, 1942. 7–22.

A zsidóságot számos jogi korlátozás sújtotta, amelyeknek megannyi gazdasági vetülete is volt. A földtulajdon esetében I. Szent László törvényének értelmében nem műveltethették azt keresztény szolgálakkal.¹⁰ Kálmán király törvényei szerint földet abban az esetben birtokolhattak, ha püspöki székhelyen telepednek meg – azonban főként szabad királyi városokban éltek.¹¹ Gyakorlatban földet akkor birtokolhattak, ha az uralkodók által adományozott privilégiumaik erre lehetőséget biztosítottak: például Szerencsés Imre avagy a Mandel család esetében.¹²

A középkori források azonban mégis arról tudósítanak, hogy a zsidóság hosszabb-rövidebb ideig szőlőterületek felett gyakorolt tulajdonjogot. A középkor kezdeti időszakából erre csupán közvetett bizonyítékaink vannak, így például a 13. század elején a pozsonyi dűlőnevek között zsidókra utaló nevek is felfedezhetők, valószínűleg egykori tulajdonosaik nevét őrizték meg.¹³ A tulajdonjogot tekintve az első biztos adat a Károly Róbert uralma alatt benyújtott dévényi panasz lehet. Eszerint a város a németekkel való háborúskodás során elszegényedve zsidóktól kölcsönöket vett fel, amelyek fejében szőlőiket elzálogosították. Az adóslevelek eltűntek, és a polgárok egykori szőlőit a zsidó hitelezők sajátjukként használták. Az uralkodó igyekezett a polgárok érdekeinek megfelelően eljárni, azonban ez nem lehetett sikeres az adóslevelek hiánya miatt.¹⁴ A források szerint a középkor lezárultáig a következő területeken birtokoltak szőlőterületeket zsidó lakosok: Szokolca, Dévény, Pozsony, Sopron, Sopronkeresztúr, Kismarton, Feketeváros, Meggyes, Ruszt, Kápolna, Székesfehérvár, Visegrád, Buda, Gönc. A területi lefedettség szerint főként az ország nyugati és középső régiójában fekszenek ezek a szőlőterületek. Mindez a zsidóság településtörténetének sajátosságára is rávilágít. A nyugati területek városai igen korán, már a 13. századtól bekapcsolódtak a borkereskedelembe, kiváltságokkal rendelkeztek (vámmentesség, árumegállító jog, harmincad).¹⁵ A visegrádi szerződés viszont a Buda–Esztergom–Nagyszombat–Brünn kereskedelmi útvonalat nyitotta meg és tette lehetővé a városoknak a külkereskedelemben való bekapcsolódást. A városi polgárság figyelmét a szőlőterületek kialakítására és gondozására fordította. A szőlőtulajdonok váltak a legértékesebb ingatlanokká. A polgárság gyakran szorult hitelekre a mindennapi életben, a háborús vagy természet okozta károk folytán, illetve a korszak vége felé az áruhitel ügyletek következtében. A középkorban a legegyszerűbben a zsidó hitelezőktől vehettek fel pénzt. A források szerint a polgárok általában termelési célra szánt összegért – szüret, eszközök, munkások fizetése – fordultak

¹⁰ Závodszy Levente: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 159–162.; Léderer Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*, I. Budapest, 1964. 40.; 42.

¹¹ Závodszy: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, 193., 205.; Léderer: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*, I. 57., 66.

¹² Szerencsés Imre betöltött alkincstartói, királyi és királynéi kincstartói posztot. (Kikeresztelkedett.) Életéről bővebben: Kohn: *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig*, 283–288.; *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IX. 82.; Mandel család történetéről lásd: Balog Szidónia: *A magyarországi zsidók kamaraszolgásgása és igazgatszolgáltatása a középkorban*. Budapest, 1907. 68–72.

¹³ Ortway Tivadar: *Pozsony város története II/1. A város középkori topográfiája 1300–1526*. Pozsony, 1898. 383–442.

¹⁴ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I. 37.

¹⁵ Kristó Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon 9–14. század*. Budapest, 1994. 553–555., 607–609. (Pozsony, Sopron szócikkei); G. Szende, Katalin: *Sopron (Ödenburg): a West-Hungarian Merchant Town on the Crossroad between East and West*. Sopron, 1997. 29–48.

kölcsönzőkhöz, akiknek lekötötték ennek fejében szőlőterületeiket (avagy azok egy részét). A hitelt felvevők társadalmi helyzete nem szűkíthető le a polgárok egy bizonyos csoportjára: iparos (gyertyaöntő, tímár), kereskedő, avagy éppen özvegy egyaránt megtalálható soraikban. Az adósok szabályos szerződésben kötötték le zálogul a szőlőterületeiket, így például 1438-ban a Budai Jakab által adott kölcsönösszeg fejében Thoman Piber pozsonyi polgár ígéretet tett arra, hogy Szent Mihály napjáig fizet.¹⁶ A szerződések megkötésekor a szerződő felek beiktatták a következő kitélt: a zálog birtokosa, „ha pénzére tovább nem várhatna, kereszténynek vagy zsidónak eladhatja azt”.¹⁷ A fizetés teljesítése esetén a zsidó fél írásban lemondott minden követeléséről. Azonban igen gyakran mondható eset, hogy az adósság kifizetése elmaradt. Az adósok ekkor felsőbb hatalmakhoz – városi hatóság, uralkodó – fordultak területeik megtartásának érdekében. Az uralkodó, illetve a városi előljárók gyakran élnek is jogaikkal a kamatok eltörlésével, fizetési haladék kieszközlésével, illetve az adósság érvénytelenítésével – amivel végső soron a zsidóság követeléseit érvénytelenítették.¹⁸ Ez a gazdasági érdekeken túlmutatva a zsidóság társadalmi helyzetére is rávilágít, hiszen gyakran a fő védelmezőjük oltalmára sem számíthattak. Mindezt tovább erősítik azok a rendelkezések, amelyek éppen a polgárság szőlőtulajdonait védelmezték: 1475-ben Mátyás király Pozsonyban elrendeli, hogy szőlőterületekre nem lehetséges kölcsönözni, 1497-ben pedig egy uralkodói rendelet szerint Sopronban a szomszédoknak is tudniuk kellett, ha valaki szőlőkre vett fel kölcsönt.¹⁹ A gyakorlati életben azonban a polgárok és a zsidóság közötti gazdasági kapcsolatokat nem lehetett ilyen formában korlátozni, a legkiválóbb példák erre a pozsonyi és soproni telekkönyvek bejegyzései az elzálogosított szőlőtulajdonokra vonatkozóan.²⁰

Amennyiben az adós nem tudott fizetni, a földterület a zsidó kölcsönző tulajdonába került át. Mindez nem csupán jogi (például telekkönyvi bejegyzés), hanem gyakorlati lépéseket is megkövetelt. Az egykori tulajdonos a szőlőmunkások előtt adta át a szőlőt az újnak. A tulajdon elvesztése, az eladósodás gyakran vezetett zavargások kitöréséhez. Így történt ez 1446-ban Pozsonyban, amikor a lázongás résztvevői zsidó házakat kezdtek el fosztogatni. A polgármester vizsgálatot indított az ügyben, a zavargás résztvevői között a szőlőművelés céljából a városba érkezett falusi népességet találták. Ez mutatja a városi társadalomban a gazdasági és társadalmi feszültséget, amelybe a falusi lakosok a hitelezők iránti ellenséges érzületek folytán bekapcsolódtak.²¹ A szőlőterületek esetében azonban a források szerint a zsidóság igen gyorsan túlrad a tulajdonába került földterületeken. Az új tulajdonos szinte minden esetben keresztény (ez magyarázható az elővételi joggal). Nem mondható ritkának azonban az sem, ha senki sem vásárolja meg a területet, így az a zsidó tulajdonos nevében marad (Prenntel zsidó kereskedőnő például 1449-től 1517-ig birtokolt területet). A feljegyzések rámutatnak arra, hogy a szőlőműveléssel felhagytak ezeken a területeken – Pozsony

¹⁶ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IV. A. 3. 25.

¹⁷ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, V/1. 59.

¹⁸ Az uralkodó gyakran maga is ellentmondásosan intézkedett: így Hunyadi János kormányzósága idején 1447-ben pártfogásába vette a pozsonyi zsidókat, azonban 1450-ben felmenti Pozsony város bíráját, tanácsát és közönségét a városi célokra felvett kölcsönök visszafizetése alól. Gr. Teleki József (szerk.): *Hunyadiak kora Magyarországon X-XII*. Pest, 1853–1857. MDCCCLIII.-MDCCCLVII.

¹⁹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I. 162.; *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, V/1. III. 4.

²⁰ A soproni Első Telekkönyv 1480–1553 között készült. Kiadása: Mollay Károly: *Első Telekkönyv (Erstes Grundbuch [1480–1553])*. Sopron város történeti forrásai. Sopron, 1994.; Pozsonyi Telekkönyv 1436–1526. között került lejegyzésre. In: Kováts Ferenc (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár, Monumenta Hungariae Judaica*. IV. Budapest, 1938. 117–344.

²¹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IV. XCIII.

esetében ez indokolható részben a nyugatra irányuló borkereskedelem jelentőségének lassú hanyatlásával.²²

A zsidóság középkori szőlőbirtoklására vonatkozó adatok további következtetésekre adnak alkalmat mind a keresztény, mind a zsidó társadalmat illetően. A magyar társadalom jellegzetessége, hogy az urbanizáció nem fejlett, a polgárok rétege vékony. A polgárság maga is kölcsönökre szorul, míg a zsidóságban a vallási különbözőség mellett gazdasági vetélytársat lát. A városi polgárság a zsidó hitelezők ellen, miként láttuk, jogi úton próbál fellépni, avagy önmaga, illetve a falusi népességet bevonva gyakorlati tettektől sem riad vissza. A zsidóság ugyanakkor a törvényi korlátozások folytán a gazdasági életnek csupán bizonyos színterein működhet (céhekbe nem nyerhet felvételt, mezőgazdasági tevékenységre sincs módja). Olyan tényezők jellemzik, amelyek a polgárságot nem vagy csak részben. Így a szőlőbirtoklásra vonatkozó bejegyzések szerint: A zsidó zálogadók csak bizonyos része vallja magát az adott város szülöttének, mások más városból költöztek át, például Pozsonyba: Budai Jakab és József, Györszentmártoni Isserl, Graetzi Hendel. Ugyanígy a mobilitásról, valamint emellett az üzleti kapcsolatok kiterjedtségéről és ennek révén a helyismeretről, gazdasági, családi kapcsolatrendszeréről árulkodik, amikor más város lakosai (akár a határon túlról) nyújtanak hitelt: Bécsújhelyről Eysel, Jakab, Leb a pozsonyi polgároknak, Németújhelyről Jakab, Bécsből Wolff a soproni polgároknak.²³ Gyakori, hogy a gazdasági kapcsolatok társulásokra épülnek. Végül, de nem utolsósorban igen fontos a nők szerepe a gazdasági életben, ami a zsidóságon belül elfogadott normákról is vall: a források női zálogadókat, illetve szőlőt zálogban bírókat is említene. Mindez a hagyományokban gyökeres, hiszen a vallási ideál szerint a nők részt vállaltak a család fenntartásában, míg férjeik a vallási tanulmányoknak szentelik magukat. A valóságban a bejegyzések azonban sokkal inkább olyan özvegyen maradt nőket említene, akiknek a családjuk avagy önmaguk fenntartása érdekében kell szerepet vállalniuk az üzleti életben (ezt sikeresen teszik – így például Budai Jakab özvegye továbbviszi férje üzleti ügyeit).

A szőlőterületekre vonatkozó bejegyzések nem szakadnak meg 1526-ban, amikor a zsidóságot a polgárok elűzték lakóhelyeikről. A zsidó lakosok egy része a környező földesúri védelem alá húzódott, a visszatérés lehetőségében reménykedve.²⁴ A polgárokkal a gazdasági kapcsolatrendszer sem szakadt meg, hiszen továbbra is kölcsönt nyújtanak számukra, amiért cserében a polgárok szőlőiket kötik le: Pullendorfer Mihály 1544-ben elvesztette a Goldberg dűlőben fekvő szőlőjét a kismartoni Manus javára, aki pár hónap elteltével továbbadja azt Graf Mihálynak és nejének, Katalinnak.²⁵ A szabad királyi városok mint lakóhelyek azonban zárva maradtak a zsidóság számára 1840-ig.²⁶

²² Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. A. 17. megjegyzés.

²³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. A. bejegyzések között.

²⁴ Wachstein, Bernard: *Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt*. Wien, 1922.; Wachstein, Bernard: *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden*. Wien, 1926.; Hodik, Fritz Peter: *Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinde in 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Wien, 1976.; Mollay Károly, *Első Telekkönyv*, I, m.; Zalmón, Malcha: *Deutschkreuz* (héberül). Ramat-Gan, Bar Ilan University, 1999. Ph.D. disszertáció.

²⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. II. 32.; V. 4.

²⁶ II. József uralma alatt történt engedélyezés a városban való megtelepedésre (1783. *Systematica gentis Judaicae regulatio*, közölte: Büchler Sándor: *József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya*. Magyar Zsidó Szemle, 13. évf. (1896) 367–374.), azonban halála után az 1790. évi országgyűlés a fennálló helyzetet rögzítette, azaz a már megtelepülteken kívül továbbra sem költözhetek zsidó lakosok a városokba. II. Lipót 1790. évi dekrétuma 38. § In: Csiky Kálmán (ed.): *Cor-*

Az újkor kezdetén az országba érkezőknek a gazdasági elmaradottság mellett a feudális jogrendszer továbbélésével kellett szembenézniük. A földterületek vételének és bérletének az akadályozása, a céhes keretből való kizárás a zsidóság számára gazdasági téren továbbra is főként a kereskedelemi tevékenységet, hitelügyletekkel való foglalkozást, illetve árendabérletet tett lehetővé. Így a középkorhoz hasonlóan a 18. század utolsó harmadáig szőlőterületek birtoklása csak a polgárok és zsidó hitelezők kölcsönügyleteinek következménye volt.²⁷

A zsidóság hitelügyleteiben szereplő szőlőterületek földrajzi megoszlása kiterjedtebbé válik, mint a középkorban: az ország nyugati területein: Sopron, Pozsony megyékben, az ország középső régiójában: Óbudán, emellett az északi és északkeleti megyék területein is számos szőlőföld válik záloggá: például Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Tokajban. (A tulajdonosok más településeken élnek, míg szőlőterületeik a városok határában fekszenek: Grünsberger Márkus sopronkeresztúri és Löwel Izsák rohonci zsidók például Sopronban birtokolnak szőlőt.²⁸ Csupán privilegizált zsidó hitelezők esetében hallhatunk arról, hogy saját településeik polgáraival folytatnak üzleti kapcsolatot: Kőszegen például Schlesinger Israel.²⁹)

A zsidóság már a 18. század kezdetétől megkezdte a megtelepedést a hegyaljai területeken. A hegyaljai borkereskedelem fellendülése a szőlőterületek értékét is növelte, így a polgárok adósságuk ellenértékéért ezeket kötik le. A zsidóság helyismeretének megszerzése szorosan kapcsolódik a szőlőterületekhez és a borkereskedelemhez, hiszen a lengyelországi zsidó kereskedők folyamatosan járvák ezeket a területeket, hírt visznek róla Lengyelországba, és a bevándorlók egy része kellő ismerettel rendelkezik a gazdaságról, településekről. Ber Bolechow lengyelországi zsidó kereskedő például, aki ugyan maga nem telepedett le Magyarországon, ismereteket vett át apjától, aki II. Rákóczi Ferencnek is segített tárgyalásai során, mivel beszélt magyarul,³⁰ másrészt ő maga bejárta Észak-Magyarországot.³¹ Vásárlásai során megismerkedett a szokásokkal, helyi földesurakkal, zsidó és görög kereskedőkkel.

A hegyaljai kereskedelem fellendülése azonban a helyi és országos hivatali szervek figyelmét is felkeltette, és védelmezni akarták azt. Éppen ezért a szőlőterületek esetében 1737-ben Borsod megye korlátozta a területekre kivethető zálog módját.³² Mindez azonban – csakúgy, mint a középkorban a nyugati területeken – betarthatatlannak bizonyult. Nem csupán a keleti, északkeleti megyék panaszai jutottak el az országos szervekhez. A nyugati

pus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár 1740–1835. Budapest, 1901. 186–187.; noha 1840-ig történik kivételes esetekben megtelepedés a városokban: 1848. évi összeírás Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), H 15.; Peri, Anat: *A zsidóság megtelepülése Magyarországon a Habsburg uralom alatt (1686–1747)*. Zion, 63. évf. (1998) 318–350.; Lupovitch, Howard: *Beyond the Walls: The Beginnings of Pest Jewry*. Austrian History Yearbook, vol. 36. (2005) 40–65.

²⁷ Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 1963. 141.; uő.: *Üzleti szellem és a magyar nemzeti karakter*. Études historiques hongroises 1985. Budapest, 1985. II. 132–161.; Silber, Michael K.: *Jewish Minority in Backward Economy: an Introduction*. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 1992. 3–22.

²⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIII. 387.

²⁹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, X. 478.

³⁰ Vishnitzer, Mark: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*. London, 1922. 90.

³¹ Például: Budfalu, Debrecen, Huszt, Körmöcbánya, Luk, Mád, Máramarosziget, Miskolc, Monok, Munkács, Nagybánya, Nagykároly, Nagykároly, Szerencs, Tállya, Tarcal, Tokaj.

³² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, V/2. 1142.

területeken már 1719-ben a pozsonyi városi tanács a királyi bizottság elé terjeszti panaszát a város siralmas anyagi helyzetéről, amelyben kifejtik, hogy ennek a zsidók az okai, mivel kereskednek, ipart űznek és bort mérnek, a város polgárai pedig szőlőiket pusztulni hagyják.³³

A források szerint a zsidó hitelezők hozzájuthattak szőlőterületekhez, azonban a szőlő művelését nem maguk végezték. A Kőszegen élő privilegizált Schlesinger Israel maga is egy polgár adóssága révén jutott a Hiercz nevű dűlőben szőlőhöz (1697),³⁴ Izsák a budai szőlőben szerzett területet, noha tiltják számára a szüretet, amíg nem igazolja a tulajdonjogát (!) (1706),³⁵ Hirschl Dávid nagymartoni zsidó a Goldberg dűlőben nyert el szőlőt adósság fejében.³⁶

A mezőgazdaság területén II. József 1783. évi rendelkezése, a *Systematica gentis Judaicae regulatio*³⁷ az, amely forradalmi változásokat kívánt bevezetni. Ennek egyik pontja szerint zsidók is bérelhettek földet (tehát továbbra sem birtokolhatták), ha önmaguk művelték azt. Az államnak ugyanis produktív állampolgárookra volt szüksége. A kereskedelem azonban nem számított produktív ágazatnak, ezért látszott szükségesnek átfarmálásuk hasznos és produktív állampolgárokká.³⁸ Noha az uralkodó halálos ágyán rendelkezéseit visszavonta, a zsidóságra vonatkozóan megfogalmazott ideáljai mégis nemzedékeken keresztül tovább hatnak mind a zsidóság, mind pedig a közfelfogás körében. A zsidóság esetében a kérvényeikben ezentúl gyakran jelenik meg a gondolat, hogy szeretnének a haza hasznos polgáraivá válni és más foglalkozási ágazatokban is elhelyezkedni. Másfelől igyekeznek igazolni a zsidóság kereskedelmi tevékenységének hasznosságát (jobbágyok terményeinek felvásárlása).³⁹

A 18. század végén sem a földbérlet, sem pedig a földvásárlás nem volt lehetséges zsidók számára. Egy-egy családra vonatkozó esettanulmányt végezve azonban ezzel ellenkező példát is találunk, így például az erdőbényei Weissburg család esetében. A család 1744 körül érkezett Zemplén megyébe, és 1755-ben telepedett meg Erdőbényén. A városka virágzó szőlőföldekkel rendelkezett. Weissburg Jakab már 1787-ben szőlőterületeket vásárolt mind polgároktól, mind parasztszaládoktól, majd pedig a 19. század folyamán bekapcsolódott az

³³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 586.

³⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, X. 327.

³⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 143., később a budai sütőcéh szerzi meg tőle a tulajdonjogot.

³⁶ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VI. 1197.

³⁷ Büchler: József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya, 367–374.

³⁸ A felvilágosulás időszakában a gondolkodók figyelme a zsidóság felé fordult. A zsidónak mint egyéneknek az adott államban való helyét természetjogi alapokon fogalmazták meg. A gondolkodók abban egyetértettek, hogy ahhoz, hogy a zsidóság jó állampolgárrá váljon, meg kell változnia, jobbra kell lennie. Azok közül, akik a zsidóság „javíthatóságába” vetették hitüket, kiemelkedett Christien Wilhelm Dohm, aki 1781-ben írt *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című munkájában fejtette ki nézeteit. II. József uralkodó a gyakorlatban is meg kívánta valósítani állampolgárainak jobbítását, amit a *Systematica gentis Judaicae regulatio* pontjaiban rögzített: szabad letelepedést biztosított a városokban, új foglalkozási ágak – földművelés, ipar – felé próbálta ösztönözni a lakosságot, a birodalom nyelvének elsajátítását követelte. A felvilágosult gondolkodók és a zsidóság helyzetének mélyebb analízisét lásd: Katz, Jakob: *Kifelé a gettóból A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest, 1995.

³⁹ „Petition der Juden beim ungarischen Reichstage von 1807.” In: Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts-, Religions- und Kultusgeschichte*. Budapest, 1874. 37.

aszúgyártásba (ez a tevékenység is tiltott volt zsidók számára).⁴⁰ A család tagjai azonban korántsem a II. József által elképzelt foglalkozásváltoztatás modelljét valósították meg, hiszen ők maguk ugyan bekapcsolódtak a borkereskedelembe, de földműveléssel nem foglalkoztak (idénymunkásokat alkalmaztak). A földek vételét a földesúri pártfogás segítette, ami mutatja, hogy az országos törvények ellenében helyi szinten a földesúri támogatás hathatós lehetett.

Borkereskedelem – kapcsolatok társadalmi csoportokkal

A középkortól kezdődően az egyik legfontosabb kül- és belkereskedelmi árucikknek számított a bor. A középkortól az újkorig négy fő útíránya létezett a borkereskedelemnek,⁴¹ a 18. században azonban folyamatosan bezárulnak a külföldi piacok kapui a magyar bor előtt (ehhez a magas kiviteli vámok is hozzájárulnak). A nyugat-magyarországi borok (szentgyörgyi, ruszti, soproni, bazini) piac nélkül maradnak. Ezzel párhuzamosan viszont a hegyaljai borkereskedelem virágzása figyelhető meg.

A középkor folyamán az uralkodó a bor készítését és kereskedelmét is szabályozta. Az 1425-re teljessé váló Budai törvénykönyv kimondja, hogy a zsidók kötelesek boraik után – akár saját terményük, akár vásárlás útján szerezték – adót fizetni.⁴² Pozsonyban 1370-ben, a zsidóság visszatérése után⁴³ mintegy tíz évvel a zsidó lakosok valamilyen okból megtagadták ezen adó fizetését, az uralkodó azonban továbbra is kötelezte őket arra.⁴⁴

A városi polgárság a zsidóságban gazdasági vetélytársat látva tevékenységüket igyekezett a városi hatóságok útján szabályozni, általában korlátozni. A nyugat-magyarországi városok polgárai idegen termésű borok behozatalát tiltották meg a zsidó kereskedőknek: 1354-ben Pozsonyban kerül sor tilalom kiadására; 1458–1490 között a nagyszombati zsidók csupán Nagyszombatról vásárolhattak bort.⁴⁵ A polgárok az elővételt is igyekeztek gátolni: 1525-ben például Sopronban zsidóknak tilos lett a bor elővétele.⁴⁶ A polgárok egy része azonban továbbra is gazdasági kapcsolatban állt a zsidó lakosokkal: így például Mórítz Pál kereskedő még kiűzésük után is tőlük vásárolta a bort.⁴⁷

A polgárok és a zsidóság közötti hitelügyletekben is jelentős értéket képviselt a bor. Az egymással szemben fennálló tartozások fejében gyakran történt bor lefoglalása: például az pozsonyi városi tanács 1456-ban Eysel bécsújhelyi zsidó borral teli hordóit zároltatta. Ér-

⁴⁰ Weiss, Roger W.: *The Weissburgs A Social History*. Chicago, 1985. művének függelékében közölt dokumentumok, például 5., 10.

⁴¹ a) Nyugat felé irányuló kereskedelem: soproni–pozsonyi borvidék borait Morvaország, Szilézia (illetve Poroszország, északi államok) felé. b) Pozsonyból Bécsbe és az örökös tartományokba – főleg vízi úton a 16–17. században a somogyi, baranyai, tolnai borokat. c) Szepességen keresztül Lengyelországba és Oroszországba a szepesi városokon keresztül, majd Bártfa, Kassa, Eperjes központtal: soproni, pozsonyi, szentgyörgyi, budai bort szállítottak. A 16. századtól a tokaji bor vált keresetté és kiszorította a többi fajtát. Ebben nagy szerep tulajdonítható annak is, hogy a Kamarának kiterjedt szőlőbirtokai feküdtek Hegyalján, és így az állam is támogatta a lengyel piac felé a kereskedelmet. d) Erdélyből – Moldva felé.

⁴² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 120.

⁴³ Dán Róbert: *Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat?* In: Tanulmányok Budapest múltjából, Budapest, 1991. 9–12.

⁴⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 48.

⁴⁵ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 174.

⁴⁶ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, IX. 90.

⁴⁷ Mollay Károly: *Das Geschäftsboch des Krämers Paul Moritz. Sopron város történeti forrásai*. Sopron, 1994.

dekességgént megemlíthető, hogy a tanácsnál György tormafalvi plébános járt közben az érdekében.⁴⁸

A borkereskedelem vizsgálata a jobbágyok és zsidóság üzleti kapcsolatairól is tudósít. A bazini és szentgyörgyi grófok útján benyújtott panasz szerint például Jakab nagyszombati zsidónál zálogban elhelyezett bor megromlott (1522).⁴⁹ A jobbágyok maguk is adósokká válhattak, zálogul bort köthettek le. Fizetéseképtelenség esetén a jobbágyok a földesuraikhoz, a városi hatóságokhoz, illetve az uralkodóhoz fellebbezhettek. A zsidó hitelezők gyakran maguk jártak el a vitás kérdésekben, miként arról 1490-ben Sóvári Sós János galgóci kapitány él panasszal ugyancsak a nagyszombati tanács előtt, eszerint a háború során a jobbágyok a városba menekítették boraikat, amit azonban adósságaik fejében a zsidó hitelezők lefoglaltak.⁵⁰

A zsidóság esetében a szőlő és a bor szimbolikus jelentéssel bírt, azok fontos szerepet töltek be a vallási hagyományokban: a bor áldása megelőzi ünnepeken a kenyér megszegetését, emellett fontos szerep jut a bornak péntek este kiddushkor, szombat lezárultakor (havdalah), purimkor, peszach idején, valamint az esküvőkön, ahol a hét áldás keretében borral köszöntik az ifjú párt.

A kóser bort zsidó hitű készíthette el. A kóser bor készítéséről Magyarországon igen korán, már a 14. század végéről, illetve a 15. századból hírt kaphatunk fennmaradt *responsumokból*⁵¹ Sopronból és Pozsonyból.⁵² A Pozsonyból Bécsújhelyre szállított bor esetében ajándékba adott borról esik szó, amelynek a helyét jelöli ki a megajándékozott. A Sopronból szállított bor esetében egy bűnügy kapcsán a *responsum* fontos adalékot rejt magában. Egyfelől a soproni kereskedő a bécsújhelyi kereskedő borát szállítja – valószínűleg vette, és így kerül átszállításra. A szállítás nehézségei és hosszúsága miatt a szállító kénytelen éjszákára útközben megszállni. (Más dokumentumok is rávilágítanak az éjszakai kereskedők ellen történt bűncselekményekre.) Egy nem-zsidó odalopakodott a kocsihoz, és a hordóba szúrta a kését, a bor pedig kifolyt. A szállító ezt észrevette, de a tettes elmenekült. Bécsújhelyre érve a szállító és a tulajdonos felkeresték a rabbit, nyilvánítsa ki véleményét a bor tisztasága felől, aki rituálisan tisztának minősítette a bort.

A zsidóság egymás közötti borkereskedelme is szabályozás alá került: az eladónak garanciát kellett vállalnia: óbor esetén három évre, míg újbor esetén ősztől aceretig (mintegy a pünkösti időszakig). Ha a bor savanyúnak bizonyult, az ügyletet érvénytelenítették. A középkori borkereskedőkről főként elszórt forrásokból, illetve adókönyvekből értesülhetünk. A pozsonyi adókönyvek (1415, (1430 – hiányos), 1434, 1452, 1503–1504) név szerint jelölik meg a bor termelésében és kereskedelmében résztvevőket.⁵³ Az adókönyvekben szereplők száma a század közepéig növekszik 1415: 7 fő, 1434: 29 fő, 1452: 32 fő, a 16. század elején azonban mindössze 17 fő. A pozsonyi zsidóság lélekszámát tekintetbe véve, eszerint a borkereskedelemben igen szűk kör vett részt, ez meglepő, hiszen a pozsonyi telekkönyv alapján a lakosság igen széles rétege birtokolt hosszabb-rövidebb ideig szőlőföldet.⁵⁴ Azonban

⁴⁸ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 37.

⁴⁹ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 147.

⁵⁰ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 69.

⁵¹ *Responsum*: felelet, vélemény, jogi vélemény.

⁵² Scheiber Sándor: *Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Szeged, 1992. 7–18. 15. sz., 17. sz.

⁵³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. 376–379. (Adókönyvek.)

⁵⁴ Kohn Sámuel nagyobb városokban 400 főt vesz a középkori lélekszám alapjául, Kováts Ferenc 120–128 főt, az 1434-es háztulajdonosok számaként 189 főt, 1452-ben pedig 231 főt ad meg (nem

úgy tűnik, ez sokkal inkább a hitelügyletek felé fordulás eredménye volt. A 16. század elejére pedig a figyelem még inkább elfordul a borkereskedelemről. Ezt a folyamatot a boradó mennyisége is igazolja: 1452-ben 252 urna, míg 1503–1504. évben mindössze 19 urna bor áraval adóztak. A csökkenés a szőlőterületek pusztulása mellett a romló biztonsági helyzettel, illetve a nyugatra irányuló kereskedelem visszaesésével is magyarázható talán a zsidóság körében. A kereskedők személyét vizsgálva párhuzam fedezhető fel a telekkönyvben szereplő nevek és a borkereskedelemben részt vállalók között. Így például Budai Jakab, aki az egyik legkiemelkedőbb hitelezőnek számított, és mintegy harminc telekkönyvi bejegyzés szerepelt a neve mellett, 1434-ben az egyik legnagyobb borkereskedő is (100 akó bor ára után adózik). Ugyanebben az időszakban Asserl, aki a hitelezők közül kimagaslott, mindössze 5 akó bor után adózik. 1452-ben 34,5 akó bor utáni adójával a legnagyobb adófizetők egyike (de továbbra sem a legkiemelkedőbb borkereskedő). Eszerint a hitelügyletek révén szőlőterületeket zálogul bírók sem minden esetben fordultak a borkereskedelem felé. Miként a telekkönyvi bejegyzések esetében, úgy a boradót fizetők listáin is találhatunk nőket. A női bortermelők és kereskedők gazdasági sikerességét mutathatja, hogy amíg Asserl – mint láttuk – 5 akó után fizetett adót 1434-ben, addig Muschl özvegye 46 akó bor után. A listán özvegyek neveit találjuk, ami egyértelműsíti, hogy a magára maradt özveggy maga és/vagy családja eltartásának érdekében kezdett gazdasági vállalkozásba (valószínűleg korábban a férje mellett is részt vállalva abból, hiszen a középkorban a munkahely és az ott-hon általában nem vált külön).

Az újkorban az uralkodó magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse, a zsidóság az országban maradhat-e avagy sem. (A gyakorlatban azonban a letelepítésben a földesurak védelmezték őket.) Az uralkodó feljogosítva érezte magát a zsidóság megadóztatására, és türelmi adó fizetését rögzítette. A zsidóságot érintő kérdésekben szinte soha nem érvényesült egységes uralkodói álláspont, külön rendelkezéseket hoztak az uralkodók a zsidóság egészére, egyes közösségekre, illetve egyénekre vonatkozóan, s ez a borkereskedelem területén is szembetűnő.

A 18. század folyamán az uralkodóknak szükségük volt a folyamatos háborúskodás folytán hadiszállítókra, akik ruházat, felszerelés, élelem, avagy éppen bor szállítást vállaltak magukra. Noha vizsgálatunk a borkereskedelemre szorítkozik, ezek a szállítók a legtöbb esetben nem egyetlen terméket szállítottak a hadsereg számára. A Magyarországon működő udvari borszállítók közül kiemelkedett Oppenheimer Sámuel bécsi⁵⁵ (valamint ismeretes a nikolsburgi Abraham Simon és társa, Hendl Jakab amszterdami⁵⁶) zsidó hadiszállító. Oppenheimer számára az udvarnak tett szolgálatai elismeréseképp az uralkodó privilégiumot biztosított, úgynevezett *Hoffaktor*-rá vált. Ennek révén kiemelkedve a zsidó közösségből a biztosított védlevél feljogosította lakóhelye megválasztására, s számos gazdasági előnyhöz jutott – elméletileg. A lakóhely választásának lehetősége azonban mind a Habsburg Birodalmon belül Bécsben, mind Magyarországon problémákat vetett fel. Bécsből ugyanis 1670-ben elűzték a zsidó lakosokat, míg Magyarországon a városok 1526-ben nyerték el a „*de non tolerandis Judaeorum*” jogát, amelynek hatályát éppen az uralkodó segítségével az újkorra is kiterjesztették. Egy-egy *Hoffaktor* megtelepedése városokban a legna-

mindenki háztulajdonos). Kohn: *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*, i. m. Kováts Ferenc: *Előszó*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár IV. Budapest, 1938. XXIX–CVVIII.; Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. háztulajdonra vonatkozó bejegyzések alapján: 325–342.

⁵⁵ Szakály Ferenc: *Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. Budapest, 1971. 31–87.

⁵⁶ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XVIII. 133., 411.

gyobb ellenállásba ütközött, hiszen a városok szót emeltek jogaikért az uralkodó előtt (illetve a városban megtelepedetteket igyekeztek zaklatni).⁵⁷ A *Hoffaktorok* gazdasági tevékenységét elősegítették kiterjedt gazdasági kapcsolataik és hitelrendszerük – azonban gyakran éppen emiatt merültek fel problémák, hiszen a kincstár a leszállított áru után késett a fizetéssel, ami más üzlet lebonyolítását veszélyeztette. A *Hoffaktorok* gyakran társakkal, illetve úgynevezett alfaktorokkal – Magyarországon például Markus Tóbiás és Farkas pozsonyi, Markus és Natl Sámuel pozsonyi zsidók (akik maguk is uralkodói privilégiummal rendelkeztek és borszállítók voltak)⁵⁸ – működtek együtt, akik a szállításokat bizonyos útvonalakon lebonyolították. Mindez nem zajlott zökkenőmentesen az egyes települések és földesurak jogai következtében. A borszállítmányok jogtalannak nevezett vámoltatása, feltartóztatása, városok általi zárolása, illetve egyes alvállalkozók börtönbe vetése az uralkodóhoz intézett panaszok alapján gyakorinak mondható. (Kiváltképpen élen járt ebben Nagyszombat városa, amely a nyugatra irányuló borkereskedelem útvonalába esett.) A szerteágazó gazdasági kapcsolatok miatt nem véletlen, hogy egy-egy *Hoffaktor* köré csoportosult társaság addig működhetett sikeresen, amíg a vezető el nem halálozott vagy tönkre nem ment, hiszen a hitelezői és alvállalkozói fizetési kötelezettségeiknek már nem akartak eleget tenni, míg saját követeléseiket fenntartották a családtagokkal szemben: így történt ez Oppenheimer Sámuel esetében is. A *Hoffaktorok* kiemelkedése általában csupán egy generáción keresztül tartott, gyermekeik számára a lakóhelyül választott város nem biztosította a letelepedés lehetőségét.

A zsidóság egészére vonatkozóan az uralkodók törvényekben és rendeleti úton hozott intézkedéseikben nyíltan az ország és a keresztény lakosság érdekeit tartották szem előtt az idegennek tekintett lakossággal szemben. A borkereskedelem kapcsán is nyilvánvalóvá válik ez, hiszen például 1737-ben a hegyaljai borkereskedelem védelmének érdekében zsidóknak, görögöknek és rácoknak tilos borral kereskedniük, míg lengyel zsidó kereskedőknek engedélyezett volt.⁵⁹ Mindez nem csupán a kamarai érdekek védelmére szolgált, hanem a közfelfogást is tükrözte az országban idegennek tekintett kereskedőkkel kapcsolatban. A görög kereskedőkhöz, akik a tokaji borkereskedelemben kiváltságokat élveztek, a kereskedelem hanyatlását kötötték. Maguk a zsidó kereskedők is azt vallották – az üzleti kapcsolatok ellenére –, hogy a görögök és rácok áruikat drágán adják, elszegényítve az adózó népet.⁶⁰ A fenti rendelkezés tehát nem csupán a zsidóság, hanem valamennyi idegen kereskedő ellen irányult. 1741-ben a bor kereskedelme mellett a bor kimérése is tilalom alá esett.⁶¹ 1762-ben azonban a hunfalusi zsidóság felemelte a szavát az ellen, hogy a zsidók bor szállításánál a külföldiekkel azonos vámtarifát fizetnek, kérték, hogy a honi polgárookra érvényes vámszabályok vonatkozzanak rájuk is.⁶² Végül sikerrel jártak, hiszen a Kamara közbenjárására a hazai zsidó kereskedők ezt követően nem külföldi tarifát fizettek.

Az uralkodók számára főképp a 18. század második felétől fontos bevételi forrásnak számított a türelmi adó. Ezen adónem nem csupán gazdasági terhet rótt az országban élő zsidóságra, hanem egyben rögzítette társadalmi helyzetét is mint az országban „megtűrt népességét” (1749). Nem véletlen, hogy a 19. században a türelmi adó eltörlésének a kérdé-

⁵⁷ Oppenheimer bécsi otthona 1700-ban támadások célpontjává vált.

⁵⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XVIII. 117., 345.

⁵⁹ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944. 330.

⁶⁰ Hodinka Antal: *A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságainak ügye 1725–1772*. Történettudományi Értekezések, Akadémia, 1912.; MOL A 39. 2242. sz. dokumentum.

⁶¹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, X. 667.

⁶² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIV. 227–228.

se az emancipációs küzdelmek első fontos állomásának is tekinthető. A türelmi adó behajtása kezdettől nagy nehézségekbe ütközött. I. Lipót ugyan az egész országra vonatkozóan kívánta bevezetni (1698-ban), azonban a gyakorlatban csupán a keleti országrész (főként a szepesi kamara területén élők) esetében járt sikerrel, mivel a nyugati területeken a földesurak megakadályozták annak behajtását.⁶³ A türelmi adó kivetése során a forrásokban feltűnik a *türelmi adó és a kóserbor-adó* bérlőinek tisztsége.⁶⁴ A forrásokból azonban az is kiderül, hogy a közösségek főként 1749 után az adófizetés során a közösségen belül a húsrá és a borra kivetett adók begyűjtéséből fedezték a türelmi taksát. Ez a közösség szegényebb tagjaira nézve jelentett pótlólagos terhet, akik elvileg mentesültek a türelmi adó fizetése alól. Mária Terézia azonban minden alkalommal szigorúan tiltotta a bor után fizetett adó türelmi taxaként való befizetését a kincstárba. Ennek hosszú távú következménye azután a türelmi adó restanciájának felhalmozódása lett.⁶⁵

A magyarországi városok és polgáraik az újkorban a feudális privilégiumok fenntartására törekedtek. Noha a zsidó lakosok megtelepedését nem engedélyezték, az ellen már nem tehettek semmit, hogy a városfalakat övező földesúri birtokok mezővárosaiba zsidó lakosok települjenek; így alakult ki például Pozsony környékén Schlossberg és Czukermándl, Nyitra körül Parutza. A földesurak gyakran kieszközlötték, hogy birtokaik lakosai szabadon bejárhassanak a városokba, éppen gazdasági ügyleteket folytatva. A polgárok folyamatosan küzdöttek gazdasági vetélytársaik városfalakon kívül tartásáért, azonban ez a földesurakkal való konfliktushoz is vezetett. A borkereskedelemben való részvétel a polgárság esetében is igen hangsúlyos volt, ami meghatározta a zsidósághoz való viszonyukat is.

A borkereskedelemnek – miként valamennyi kereskedelmi ágazatnak – az egyik alapfeltétele a szabad mozgás, illetve bejárás a városba avagy annak piacára. A polgárság ezért a városba belépő zsidókra adóterheket vetett ki: Pozsonyban a városi nappali belépés fejében 1 ft-ot kellett fizetniük, illetve csakis a kijelölt kapun léphettek be, és itt cédulát kaptak. A belvárosba további két garas lefizetése után mehettek csak be.⁶⁶ Sopron esetében az Eszterházy család tagjai (például Eszterházy Miklós, Eszterházy Miklós József, Eszterházy Pál Antal) szerződést kötöttek a saját birtokukon élő zsidó lakosok szabad belépéséről és kereskedelméről.⁶⁷ Mindemellett kifejezetten a borra kivetett adó is létezett: például Miskolcon 1727-ben a zsidó és görög kereskedők borkereskedelemben való részvétele 150 ft többletadót jelentett, ami tükrözte a hegyaljai borkereskedelem fellendülését is. A nyugati országrészben Sopron viszont arról panaszkodott 1747 körül, hogy polgárai nem tudják eladni a bort, így a zsidók borkereskedelme után fizetett adótól is elestek – utalva a térségben a magyar bor piacának beszűkülésére.⁶⁸

A városok és polgáraik a zsidóság borkereskedelmének korlátozását és tilalmát is igyekeztek véghezvinni. Általános jelenség, hogy csupán helyi bort lehetett a városba szállítani, például Óbuda, Sopron, Szentgyörgy esetében.⁶⁹ Sopronba 1767-ben a kismartoni zsidók szerettek volna bort szállítani, azonban a város azt válaszolja, hogy idegen bort még a város

⁶³ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, III. 223. Ugyanakkor a nyugati területeken az országgyűlési adót lehetett behajtani.

⁶⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VIII. 455.: Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa, Bihar, Szatmár, Szabolcs, Szepes.

⁶⁵ MOL C 55. 1811-38-1.

⁶⁶ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, II. 206., 260., 278., IX. 713.

⁶⁷ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XV. 66., XII. 501., 546., 618., XIII. 288., 342.

⁶⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIV. 6.

⁶⁹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, V/2. 1128.

polgárai sem szállíthatnak a városba. Emellett a városok gyakran éltek a bor lefoglalásával.⁷⁰ A korszak folyamán, egészen a 19. század közepéig a céhes keretek alig lazultak (a Hegyaljai Borkereskedelmi Társulatnak 1840-ben lesznek izraelita tagjai).⁷¹

A tiltások mellett azonban a polgárok egy része igyekezett gazdasági kapcsolatokat kiépíteni a zsidó kereskedőkkel: adás-vétel során polgár adhat el bort zsidó kereskedőnek vagy viszont: például a nagymartoni Hirsch Nathannak Moser Eszter soproni polgárnő, vagy Spiro zsidó magának a városnak, Pozsonynak.⁷² Arra is találunk példát, amikor két soproni polgár között 1747-ben Valenstein Izsák közvetíti a vételt.⁷³ Mivel a zsidók éjszakára sem maradhattak a városokban, áruikat, így borral telt hordóikat is a polgároknál helyezték el: a nagymartoni Abraham Gottlieb például Risch polgár pincéjében tárolta borát. Gyakran ez a szomszédok tudomására jutott, akik azonnal a városi hatóságokhoz fordultak panasszal.⁷⁴ A polgárság és a zsidóság között hitelügyletekben a bor, illetve a must maga is zálognak számíthatott. A források zöme a hitel fejében a szüret után való fizetést, must, illetve bor átadását rögzítette.⁷⁵

A kóser bor árulása igen érzékeny pont volt, amelynek feszültségeit mind Óbudán, mind pedig Pozsonyban a zsidó részről elhangzott panaszok mutatják. Eszerint a kóser bor adója, amely a zsidó közösség kasszájába vándorolt, folyamatosan csökkent, ugyanis a keresztények kóser bort árultak, és olcsóbban adhatták azt, mivel nem kellett a taxát fizetniük.⁷⁶

A polgárság viszont a kóser vendéglők megnyitását sérelmezte, és talán ez ellen fejtette ki a legnagyobb ellenállást. Nem véletlenül, hiszen a vendéglő ingatlan bérletét avagy birtoklását jelentette a városfalon belül: a vendéglős számára lehetőséget a városban lakhatásra, illetve a zsidóság számára találkozási helyet saját hittársaival és a keresztény társadalommal. A városok a kóser vendéglők létesítését a bűnözés mértéke növekedésére hivatkozással akarták elkerülni, de ez nem eredményezett sikereket hosszú távon, ezért a már meglévő vendéglőkben a harcot a földesúri bor kimérése ellenében folytatták: Sopronban például a vendéglősnek lehetősége adódik a városba kóser bort szállítani, de idegen bort semmiképpen.⁷⁷ Nem véletlen a félelem a földesúri befolyástól, hiszen a kóser vendéglők megnyitása és egy-egy zsidó lakos megtelepedése a városokban a földesúri befolyást jelezte: így Spitz Mátyás, aki a hajdú városok egyikében, Dorogon folytatott kiterjedt üzleti tevékenységet (a 18–19. század fordulóján), többek között kocsma árendát is birt. A városi hatóság meglepő őszinteséggel írja le, hogy a földesúrral szemben tehetetlenek, és nem tudják a városból eltávolítani a bérlőt, aki a kiérkező hatósági személyt megpofozta.⁷⁸

A zsidóság és a földesurak közötti érdekkapcsolatról már a 17. század utolsó negyedében Kollonich Lipót esztergomi érsek nyíltan kifejtette, hogy éppen ez az oka, hogy a zsidó-

⁷⁰ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 412.; 416.

⁷¹ Csíki Tamás: *A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak, Északkelet-Magyarországon*. Történelmi Tanulmányok, Miskolc, 1999. 203–217.

⁷² Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 523., XIII. 485., 493–494.

⁷³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XII. 545.

⁷⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 443.

⁷⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 130., XI. 138., IX. 403.

⁷⁶ MOL A 39. 3708. sz. dokumentum.

⁷⁷ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 381.

⁷⁸ Hajdúdorogi Főesperesi Levéltár, 23/15. iratanyag.

ság megtelepedhet az országban.⁷⁹ A földesúr fogalma a 17–18. századi Magyarországon mind magánszemélyeket, mind intézményeket (kamara, egyház) magában foglalt. A földesurak támogatták a zsidóságnak az országban való megtelepedését, magukra vállalták a védelmezői szerepkört, azonban ennek fejében kötelezettségeket is róttak zsidó alattvalóikra.

A főnemesség nem csupán támogatta, de kezdetben irányította is a zsidóság megtelepedését, amiről az általuk a közösségeknek kiadott privilégiumlevelek árulkodnak.⁸⁰ A levelek tanúsága szerint a földesurak az újkorban az uralkodó zsidóság felett a középkorban gyakorolt jogköreit átvesszik: védlevelet biztosítanak a zsidóságnak, meghatározzák letelepedési helyeiket (főként oppidumokban és gazdaságilag jelentősebb falvakban), és egy-egy földesúr elhunytá után az új földesúr megerősíti vagy módosítja az elődje által kiadott privilégiumot, avagy maguk a közösségek fordulnak a megerősítésért. E védlevelek mindenkoron figyelmet fordítottak a földesúri jogok védelmére: így például vizsgált témánkban a földesúri bor árusítása és kimérése jogának tisztázására. A privilégiumok a kóser bor esetében a közösségeknek csupán saját használatra engedélyezik a bor készítését, és ennek megsértése esetén súlyos pénzbüntetést helyeznek kilátásba. Egyetlen esetben találunk eltérést ettől a gyakorlattól: 1723-ban Károlyi Sándor gróf ugyan még tiltja a kóser bor árusítását, azonban 1731-ben már engedélyezi, noha maga is bevallja, mindez egyelőre kétséges számára: „Kóser borral is [...] szabadosok lesznek”.⁸¹ 1741-ben azonban végleg megtiltja azt: „A kóser bornak a korcsmárolása megh, noha eddig is homályos volt, [...] úgy hogy husz forint büntetés alatt (mely részemre léssen) csak egy iczét is ne adhassanak keresztényeknek.”⁸² A fogyasztásra szánt bor behozatala a birtokokon kívülről minden korban és minden területről tilos volt – hiszen minden birtokos a saját termését igyekezett eladni.⁸³ A privilégiumok azonban csupán egy-egy közösség életét szabályozták. A bevándorlás tömegessé válása után is csak a privilégiumlevelek kis számával találkozunk, azaz annak kibocsátása nem vált minden esetben bevett gyakorlattá. Ennek okát a zsidóság spontán letelepedésében, illetve a területileg szórt megtelepedésében kell keresnünk, hiszen gazdasági szempontokból sem volt mindig lehetséges egy-egy nagyobb közösségben a megtelepedés.

A földesúri támogatás azonban továbbra is élt, ezért a földesúr például egy-egy személylyel köthetett szerződést. A földesúr bizonyos jogokkal ruházta fel a szerződő felet, anyagi kötelezettségeket róva rá. Biztosította a szabad mozgást, a borkereskedelem terén kocsma bérletének jogát, ahol az ő borát kellett kimérni. Így például 1740-ben Károlyi Sándor gróf Lázár Josephoviccsal kötött szerződést, aki egyfelől elnyerte a környező kocsmák felügyeleti jogát, csak ő (és a kántor) árulhattak bort, beleértve a vásárokat is. Fontos azonban, hogy vásárokon csupán hordóval árulhatott bort, iccére tilos volt – azonban ez a rendelkezés a keresztény lakosokra is vonatkozott. A szerződés szövege rögzíti, hogy a földesúr elővételi joggal rendelkezett a borokra.⁸⁴ Noha a földesúr részéről tilos volt a bérleti időszakban a

⁷⁹ Varga J. János: *Berendezkedési tervek Magyarországon a török kiűzésének az időszakában. Az „Einrichtungswerk”. Századok, 127. évf. (1993) 34.*; Kalmár János: *A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bányászati berendezkedés kérdése. Századok, 127. évf. (1993) 43.*

⁸⁰ Például Eszterházy birtokokon: Kismarton: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 537.*; köpcsenyi közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 825.*; nagymartoni közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 837.*; kabolai közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1069.*; lakompaki közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 825.*, lajtaújfalusinak: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, III. 177.*; keresztúri közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1095.*

⁸¹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 498.*

⁸² *Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 1059.*

⁸³ Például: A lajtaújfalusi védlevél 13. pontja rögzíti ezt.

⁸⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 478.*

bérleti díj felemelése avagy a szerződés felbontása, mégis gyakran ez történik. A hunfalusi Abraham Davidot például Berczevicy István földesúr nem csupán a bérleti jogkörétől fosztotta meg, de saját tulajdonú eszközeitől is. Gyakorlatban a földesúri hatalmaskodás nem számított ritka jelenségnek.⁸⁵ A kontraktus alapján a földesurak borkereskedelembe betöltött szerepe is nyilvánvalóvá válik. A kortársak saját leírásai is számot adnak erről: Ber Bolechow lengyel kereskedő például visszaemlékezéseiben elmondja, hogy nemesek pincéiből szerezte be borát.⁸⁶ Hangsúlyozza, hogy a környék (zsidó, görög, magyar) kereskedői avagy kocsmárosai valamennyien tisztában voltak az elfekvő borkészletekkel, illetve azok minőségével – azaz valamennyien hasznos információkkal rendelkeztek. Az országba érkező külföldi kereskedőknek ők adtak útmutatást, s a külföldi (főként lengyel) kereskedők nem véletlenül igyekeztek magyarul is megtanulni. Ezután keresték fel a kereskedők a földesúr intézőjét az üzlet végett.

A földesurak oltalmazó szerepét nem szabad lebecsülni, hiszen határozottan fellépnek az uralkodó, a megyei és városi szervek irányában alattvalóik védelme érdekében. Ilyen eset például Árva megye lakosainak panasza Pongrácz Bálint földesúr ellenében, aki a borárendát zsidóknak adja. A lakosok szerint ez végső soron az adófizetők romlásához vezetett, és kérték a zsidóságnak a megyéből való elűzését (1773).⁸⁷ Másfelől a földesurak igyekeztek alattvalóik gazdasági érdekeit is védelmezni: így az Eszterházy alattvaló Asser Mayer üzleti kapcsolatban állt Sussman Gedeonnal – többek között borkereskedővel –, aki csődbe jutott. Nagymartonban zárolt borkészletét a hitelezők és egykori gazdasági partnereinek sokasága igyekezett magának követelni. Eszterházy Pál Antal nádor saját alattvalójának érdekében avatkozott be (1731-ben).⁸⁸ Ez a példa arra is rávilágít, hogy az üzleti kapcsolatok és a nagy vagyon sem jelentett stabil gazdasági és társadalmi pozíciót, hiszen egy-egy csőd nem csupán egy embert, de üzlettársait is anyagi veszélybe sodorta. Az olyan országos vagy megyei szintű rendeletekre válaszként, amelyek korlátozták a zsidóság üzleti tevékenységét – és amelyekben leginkább a magyarországi adózó lakosság védelme szerepelt –, a zsidóság hasonló érveket sorolt fel, tehát a földesúri és az adózó népesség érdekeinek szem előtt tartására helyezve a hangsúlyt érveltek gazdasági tevékenységük hasznossága mellett.⁸⁹

A jobbágyság és a zsidóság mindennapi életének kerete teljesen eltérő képet mutatott. A vallási különbségek mellett e két csoportot eltérő társadalmi és gazdasági pozíció jellemezte. A jobbágyság a nagycsaládos és több generáción alapuló együttélési formát tekintetbe hagyományosnak és elfogadottnak. A föld művelése tartozott mindennapjaikhoz, a föld értéke volt a meghatározó, gyakran egész életükben nem hagyták el lakóhelyeiket. A zsidóság ezzel szemben szociológiai értelemben a nukleáris családmoddellt részesítette előnyben.⁹⁰ A háztartásban ugyan helyet kaptak rokonok és nagyszülők, azonban ez csupán átmeneti jellegűnek bizonyult.⁹¹ A költözés avagy a munkával kapcsolatos mobilitás is gyako-

⁸⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 494.

⁸⁶ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow* (1723–1805), 117., 123., 128.

⁸⁷ MOL A 39. 1773. év 788. sz. dokumentum.

⁸⁸ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XII. 191.

⁸⁹ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*. Évkönyv, 1981/82. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Budapest, 1982. 20–22.

⁹⁰ Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. A zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest–Jeruzsálem, 2005. A család című fejezet: 204–221.

⁹¹ A zsidóság esetében az egy háztartásban élők átlagléttszáma alacsonyabb volt az átlaglakosságénál. Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. 29.

ri körükben. A zsidóságot gyakran szokás a városi népesség jelzőjével felruházni, azonban a vizsgált korszakunkban éppen a szabad királyi városok távoltartó végzéseinek következtében falvakban és mezővárosokban éltek, így a jobbágysággal mindennapi kapcsolatba kerültek.

Kapcsolatukat tovább mélyítette a magyarországi társadalom jellegéből fakadóan, hogy a zsidóság töltötte be a közvetítői szerepet: azaz felvásárolta a jobbágyok terméseit, termékeket (iparcikkeket) juttatott el a kisebb településekre, bevonva azokat a kialakuló piachálózatba. Kapcsolatukat és viszonyrendszerüket nagy mértékben befolyásolták a gazdasági struktúra keretei, illetve az előítéletek. A felekezeti eltérés, az életmód különbségei mellett a zsidóság közvetítői szerepköre is igen hamar előítéletek kialakulásához vezetett. A jobbágyság úgy érezte, termékeiket a zsidóság áron alul vásárolja fel, így például a boraikat, amit aztán nagy haszonnal adnak tovább.⁹²

A gazdasági kapcsolatok következő szintere a kölcsönügyletek, ami az adósok és a fizetni nem akarók részéről újabb vádaskodást eredményezett, amely szerint a zsidóság a kölcsönökkel szegényíti a népet. Mindezek mellett a parasztság számára csupán ez volt az egyetlen lehetőség készpénz felvételére. A kölcsönök felvételét és lejáratát írásban rögzítették. A kiadott összeget maga a kölcsönző sem minden esetben pénzben kívánta visszakapni, amiről például Sopron megye jegyzőkönyve is tanúskodik: 1725-ben a megye huszonkilenc településének jobbágjai éltek kölcsön felvételével.⁹³ A rögzített adatok megadják a felvett és az időközben lerótt összeget, illetve más esetben a lerótt must és bor mennyiségét. Sopron környéke ebben az időszakban még jelentős borkereskedelmi körzetnek számított, a bor fontos kereskedelmi árucikknek bizonyult, amelynek értékesítése jelentős bevételt eredményezhetett. A Sopron megyei közgyűlés által készített táblázat adatai szerint mintegy huszonkilenc településről 137 fő kölcsönzött pénzt, hatvanhárom különböző pénzkölcsönző személytől, mintegy 1352 ft-nyi összeg értékben. A kölcsönzésben kiemelkedő a kismartoniak szerepe, mintegy 20 kölcsönt biztosító ismert, akik 592 ft kölcsönt folyósítottak. A *Sheva Kehillot*⁹⁴ (Hét község) további soproni közösségeinek tagjai ugyancsak szerepet vállaltak a megye kölcsönügyleteiben: Kabold, Lakompak, Nagymarton, Németkeresztúr zsidó lakosai. Számos kölcsönző lakóhelyére azonban nem derül fény. A kölcsönzés során bevett gyakorlat az összeírás alapján arra enged következtetni, hogy egy-egy faluban élőknek általában ugyanazon zsidó közösség tagjai biztosítottak hitelt. Ez feltehetően a helyismerettel, a személyes kapcsolatok formálódásával magyarázható.

A kölcsönügyletek mellett a következő érintkezési pont és egyben a támadásoknak leginkább kitett terület a kocsmák tartása volt. A földesúri érdek megkívánta, hogy birtokán szeszes ital, borok eladásából származó jövedelemre tegyen szert, így a jogokat a legtöbbet ígérőnek adta el. E posztot leggyakrabban a zsidóság töltötte be. A foglalkozási szerkezet országos viszonylatban mutatta, hogy igen magas volt körükben az árendátorok és ezen belül a kocsmatartók aránya. Nem meglepő tehát, hogy Ber Bolechow például arról ír, hogy egyik magyarországi üzletfele számos további kocsmá felett is ellenőrzést gyakorol a Felvidéken.⁹⁵ Az általa leírt másik jelenség még inkább rávilágít a jobbágyság és a zsidóság közötti problémára: miután a lakosok megitták a fogadóban árult bort, a bor nehézsége miatt

⁹² Magyar–Zsidó Oklevéltár, XV. 187.

⁹³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XVII. 283.

⁹⁴ *Sheva Kehillot*: hét község. Az Eszterházy család fennhatósága alá tartozó hét község: a nagymartoni, kismartoni, lakompaki, köpcsényi, kaboldi, boldogasszonyi, németkeresztúri zsidó közösségek.

⁹⁵ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*, 122.

egy napig nem dolgozhattak.⁹⁶ Emellett a bort hitelbe is árulták a kocsmárosok, ami a közfelfogás szerint a szegények eladósodását vonta maga után. A zsidó fogadós és kocsmáros sztereotíp figurája a hagyományos társadalom irodalmi alakjává vált, amit az útleírások tovább erősítettek.⁹⁷

A borkereskedelem azonban a zsidóságon belül a 18. században feszültségek kialakulását idézte elő az egyén és közösség viszonyában. Erre legalkalmasabb példánk a Károlyi birtokon – tehát a borkereskedelem éppen fellendülőben lévő területén – Lázár Josephovics árendabérlő esete az 1740-es években. Ő számos kocsmabérletét bírta, bort is mérhetett, és kóser bort is árulhatott. A közösség (Nagykárolyban) ez utóbbit szerette volna megtiltatni és önmagának fenntartani a jogot a bor eladására – hiszen ezután a közösség tagjai a közös kasszába befolyó adót is fizették. A közösség úgy próbált fellépni gazdaságilag sikeres tagja ellenében, hogy tagjainak megtiltotta Lázár Josephovicsától a vásárlást. Ezt azonban a földesúr nem engedhette, hiszen egyfelől az árendátor neki fizetett bérleti díjat, másfelől a közösségen belüli egyenlenségek sem szolgálták az érdekeit. Ezért a földesúr megtiltotta a közösségnek, hogy tagjait eltiltsa a Lázártól való vásárlástól, illetve engedélyezte magának a közösségnek is kóser bor árulását.⁹⁸

1791-ben Zemplén megye olyan rendelkezést bocsátott ki, amelyben a zsidóknak megtiltja az aszúgyártást. A rendelkezés további fő tartalmi mondanivalója szerint a zsidók a szegényeknek drágán adják el a borokat. Az eladott borok vízzel hígítottak (ami a hegyaljai borok hírnevét is csorbítja).⁹⁹ A zsidóság részéről a válasz 1808-ból olvasható, s a sorok között a zsidóság szerepének az értelmezésében új hangvétel jelenik meg, s az már nem a tolerancia taxa fizetése árán „megtűrt” lakosok érvelése: „Bor kereskedés mely ezeken a részen a Földes Uraknak fő jövedelem és az adózó nép terhei el viselésének kútfeje majd nem egészen meg szűnt és elenyésze [...] mely szerént a Csinált Borokat a bent lakó Zsidóságnak meg venni tiltatott [...]”.¹⁰⁰ A válaszban a magyar társadalom érdekének középpontba állítására helyeződik a hangsúly, és ezzel együttesen tárgyalja a zsidóság kereskedelmi szerepvállalásának szükségességét.

A magyarországi zsidóság szőlőbirtoklásának és borkereskedelemben való részvételének a vizsgálata nem csupán gazdasági szerepkörükre világított rá, hanem ezen túlmutatva lehetőséget teremtett a társadalom egyes csoportjaival való kapcsolatrendszer sokoldalúságának a bemutatására is.

⁹⁶ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*, 123.

⁹⁷ Vö. például: Paget, John: *Hungary and Transylvania*. London, 1839. I. 120.; Jókai Mór: *A kőszívu ember fia*-ban Tallérosy Zebulont zsidó kocsmáros szökteti át az osztrák seregeken. Budapest, 1965. 345.

⁹⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VIII. 478.

⁹⁹ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*, 10–12.

¹⁰⁰ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*, 20–22.

FÁBIÁN BORBÁLA

Egy kisvárosi nemesi rezidencia építésének története

Pilaszanovits Mária emlékére

*„A' piac északi oldalán Pilaszanovics
asszonyság gyönyörű felházat emel-
tet, minő bár milly főváros' díszére
válnék”.¹*

A kisváros, melynek főterén egy nemesi család házat épített, Baja, az egykori Bács-Bodrog megye forgalmas mezővárosa, sőt a 19. század közepén második megyeszékhelye, mivel a főispán gyakran itt tartózkodik, 1842-ig pedig Odry József alispán székhelye is a város.² A reformkorban Magyarország egyik legfontosabb városa is volt, hiszen például Bácskai Vera kutatásai szerint a reformkorban az elsőrendű kereskedelmi központok közé tartozott.³ A korszak különböző lapjai többször is foglalkoznak Bajával. Az 1830-as években például ezt írták a városról: „Baja hazánk ama' helyei közé tartozik, mellyek az általános csinosulás, polgári nagy- és nemeslelkűség tekintetében méltó dicséretet érdemelnek”;⁴ vagy „Baja a' nemzeti csinasulás és emelkedés ügyében nem az utánczó, hanem a' példaadók közt szokott tündekleni.”⁵ Ebben az időben a várost „kis Pestnek” és a „magyar Duna Fiuméjének” is nevezték.⁶ 1840-ben hatalmas tűzvész pusztította el a várost, melyről tudósítását a Nemzeti Újság így kezdte: „Bács megye felsőjárásának éjszaki részén Pest megye szélén létezett egy város, melly a' megyének legdiszlibb csillaga vetélkedve sietett országunk fővárosainak példájára a' korszak üdvét tenni, mindenkor polgárjainak közboldogságát tartván szeme előtt.”⁷ A milleniumi Bács-Bodrog vármegye monográfiában hasonlóan emlékeztek vissza a várost ért katasztrófára: „súlyos csapás érte megyénket az által, hogy Baja mezőváros 1840. évi május 1-én tűzvész áldozatává lett. A szerencsétlen lakosság felsegélyezésére megyénkben legott külön bizottság alakult, mely azután megye- és országszerte gyűjtést indított, de hosszú időre volt szükség, míg a megye ezen ekkoriban legvirágzóbb városa újból felépült s a csapás súlyát kiheverte.”⁸ Ennek ellentmond, hogy a városképet

¹ Hazánk, 1847. okt. 7. 475.

² *Bács-Bodrog vármegye*, II. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, [1909.] 195.

³ Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, 1988. 32.

⁴ Poetz: *Bácskai kaland*. Hasznos Multságok, 1838. aug. 25. 121.

⁵ *Levéltöredék Bajáról*. Honművész, 1836. jan. 17. 39.

⁶ *A bajai út*. Társalkodó, 1847. jún. 13. 183.

⁷ Nemzeti Ujság, 1840. máj. 9. 1.

⁸ *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monografiája*. 1. kötet. Szerk.: Dudás Gyula. Zombor, 1896. 512.

ma is meghatározó házak többsége éppen a tűzvész után, a 19. század közepén épült fel. A társadalmi élet újbóli megindulására egy évet kellett várni, hiszen a tűzvész utáni évben már újra kezdte működését az 1838-ban alakult Bajai Polgári Jótékony Olvasóegyesület, melyet Polgáregyletként emlegetnek a későbbi források.⁹ 1842-ben pedig az 1803-tól működő Céllovész Társaság is újjáalakult. Ezen Pilaszanovits Lajos is részt vett mint a társaság ügyésze s társasági biztosa.¹⁰ A május 8-i tisztújító közgyűlésen választmányi tagnak nemcsak őt, hanem rokonát, Pilaszanovits József táblabíró is megválasztották. Pilaszanovits Lajos neve a Borovszky-féle monográfiában csak az 1861. február 21-i megyei bizottmányi gyűlés kapcsán szerepel, melyen őt a főispán az alispáni állásra jelölte, de ő visszalépett a szavazás előtt.¹¹ Roglaticzai Pilaszanovits Lajos hírneve nem maradt fenn az utókora, mégis hozzáköthető Baja egyik legnagyobb és legimpozánsabb nemesi kastélyának¹² felépítése.

A rezidencia építő nemesi középbirtokos család, a Pilaszanovitsok neve kevésbé ismert annak ellenére, hogy több tagja részt vett az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban, egyiküket pedig a szabadságharc gyermek hősei közt tartják számon.¹³

A délszláv eredetű katolikus család a 17. végén költözött Bács megyébe, majd a 18. század elején Baján telepedett le,¹⁴ amely ekkor Bodrog vármegye központja volt. A család nevének írásában sok a bizonytalanság. Szluha Márton könyvében ezt azzal oldotta fel, hogy szerinte az eredeti családnév, a Pilaszenovith a 19. században változott Pilaszanovitsra.¹⁵ Ez a névváltozás például a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban is nyomon követhető, mivel egyik előfizetője Pilaszenovits Antal¹⁶ táblabíró volt, akinek nevét 1833-tól Pilaszanovits (!) formában közölték a minden év végén közzétett előfizetői listában.¹⁷ Valójában a

A Borovszky-féle monográfiában is szinte szó szerint ugyanez olvasható: „1840-ben súlyos csapás érte a vármegyét azáltal, hogy Baja városa május 1-én a lángok martaléka lett. A szerencsétlenül járt lakosok felsegélyezésére a vármegye gyűjtést indított, de hosszú időre volt szükség, míg a vármegye e legvirágzóbb helysége a csapást kiheverhette.” *Bács-Bodrog vármegye*, II. 195.

⁹ Fábián Borbála: *A Bajai Jótékony Olvasó Egyesület – és utóélete*. Bácsország, ... évf. (2008) 4. szám, 50–51.

¹⁰ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) X. 259. „A Bajai céllovész Társaság’ határozatait magában foglaló Jegyző-könyv 1842^{ik} évtől.”, 1.

¹¹ *Bács-Bodrog vármegye*, II. 242.

¹² A Borovszky-féle monográfia használja a kastély szót. *Bács-Bodrog vármegye*, II. 300. Az épület a Virág Zsolt-féle kastélylexikonban nem szerepel. A címben azért választottam a rezidencia szót, mert egyrészt egy kúriánál mindenképpen nagyobb épületről van szó, másrészt pedig a nemesi házak azon típusának, melynek földszintjét üzletek foglalják el, nincs külön kifejezés. Az egész épület a nemesi család tulajdonában volt, nemcsak egy lakás.

¹³ Rakó József: *A szabadságharc gyermekhősei*. Budapest, 1992. 22–23.; Dr. Gulyás Gizella: *A szabadtai Pilaszanovics Béla, az 1848–49-es szabadságharc gyermekhőse*. Bácsország, (2001) 5–8. szám, 3.

¹⁴ Az 1715-ös országos összeírás szerint Baján lakott Jákov Pilasinov, aki Pilaszanovits Jakabbal – a nemességet kapó négy testvér egyikével – azonosítható. Az 1715. évi országos összeírás, dvd-rom. Jakab 1715-ben és 1720-ban is a bajai adózók között szerepelt. Sokcsévics Dénes – Kitanics Máté: *Kontinuitás vagy diszkontinuitás: Baja lakossága a Rákóczi-szabadságharc előtt és azt követően*. Bácsország, 2009/2. (49. szám), 13.

¹⁵ „A család neve a XIX. században Pilaszanovitsra változik.” Szluha Márton: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Budapest, 2002. 279.

¹⁶ Pilaszanovits Antal (Roglatica, 1792 – Roglatica, 1847) János (Baja, 1761–1795) és Sztrilics Júlia (1769–1814) egyetlen fia. 1818. február 2-án vette feleségül Zomborban czabaji Horváth Annát (1801–1868). Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 281.

¹⁷ Tudományos Gyűjtemény, 1832. X. kötet 119., 1833. X. kötet 120.

család tagjai a 18. században kevés alkalommal írták nevüket Pilaszenovich formában, ez a névváltozat általában csak a mások által készített iratokban fordul elő. Az anyakönyvekben is több formában írták a családnévet. Sőt a bajai ferencesek *Historia Domus*ában a 18. században két változatban is szerepel: Piljasanovich és Pilyasanovits.¹⁸ A család nevének írásával kapcsolatban tehát sok a bizonytalanság, maguk a családtagok is különböző formában használták, például: Pilaszanovich, Pilaszánovics, Pilaszanovits, Pilaszanovics.¹⁹

A Pilaszanovits magyar nemesi család története 1741. október 22-én kezdődött, amikor Mária Terézia címeres levelet adományozott négy Pilaszanovits testvérnek (Buda visszavételénél és a Rákóczy mozgalomokban tanúsított érdemeikért).²⁰ Közülük István Bács megyében élt, ahol 1742-ben hirdették ki nemességét,²¹ és az 1754–1755. évi országos nemesi összeírásakor is ebben a megyében tartózkodott. Három fia: Dávid, György és Márk 1771. január 15-én a pécsi káptalan előtt megveszik a Miskolczy családtól Roglatica²² pusztá felét, és erre 1777. március 24-én Bécsben Mária Terézia királynőtől adományt is kapnak, innen származik a család előneve.²³ A vétel érdekessége, hogy Márk felesége roglaticzai Miskolczy Antónia volt, a birtokot eladó Miskolczy József testvére.²⁴

A 18. század végén még három nemesi család osztozott Roglaticán, a 19. század közepén már csak kettő: a Pilaszánovits és a Vojnits családok fele-fele arányban.²⁵ A Pilaszánovits család az 1826-os katasztrális összeírás szerint Bács-Bodrog vármegyében a 20. legnagyobb földbirtokos 6445 hold birtokkal.²⁶ Ennek majdnem fele (2800 hold) Pilaszanovics Pál birtoka volt,²⁷ ugyanis a három birtokot szerző testvér közül a legidősebbnek, Dávidnak az

¹⁸ 1759. június 19. „Benefactor secundus exstitit: Perillustris Dnus Stephanus Piljasanovich, qui ferum pro tot aedificio providit” és 1784. június 16. „Hora 8va matutinas piae memoriae P.D. Marcus Pilyasanovics I Comit[atis] Baciensis assessor et peculiaris Fratrum ac Coenobii benefactor, in nostra crypta sepultus est per MVP.” *Historia Domus Bajensis, Chronik des Franziskaner-konvents in Baja*. Band I. 1694–1840. Baja, 1991. 39., 136.

¹⁹ A család kutatója, bajnai dr. Vojnics József (1882–1943) nyolcvanhét változatot számolt össze.

²⁰ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: SzTL) F:001. = A bajnai Vojnics család iratai (1644–1946). 34. 80. VI./5. és Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemszékrendi táblákkal*. Pest, 1862. XI. kötet. 293. A családnévet Pilaszenovich-nak írja. Kempelen Béla szerint 1741. október 28-án kaptak nemességet. A család nevét Kempelen Pilaszanovich-nak írja. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VIII. kötet, Budapest, é. n. 311. Sokcsevic Dénes és Kitanics Máté szerint „a család nem gradistyei, hanem bunyevác származású. Valószínűleg a dalmáciai Poglizzából vándoroltak ki, majd végül a déli végeinken telepedtek meg.” Sokcsevic – Kitanics: *Kontinuitás vagy diszkontinuitás*, 13.

²¹ A letelepedés már a nemesi cím megszerzése előtt megtörtént, sőt az 1810-es évektől István már Baján, illetve Baja közelében lakott, ahogy Fülöp és Jakab is (Jakab például 1751. április 15-én Baján halt meg), mivel azonban a későbbiekben a másik három ág kihalt, a családfakutatók csak az István-ággal foglalkoztak, illetve Szluha Márton könyvében még a Jakab-ág szerepel törvénytelen leszármazottakkal. Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 280.

²² Roglatica (Roglatica, Roglaticza) pusztá Bács-Bodrog vármegye északi részén Bajsához közel. Hátára 17 525 hold. Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*. III. kötet. Pest, 1851. 295. Roglatica két részre tagolódik Alsó- és Felső-Roglaticára, a Pilaszánovitsok ez utóbbin voltak birtokosok. Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*, IV. kötet. Szabadka, 1906. 4., 6., 35.

²³ Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 279.

²⁴ Dr. Szendrei János: *A Miskóc nemzetsége*. Turul, 2. évf. (1884) 4. szám, 145.

²⁵ Vályi András: *Magyar Országának Leírása*. Buda, 1799., III. k. 201.; Fényes: *Magyarország geográfiai szótára*, 295.

²⁶ *Bács-Bodrog vármegye*, II. 567.

²⁷ SzTL F 001. 34. 81. – Pilaszanovich A.

egyetlen férfi leszármazottja abban az időben. A roglaticai birtok közbirtokosság volt, tehát a családtagok nem adhatták el. A család életében, mint más tehetősebb nemesi családok esetében is, fontos volt a városi ház, ahol elsősorban a téli időszakot töltötték.

A család máshol lévő birtokai és egyéb tulajdonai még nem kerültek kimutatásra. Annyi bizonyos, hogy Baján volt ingatlanuk már a 18. században is. 1803-ban az egyik családtag birtokában volt a Fő utcán a 402. számú ház, közel a főtérhez és a kis szerb templomhoz.²⁸ Ez a ház a „Pilaszánovits árva” birtokában volt. A családfát áttekintve legvalószínűbb, hogy Pilaszánovits Antaltól (1792–1847) van szó, akinek édesapja, Pilaszánovits János (1761–1795) Baján halt meg.²⁹ A családnak már régóta volt kapcsolat Bajával, hiszen a ferencesek templomának építését is segítették.³⁰

A Pilaszánovits családnak a Baján történő újbóli megtelepedése, amikor már több családtag is a városban lakik, Pilaszánovits Pálhoz köthető, aki egy bajai nemes árvájával kötött házasságot. Pilaszánovits Pál másodunokatestvére, Péter szintén egy bajai nemes leányát, Alföldy Máriát vette feleségül.³¹ Az 1841. évi nemesi összeírásban Baján csak Pál özvegyét és fiát említik, míg a család többi tagja Roglaticánál szerepel.³² Az 1840-es évek elejére tehető, hogy Pilaszánovits Pál egy másik másod unokatestvérének fia, Pilaszánovits József Szabadkáról átköltözik ebbe a virágzó városba, hiszen 1842-től a bajai Céllövész Társaság tagja, s két háza is van a városban.³³ A Pilaszánovits család tagjai tehát egyre több háztulajdont szereztek a városban, mégis a már említett Pilaszánovits Antal-féle házon kívül csak Pilaszánovits Pál lakhelye határozható meg.³⁴ Valószínűleg az 1814. május 31-i házasságkötés után egy ideig a roglaticai birtokon, majd a feleség által örökölt házban laktak, mivel Kardos Mária édesapja, vázskai Kardos Márton 1813-ban meghalt³⁵ – édesanyja, Bogor Júlia még korábban, 1804-ben. Kardos Márton felnőtt kort megélt gyermekei: András (1793–1858), Dániel (1794–1858), Mária és Johanna (1802–1872) 1823-ban kötöttek egyezséget, azaz megosztották az örökségen. Ekkor Pilaszánovits született Kardos Mária „a Bajai Fundusbul meg tartott egy házat”³⁶: melynek két kő pincéje és „cserép zsindeles” istállója volt, ennek értékét 17 000 forintba becsülték.³⁷ Az egyezségi iratból nem derül ki, hogy Kardos Mária melyik házat kapta, mégis beazonosítható, mivel ezt a házat, mely a házcsereéről szóló szerződés szerint a „Csernyanszkynak által ellenébe” volt, 7000 forint ráfizetéssel cserélték el 1823-ben Bogor Borbálával a „Rokus kápolna által ellenébe helyezett Házá”-ért.³⁸ Kardos Mártonnak a 19. század elején két háza is volt Baján, az egyik a Land-

²⁸ Flach, Paul: *Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803*. München, 1977. 12., 46.

²⁹ Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 281.

³⁰ 1759. június 19-i bejegyzés: „jőtevőnk: Piljasanovich István úr, aki az egész építkezéshez szükséges vasanyagot szállította, nyolcvanöt, azaz 85 arany értékben.” *A bajai ferencesek háztörténete I. 1694–1840*. Ford.: Kapocs Nándor. Baja, 2000. 46.

³¹ *A bajai ferencesek háztörténete*, I. 46.

³² Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 279.

³³ BKMÖL X. 259. és BKMÖL IV. 1003. Baja város Adóhivatalának iratai- Árendális kivetési könyve Baja városának 1846. évre és 1847^{ik} évre.

³⁴ Pilaszánovits József megvette Pilaszánovits Antal egykori lakóházát, ami a Fő utcában volt.

³⁵ Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 153.; Kardos Márton (1768 – Baja, 1813. április 14.)

³⁶ SzTL F: 001. 34. 81.

³⁷ SzTL F: 303 Pilaszánovits család iratai, 1. 16.

³⁸ A költözésre valószínűleg 1824-ben került sor, a ház teljes vételárát 1825 február 10-én fizették ki (a szerződés 1823 október 29-én kelt) – 1823-ban Pilaszánovics Pál aljegyző volt Bács megyében.

gasse (ma Attila)³⁹ utcában, a másik pedig a Fő utcában (ma Szabadság utca). A kettő közül ez utóbbi volt a „Csernyanszkynek által ellenében”, ugyanis Csernyanszky József táblabíró háza a Szt. Antal utcában volt, de saroktelken, és így a Kardos házzal átellenben.⁴⁰ Bogor Borbála,⁴¹ akivel házat cseréltek, Kardos Mária nagynénje volt, s háza a Landgasseben állt, vagyis a Rókus kápolnához vivő utcában. A házcserevel a Pilaszanovics Pál és családja nemcsak a főtér közelébe költözött, hanem a másik Kardos ház is „átellenben” szomszédjuk lett.⁴²

Három évvel később meghalt Pilaszanovics Pál, s a három gyermek⁴³ nevelése, tanítása Kardos Máriára maradt, ahogy a családi vagyon kezelése is. A férj már házasságkötésük előtt gondoskodott arról, hogy felesége, ha túlélné őt, továbbra is vagyona kezelője maradjon, ugyanis a házasság előtt möring⁴⁴ levelet írt, vagyis házassági szerződést kötött vele. A kontraktusra azért is szükség lehetett, mivel a Pilaszanovics család földbirtokai közbirtokossági tulajdonban voltak, tehát a család tagjai nem adhatták el, de ha nem volt fiú örökös, akkor az özvegy ebből semmit nem kapott. A szerződés értelmében Pilaszanovics Pálné annak ellenére, hogy 1815-ben fiú örököst szült, Lajost, haláláig – 1848-ig – a vagyon kizárólagos intézője volt. Az utolsó években minden bizonnyal fia is segítette, bár ő ekkoriban még saját karrierje építésével volt elfoglalva. Lajos ugyanis tatai és pozsonyi tanulmányai után a kassai jogakadémiát végezte el, majd Bogor Sándor⁴⁵ mellett egy évig joggyakornok volt. 1835-ben lett a királyi tábla hites jegyzője, 1837-ben megkapta az ügyvédi diplomáját Pesten, ugyanekkor Tolna megye táblabírájává választották, egy évvel később pedig hites ügyvéd lett.⁴⁶ 1840-ben lett Bács-Bodrog megye alügyvédje (alügyész),⁴⁷ két évvel később pedig táblabíró.⁴⁸ Az 1840-es évek végén Baján ügyvédként működött.⁴⁹ A család élénken részt vett Baja kulturális életében is. A nők jótékonykodtak, például az „újévi üdvözetek” megváltásában vettek részt, azaz pénzbeli adományt tettek a Bajai Kórház javára. Vallásosságukat jellemzi, hogy a ferencesek javára is többször tettek adományt. Ezek közül a legje-

³⁹ Flach, Paul: *Die deutschen Gassennamen der Stadt Baja*. München, 1977. 34–35. A Landgasse magyar neve az 1840-es térkép szerint Fürdő utca volt.

⁴⁰ Flach: *Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803*, 13., 33. és a térképmelléklet. Csernyánszky József másik háza a Landgasseban a térkép szerint nem volt szomszédos Kardos Márton házával.

⁴¹ Bogor Borbála, született Sztirlich, Bogor Ádám özvegye volt. Bogor Ádám pedig Kardos Mária édesanyjának a testvére. Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 351.

⁴² Flach: *Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803*, 12–13., 32–33.

⁴³ A három gyermek: Lajos (1815–1880), Julianna (1816–1861) és Mária (1818–1840).

⁴⁴ A „hitbér, jegybér, möring, möringbér: az a díj, amelyet a férj a házasság megkötése és teljesítése esetére ígér a feleség részére, ill. a leány a maga részére kikötött.” *Magyar néprajzi lexikon*. II. kötet. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1979. 553. Ebben az esetben az eredeti dokumentumban *Contractus Dotalitus* szerepel a dokumentum fajtájának megnevezésekor. A dokumentumból az derül ki, hogy Pilaszanovics Pál szerelmes volt Kardos Máriába, mert az irat így kezdődik: „Én Pilaszanovics Pál tiszta igaz szivemből és szeretetből választom magamnak hitvesTársomnak meg boldogult nemes és nemzetes Kardos Mártony Úrnak leányát Mariánká-t” SzTL F: 001. 35. 83. A *contractus* 1814. május 3-án keletkezett, Pilaszanovics Pál és Kardos Mária pedig 1814. május 31-én kötött házasságot.

⁴⁵ Bogor Sándor (1799–1841) Ádám és Sztirlich Katalin fia, Kardos Mária első unokatestvére. Táblabíró, ügyvéd és több uradalmak ügyvivője.

⁴⁶ SzTL F: 001. 34. 80. és SzTL F: 001. 34. 81. és Türr István Múzeumi Történeti Dokumentációs Gyűjtemény (a továbbiakban: TIM) 55.348.1. 20.

⁴⁷ Honni Vezér. Pest, 1840. 128.

⁴⁸ SzTL F: 001. 34. 81.

⁴⁹ *Handels Gewerbe Kalender*, Pest. 1848. 176.

lentősebb és legnagyobb összegű (150 forint) a Barátok temploma lépcsőire tett adomány 1844-ben, a lépcső összes költsége ugyanis 325 forint 35 krajcár volt.⁵⁰ 1835-ben, amikor a bajai Lövészegylet új épületet emelt, az adományozók egyike Pilaszánovits Mária volt, aki a következő évben az egyletnek további 25 forintot adományozott.⁵¹ 1835-ben már tagja volt az egyletnek fia is, akit 1838-ban Bogor Lajos⁵² helyére negyedik egyesületi biztosnak választottak.⁵³ Pilaszánovics Lajos – barátai, rokonai társaságában – a tűzvész után részt vett a „Bajai céllövész Társaság” újjáalakításában mint társasági biztos,⁵⁴ a későbbiekben pedig választott tagként.⁵⁵

A társasági életben való részvételhez megfelelő ház is kellett, ahová nagyobb társaságot hívhattak. A gyerekek is házasulandó korba léptek, emiatt is szükségük lehetett egy nagyobb házra, s az Lajos karrierjét is elősegíthette. Ezeket a szempontokat gondosan mérlegelhette Kardos Mária, amikor úgy döntött, hogy nem vásárol egy másik házat, hanem építet egyet. Nagyon sokat mondó a hely kiválasztása: a város főutcájának és a főterének az a sarka, amely szomszédságában az uradalom épületei és a „Grassalkovich kastély” állt a főutca felől, s a főternek ezen, az északi oldalán állt a Fehérhajó fogadó. A tér déli oldalán a kastély másik szomszédja a bajai városháza⁵⁶ volt, ami épp a tervezett épülettel szemben állt. A hatvanéves városháza az 1840-es években a térnek az egyik legkevesébe szép épülete volt, egyike azon kevés épületnek, melyet az 1840. évi nagy tűzvész megkímélt.⁵⁷ Kinézetéről keveset lehet tudni, mert nem maradt fenn róla részletes ábrázolás. Egyetlen ábrázolása id. Schönberger Andrásnak a bajai tűzvész emlékére kiadott könyvének, a *Denkbuch des großen Brandes in Baja am 1ten May*⁵⁸ című munkaának a mellékleteként megjelent, az égő Baját ábrázoló rajz. A térképek és az iratok szerint földszintes, a főter felé néző oldalán nagykapuval rendelkező, saroképület volt.⁵⁹

A térnek a városházával szembeni oldalán a térképek és a fent említett rajz alapján rekonstruálhatóan sok kis ház állt, egyetlen nagyobb telek a főter és a Provália utca – a Sugovica felől – sarka volt, ahol a Fehérhajó vendéglő állt. Érdekes módon a 19. század második felében a térnek ezen az oldalán a Pilaszánovits ház kivételével csak földszintes házak álltak, míg a városháza elbontása után a szemben lévő oldalán is – a tér többi oldalához ha-

⁵⁰ Fábíán Borbála: *A Barátok lépcsői*. Bajai Honpolgár, 18. évf. (2007) 9. szám, 12.

⁵¹ TIM 55.348.1. A Bajai Lövész Társaság év könyve, 40.

⁵² Bogor Lajos (1804–1858) táblabíró, ügyvéd. Bogor Ádám és Sztrilich Borbála fia, Kardos Mária első unokatestvére volt. 1838-ban Bogor Lajos megyei kapitánnyá való kinevezése miatt Zomborba költözött, ezért mondott le a biztosi tisztségéről.

⁵³ TIM 55.348.1. 58.

⁵⁴ BKMÖL X. 259., („A Bajai céllövész Társaság’ határozatait magában foglaló Jegyző-könyv 1842^{ik} évtől.”), 1.

⁵⁵ BKMÖL X. 259. 10., 38.

⁵⁶ Ma az egykori városháza helyén két lakóház áll (mellettük a Duna Szálló épülete), épületét ugyanis 1863-ban lebontották, miután az uradalom megvásárlásával átköltöztek a „Grassalkovich kastély”-ba, amely ma is a Polgármesteri Hivatal.

⁵⁷ Az 1840-ik évi nagy tűzvészről tudósító újságok általában nem tudósítottak a városházáról, csupán a főbb középületek pusztulásáról adtak hírt. Megmeneküléséről szinte egyetlenként a Hirnök című újság tudósít: „a’ középületek közül csupán a’ városház ’s a’ szél sodrán kívül és távol eső só- és élelmentárház maradt menten” Hirnök, 1840. máj. 14. 3.

⁵⁸ Schönberger, Andreas: *Denkbuch des großen Brandes in Baja am 1ten May*. Pest, 1841.

⁵⁹ Rapcsányi Jakab: *Baja*. Budapest, 1934. 478.: „a piactéren állott a városháza földszintes épülete, közepén nagy kapuval.”

sonlóan – emeletes házak épültek. Az azóta eltelt időben – az újabb építések ellenére is – a Pilák-ház⁶⁰ homlokzati része még mindig a második legnagyobb a téren.

Azt, hogy Kardos Mária vagy fia, Lajos mikor határozta el egy ilyen nagy új ház építését, nem lehet tudni. Annyi biztos csupán, hogy az 1840. évi bajai „nagy tűzvész” jó lehetőséget adott a megvalósításra. A Szépitő Bizottmánnyal egyetértésben a város vezetői ugyanis ekkor szabályozták a várost. A főtér esetében az a döntés született, hogy a térnek az északi oldala is legyen egyenes, mint a többi. Ez nem jelentette azt, hogy a tér másik két oldalával derékszöget zárjon be. Az egyenes vonalat a két sarka között, vagyis „*Jorgovits Bazil háza sarkától a Fehérhajó vendégfogadó duna felőli sarkáig*”⁶¹ jelölték ki. A forrásból kiderül, hogy ezen az oldalon boltok működtek, és a főtéren ekkor még nem volt a Pilaszánovits család tulajdonában ház vagy telek. A tér, illetve északi oldala fontosságát mutatja, hogy elsőként ezt vették fel a jegyzőkönyvbe, és a könyv végén található végrehajtásban is elsőként szerepel (ennek a vonalnak a meghatározása volt a bizottság első feladata.) Az ezen oldalon lévő telkek Georgovits Bazil, Naum Popovits, Tokalits János, Bakits Péter, Koszta Teodorovits, Toth Exactor⁶² úr, Csokor István, Izak Nukasimovits és a Fehérhajó fogadó birtokában voltak.⁶³

A telektulajdonosokat a főutcától a Sugovica-partig sorrendben sorolták fel. A felsoroltak közül az első négynek a telkét vásárolta meg 1840-ben özvegy Pilaszánovits Pálné. Az nem állapítható meg, hogy ezek a házak mennyire károsodtak a tűzvészben, de ha nem is égtek el, az új szabályozási vonal miatt a tulajdonosoknak a megmaradt épületeket mindenképpen le kellett bontani és újakat építeni. Éppen akkor, amikor a katasztrófa következtében nemcsak vagyonuk egy részét veszítették el, hanem az építkezés is megdrágult. Akik nem szegényedtek el, mégis könnyebben megválhattak „fundusaiktól”, mivel többeknek máshol volt a háza, itt csak a boltjuk állt.

A tűzvész szinte az egész városra kiterjedt, Baja környékét általános építőanyag-hiány sújtotta, s a kapható anyagok is nagyon drágák voltak egy kortárs tudósítása szerint.⁶⁴ Néhány hónappal később a folytonos esőzés miatt sem a cserép-, sem a tégl- vagy vályogvetők nem tudtak dolgozni.⁶⁵ Az újjáépítés tehát viszonylag lassan haladt, bár segítyeket gyorsan kapott a város, és a biztosítók is fizettek a biztosított károsultaknak. A főtér északi házsorának újjáépítése is tükrözi a város helyzetét. A főutcai saroképületet gyorsan helyrehozták, mivel a tulajdonos, Jorgovits Bazil tehetős ember volt, és ezt a házát bérletbe adta. A bérlő, Fröhlich József izraelita kereskedő szeretett volna az új helyzetben a drága bérlet-től megszabadulni, tehát elköltözni innen. 1840 októberében perre került sor közöttük, melyben a bérlő igyekezett gondatlansággal vádolni Jorgovitsot. A város azonban a háztulajdonosnak adott igazat.⁶⁶ A szomszéd telken viszont semmi változás nem történt, mivel két tulajdonosa volt a teleknek, s feltehetőleg egyik sem lakott itt. A két tulajdonos Popo-

⁶⁰ A Pilák-ház a Pilaszánovits-ház helyi elnevezése, ugyanis a hosszú családnevet Piláknak rövidítették. Ez az alak nemcsak Baján volt használatban, hanem Roglaticán is, ahol a Krijava patak egyik tápláló völgyét Pilák-völgynek hívják. Hovány Lajos: *Vizeink nyomában, különös tekintettel Északkelet-Bácskára*. Szabadka, 2002. 12.

⁶¹ BKMÖL IV. 1006. Baja Város Telekhivatalának iratai – Utca és Házhelyszabályozás az 1840. május 1-i nagy tűzvész után, 1.

⁶² Tóth György uradalmi számtartó volt. BKMÖL IV. 1003. 5904 ksz. Szabados Baja városának rovatos összeírásai Jegyzőkönyve 1838/9, 1839. (Tóth Kálmán költő édesapja)

⁶³ BKMÖL IV. 1006. Utca és Házhelyszabályozás az 1840. május 1-i nagy tűzvész után, 152.

⁶⁴ Regélő, 1840. aug. 13. 527.; *A bajai ferencesek háztörténete*, 475.

⁶⁵ *A bajai ferencesek háztörténete*, 474.

⁶⁶ BKMÖL IV. 1007. Baja Város Törvényszékének iratai – 1840. november 9. 29. szám, 11.

votis Naum⁶⁷ és öccse Pál volt, az utóbbi szücslegény. Pál 1840 novemberében arra kérte a várost, hogy nyilvános árverésen adják el a háztelket – amin tető nélkül ekkor még álltak az egykori épület falai –, hogy a tulajdon értéke ne csökkenjen.⁶⁸

A Pilaszanovits családot személyes tragédia is érte ebben az évben. A legkisebb lány, Pilaszanovics Mária huszonkét éves korában, 1840. július 30-án „tüdősorv”-ban meghalt. Haláláról megemlékezést, nekrológot közölt a Regélő című lap.⁶⁹ A haláleset azt is jelentette, hogy eggyel kevesebb hozományról kellett gondoskodni. Véleményem szerint ezért is döntötte el özvegy Pilaszanovits Pálné, hogy egy új házat épít Baja főterén. Ezt a döntést legkésőbb 1841 nyaráig meghozta, mivel a terv megvalósításának első lépéseként 1841. július 24-én két szerződést is kötött. Az egyiket Jorgovits Bazillal⁷⁰ és hitvesével, Manojlovits Katalinnal, akiktől megvette a piac sarkán álló házukat. A másikat a főtér felőli szomszéd háztelkek tulajdonosaival: Popovics Naummal és hitvesével, Kreszovics Juliannával és Naum öccsével, a kiskorú Popovics Pállal. Az előbbi telek kúttal is rendelkezett, ezért drágább is volt, 11 500 váltó forintot fizetett érte, a másik telek csak 4000 forintba került.⁷¹ A szerződések szerint Mindenszentek után kellett volna a városi tanácsnál bejelenteni az adásvételt, miután a teljes vételárat megkapták az eladók. Erre a bejelentésre és az „örök felvállaló levél” kiállítására azonban sokkal hamarabb, már augusztus 28-án sor került.⁷² Ugyanebben az évben özvegy Pilaszanovits Pálné Tokajlits Jánostól⁷³ is megveszi a telkének főtéri részét 4000 váltóforintért⁷⁴, mivel Tokajlits János ekkor a főutcai kis házat megtartotta. A szerződésben a deszkátetót nem adta el, mert az építkezési anyagok közül a fa még mindig drága volt a városban. A szerződés második pontjában kerül említésre először egy újonnan építendő ház.⁷⁵ Fizetési határidőül ebben a szerződésben is Mindenszentek

⁶⁷ Popovics Naum is kézműves volt. BKMÖL IV. 1003. 5904 ksz. Popovics Naum és Pál édesapját Dömötörnek hívták, és kereskedő volt. A 19. század elején az ő tulajdonában volt a 999-es számú ház a főtér északi részén. Flach: *Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803*, 20., 47.

⁶⁸ BKMÖL IV. 1007. 1840. november 20., 28., 25–26. (64. sz.) határozat: (Figyelembe vétetvén) [...] a „háza Május 1⁶ napi borzasztó tűz által rombadöntvén – a’ téli zivataros időjárás már a’ falak összeomlásával áraban tetemesen csökkenend ,nehogy a’ folyamodó árva károsíttassék, a’ háztelkeknek a’ még fönálló falakkal leendő nyilvános árverési eladására” Paukovics Jánost és Gyurikovics Jánost megbízta a városi tanács.

⁶⁹ Regélő, 1840. aug. 13. 527.: „Városunkat és vidékét közfájdalom fogá-el néhai t. Roglaticzai Pilaszanovics Maria kisasszonynak virágzó élete 22-ik évében tüdősorvból közelebbi napokban történt elhunytán. A’ széplelkű és műveltségű kisasszony köztiszteleti tárgya volt környékünknek. Szende beljegye és bájkellemei sokáig fognak feledéktelenségben maradni. Nyugodjanak a’ kedves társalgású hamvadónak porai csendesen!”

⁷⁰ Jorgovits Bazil kézműves volt. BKMÖL IV. 1003. 5904 ksz. Szabados Baja városának rovatos összeírásí Jegyzőkönyve 1838/9^{ik} évre. A főtér sarkán álló ház 1803-ban Jorgovits György tulajdonában volt. Flach: *Die Hausbesitzer der Stadt Baja um 1803*, 20., 39.

⁷¹ SzTL F: 303. 1. 16.

⁷² BKMÖL IV. 1007. 1841. augusztus 28. 274.

⁷³ Tokajlits János kalmár volt. (BKMÖL IV. 1003. 5904 ksz.) és Baja város tanácsnoka, 1838-tól a Lövészegylet tagja. (TIM. 55. 348.1. 199.)

⁷⁴ 1300 forintért

⁷⁵ „2or Minden kérdések elmelőzése végett tekintetéből kötelezi magát az elado Úr arra, hogy a vevő aszonyságtól meg vett háza az eladó Úrnak a fő utszán helyeztetett másik kis háza között csurgásul hagyott téren a vevő aszonyság az epitendő falát szinte az elado Urnak kis háza fala mellett fölépitethesse, ugy azonban hogyaz elado úr is azt maga felől építésében használhassa.” SzTL F: 303. 1. 16.

volt kikötve, a felvállaló levél pedig november 15-én lett kiállítva.⁷⁶ A rendelkezésemre álló iratok alapján nem tudtam megállapítani, hogy a telekvásárláshoz szükséges összegeket honnan teremtette elő Pilaszanovits Pálné. Az biztos, hogy nem meglévő házainak eladásából, hiszen az 1840-es évekből csak egy szerződést találtam, 1843-ban egyik telkét eladta.⁷⁷ A telekért kapott 104 forint 36 krajcár pedig a következő évi házvásárlást sem fedezte, ráadásul ebben az időben szőlőket is vásárolt Baján.

1844-ben sikerült egy Fő utcai telket megszereznie, Tokajlits János szomszédja, Mesnyák Erzsébet adta el a házat 1600 forintért.⁷⁸ A következő két évben ismét nem történt semmi a főtéri telekkel kapcsolatban. Ebben az időben valószínűleg bérletbe adta ki a meglévő épületeket kereskedőknek. A sarokházzal kapcsolatban fennmaradt egy szerződés, mely szerint azt a korábbi bérlőnek, Fröchlíchnek bérbe adta az építkezés megkezdéséig. 1847 elején sikerült az utolsó szükséges telket is megvásárolni a házhoz Bakits Péter szappanos mestertől és feleségétől 7000 váltó forintért (2800 forint). Ők adósságaik miatt adták el telküket,⁷⁹ s a szerződésbe is bekerült, hogy az adósságaikért nem vállal felelősséget Kardos Mária, tehát a telket tehermentesen vásárolja meg. Ötödik pontként büntetéspénz is szerepelt.⁸⁰ Kardos Mária a birtok teendői gyakran elszólíthaták Bajáról, ilyenkor például a házak vételárát testvére, Kardos Dániel⁸¹ fizette ki. A ház átvételekor pedig, 1847. február elején „*Pilaszanovics szül. Kardos Mária asszonyság*” megbízottja Bogor Lajos táblabíró volt.⁸²

Kardos Mária 1847. április 5-én kötött szerződést Novák József bajai ácsmesterrel és építési vállalkozóval. Novák József⁸³ a városban elismert vállalkozó lehetett, ezt mutatja vagyoni helyzete és az is, hogy például az iskolaépület felújítását Fister pécsváradi kőmű-

⁷⁶ BKMÖL IV. 1007. 1841. nov. 15. 21.

⁷⁷ BKMÖL IV. 1007. 1843. július 7. és 10., 360., 917. sz. „Pilaszanovics Pál táblabíró özvegye . t. cz. Kardos Dániel úr mint megbízottja által valotta: Hogy ő Jemainer György és özvegy Kricskovics Anna szomszédok között fekvő háztelkét Kellner ferencznek pengő 104 f 36 xr ért örökösen eladva legyen.”

⁷⁸ BKMÖL IV. 1007. 1844. nov. 25 és 26., 32. 76. sz. „Mesnyák Erzsébet személyesen megjelenve valotta: Hogy Ő Tokajlits János úr és Kuluncsits József özvegye szül. Bischof Erzsébet asszonyság szomszédságában fekvő házát Tektés Pilaszanovics Pál özvegyének szül. Kardos Mária asszonyságnak pengő 1600 fkért örökösen eladta legyen.”

⁷⁹ BKMÖL IV. 1007. 1847. évi május 31. és június 1. 337–338., 962. sz.

⁸⁰ SzTL F: 303.1.16. „Ha hogy bár melyik fél is – e' szerződés egyik vagy másik pontját megszegné, vagy teljesíteni nem akarná, vonakodásáért büntető pénzül /: vinctumul./ pengő 400 ft fog fizetni.”

⁸¹ Kardos Dániel (1794–1851) földbirtokos haszonbérlő, a bajai Lövészegylet tagja. (TIM. 55.348.1. 18.) Kardos Márton és Bogor Júlia egyik fia, Kardos Mária testvére volt. Vörös Erzsébet férje, Kardos Gyula festőművész nagyapja. (Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 153.) Bajai háztulajdonos, a lövészegylet tagja, az 1850-es években a Bajai jótékony olvasó egyesület elnöke, aki 1856-ban beleegyezett a kaszinóba való beolvadásba. Vasárnapi Újság, 1859. febr. 6. 6.

⁸² BKMÖL IV. 1007. 1847. február 6–12., 19., 20., 139. 374. sz.: „Béadván Simics Tivadar és Radulovics György tanácsnok urak hivatalos tudósításukat, mely szerint jelentik, hogy ők kiküldetésüknekél fogva – Bakics Péter házát – Pilaszanovics szül. Kardos Mária asszonyság által váltó 7000. fton megvásárlottat – Stern Kolmár és Batory Ferencz úgy Bernschütz Jakab jelenlétében t. cz. Bogor Lajos táblabíró, 'Ügyész úrnak mint a' tisztelt asszonyság megbízottjának átadván, ennek birtokába ötet bé is vezették legyen.”

⁸³ Novák József nevéhez több bajai középület is köthető. 1836-ban Benger Jánossal közösen ő tervezte a Kálvária kápolnát. 1841-ben a belvárosi templom új toronysisakját készítette. 1845-ben pedig a zsinagóga kivitelezője volt. Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Magyarország műemlékjegyzéke Bács-Kiskun megye*. Budapest, 2006. 17., 23., 20.

vesmester mellett rá bízta.⁸⁴ Novák József 1836-ban lépett be a Bajai Lövész Társaságba, 1838-ban részt vett a Bajai jótékony olvasó egyesület megalakításában, aminek igazgató tagjául is megválasztották.⁸⁵ 1847-ben tanácsnok is volt.⁸⁶

A szerződést pecsétjükkel hitelesítették: Pilaszanovits Mária született Kardos, Bogor Lajos táblabíró és hites ügyvéd és Mattyasovszky László,⁸⁷ Bács-Bodrog vármegye aljegyzője. Nemcsak Bogor volt első unokatestvére Kardos Máriának, hanem Mattyasovszky László is. A szerződés „záradékából”, a hitelesítő aláírások utáni részből kiderül, hogy Pilaszanovits Mária mikor fizetett az építési vállalkozónak, mivel azonban a szerződésben ezen kifizetéseknek a határideje nem naptári időponthoz, hanem a ház építésének bizonyos fázisához – az épület elkészültéhez – volt kötve, így nyomon követhető, hogy milyen gyorsan épült fel a ház.

A tervek, amint fent már utaltam rá, a szerződés megkötésekor már készen álltak, hiszen a szerződésben is hivatkoznak a hat darab tervrajzra. A szerződés szövegéből kiderül, hogy a terveket ketten készítették: Frey Lajos⁸⁸ és Novák István. Frey Lajos pesti építész a nagy tűz után több házat tervezett Baján, melyekkel jó hírnevet szerzett magának a városban.⁸⁹ A ház terveinek nagy részét ő készíthette. Erre utal az, hogy az építési költségek előzetes számítását „Tekintetes Pilaszanovits Maria Asszonyságnak azon Építendő emeletes Házzal Cubik és Quadrát Öllre felvéven és számítvan, az ide csatolt Planumok szerint” ő készítette 1847 március 22-én.⁹⁰ Az „Ácsi Munkának Ár jegyzéké”-t viszont Novák István ácsmester készítette 1847. március 24-én.⁹¹

Novák József a családnak már korábbról ismerőse lehetett, hiszen 1842-ben Pilaszanovits Lajossal együtt ő is részt vett a Lövészegylet újjáalakításában.⁹² A tervezők szintén a Lövészegylet tagjai voltak.⁹³ Úgy tűnik, az épület felépítéséhez a munkások, kereskedők ki-

⁸⁴ *A bajai ferencesek háztörténete*, 475.

⁸⁵ TIM. 55.348.1. 38. és Társalkodó, 1838. júl. 14. 220.

⁸⁶ *Ipar czimtar, 1848ik szökö évre*. Pest, 1847. 161. – 1840-től kezdve Baja város (kül)tanácsnoka volt.

⁸⁷ Mattyasovszky László (1812–1863) alsómátyásfalvi Mattyasovszky János és Kardos Judit gyermeke volt. Később Zomborban törvényszéki bíró lett. (Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 237–238.) 1835-ben királyi táblai hites jegyző és a bajai Lövészegylet tagja. (TIM. 55.348.1. 18.)

⁸⁸ Frey Lajos (1816–1877) pesti építész, illetve építőmester. 1844-ben feleségül vette Türr Rozáliát, Türr István testvérét, Thürr Jakab vaskereskedő árváját. Baja két reprezentatív épületének tervezése kötődik a nevéhez. Az egyik az 1842–45 között épült zsinagóga. A másik pedig a főtér keleti oldalán álló Takarékpénztár. Az első esetben a kivitelező Novák József ácsmester volt, tehát már korábban is dolgoztak együtt. (*Magyarország műemlékjegyzéke Bács-Kiskun megye*, 20., 25.)

⁸⁹ Bernhart Ernő: *A bajai Takarékpénztár ötven éves története, 1848–1898*. Baja, 1898. 30–31.

⁹⁰ Az árjegyzék hátoldalán németül az 1847. március 30-i dátum szerepel Ludwig Frey aláírással, valamint a következő szöveg: „*Láttam és elvállaltam Baján Aprilis 5én Novák Jozsef*”. SzTL F. 303. 1. 16.

⁹¹ Az árjegyzék szerint 6484 váltó forint 48 krajcárba kerültek az ácsmunkák. Novák István Novák József fia volt. „1845-ik évtől fogva helyben és a környéken mint építési vállalkozó volt elfoglalva 1882 évig. [...] saját vezetése mellett házakat, templomokat, iskolákat és gazdasági épületeket épített.” (BKMÖL IV. 1417 a. Rendőrkapitányi iratok 7421/1885.)

⁹² BKMÖL X. 259. „A Bajai céllövész Társaság” határozatait magában foglaló Jegyző-könyv 1842^{ik} évtől.” 1., 8.

⁹³ TIM. 55.348.1. 82. és Sz. n. 4915. – Frey Lajos 1843-tól, Novák István 1846-tól volt a Lövészegylet tagja.

választásában fontos szerepet játszottak társadalmi kapcsolataik, elsősorban – ami dokumentálható is – a bajai Lövészegylet.

Novák József társadalmi helyzetét, megbecsültségét jelzi, hogy „kültanácsos” is volt. A vállalkozáshoz tőkeerősnek is kellett lennie. 1846–1847-ben öt elsőrendű házzal és egy 2584 négyszögöles kerttel, valamint kaszálóval, legelővel rendelkezett.⁹⁴ Ezzel az anyagi háttérrel vállalhata a házépítést, mégis hipotékaként, azaz jelzálogként az összes ingó- és ingatlan vagyonát le kellett kötnie.⁹⁵ A szerződés szerint 10 500 forintot (9000 forintot a munkások bérére és 1500 forintot az eszközökre) kapott, négy részletben. Az első, 2625 váltó forintot mindjárt a munka megkezdésekor.

A munkát pedig már a szerződéskötés másnapján – április 8-án – megkezdték a tervezett ház helyének megtisztításával, vagyis kezdték a meglévő épületeket elbontani és ezek tégláit megtisztítani, hogy az új épülethez felhasználhatók legyenek. A szerződésben külön pontot szenteltek annak, hogy mivel az építéshez szükséges anyagokat az építető szerzi be, ezért a forgácsok tulajdona is őt illeti meg. Azokból az ács legények – vagy „hitesek” – semmit nem vihetnek el, ami arra utal, hogy a fának még mindig magas volt az ára a városban. Az épületfákat nem egy bajai kereskedőtől szereztek be, hanem – mivel a bajai fakereskedők is többségükben komáromiak voltak – egy komáromi kereskedővel, Csetke Mihállyal kötöttek deszka- és lécvásárlási szerződést. A favásárlási összeg majdnem kitette a munkásoknak kifizetett összeget, mivel 8449 ft-ra rúgott, ezért a szerződést hivatalos személyek is megerősítették: Csetke Mihály részéről Steiniger Ignác Komárom megye esküdtje, „Pilaszanovits Máris” részéről pedig Bogor Lajos táblabíró és hites ügyvéd.⁹⁶ Később kisebb tételben épületfa anyagokat helyben is vásároltak Kerék Sándor⁹⁷ bajai fakereskedőtől.⁹⁸ Az építkezéshez szükséges meszet Sinkó (Schinko) Jakab bajai mészégetési kereskedéséből szereztek be.⁹⁹

Az építkezés gyorsan haladhatott előre, hiszen július 3-án már felvette Novák József a második részletet, ami a fundamentum, a pince és a földszint elkészítéséért járt. A harmadik részletet az emeleti falazat és a tető elkészítéséért két részletben (november 8-án és december 2-án) kapta meg, de még 1847-ben.

A falak és a tetőzet összebiztosan elkészült, mivel Selig András és János cserépfedő mesterek előzetes költségszámításukat október 18-án nyújtották be. Az előzetes számítás szerint 291 forint 56 krajcárt számoltak. A munka végeztével 1848. május 1-jén 266 forint 48 krajcárt kért Selig János cserepező mester. A ház tetőfedő anyagáról irat nem maradt fenn, közvetett utalások alapján úgy tűnik, hogy a ház egy része nem cseréppel, hanem

⁹⁴ BKMÖL IV. 1003. Árendális kivetési könyve Baja városának 1846. évre és 1847^{ik} évre, 155. sz.

⁹⁵ Szerződés 3. pontja: „biztosításul a vállalkozó Novák József minden Baján található látható ingó, és ingatlan vagyonát mint e részben különösen kijelölt hypothekát lekötöti.”

⁹⁶ SzTL F: 303.2.26. Pilasznovits Lajos (házépítéssel kapcsolatos számlák) 1847–1850. Ez a szerződés nem Pilaszanovits Mária iratai között található, hanem a fiáé között, ez is bizonyítja, hogy 1848 közepén még nem volt készen a ház.

⁹⁷ Id. Kerék Sándor (1797–1872) épületfa fakereskedő a lövészegylet tagja volt 1837-től. (TIM 55.348.1.) 1847-ben a takarékpénztár alapítója volt három részvénnel (Bernhart: *A bajai Takarékpénztár*, 106.).

⁹⁸ SzTL F: 303. 2. 26.

⁹⁹ SzTL F: 303. 1. 34. A szerződést a mészvásárlásról Sinkó Jakabbal és feleségével, született Herklein Máriával kötötte össze Pilaszanovics született Kardos Maria, de a mész elszállításáról az elismervényeket bátyja, Kardos Dániel írta alá. A kiválasztott kereskedő, bár nem volt a lövészegylet tagja, az 1840-es években az egylet rendszeresen tőle vásárolta a meszet. TIM. 55.347.1.

zsindeellyel volt fedve. Ez utóbbiról 1848 végéről maradt fenn Kerék Sándor „jegyzéke”.¹⁰⁰ Másrészt az 1840-es tűzvész alkalmával a Grassalkovich kastély is azért sérült meg, mert fazsindeellyel volt fedve. S a templomok, templomtornyok pusztulását is a zsindeletető okozta. Éppen ez okból dönthetnek a cserépfedés mellett, amit az árjegyzék erősít meg. abban ugyanis napszámossal együtt 283 $\frac{1}{3}$ négyszögöl „száraz dupla cserép fedés”-ről esik szó.¹⁰¹

1848-ra maradtak a díszítési munkák, mivel ebből az évből származik a festő és a gipsz munkákat végző személy számlája. 1848. március 31-e után kezdte munkáját Muzika János „Festő s' Lácírozó”, július 18-án fizették ki munkáját.¹⁰² A gipszmunkákat Mauser Carolina¹⁰³, a lakatos munkákat Kratzl Mihály,¹⁰⁴ az üveges munkákat Jilk József¹⁰⁵ készítette, ez utóbbi 1848 szeptemberétől.¹⁰⁶ Az előleges költségszámítást (árjegyzéket) ő már „Pilazánovits Lajos úr” részére állította ki, mert Kardos Mária 1848. június 28-án Baján meghalt.¹⁰⁷ Jilk József munkájának teljes kifizetésére 1850. május 11-én került sor.¹⁰⁸ A ház építése a számlák tanúbizonysága szerint folytatódott, amiben közrejátszódhatott az is, hogy Baját a nagy hadi események 1848-ban elkerülték. A mesterek kifizetése mégis akadózhatott, s ebben nemcsak a jobbágyfelszabadítás, hanem az is közrejátszhatott, hogy a család birtokközpontját nemcsak 1848–1849 telén, hanem tavasszal is többször fosztogatták, onnan főként gabonát és állatokat raboltak.¹⁰⁹ A család valószínűsíthetőleg az 1849-es év egy részét nem is töltötte Baján, ugyanis például Pilaszánovits Lajos harmadfokú unokatestvérének, Pilaszánovits Józsefnek, akit 1848 nyarán megválasztották Baja város főbírójává, 1849 februárjában más városi tisztviselőkkel és polgárokkal együtt menekülnie kellett a városból, mivel Zombor bevétele után a császári seregek Baját is megszállták. 1849. április elején felszabadult a város, és visszatért a városi szenátus, de a főbíró nem,¹¹⁰ őt júniusig helyettesítették, de a június 1-jei közgyűlésen Pilaszánovics József elnökölt.¹¹¹ Június közepétől ismét frontváros lett Baja, július 30-án a császári csapatok ismét megszállták a várost.

¹⁰⁰ SzTL F: 303.2.26.

¹⁰¹ SzTL F: 303.1.16.

¹⁰² SzTL F: 303.1.34.

¹⁰³ SzTL F: 303.1.34. 1848. június 24-én kelt a nyugtatványa.

¹⁰⁴ A takarékpénztár alapítója volt egy részvénnel. Bernhart: *A bajai Takarékpénztár*, 105.

¹⁰⁵ Jilk József tanácsnok volt, már 1835-ben is a lövészegylet tagja. (TIM 55. 348. 1.) Ifj. Jilk József üveges mester 1837-től volt a lövészegylet tagja, 1843-ban allóvésze (TIM 55. 348. 1. 164.), és társasági tagként Pilaszánovits Lajoshoz hasonlóan részt vett a Lövészegylet 1842-es újjáalakításában. (BKMÖL X. 259. 2. 1. és 10.) 1844-ben a lövészegylet számadója volt. (BKMÖL X. 259. 38.)

¹⁰⁶ SzTL F: 303. 2. 26.

¹⁰⁷ Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 153., 280.

¹⁰⁸ SzTL F: 303. 2. 26.

¹⁰⁹ SzTL F: 303.3.29.

¹¹⁰ Pilaszánovits Józsefet időközben szabadkai vésztörvényszéki bírónak is választották, de nem mondott le a főbíróiságról sem. Felesége, Vojnits Antónia (1805–1849) 1849. július 1-jén Pesten halt meg. Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 283. A ferencesek Historia Domus-ának április 12-i bejegyzése szerint: „miután helyreállt a biztonság visszatért a városi szenátus: azonban Pilaszánovics József bíró úr tisztét, mivel őt a szabadkai ítélő tábla elnökévé választották, Jilk Sándor úrral töltötték be.” *A bajai ferencesek háztörténete*, II. kötet, 1841–1889. Ford.: Kapocs Nándor. (Kézirat) 91.

¹¹¹ BKMÖL IV. 1101. a. 1849. jún. 1. 352.

Október 6-án a Fő téren álló, de üres Pilaszanovics házban¹¹² a harmincöt főnyi katonai őrségnek foglaltak le szobát.¹¹³ A közgyűlési jegyzőkönyv szerint a helybeli tárparancsnok a főtéren kért harminc embert befogadható őrhelyet kért a tanácstól. Kopper György szöszlónak a Pilaszanovics és a Mészáros házakat ajánlotta a tanács, hogy ezekben vegyen ki a katonaság számára őrhelyet.¹¹⁴ Ez a két épület akkor nemcsak méreténél fogva volt megfelelő, hiszen a kastélyon és a városházán kívül a két legnagyobb épület volt a főtéren, hanem azért is, mert a tárparancsnok saját maga számára a kastélyt foglalta el, és ez a két épület szomszédos volt azzal.

A ház tehát már 1849 végére elkészült, mégis teljes befejezése 1850-re maradt, amit a Novák Józsefnek szóló nyugtatvány is megerősít, mivel 1850. május 22-én kapta meg a negyedik részletet.¹¹⁵ A ház elkészültét jelzi az is, hogy kövezésért – járda készítéséért – 1850. szeptember 13-án fizetett Pilaszanovits Lajos 20 ezüst forintot Dimitrovits Anasztáz kövező mesternek, aki a városi kövező is volt.¹¹⁶

1850 a ház és a telek szempontjából fontos dátum, mivel ekkor sikerült megszerezni Tokajlits Jánostól a hiányzó telekdarabot a Fő utcáról. Ez a telek beékelődött – amióta Mesnyák Erzsébettől megvették a telkét – Pilaszanovitsék főtéri telkébe. Az adásvételt 1850. január 9-én bonyolították le, az új telek 6000 forintba került.¹¹⁷ A telek utolsó bővítésére 1854-ben került sor, amikor a főtéri szomszéd, Nagy János házát vásárolta meg Pilaszanovits Lajos 2000 pengő forintért és a regulációs díjak megfizetéséért.¹¹⁸

A ház főtéri frontja az 1847-es építés óta a mai napig nem változott, de a Fő utcai igen. A változás időpontja a műemléki tábla szerint az 1870-es években történt. A házban természetesen történtek változások, kisebb átalakítások, például a földszinten működő boltok miatt, de a ház átalakítására az 1870-es években nem került sor, hiszen még az 1850-es évek elején felépült a ház Fő utcai szárnya. Ezt a részt nem csatolták közvetlenül a házhoz, az emeleten egy külön lakást alakítottak ki, amit bérbe adtak, a ház homlokzatának átalakítására pedig a 20. század elején került sor. Ekkor alakították át a földszint boltajtóitól

¹¹² Kiss Z. Géza szerint Baja főbírája volt a Fő téren álló Pilaszanovits ház. Ez azonban téves, hiszen semmilyen irat nem utal arra, hogy ekkoriban Pilaszanovits Lajos eladta volna a házat, sőt a későbbiekben az építkezést ő folytatta. A Szabadkai Történelmi Levéltár Vojnits gyűjteményében (F:001-es fondjában) található Schiner Mihály „nyereg jártó” árjegyzéke 1848. augusztus 26-i keltezésel „Az Bajai városi főBírája Pilaszanovits József Urnak Az festés munkákért az új Épület házában”. Ebben a jegyzékben 6 utcai ablak szerepel, a végén pedig ez a megjegyzés: „Régi reéntia megboldogult Pilasz: Anton úrtól”. Pilaszanovits József nem Lajos, hanem az 1847-ben meghalt Antal házába költözött be, hiszen az előbbi házában sokkal több ablak volt. Pilaszanovits József és Lajos szoros családi kapcsolatát mutatja, hogy a szabadságharc után Lajos segítette József családját, ami kiderül egy levélből, melyben József fia Lajost „szeretett Lajos bátyám”-ként szólítja meg. Erről bővebben: Fábíán Borbála: *Pilaszanovits József levele Pilaszanovits Lajoshoz, Adalék Magyarország 1849 utáni történetéhez*. Bácsország, (2008) 4. szám, 66–69.

¹¹³ Kiss Z. Géza: *A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig*, In: Kőhegyi Mihály (szerk.): *Baja története, a kezdetektől 1944-ig*. Budapest, 1989. 255–256.

¹¹⁴ BKMÖL IV. 1101. Baja Város Közgyűlésének iratai (1848–49) a. 1849. okt. 7. 362.

¹¹⁵ SzTL F: 303.1.34.

¹¹⁶ SzTL F: 303.2.26.

¹¹⁷ SzTL F 303.2.21. *Sipsi u vezi kupovirje kuce u Baji 1850–1854*: „Mi királyi szabadalmu Baja városa N. N. bírása [...] Tokajlits János úr személyesen megjelenvén vallotta: hogy ő a főutczában lévő 's t cz. Pilasznovits Lajos úr háza 's háztelkeiktől környezett kisebb. és nagyobb kis házát ide tartozó ház telkekkel együtt imént nevezett Pilaszanovits Lajos urnak pengő 6000 ftért, és 360 darab ezüst érczhuszasokért örökkösen, 's megmásholatlanul eladta légyen [...] 1850 jan. 9.”

¹¹⁸ SzTL F 303. 2. 21.

ablak- illetve ajtónyílásokat ívesről egyenes záródásúra. Ebből adódott, hogy a házat klaszszicista stílusúként határozták meg, míg a földszint eredeti homlokzata szerint romantikus stílusú. A ház korábbi datálását megerősíthette, hogy a városban hasonló stílusú épület volt a szerb alapítványi bérház, s ennek építését is a tűzvész előttré datálták.¹¹⁹ A két ház hasonló átalakításon esett át, ami a földszinti ajtónyílásokat illeti. Új üzletek kialakítása során mindkét ház egyik bejárati kapuját befalazták, s a megmaradt bejárati kapuk feletti félkörív feltűnően hasonlított egymásra. A Pilaszanovics-ház homlokzatán azonban timpanon és a kapu felett egy vasrácsos erkély található. Ez az erkély – legalábbis az eredeti vasrácsok – nem Baján készültek, hanem Ganz Ábrahám műhelyében.¹²⁰ A ház főlépcsőháza lépcsőjének korlátját a bajai Kratzl Mihály lakatos mester készítette 1848 augusztusában.¹²¹ Pilaszanovits Mária építési iratai közt pedig négy vaskályha (*Luftheizung Ofen*) rajza maradt fenn.¹²²

Az 1850-es években a ház külsejével kapcsolatos változásokról nincs információ. Ezekben az években a tulajdonos a berendezéssel volt elfoglalva. A közélettől visszavonulva Pilaszanovits Lajos gazdálkodott,¹²³ ehhez pedig fontos volt birtokainak gyarapítása. 1854. május 23-án Latinovits Móricztól megvásárolta Ó-Légyeni birtokát.¹²⁴ A magánéletbe való visszavonulását jelzi, hogy ekkor kötött házasságot és alapított családot. Előbb húga, Julianna ment nőül hódosi Karácsony Lipóthoz¹²⁵ 1851. november 25-én. Két évvel később pedig Lajos vette feleségül a kivételes szépségű czabaji Horváth Irént,¹²⁶ néhai czabaji Horváth Péter, bácsi alispán és Rosos Antónia leányát.¹²⁷ Pilaszanovics Julianna házassága gyermektelen maradt. Pilaszanovics Lajos és Horváth Irén házasságából két gyermekük érte meg a felnőtt kort Dezső (1855–1874) és Mária (1857–1919).

Pilaszanovics Lajos házasságkötése után került sor a ház teljes berendezésére vagy a berendezés felújítására. Ezt mutatja az 1854-ből való bútorszámola a Steindl gyárból Pestről.¹²⁸

¹¹⁹ A szerb alapítványi bérház minden bizonnyal 1850 után épült, hiszen a város 1850-ben készült térképén nem szerepel, és az 1848–1849-i városi adóösszeírásokban sincs nyoma bérháznak, csak a templomnak, illetve az itt lévő paplaknak. A ferencesek *Historia domus*ának 1854-i évi bejegyzése szerint abban az évben állították helyre a kis szerb templomot az 1840. évi tűzvész után, de bérház építéséről ez a forrás nem tesz említést.

¹²⁰ OSZK Kézirattár, Levelestár – Ganz A. Pilaszanovits Lajoshoz, 1850

¹²¹ SzTL F: 303. 2. 26.

¹²² SzTL F: 303. 1. 34.

¹²³ Az 1861. február 21-i Bács-Bodrog megyei bizottmányi ülésen, ahol Rudics főispán első alispáni állásra kijelölte, visszalépett a jelöltségtől. *Bács-Bodrog vármegye monographiája*. II. kötet. Budapest, é. n. 244.

¹²⁴ SzTL F. 303. 2. 20.

¹²⁵ Hódosi Karácsony Lipót (Leopold) (1807–1859) Lázár és császár Éva fia. Ügyvéd, 1835-ben alszolgabíróként a bajai Lövészegylet tagja volt. (TIM 55.348.1. 16.) 1839-ben Bács-Bodrog vármegye levéltárnokának választották meg, 1849-ben másodalispán lett. (Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 149., 280.) 1855-től Baja város polgármestere. (BKMÖL IV. 1103. b. 1855. jún. 12.)

¹²⁶ Czabaji Horváth Irén (1834–1864) zombori nemesi családból származott. Kivételes szépségét nemcsak fényképek őrizték meg, hanem valószínűleg a bajai házba készült olajfestmény is 1859-ből. A festmény a szabadkai múzeum tulajdona, 1997-ben restaurálta Korhecz Papp Zsuzsanna: *A Pilaszanovits házaspár portréi és restaurálásuk*. Museion 1., Subotica, 2001. 251–252.

¹²⁷ Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 127. – czabajai Horváth Péternek (Nemesmilitics, 1803 – Esztergár, 1849) és feleségének öt lánya és egy fia volt, közülük a negyedik volt Irén. A legidősebbet, Ilonát/Ilkát (1830–1874) 1851-ben Pilaszanovits Jenő (1825–1887) vette feleségül.

¹²⁸ SzTL F: 303. 2. 26.

1859-ben Zabloczyval megfestették páros portréjukat.¹²⁹ A ház festményekkel való díszítésére már özvegy Pilaszanovics Pálné is gondolt, mivel 1844-ben a Művészeti Egyesület két részvényjegyét vásárolta meg.¹³⁰ Az egyesület a részvényjegy tulajdonosok közt évente sorsolást tartott a műkiállításon kiállított alkotásokból.¹³¹ Valamikor Kardos Máriáról is készült kép, ugyanis az egyik Vojnits Józsefhez írt levélben ezt említik.¹³²

Az 1860-as évek elején az adóterhek csökkenésével és a gazdasági fellendülés következtében Pilaszanovits Lajos gondolhatott a házépítés folytatására. A Szabadkai Történelmi Levéltár Pilaszanovits fondjában fennmaradt egy építési szerződés 1863. január 28-ról keltezve. A szerződést Pilaszanovics Lajos Varga János és fiával kötötte egy új ház felépítéséről és „az új ház falainak a már fenálló házzal egyenlő vonalban leendő felállítását, s össze-kapcsolását”-ról.¹³³ A szerződés megkötése előtt árajánlatot kért ifjú és öreg Varga Jánostól. Varga Jánosék árajánlatukat, vagyis árjegyzéküket 1863. január 11-én írták, és „ujjonand épülendő lakházról” szól, ami 4200 forintba fog kerülni.¹³⁴ Varga János kőműves mester volt, ezért a ház tetőzetének elkészítéséhez egy ácsmesterrel is szerződnie kellett Pilaszanovits Lajosnak. 1863. január 15-én kötött szerződést Spitznagel Lőrinc ácsmesterrel az épületfák elkészítésére 2400 osztrák értékű forintért. A szerződés két tanúja Gergics Jonas és Pilaszanovits János¹³⁵ volt. Az épületfák beszállítására május 3-án került sor, október 11-én pedig az ácsmunkákat fejezték be. Spitznagel valamiért az utolsó kétszáz forintját csak december 21-én kapta meg. A két – tizenhat év különbséggel kezdődött – építkezésen csak egyetlen azonos mestert találtam. 1847-ben ugyanis Selig Andrással és Jánossal kötött szerződést özvegy Pilaszanovits Pálné, Pilaszanovits Lajos pedig 1863. szeptember 26-án Szélig¹³⁶ András cserepező mesterrel. Selig András ekkor 87 forint 70 krajcárért vállalta a cserepezést és a bádogos által elkészített csatorna felrakását.¹³⁷ A ház 1863-as építését megerősítik a városi iratok is, mivel az építendő ház alatti csatornát, ami a fő kanálishoz csatlakozott, hivatalból is ellenőrizték.¹³⁸

¹²⁹ Korhecz Papp Zsuzsanna: *A Pilaszanovits házaspár portréi és restaurálásuk*. In: *Museion* 1. (2001) 251–262.

¹³⁰ SzTL F: 303. 1. 34.

¹³¹ SzTL F: 303. 1. 34.

¹³² A festmény vagy megsemmisült a 2. világháborúban, vagy jelenleg ismeretlen helyen található. A szabadkai múzeumba nem került be.

¹³³ SzTL F: 303. 2. 26.

¹³⁴ SzTL F: 001. 35. 87.

¹³⁵ Pilaszanovits János (Baja, 1813–1877) bácsi szolgabíró, Pilaszanovits Péter és Alföldy Mária fia, Pilaszanovits Lajos harmadfokú unokatestvére. 1840-ben vette feleségül Baján Kuluncsics Otiliát, Kuluncsics József és Bischof Erzsébet lányát. Szluha: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*, 284.

¹³⁶ A szerződést Szélig András névvel írta alá, de más kontóin a Selig András név szerepel.

¹³⁷ SzTL F: 001. 35. 86.

¹³⁸ BKMÖL IV. 1105. b. Baja Város Tanácsának iratai (Közigazgatási iratok) 495/1863: „szóbeli megbízatásom következtében ki mentem a helyszínére – t. i. a fő utcában Tettes Pilaszanovits Lajos úr által eszközlésben vett házépítést – de kivált megtekintését azon canalisnak, mellyet tisztelt Ur – T. özv: Kuluncsitsnő házának déli faltövében már valóban, és tetteleg ásott – szem előtt tartám törvényeink betű szerrenti ama útmutatását, hogy minden magán jognak – s’ minden harmadiknak történhető káranélkül szabad csak egyes polgárnak ön jogát felhasználhatni – találtam, és tapasztaltam valóban: miszerént fent tisztelt Pilaszanovits Lajos úr, Délről – Eszakra – a Kuluncsics féle ház falig tervezi épületét vezetni – illetőleg építtetni, és ezt tetleg már foganatba vette továbbá; udvarából egy Öles szelességű canalist tervez háza alatt Kuluncsics háznak mentében annak házfala tövében az utszán köröztől a fő canalisban vezetett kisértettni.”

Egyetlen homályos részlete az építkezésnek az, hogy pontosan mekkora részét építették a háznak 1863-ban, mert ennek az építkezésnek a tervrajzai nem maradtak fenn. Egyik támpont Pilaszánovics Lajos lányának, Máriának a rajza a „Bajai ház”-ról. Ez a rajz pedig az eredeti tervekhez képest eltérést mutat, elsősorban a ház főutcai frontján. Ezen az oldalon két szobával több szerepel. A két alaprajzon további eltérések az ablakok számánál jelentkeznek, de mivel a rajzot Pilaszánovics Mária emlékezetből készítette, ez is magyarázhatja esetleges tévedését, például a sarokszoza esetében Frey Lajos alaprajzához képest. Az 1847-es Frey Lajos által készített alaprajzon négy helyiség rendeltetését tüntették fel: a két lépcsőházat, a konyhát, a teakonyhát és a mellékhelyiségeket. A konyha és a teakonyha a ház két ellentétes szárnyában volt, tehát a teakonyha melletti helyiség volt az ebédlő, amit Pilaszánovics Mária rajza is megerősít. Ezen a rajzon a teakonyha nem szerepel, csak az ebédlő. Az 1847-es alaprajz alapján még két hálószoza azonosítható be, mivel mindkettőhöz félköríves alkóv kapcsolódik, és az egyikbe két ágyhoz hasonló téglalapot is berajzoltak ceruzával. Pilaszánovics Mária rajzán is a két „*alkofen*”¹³⁹ ugyanazon a helyen van jelezve, s az egyikből a „régii hálószoza” nyílik. Pilaszánovics Mária rajzáról a hátsó, cselédlépcsőház hiányzik. A konyha pedig nem a másik alkóvos hálószoza mellett van, hanem egy helyiséggel arrébb, helyére pedig cselédszoza került. Ezzel a megoldással – ha ez utólagos változtatás volt – a konyha jobban elkülönült a ház többi részétől. A házban nem volt fürdőszoba, a konyhán kívül volt két kamra – az egyik kis kamra volt –, a szobalánynak külön szobája, és volt egy cselédszoza is. A család reprezentatív helyiségeit a lépcsőház, a két előszoba, a ház sarkában elhelyezett szalon, a „vörös szoba” és a „Szála” képezte. Az édesapa, a családfő személyes használatú helyiségei voltak: a „papa szoba” a vörös szoba és a szála közt; a szálából nyíló „apa háló szoba” és az ebből nyíló „Dolgozó szoba”; a hálósobából nyílt az udvar felé az „irat szoba”. A gyerekek szobája az ebédlő mellett volt elhelyezve, mert itt található Pilaszánovics Mária rajzán a „mi szobánk” feliratú szoba.

Ez a „gyerekszoba” az utcai front közepén volt, hiszen a hozzáépítéssel a ház végéről a közepére került. Azt nem tudtam megállapítani, hogy pontosan a közepén volt-e, mert abban az esetben alatta volt a második kapubejárát. Ez már nem látható, a ház mai homlokzatán a középső ablakot két fehér csík veszi körül. Ettől az ablaktól jobbra és balra is hét ablak található. Az ablak számlán kilenc új ablak készítésére vonatkozik,¹⁴⁰ de a két ház összekapcsolásakor és főként az új kapuzat elkészítésekor az emelet szélső ablakainak új elkészítése is szükségessé válhatott. Az utcai homlokzat az 1863-as építkezések kapcsán megduplázódott. A Pilaszánovits család által használt lakás mérete nagymértékben mégsem változott, mert az új emeleti részt – a boltokhoz hasonlóan – bérbe adták. Ez a másik lakás három utcára néző szobából, konyhából, éléskamrából, pincéből és padlásból állt.¹⁴¹

Pilaszánovits Lajos az 1870-es évek közepén csődbe jutott, s el kellett adni ingatlanait. A csődeljárás során a bajai főtéri házat és a házhelyeket 86 676 forintba becsülték.¹⁴² 1877-ben „a Pilaszánovits-féle házat Fischer Samu földbirtokos 52.002 forintért vette meg”.¹⁴³ Az új tulajdonos a házban semmiféle bővítési munkát nem végzett, ám a főtéri homlokzat timpanonjából a Pilaszánovits címet leverette, és helyébe saját monogramját rakatta (mely ma is látható).

¹³⁹ *Alkofen* = *Alkoven* (német) jelentése: hálófülke, fülkeszoza, vakszoza, mert nincs rajta ablak. A biedermeier stílus kedvelt hálószoza megoldása.

¹⁴⁰ F:001. 35. 86.

¹⁴¹ Baja, 1877. márc. 25. 3.

¹⁴² Baja, 1877. okt. 14. 4.

¹⁴³ Baja, 1877. nov. 4. 3.

Báró Meszéna Ferenc visszaemlékezése

Bevezetés

Báró Meszéna Ferenc 1848–1849-es eseményekre történő visszaemlékezését az Magyar Országos Levéltár kéziratban őrzi „*Báró Meszéna Ferenc tábornoki alezredesnek adatai*” címmel, kiadására a mai napig nem került sor. A visszaemlékezés a szabadságharc eseményeit a pákozdi csatától (1848. szeptember 29.) Perczel Mór és Henrik Dembiński összeveszéséig és Perczel lemondásáig (1849. január 27.) tárgyalja. A forrás részletesen tárgyalja a muraközi hadjárat eseményeit, és ugyan e hadmozdulatokat általában partikuláris jelentőségűnek szokás tartani, mégis komoly befolyást gyakoroltak a főhadszíntér eseményeire. Emellett a memoár nélkülözhetetlen a móri ütközet elemzéséhez, Perczel és az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) viszonyának bemutatásához, valamint Perczel személyiségének megrajzolásához is.

Mindezek miatt ezt a visszaemlékezést már többen használták (például: Hermann Róbert: *Perczel Mór első honmentő hadjárata* című, 1995-ben megjelent könyvében nagymértékben támaszkodik rá), tehát eredetiségéhez kétség sem fér, kiadására eddig mégsem került sor. A lejegyzés ideje bizonytalan, annyit tudunk, hogy a MOL-ban R31-es jelzet alatt szereplő visszaemlékezések egy részét ugyanaz a kéz írta, köztük Meszénáét is. Ezek a memoárok Kiss Károly ezredes hagyatékából kerültek a levéltárba, tehát vélhetően másolat Meszéna emlékirata is.¹

Meg kell említenünk, hogy Meszéna Ferenc visszaemlékezésének létezik egy „rokona”, amely ugyanazokat az eseményeket beszéli el, ez pedig egy utólagos hadműveleti napló, amelyet az aradi várbörtönben állítólag az a Bayer József jegyzett le, aki nem volt tanúja az eseményeknek, éppen ezért valószínűsíthetjük, hogy több ember együttes munkája a napló. Ez a hadműveleti napló a cs. kir. vezérkar hadtörténeti szekciójára számára készült.² A témát illetően a két forrás nagyjából lefedi egymást, de információk tekintetében különböznek egymástól, így Meszéna Ferenc egyszemélyi szerzősége a hadműveleti napló vonatkozásában kizárható.³ A napló bevezetésében ugyanis szó esik például Vidos József Nagykanizsa környéki harcairól, amelyről Meszéna emlékirata, logikusan, szót sem ejt, hiszen akkoriban ő éppen Görgei alatt szolgált, tehát nem volt szemtanúja az eseménynek. A két forrás szemlélete is más, hiszen míg Meszéna nem hallgatja el saját személyes véleményét (bár azt nagyrészt egyes szám harmadik személyben adja elő), addig a hadműveleti napló nagyjából objektíven tekint az eseményekre. Szintén fontos különbség, hogy a hadműveleti napló több és pontosabb dátumot tartalmaz Meszéna memoárjánál.

¹ Nyulásziné Straub Éva: *A szabadságharc hétköznapi tanúi. 1848–49-es naplók*. Budapest, 1998. 276. 1. jegyzet.

² A hadműveleti napló magyar fordítását közli: Hermann Róbert: *Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zala megye, 1848. október 17 – december 24*. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalaegerszeg, 1995. 110–127.

³ Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 108–109.

A visszaemlékezés szövege:⁴

A pákozdi csata alkalmával Görgei, akkori honvéd őrnagy 1848. szeptember 29-én portyázó hadcsapatával Ercsény⁵, Adony és Földváron állott a Dunán, báró Jellačić horvát bánnak a Dunán átkelését megakadályozandó. Hadcsoportja a következő részekből vala összeállítva:

Haderőparancsnok: Görgei Artúr őrnagy.

1 zászlóalj Hunyadi-féle gyalogság, parancsnok: Szalay ezredes. Meszlényi Jenő őrnagy mint zászlóaljparancsnok. 1200 fő.

1 zászlóalj kun nemzetőrsereg gyalogság: őrnagy Kökényessy. 1200 fő.

1 zászlóalj szabolcsi nemzetőr; őrnagy Patay. 1200 fő.

1 század bécsi légio. 100 fő.

1 osztály a 9. Miklós huszárezredből; Gáspár András százados. 120 fő és ló. 4 ágyú hatfontos, nemzetőri tüzérekkel.

Összesen: Gyalogság: 3700 fő

Huszár: 120 fő és ló

Ágyú: 4

A pákozdi csata után Móga tábornok túl akarván adni a mindenbe beleszóló és nem könnyen engedelmeskedő Perczel Mór⁶ alezredesen, őt 8 századból álló Zrínyi-féle csapatával Görgei hadcsoportjához vezényelte, és annak parancsnoksága átvételével megbízta,⁷ minél fogva a Görgeivel egyesülése után a Perczel-féle haderő körülbelül 5000-nyi embert tett ki. *[kihúzott rész:* „első állásával Seregélyesen táborban volt.”]

Az elsoroltak után, midőn Móga Jellačić hadseregét úzóbe vette, Perczel a Jellačić után vonuló Roth cs. kir. tábornok tartalék seregét akarta kelepcébe vezetni és elfogni, minek folytán Seregélyesről Tác felé előnyomult, ahol a vett hírek szerint Roth táborából egy zászlóalj állomásozott.

Az előcsapatot, amely 1 osztály huszárból és 1 század Hunyadi gyalogból és 4 ágyúból volt összeállítva, Görgei vezényelte és Tácot bevette, a zászlóalj azonban elvonult. Részünkről 3-4 huszár sebesült meg, az ellenségtől pedig 13 ember maradt a csatatéren.

Minthogy értésére jutott Görgeinek, hogy Roth egész táborra, amely 9000 gyalogból és 12 ágyúból állott, Soponya környékén táborozik, ennél fogva visszavonula a fővenyesi pusztán kelt táborba.

Másnap hajnalban az egyik cirkáló jelentése szerint tudomására jutott Görgeinek, mi-képp egy ellenséges zászlóalj egyenest haderejének tart, minél fogva – egybevetőleg Perczel-lel – oly intézkedéseket tett, hogy azt Fővenyesnél tökéletesen elfogta, lefegyverezte,⁸ Perczel pedig a fegyvereket *[kihúzva:* „hadnépe közt elosztotta”], az elfogott zászlóaljat *[kihúzva:* „pedig fogolyként”] Budapestre szállíttatta.

Fővenyesről eztán Perczel Tác felé indult, útközben a cirkálók egy ellenséges kapitányt fogtak el, ki Rothtól Jellačićhoz hivatalos levelekkel vala küldetve. Ezen irományokból tud-

⁴ MOL R31 Naplók, feljegyzések. 1. cs. No. 1007. Meszéna Ferenc visszaemlékezése

⁵ Ercsi.

⁶ Perczel Mór és öccse, Miklós „feketesárga metelynek” nevezte Móga seregének tisztikarát, köztük a fővezért is, ráadásul – miután Lamberg Ferenc gróf meggyilkolásának híre elterjedt a táborban – összeütközésbe került Batthyány Lajossal is. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 6–7.

⁷ Ez a parancs október 3-án kelt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 7.

⁸ Az előőrs lefegyverzése október 5-én történt, és nem Fővenyesnél, hanem Bárádon. Hermann Róbert: *1848–49. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001. 138.

ta meg Perczel Roth hadnépének erejét, ki alatt Philippovich tábornok alparancsnokként működött, ezután Tára bevonult, holott az említett Philippovich tábornok egyezkedések végett Perczelhez érkezett, és mindenképp szabad elvonulást akart kieszközölni. Perczel azonban Rothot feltétlen megadásra és fegyverlerakásra szólította fel, mit [kihúзва: „azonban”] elfogadni miután nem akart, Philippovichot Rothtal egyetemben elfogatásuk esetében akasztással fenyegette.⁹

Az egyezkedéseknek eredménytelen felbomlása után Roth tüstént Ozorára húzódott vissza a Sióra, hová őt Perczel nyomban követte, főleg pedig Görgei alatt a lovasság folyvást űzte.

Míg ezek Perczelnél történtek, az alatt Csapó, Festetich és több mások vezérsege alatt a már azelőtt mindenütt szervezett tömeges népfelkelés, melynek száma 30–40 ezret meghaladhatta,¹⁰ Roth táborának minden élelmezését elfogta vagy elzárta.

Perczelnék Ozora elleni előrenyomulása alkalmával történt Dégen – minthogy Görgei Perczelnék hátra jelentéseket nem akart tenni és egészen önállóság akart működni – Perczel és Görgei közt ama nevezetes összeveszés,¹¹ melynek gyászos következményei később leginkább a móri csata alkalmával mutatkoztak.

Ozoran az elsoroltak után, midőn Rothnak már minden hátravonulási útja el volt zárva, és egész eleségétől meg volt fosztatva, fegyvereit Perczel előtt lerakta, és magát seregével együtt feltétlenül megadta 1848. október 6-án.¹² Serege merő határőrből állott.

Perczel ennek utána a legénységet (Rothét) egy század Hunyadi-féle gyalog által,¹³ az ifjú Vásárhelyi százados alatt, Eszékig kísértette, és hazájába visszabocsátotta; a főtiszteket pedig Rothtal és Philippovichcsal egyetemben, a bécsi légiónál Budapestre küldötte.¹⁴

A lerakott fegyverekből alig bírt néhány százat megmenteni, és rendes nemzetőr hadnépe között széjjelosztatni, a többi a népfelkelés szanaszét hordta.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell említeni, miképp Görgei még adonyi első hadállása alkalmával az elfogott Zichy Ede grófot, mint országarulót, kötél által végeztette ki.¹⁵

⁹ Ez az esemény szintén október 5-én történt. Hermann: *A szabadságharc hadtörténete*, 138.

¹⁰ Ezt a számot erős túlzásnak kell tekintenünk.

¹¹ Görgei október 6-án jelentést intézett a képviselőházhoz, melyben leírta, hogy Roth bekerítésének és lefegyverezésének eredményességét nem tudja garantálni, mivel már nem ő a parancsnok. Ezen levelében erőteljesen megkérdőjelezte Perczel hadi tudományokban való jártasságát, ráadásul a levelet meg is mutatta újdonsült felettesének. Perczel ekkor főbelövéssel fenyegette meg Görgeit. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 8.

¹² A helyes dátum 1848. október 7.

¹³ A Hunyadi-csapat 6. százada kísérte el a szolgálatképteleneket a Dráváig. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 12.

¹⁴ A bécsi légiónál a Zrínyi szabadcsapat része volt, annak 4. századát alkotta. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 12.

¹⁵ Erről az eseményről maga Görgei is részletesen szól emlékiratában, hiszen vele szemben vádként megfogalmazódott Zichy Ödön kivégzésének jogtalansága. Zichy Ödönt és unokaöccsét, Zichy Pált szeptember 29-én fogta el az az „örslánc”, amelyet Görgei azért állított fel, hogy Jellačić serege és a Roth-Philippovich-féle szárny közötti kommunikációt megakadályozza. A foglyokat másnap Görgei adonyi főhadiszállására kísérték, ahol félő volt, hogy a felheccelt tömeg, mint Lamberg esetében, saját kezébe veszi az igazságszolgáltatást, ezért Görgei a rögtönítélő haditörvényszéket Csepelen állította fel. (Ráadásul az itt állomásozó Hunyadi-csapat fegyvelmezetlen magatartásával még inkább elősegítette ezt, Görgei szerint a Hunyadiak „rémisztő állapotban” voltak, és ezzel kapcsolatban még ugyanezen a napon levelet írt Kossuthnak. Görgei jelentése Kossuth Lajoshoz. Adony, 1848. szeptember 30. In: Görgey István: *1848 júniusától novemberéig*. Budapest, 1980. 198.) Még aznap megszületett – Görgei elnökletével – a kötél általi halálra szóló ítélet Zichy Ödön ellen, amit

Az ozorai események után Görgei Perczel seregétől azonnal megvált – a Honvédelmi Bizottmánytól Felső-Magyarországba nyervén alkalmazást –, és elutazott.

A kun nemzetőri zászlóalj Kökényessy alatt hazájába visszament.

Perczel pedig fennmaradt hadnépével Kenesére¹⁶ ment, ahonnan gyalogságát gőzhajón, a Balatonon át Keszthelyre szállíttatta;¹⁷ lovasságával és ágyúival pedig Veszprém–Vásony¹⁸–Tapolcán át szintén Keszthelyre ment, ahonnan gyalogságával egyesülten Kiskomáromon¹⁹ keresztül Nagykanizsára vonult.²⁰

Említésre méltó, hogy Görgei az ozorai eseményekért ezredessé, Gáspár kapitány pedig az országgyűlés által őrnaggyá léptetett elő.

Hogy azonban Roth táborának elfogatását megértsük, szükséges elbeszelnünk, miképp Roth cs. tábornok az előrenyomuló báró Jellačić horvát bán hadseregének tartalék seregét képezte. Alig kelt azonban mindkét sereg mélyebben Magyarországba, amint a nép első meglepetésétől magához jöve oldalain és háta mögött mindenfelé tömegesen kezdett síkra kelni és a horvát főszeregnek tápszállítmányait elfoglalgatni. Roth tábornok csak néhány marsnyival volt hátrébb Jellačić hadseregétől, amint ez a pákozdi csatát vívta. Ekkor történt, hogy a pincehelyi nép a helység körülbelől fekvő hegyek népeivel egyesülve, amint Roth tábora után egy nagyobb szállítmány, nagy számú beteggel és kellő őrizettel megérkeznek, felkelvén, a szállítmányt megtámadva, őrizetét és a betegeket agyonverve mindehhez tartozó elfogta, miről Roth midőn értesülvén azonnal övéinek megbosszulása végett Pincehelyre visszament, és a helységet felgyújtatta, de éppen eme pár marsnyival visszamenése vált későbbi elfogatásának indokává, minthogy ezalatt Jellačić a pákozdi csatát elvesztette, fegyverszünetet kötött, és a rögtöni eltakarodása által Ausztriába, többé a háta megett álló Roth tartalék seregével nem egyesülhetett.²¹

Jegyzést érdemel, hogy báró Meszéna Ferenc százados az első dunai hadállásban Görgeinek, később Perczel Mórnak volt tábornoki tisztje. Nem különben az is, hogy Perczel Görgeivel összeveszése alkalmával Dégen hadi törvényszéket állíttatott fel, és Görgeit főbe

azonnal végre is hajtottak. Zichy Pált – bizonyítékok hiányában – nem ítélték el, hanem rendes bírósági tárgyalásra utasítottak az ügye. Ő később Görgei parancsértisztje lett, tehát vélhetően ő sem tartotta törvénytelennek az eljárást, amelyet nagybátyja ellen foganasítottak. Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban, és 1849-ben*. Budapest, 1988. I. kötet. 145–165. és jegyzetei.

¹⁶ Mai Balatonkenese.

¹⁷ A Hunyady zászlóaljat Balatonfüreden, a szabolcsi nemzetőröket Révfülöpön vette fel a Kisfaludy gőzös, míg a Zrínyiek felvételének helyét és idejét nem ismerjük. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 15.

¹⁸ Mai Nagyvácszony.

¹⁹ Mai Zalakomár.

²⁰ Perczel október 8-án vagy 9-én vette kézhez Móra utasítását, hogy Veszprém felé indulva csatlakozzon a főszereghez. 13-án írott jelentéseiben viszont már Nagykanizsa védelmét tartja elsődleges feladatának, amiben szerepe lehetett Hunkár Antallal, Veszprém megye főispánjával folytatott megbeszélésének, akinek tudomása volt Todorović Kanizsa felé vonulásáról és Nugenttal történő esetleges egyesülési szándékáról. Ezt a megváltoztatott hadmozdulatot Hermann Róbert „tökéletesen indokoltnak” értékeli. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 12–14., 17.

²¹ Szeptember 30-án támadták meg Pincehely lakói Roth poggyászszekereit, és az őrséget lefegyverezve elfoglalták azt, majd még ugyanazon a napon elfogták a sebesült-szállítmányt is és ennek őrségét, valamint a betegeket is valóban agyonverték. Ezt megtorlandó Roth a falut porig égette. Hermann: *A szabádágharc hadtörténete*, 137–138.

akarta volt lövetni. Végül pedig az, hogy Veszprémben Meszlényi Jenő alezredessé, báró Meszéna pedig őrnaggyá léptetett elé.²²

Mielőbb elbeszélésünket tovább folytatnók, fel kell hoznunk, hogy Perczelnek az ozorai események után feladata volt a Honvédelmi Bizottmánytól Horvátországba beütni és egészen Fiuméba nyomulni, ez volt indoka Perczel Nagykanizsára vonulásának.²³

Nagykanizsára érkezvén Perczel seregével néhány nap pihenni akart. Nagykanizsán, Stájerországból egy tizedes alatt beszökött 52 Sándor-huszárt talált,²⁴ valamint egy század soproni vadászt is.

Kevés idővel megérkezte előtt báró Jellačić horvát bán után egy század határőr kísérete alatt egy nagy szállítmány jött keresztül a Murán Magyarországra, ezen szállítmány kíséretét leginkább a kiskaniszi néptámadta, és a szó teljes értelmében leterítette, mely alkalommal főleg a héber lakosság tüntette ki magát; a szállítmány aztán Nagykanizsára vitéztett.²⁵ Eme szállítmány elfogatását megbosszulandó Nugent alezredes néhány ezer emberrel és 12 ágyúval áttört a Murán, és Nagykanizsára be is nyomult, ahol váratlanul a mindenféle, de leginkább a nagykaniszi felkelt néptől megtámadtatva, a városból kiűzetett; Nugent eztán a városi temetőbe fészkelte be magát, amíg végre innen is el kellett takarodnia, és Varasdra visszavonult.²⁶

Ekképp álltak az itteni viszonyok amint Perczel megérkezett, és az elfogott szállítmányból roppant ruhabelivel, lőportöltéssel, 2 mozsárüsttel és mintegy 100 darab kész bombával láttatott el.

Első gondja vala most Perczelnek mozgó csapatait minden kellékekkel ellátni, és Vas, Zala és Somogy megyékből három rendes zászlóalj gyalogságot kiemeltetni, mely 6–8 hét alatt ki is lőn emelve, és az első Driquet őrnagy alatt (ez a Zrínyieknél volt százados); a má-

²² Mesznát Mészáros Lázár október 19-én nevezte ki őrnaggyá. Közlöny 1848/135.

²³ Erre vonatkozólag Hermann megjegyzi, hogy ennek semmiféle írásos nyoma nincs. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 13. 13. jegyzet; Hermann Róbert: *Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848. október végén*. Aetas, 13. évf. (1998) 2–3. szám, 78. Nem volt Perczelnek ilyen jellegű parancsa, sőt először a főszereg balszárnyával kívánt összeköttetésbe kerülni. Így viszont feltételezhetjük, hogy Perczel saját hatáskörben döntött a Nagykanizsára vonulásról, és ezt utólag közölte feletteseivel, mivel a Perczel által említett kossuthi diszpozíció eredetijét nem ismerjük. Bár Kossuth október 14-én Csány Lászlónak címzett levelében már Perczelt mint arra utasítottat említi, akinek feladata Todorović útjának elvágása, ezt valószínűleg nem ő adta utasításba. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 13., 15.

²⁴ Jan Stadnicki tizedes vezetésével szeptember 29-én szöktek meg grazi állomáshelyükről, előbb Körmentre, majd Nagykanizsára vonultak, és itt csatlakoztak Perczel haderejéhez. Hermann: *A szabadságharc hadtörténete*, 42.

²⁵ Meszéna hivatkozása Kiskanisza zsidó lakosságára téves, hiszen az 1849-es összeírás szerint Kiskaniszán kizárólag katolikusok éltek. Ellenben Nagykanisza lakosságának majdnem harmada zsidó vallású volt. Hermann Róbert: *Nagykanisza története 1848–49-ben*. In: Nagykanisza. Városi monográfia. Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós. Nagykanisza 2006. II. kötet. 457.

²⁶ Az elbeszélte események 1848. október 3–4-én történtek. Nugentet nem elűzték Kanizsáról, hanem értesülvén arról, hogy Vidos József hadoszlopa a város segítségére érkezik jelentős túlerővel, egyszerűen kiűrtette azt. A héber lakosság Meszéna általi kiemelése valószínűleg abból a valóság-magból táplálkozik, hogy Nugent seregének egy kisebb része (de nem maga Nugent) valóban a kiskaniszi zsidó temetőben táborozott le, és valóban a város lakossága fegyverezte le őket, még október 3-án. Október 4-én pedig egy eltévedt fél század horvátot szintén elfogtak – és nagy részüket lemészárolták a fosztogatásokért „cserébe” – a kiskanisziak. (Hermann: *Nagykanisza története*, 483–485.)

sodik Csúzy őrnagy alatt, a harmadik végre Inkey őrnagy alatt szolgálatkészen Perczel haderejében helyet foglalt.

Ugyanaznap délután, amint Perczel Kanizsára bevonult,²⁷ kapta azon tudósítást, hogy az előbbi események után pár ezer emberrel erősbült Nugent a Murán újra át akar kelni; minek folytán báró Meszéna őrnagy azonnal kilovagolt egy csapat huszárral Molnári és Letenye felé az ellenséges hadállást szemügyre venni, estére pedig feladata bevégezte után Kanizsára ismét visszatért, ahol Perczelleli haditanácskozmány után elhatározottat tüstént az ellenséges hadállásnak megtámadása. A terv a következő volt: amíg Perczel személyes vezérlete alatt a haderő jelentékenyebb részével Letenyénél, a Piret nevű gyalogsággal, János dragonyosokkal, nagyszámú horvát nemzetőrseggel, és 4 ágyúval megszállt hídfőt megtámadja, az alatt Gáspár alatt a kisebb rész a molnári hidason keresztül Kottorira nyomul, a letenyeieket hátba veszi, és Perczelnek a Muráni átkelését megkönnyíti.

Az elsorolt hadi egybevetés folytán Perczel csakugyan másnap hajnal felé²⁸ Letenyére vonult és az ellenséget komolyan foglalatoskodtatta; mialatt Gáspár Meszénával a Kottorinál 2 háromfontos ágyúval álló mintegy 2000-nyi horvát nemzetőrt (gyalogsági) elkergette, a Murán áttárukt, az ágyúkat elfoglalta, a nemzetőröket Dubrováig kergette, és közülük mintegy 6–700-at, tudniillik mindazokat, akik a helységbe menekültek, leterítette, a többi részint a Drávába vészett, részint pedig tökéletesen széjjelszóratott.²⁹ Eme szerencsés kezdete után Gáspár Szentmáriára nyomult előre, útközben előtte minden fegyveres horvát elremülten futott, a letenyei ellenséges haderőből pedig, miután a cirkálónak előre küldött egy szakasz huszár hátuk mögött megjelent, legelőször a János dragonyosok szaladtak meg, aztán az egész haderő megfutamodott, melyből Perczel körülbelül 2000-nyi nemzetőrt elfogott.³⁰

A murai hadállás megtámadása hajnali 5–6 óra tájban kezdődött. Perczel Letenyénél 11–12 órakor délfelé tárukt keresztül. Dubrovánál Gáspár 4 huszárt vesztett.³¹ Ezen útközet októberhő 23-a körül történt.³²

Mielőtt Perczel a Muraközbe nyomult, Palocsay őrnagyot a Zala megyei nemzetőrök egyik részével és két ágyúval fedezetül Molnárinál hagyta, Festetich őrnagyot pedig a Zala megyei nemzetőrök fennmaradt részével a letenyei átjáráshoz vezényelte tartalékul.

Ezen intézkedései után Perczel előrenyomulva az első faluban fogta volt el a fennérített 2000-nyi horvát nemzetőrt, ahol aztán meg is állt. Gáspár ellenben Dubrováról útköz-

²⁷ Perczel 1848. október 16-án szállta meg Nagykanizsát. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 18.

²⁸ Ez az esemény 1848. október 17-én történt. Hermann: *Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai*, 78.

²⁹ Meszéna itt nem túloz, hiszen a Gáspár által 1900 főre becsült, jórészt horvát nemzetőrökből álló sereg fejvesztve menekült Légrád és Varasd felé. Perczel emlékirata is megerősíti azt az információt, hogy a Dráván való átkelés közben két horvát komp a túlterhelés miatt elsüllyedt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 24.; Dubrova község magyar neve Domború, a Dráva partján fekszik.

³⁰ Ez a szám erős túlzásnak tekinthető, körülbelül 1200 fő lehetett a foglyok száma. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 26.

³¹ Gáspár vesztesége „csak” két halott volt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 24.

³² Meszéna itt téved, ugyanis a murai hídfők megtámadása 1848. október 17-én történt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 21.

ben mindenütt foglyokat csinálván Szentmárián töltötte az éjt. Perczel Letenyénél 4-5 embert veszített.³³ Az elbeszélrt ütközet késő estig tartott.

Másnap virradtával mind a két haderő Csáktornya felé indult. Gáspár Perlakra érkezett, ahol egy huszár 84 horvát foglyot hozott be.

Harmadnapra mindketten Csáktornyára érvén egyesültek, ahonnan másnap Nedelicen át a varasdi hídig nyomultak.

Meg kell említeni, hogy ezen időtájban Perczel hadereje még oly gyenge volt, és az Ozoránál elfoglalt 12 ágyúból is csak négyet használhatván összesen tehát nyolc ágyúval bírt, miképp lehetetlen volt a Dráván keresztül még azzal Horvátországba nyomulnia.³⁴ Mint-hogy pedig Nedelicen túl Perczel akkori hadállása merő erdőségek között oly igen veszedelmes volt, hogy azt a Friedauból és Varasdról egybevetőleg áttörő ellenség nemcsak könnyen elfoglalhatta, de sőt egész haderejét is Perczelnek elfoghatta volna; Perczel pedig mindenképp ott akart maradni, ennél fogva Meszéna tábornoki őrnaggyal, ki más véleményben volt összeveszett, de miután Meszéna Perczelnek veszedelmes helyzetét észélyesen megmutatta, tehát azt végre Perczel is belátván, őt Csáktornya erősítésével bízta meg, ahová Meszéna azonnal el is ment, és az erősítést megkezdette. A csáktornyai várat ellentállhatási állapotba helyezte, és elibe két nyílműt (flèche) építtetett, melynek árkaiba a vár előtt folyó patakot bevezettette. E két nyílmű a vár mellett vezető országút két oldalán volt elhelyezve. Perczel eközben hátrahagyva Nedelicen egy erős előőrsöt, melynek feladata volt Varasd és Friedau felé tábornaszemeket kiállítani, másnapra szinte Csáktornyára visszament. Haderejének egyik részét Szentilonára vezényelte, melynek a nedelici előőrsökkel az összeköttetést kelle feltartani.

Palocsai őrnagy parancsolatot kapott Kotoriból Dubrovába; Festetich őrnagy pedig Letenyéről Perlakra vonulni, és a Nedelicen levő előőrsökkel összekötőleg a Dráva hosszában őrtanyákat kiállítani.

Főhadiszállása Perczelnek Csáktornya maradt, holott a vár három tornyába egy-egy ágyút szögeztetett ki, a negyedik torony üresen hagyatott, a két nyílmű pedig két-két ágyúval rakatott meg. Perczel eztán Csáktornyán 3 hétig maradt, és serege begyakorlásával foglalatoskodott.

Csáktornyai időzése közben érkezett Perczel haderejéhez Gaál Miklós mérnökari alezre-des (későbbi tábornok), a Honvédelmi Bizottmány elnökétől küldetve.³⁵ Gaál megérkezte után azonnal szokása szerint terveket kezdett készíttetni, és minthogy az egész vidék ismeretével kérkedett (Gaál Zala megyei volt), tehát eleinte sokat nyomott Perczelnél a mérlegbe.³⁶

³³ Perczel pontosan négy embert veszített, de közülük Molnár Andrást, a Miklós-husárok közül a sajátjai sebeztek halálra, ugyanis illuminált állapotban a magukat már megadó horvátokra rontott, majd miután megpróbálták visszatartani, sajátjai ellen fordult, így társai kénytelenek voltak leteríteni. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 23.

³⁴ Október 18-án, a sikeres első napi akció után Perczel még abban a tudatban volt, hogy számíthat a Todorovićot üldöző Karger haderejére, miután az nem tudta megakadályozni, hogy Todorović osztrák földre meneküljön, ahova pedig tilos volt követnie. Karger csapata 1700 gyalogosból, 400 lovasból és 4 lövegből állt, tehát jelentékeny erősítést jelentett volna. Október 19-én azonban Móga a főszereg parndorfi táborába parancsolta Karger különítményét. Perczel erről csak október 21-én értesült. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 29.

³⁵ Gaál Miklóst október 24-én nevezte ki az OHB Perczel vezérkari főnökévé. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 61.

³⁶ Gaál Miklós november 2-án érkezett Perczel táborába. Meszéna ellenszenve iránta nem véletlen, hiszen Gaál megkapta a hadtest vezérkari főnöki pozícióját, tehát Meszéna helyét foglalta el. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 28.

Kevéssel Gaál megérkezte előtt, Burits császári tábornok friedaui /Stájerországban/ hadi parancsnok Perczel Csáktornán hadi küldöttjei által alkudozni kezdett avégett, hogy mindketten egymás ellenében magokat semlegesen tartva a stájer vagy magyar határt meg ne sérthessék; az ebbeli szerződést végre mind Perczel, úgy Burits is aláírta.³⁷ Alig tett azonban Gaál megérkezte után báró Mészéna, ki ezen szerződésnek megtartását minden áron fenn akarta tartatni, egy hivatalos utazást Nagykanizsára, ahová Budapestről éppen 4 ágyú érkezett meg, amint Gaál alezredes ezen időt fel akarván használni, Perczelnek azt adta elő, miképp biztos hírt kapott volna, hogy Burits Stájerhonból a Muraközre akar betörni.³⁸ Ezen fellovallás folytán Perczel Buritsot a megtámadásban meg akarván előzni, novemberhó 8–9-ke táján éjfél 12 órakor,³⁹ nagy esőzés közepette, mely másodnapon is át folyvást tartott, egész haderejével Stájerországba benyomult. Ez alkalommal Perczel még azt a hibát is elkövette, hogy háta mögött Nedelicet megrakatlan hagyta, Csáktornán pedig csak nemzetőröket hagyott, ha tehát Varasdról netalán ekkor az ellenség áttört volna, Perczel két tűz közé jöhetett vala.⁴⁰

Perczel Stájerországban maga előtt semmi ellenséget nem talált, a határon csak János dragonyos előőrök álltak, kik előtte Polstrauig hátráltak, ahol nagyobb lovas őrtanya (piquet) állott, mely az előőrökkel minden ellenállás nélkül Friedaui vonult vissza. Friedaunál csak két ágyú volt felállítva, mely Perczel 8 ágyúja ellen elhallgatván a magyar haderő Friedauba benyomult. Fájdalommal kell megemlíteni, miképp ez alkalommal Friedauba a magyar ágyúk által felgyújtatva leégett, a nagy esőzésben pedig a hadnép széjjel menve, némi rablásokat is követett el.⁴¹ A friedaui nép különben a magyar haderőt szívesen fogadta, ámbár az ágyúzás kezdete alkalmával nagy része a népnek a várost elhagyta.

Burits Friedau hátamegett, igen jó hadállásban várta Perczel támadását, melynek kedvező fekvését, Burits túlerejét és azon körülményt is midőn Perczel belátta, hogy Buritsnak esze ágában sem volt a Muraközbe beütni, csekély ágyúzás után, Csáktornyára visszatért.

Az elsorolt események közben a Dráva és Mura a nagy esőzés következtében megdagadt, miután pedig a Mura árja által a letenyei híd (a Mura igen sebesen is folyik), mely néhány hajóból csak igen hitványul volt építve, veszélyeztetve vala, máskülönben a Buritscsali hadi szerződés tényleg meg volt törve, ennél fogva, ha Varasdról és Friedauból az ellenség

³⁷ Mészéna itt téved, hiszen szerződés aláírására, a valóban többszöri kapcsolatfelvétel ellenére, sem került sor. Mindkét hadsereg ugyanis elsősorban a főhadszíntér eseményeire figyelt, és a tapogatózó tárgyalások inkább a fegyveres konfliktus kockázatának elhárítását szolgálták, semmint a tényleges megegyezést. Hermann: *Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai*, 94.

³⁸ Gaál Miklós ilyen mértékű befolyását túlzásnak kell tekintenünk, hiszen egyrészt az újságok is cikkeztek a készülő támadásról, valamint a hírszerzői jelentések is alátámasztották, hogy Burits serege erősítést kapott. Ugyanakkor szintén nem elhanyagolható súllyal esett a latba, hogy Perczel a veszprémi nemzetőrökre csak november 9-ig, a somogyiakra pedig november 13-ig számíthatott. Ezek együttes hatása váltotta ki a haditanács támadásról szóló döntését. Mészéna állítólag nem volt jelen a haditanácson, és ezt a visszaemlékezés *argumentum a silentio* alátámasztja. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 33–34.

³⁹ A támadás november 8-án éjjel 1 órakor kezdődött. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 34.

⁴⁰ Mészéna ezen a ponton valószínűleg ismét Gaál Miklós érdemeit akarja kisebbiteni (hiszen neki tulajdonítja a támadás ötletét is), ugyanis elhallgatja a Varasd elleni látszat-támadás tényét, amellyel pontosan az volt Perczel célja, hogy elkerülje a bekerítést. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 37.

⁴¹ Friedau bevételében a Zrínyiek játszottak fontos szerepet, viszont ennek megfelelően a rablásból is ők vették ki a részüket, bár Perczel a visszaemlékezésében a Hunyadiakat vádolta ezzel. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 36.

előrenyomul, azon esetre, ha a letenyei hidat a Mura elsodorta volna, Perczel hadereje a Muraközben nem csak nagy veszélynek, de sőt az elfogatásnak is ki volt tétetve.⁴² Perczel mindezen indokoknál fogvást jobbnak találta Letenye- és Molnáriban a Murán átkelni, de mielőtt ezen visszavonulást eszközölte, a Friedauban okozott kárt 16 000 pengő forinttal kifizette, a hadi szerződést azonban helyre nem bírta volt állítani.

Visszavonulása után hadállása Perczelnek Letenyétől a Mura hosszában Légrádig került; seregének egyik része Szerdahelyen állott; telepje (depót) Nagykanizsán; főhadiszállása Letenyén volt, ahol a már előbb megkezdett hídfőt bevégeztette.⁴³

A most említett hadállás megszállása után néhány napra a Perczel által Molnári körül alakított fél század utász is szolgálatkészben bekelt a haderőhöz. Budapestről pedig újabban 4 ágyú és két 10 fontos tarack küldetett le, úgyhogy most már a tüzéség 16 ágyúból és két 10 fontos tarackból állott.

Perczel hadállása megerősítése végett a letenyei hídfőbe 4 ágyút, a molnári ágyútelepbe pedig, mely már az átmenetel alkalmával meg volt kezdve, és most bevégeztetett, 2 ágyút állíttatott.

Az ellenség eközben Horvátországból Muraközbe nyomult, előőrsei Kottoriban és Letenyének szemközt álltak, merő rendes határőrökből.⁴⁴

Az elsoroltak alatt Perczel híret vevén, hogy az ellenség Csáktornyan összevonul; hogy figyelmét a Mura vonalától elvonhassa, Belezsnánál Légrád táján a Dráván átkelésével fenyegette, ahová báró Meszéna őrnagyot 4 század gyalogsággal és két 6 fontos ágyúval vezényelte. Meszéna Belezsnánál szemközt az ellenséges ágyúteleppel, mely 4 ágyúval volt megrakva, az átjárás közelében, mely itt hidason eszközölhetett, észrevétlenül ágyútelepet készített, és az ellenség ágyúit foglalatostokdhatta.⁴⁵ Minthogy az ellenség azonban, bár e pontjára erősítéseket küldött, de a Mura vonalai figyelmében nem csökkent, ennek folytán komolyabban véve a dolgot, hogy az ellenségnek időközben Légrádnál 8 ágyúra szaporított telepjét hatályosan megtámadhassa, Belezsnához 16 ágyút közte 2 tarackkal és egy gyalog zászlóaljkat pontosított, a Meszénától épített ágyútelepet megnagyobbította, és az ágyúzást megkezdte, melynek folytán 6-7 ellenséges ágyút tönkre löve haderejét visszavonulásra kényszerítette, mely eztán az ágyútűzön kívül foglalt állódást, támadását pedig tovább is színelve néhány hadcsapatot a Dráván át is hajóztatott, melyek azonban a Dráva túloldalán az ellenségtől kartács tűzzel fogadtatván mihamar visszatértek.

Eme november végén történt (vagy december elein) megtámadás következtében az ellenség nagyobb létszámú haderőt vont össze Légrádnál, mindenfelőlről, a Muránál pedig előőrseit is visszavonta.

Perczel imígyen célját elérve, éjjel Molnári- és Letenyére visszavonult, miután pedig ez idő tájban a Mura árja is leapadott, tehát Perczel másodízben is benyomult a Muraközbe, Csáktornya felé indult, és Podturen⁴⁶ táján félkörben Letenyéig foglalt állomást, előőrsei

⁴² Hozzá kell tenni, hogy november 9-én Perczel arról is értesült Gyika őrnagytól, hogy Jellačić erősítést küldött Bécs alól Horvátország felé, így – valamint a Mura áradása folytán – a Muraközben kétoldali támadásnak és nagy túlerőnek lett volna kitéve. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 39.

⁴³ Perczel november 11-én ürfette ki a Muraközt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 40.

⁴⁴ Ez november 14-én történt. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 42.

⁴⁵ Ez a színellet támadás november 20-án történt. Herman: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 43.

⁴⁶ Magyarul Bottornya, 14 km-re északkeletre fekszik Csáktornyától, a Mura jobb partján. Ma Horvátországhoz tartozik.

Csáktornyaig terjeszkedvén ki.⁴⁷ Eme hadállásában aztán 10–12 napig időzött, cirkálói Nedelic- és Itriganig barangolván.

A leírt események alatt történt Görgeinek Windisch-Grätz előtt Parndorfról visszavonulása (december 16-án), melynek következtében Perczel a kormány részéről semmi erősítésekre nem számolhatott.

A dolgok ily állása közepette a Honvédelmi Bizottmány egyenesen Perczel belátására bízta a Görgeivel egyesülést vagy a másfeléi visszavonulását; Perczel azonban a haza sorsa végett, Görgeivel ellenségeskedését félretéve, elhatározta magát a vele egyesülésre és azáltal hadereje öregbítésére.

Még Görgei visszavonulása előtt értesítve lón Perczel a kormány részéről, hogy Görgei hadereje megszállott hadállásához mérten, gyenge levén, a császári haderő előtt vissza leend kénytelen vonulni, ennek folytán Perczel azonnal seregét két részre osztva, Nagykanizsán és Lendván pontosította.⁴⁸ Alig jött pedig Görgei visszavonulása tudomásába, amint serege kisebb részét Szekulits alezredes vezénylete alatt, amely a 4 újan állított zászlóaljából, mely közül egy az utóbbi időben alakított; 1 század Miklós-huszárból, Szibenliszt kapitány alatt, és négy ágyúból volt összeállítva, Nagykanizsáról, Keszthely-, Veszprém-, Székesfehérváron keresztül Budapestre indította.⁴⁹

Haderejének másik részével, személyes vezérsege alatt, Csesztreg-, Lövő- és Körmen-den át a Görgeivel való csatlakozást indult felkeresendő. Ezen utóbbi utat azért választá, mert hírért vette, miképp Horváth császári tábornok tekintélyes sereggel Kőszegen állomásozna, hogy tehát őt a Görgeinek oldalába meneteltől akadályozza.⁵⁰

Meg kell még említeni, hogy Perczel a Muraközben tábornokká, Gáspár őrnagy pedig egyszerre ezredessé léptettek elő. A soproni vadászok pedig hazamentek.

Gaál Miklós alezredes, a friedaui szerencsétlen esemény után, Perczel seregét tüstént elhagyta.⁵¹

Fennebb idézett visszavonulási rendelete Perczelnek mindkét serege által december 19-én foganatba vétetett.

Körmen-den Perczelhez 1 osztály Császár huszár csatlakozott, de Görgeiről még semmi-féle hírt nem kapott.⁵² Körmen-dről Rumba ment, mert azt hallotta, hogy az említett Hor-

⁴⁷ November 22-én foglalták el Perczel erői újfent a Muraköz egy részét. Perczel híreket kapott, hogy az ellenség táborában nagy az elégedetlenség, amelyet az előrenyomulása során megerősítettnek tartott. Dahlen is felismerte ugyanakkor, hogy a Muraköz, és a Mura vonalának védelme stratégiai szempontból hátrányosabb, mintha a Dráva-vonalat védik. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 44–46.

⁴⁸ A sereg két részre osztása december 9-én történt, Lendva, illetve Letenye központtal. (Szemben Meszéna állításával.) A lendvai dandárnak Gaál Miklós, a letenyeinek Gáspár András lett a parancsnoka. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 50.

⁴⁹ Szekulits gyenge seregének (hiszen 4000 katonája közül körülbelül a felének fegyvere sem volt) vonulási útvonala természetesen nem úgy teljesült, ahogy december 22-én Perczel meghatározta, hanem a körülmények folyamatos változása folytán úgy alakult, hogy Székesfehérvárig ugyan, kisebb-nagyobb kitérőkkel eljutottak, de ott hírért vették Perczel móri csatavesztésének, és innen Lepsény–Adony útirányon keltek át a Dunán, és végül 1849. január 7-én Ceglédnél egyesültek Perczel megmaradt haderejével. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 57.; uo. 55.

⁵⁰ Perczel ezen információjának forrása úgyszintén Görgei lehetett, hiszen december 18-i levelében ő írta, hogy Sopronon át Kőszeg felé értesült egy újabb ellenséges erő betöréséről. Hermann *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 53.

⁵¹ Gaál távozásának pontos idejét nem ismerjük, az biztos, hogy december 21-én már az aradi ostromsereg parancsnokaként működött. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 62.

váth császári tábornok Szombathelyen lenne. Rumon azonban arról értesítettett, hogy sem Szombathelyen, sem pedig Kőszegen ellenség nem létezik, mire megfordulván Jánosházán, Tüskeváron át Devecserbe hatolt, holott Görgeiről azt hallotta, hogy már Győrben lenne.

Perczelnek megjegyzendő, hogy sem Görgei, sem a kormány maga miheztartására nézve semmiféle utasítást vagy rendeletet nem adott, Devecsertől tehát báró Mészéna őrnagyot Görgeihez Győrbe küldötte, kikérve magának általa Görgeitől a további parancsokat, másnap pedig Pápára bevonult seregével.⁵³

Mészéna Görgeitől másnap hajnalban Perczel haderejére nézve a mars-terveket kikapta, minthogy az összeköttetés tényleg a két haderő közt be volt fejezve, a két haderőnek Budapestre kelle vonulni.

Mészéna még aznap Pápára visszament, de már az ellenséges csapatok Tét körüli cirkálásai között, ez alkalommal csak kocsisának ügyessége mentette meg az elfogatástól.

Perczel ezután két nap alatt Pápáról Kisbérre vonult, épp aznap, midőn Görgei a bábolnai ütközetet víta,⁵⁴ Görgeitől e tájon azon feladata volt, miképp a Tárkány és Kisbér közötti, a természetben nemigen létező szoros utat megszállva védelmezze. Miután pedig Perczel Mészénával ezen szoros útnak semmit sem használó, sőt veszélyes (mert könnyen meg lehet mindennemű hadakkal kerülni) fekvéséről meggyőződött, ez indoknál fogvást december 27-én Mórig húzódott vissza.

Meg kellatik, mielőtt továbbmennénk elbeszélésünkben, jegyezni, miképp Perczel haderejéhez a Muraközben még egy század beregi önkéntes; és Vas megyéből⁵⁵ Gyika őrnagy alatt az eleinte mozgó nemzetőr, későbbi 47-dik honvédszászlóalj csatlakozott.

Móron Perczel estefelé Görgeitől azt a rendeletet vette, miképp másnap Székesfehérvárra, sőt, ha a császáriak túlerejétől nyomatnék, egész Mártonvásárig vonulna vissza, mint-hogy báró Jellačić ekkor már Kisbérbe benyomult volt. Perczel azonban Csányi kormánybiztostól, később pedig a Honvédelmi Bizottmány elnökétől sürgönyök által fel lón hivatva az ellenségnek minden áron Mórnál feltartására és a fővárosnak, valamint a kormánynak is megmentésére; mely valóban nehéz körülmények közt végre [kihúzva: magát], báró Me-

⁵² December 22-én érkezett Körmendre Perczel, de már 20-án Zalalövőn megkapta a Görgei helyzetéről szóló beszámolót. Ennek a kitérőnek volt az indoka a feltételezett kőszegi ellenséges állásfoglalás. Ez a kitérő került annyi idejébe Perczelnek, hogy végül nem tudott csatlakozni Görgeihez Győrben. Hermann *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 56.

⁵³ Perczel december 26-án érte el Pápát. Az az állítás pedig, hogy Perczel semmiféle utasítást nem kapott „miheztartására nézve”, nem felel meg a valóságnak. A Devecserbe vonulást például Görgei javasolta neki december 18-i levelében, amelyet Perczel 20-án kapott kézhez. Tehát ez a hadmozdulat nem egy személyben Perczel döntése volt. Mivel a levelet két nap késéssel kapta csak meg, és a feltételezett ellenséges erő, amelytől Görgei balszárnyát Perczel védeni szándékozott, nem létezett, a kapcsolatfelvétel Görgei és Perczel serege között ugyancsak késett, és az egyesülést, amelyet – és itt a kormány által vett utasítás – már Kossuth december 16-i levele is sürgetett, elmaradt. Ugyanis a csatlakozási pontul megjelölt Győrt december 27-én hajnalban el kellett hagynia Görgeinek, hogy a bekerítést elkerülje, így Perczel – igaz, nagyrészt nem a saját hibája folytán – már nem érthette ott a fősereget. Pápán értesült 27-én arról, hogy Görgei feladta Győrt, és ezért 28-án Kisbérre vonult. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 52–56.; Hermann Róbert: *Perczel Mór dunántúli hadjárata és a móri ütközet*. Aetas, 16. évf. (2001) 2. szám, 82. Ez az értesülés pedig – ahogy a visszaemlékezés megerősíti – Mészénától származott.

⁵⁴ A bábolnai ütközetre csak december 28-án került sor.

⁵⁵ Mészéna itt téved, ugyanis a Gyika őrnagy vezette mozgó nemzetőröket (a későbbi 47. honvédszászlóaljat) Zala megyében toborozták. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 367.

széna minden ellenkező véleménye és nyilatkozatai dacára [kivakarva: is], Mórnak tartására magát elhatározta.⁵⁶

A móri hadállás nem kedvező, a védelemre semmi előnnyel nem bír, sőt veszedelmes azon ellenség ellen, ki Kisbér felől az erdőből nyomul előre, minthogy az a hadállást minden oldalról megkerítheti.⁵⁷

Legelső ténye volt most Perczelnek Horváth alezredest,⁵⁸ ki egy portyázó sereggel Bodajkban állott, haderejével azonnali csatlakozásra felszólítani.⁵⁹ Bodajk csak félórányi távolságra fekszik Mórtól, Horváth a felszólításra másnap reggel éppen jókor érkezett meg.

Horváthnak mintegy 1600 embere volt, tudniillik 1 zászlóalj honvéde, 2 osztály Császár huszára és 4 ágyúja, mellyel Perczel hadereje körülbelül 5000 főre szaporodott.⁶⁰

Látván báró Meszéna őrnagy, hogy Perczel Mórnál ütközetet akar fogadni,⁶¹ az időt felhasználva, hamarjában az utászokkal az erdőszéleken néhány fazúzt csináltatott, és éppen

⁵⁶ Itt figyelhetünk fel arra, hogy Perczel miképp akarta az ütközetvállalás és vesztes felelősségét magától elhárítani, hiszen később ő maga hivatkozott arra, hogy a csatát Görgei utasítására vállalta el, holott itt az események tanúja, Meszéna és később Görgei is az ellenkezőjét állította, tudniillik, hogy Görgei éppen visszavonulásra és nem csatára buzdította Perczelt. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, 1994.² I. kötet, 29. Perczel döntésének okát – személyes dicsőségvágyán túl – Kossuth december 29-ki levelében láthatjuk, ahol a kormányzó „valami győzelmeckét” kér Perczeltől. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) XV. 882. S. a. r. Barta István. Budapest, 1955.

⁵⁷ Meszéna ezen állítását el kell fogadnunk, hiszen Török Zsigmond („mi egész hadtestünk mint nyitott könyv húzódott végig egy óriási lapályon”) (idézi: Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 83.) és László Károly állítása („állásunk szerfelett rossz volt”) (László Károly: *Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel, és utószóval ellátta: Pordán Ildikó. Budapest, 2001. 22. egyaránt ezt támasztja alá, ennek ellenkezőjét pedig csak a két Perczel-testvér állította. Perczel Miklós szerint „oly szép és jó állásunk volt, hogy ha tüzéreink meg nem ijednek, hatalmasan megverjük [az ellenséget]” (idézi: V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Budapest, 1952. 2. k. 413–414.), Perczel Mór pedig hasonló szellemben azt írta Kossuthnak, hogy „Mórnál egy igen jó állásban, hol egy részről túlszárnyalástól nem kelle félnem, más részt álgyuimmal egész vidéken uralkodék, és végre melly előtt a roppant számú lovassággal bíró ellenség erdőség miatt ki nem fejtheté magát, az ellenséget beváram és megverekedék.” KLÖM XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952. 557-es dokumentum, 939. Forráskritikai szempontból meg kell jegyeznünk, hogy Perczel Mór nyilvánvalóan a súlyos vereség felelősségének elhárítása – és saját katonai ítélőképeségének alátámasztása – miatt adott ilyen magyarázatot, míg Miklóst testvérének védelme motiválta, különösen annak fényében, hogy ezzel kölcsönösen megerősítették egymás véleményét, s Perczel Mór ezen jelentésében szintén pozitív színben tüntette fel öccsét. („Itt azonban való hősiiesen viselé magát a Beregi század és Perczel Miklós alatt a Szabolcsi zászlóalj.”; „Perczel Miklós a vitéz Beregiekkel és Szabolcsiakkal visszaverve többször az ellenséget, a hegyekre menekült és kevés veszteséggel Csákvárig jött.” (KLÖM XIII. 557-es dokumentum 940.)

⁵⁸ Görgei őt küldte ki a két sereg közötti kapcsolatot fenntartandó. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 83.

⁵⁹ Ez a megjegyzés „barokkos túlzás” Meszéna részéről, ugyanis Horváth alezredes csak az ágyúzás megkezdéséből értesült arról, hogy ütközet van kibontakozóban. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 83.

⁶⁰ Perczel hadereje körülbelül 6500 fő volt. Hermann Róbert: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004. 131.

⁶¹ Meszéna tehát nem említi azt a hadi tanácskozást, amelyre Perczel hivatkozott a csata 26. évfordulójára írt eposzában:

legjobb munkában vala elfoglalva, amint a kiküldött huszárcirkálók reggeli fél 7 órakor az ellenség közeledtét jelentették, és a zaj ágyú megdördült, Meszéna tehát a fazúzókat annyira mennyire befejezte, mialatt a haderő is kiállott.

Ki ismeri Mór táját, az fogja tudni, miképp Mór mezővárosa jobbra a szőlőkre támaszkodik, melyek északi része meredek, dél felé mindinkább lelapultabb partvonalon terülnek; bal felé pedig Kisberről Bodajkra vezető útig fekszik, a város északi része a szőlőhegy és a mondott kisbéri út közt egyenes vonalat képez, ahonnan két utca merül a városba.

A város előtti térség ezen egyenes vonalon túl sík, csak a kisbéri út mellett van egy magasb halomzat. Balra a kisbéri úttól a város nyugati oldala hosszában nyílt térség terjed mintegy 1000 lépésnyire az úgynevezett Gaja folyáskáig, mely alantabb Keresztesnél a Csurgó folyóba ömlik. Szemközt a városfal Kisbér felé, ágyúlövésnyire egyenes vonalban kezdődik azon nagy erdőség, ahonnan jelenben Jellačić közeledése jelentetett. Ezen erdő oly ritka, hogy benne a hadak és ágyúk mindenfelé földve szabadon mozoghatnak.⁶² Az erdőség balfelé Kisberről jöve, Árkin túl a Vértes erdős bérceivel van kapcsolatban.

A zaj ágyúszóra Perczel haderejével kiállott, és minden hadi tilalom ellenére, anélkül, hogy a város északi részen létező kerítéseket és házakat gyalogságával megrakta volna, csaknem a városra támaszkodva, a szőlőhegy és a Gaja folyócska közt következőleg osztá fel haderejét.

Jobb szárnyon állott báró Meszéna tábornoki őrnagy vezénylete alatt, a szőlőhegy északi meredekebb partján, amelyen még szőlő nincs, 3 ágyú,⁶³ valamivel hátrább a 47. honvédezászlóalj 4 százada Gyika őrnagy alatt. Ezen zászlóaljból 2 század a Nanáról vezető úton jobbra fekvő Árki csárdát, melynek kőkerítése és falai voltak, szállta meg.

A központot Perczel személyesen vezénylette: itt állott háttal a városnak a kerítés közepében a szabolcsi önkéntes zászlóalj, jobbra tőle pedig a beregi önkéntes század. Az útmelletti halmon három ágyú volt kiszögezve, a halom háta mögött állott a már említett Stájerhonból kiszökött 52 huszár és 1 század Miklós huszár. A központ előtt néhány lépésnyire egy árok létezik a halomtól egész a szőlőhegyig, ezen árok fedezete mögött 6 ágyú volt elhelyezve.

A kisbéri úttól balra a Gaja folyócskáig foglalt a balszárny állomást Gáspár alatt, a gyalogság előtt 6 ágyú állott, valamivel hátrább, a város mellett, a központtal egy vonalban a

„Végre hogy én e csatát kormányznak rendeletére

Melly számos könyvben még szórul szóra közölve,

S harci tanács tartása után kötelezve fogadtam.

Többek közt Pataynk, Gáspár Meszszena tanúim ...” Idézi: Erdős Ferenc: *A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849.* In: Fejér megyei történeti évkönyv. 12. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 149.

Itt tehát egy állítás és egy tagadás áll szemben egymással, így a vita eldönthetetlen. Az mégis Meszéna állítása mellett szól, hogy Perczel rendszerint koncepciózusan magyarázta a történeteket, és eme eposzát is később írta, mint Meszéna a maga visszaemlékezését. Szintén Meszéna állítását fogadja el Hermann Róbert. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 82.

⁶² Perczel az erdő átjárhatóságát másképpen ítélte meg december 31-én Kossuthnak írt jelentésében, állítása szerint „a roppant számú lovassággal bíró ellenség erdőség miatt ki nem fejtheté magát.” KLÖM XIII. 557-es dokumentum, 939. Valószínűleg ezt a magyarázatot is annak a koncepciónak tudhatjuk be, amellyel a móri csatavesztést Perczel Görgei és Horváth őrnagy tevékenységének eredményeként kívánta beállítani. Bár meg kell jegyezni, hogy László Károly is azt írta naplójába, hogy az erdő olyan sűrű volt, hogy a magyar sereg nem vehette észre az ellenséges készülődést. László: *Katonai életemből*, 22.

⁶³ 4 löveggel rendelkezett Meszéna. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 128.

Hunyady- és Zrínyi zászlóalj. Tartalékul hátrább a Horváth alezredesnek magával hozott zászlóalj;⁶⁴ balra a gyalogságtól végre a három osztály Császár huszár Horváth alezredes alatt.

Ez volt Perczel hadállása Móránál 1848. december 28-án, hasztalan volt báró Meszénának minden igyekezete Perczelt a szerencsétlenség esetére, egy tekintélyes tartalék seregnek felállítására bírni, melynek a védszárnyai alatt a netalán megveretendő haderő visszavonulhasson; hasztalan minden józanul megfontolt észrevétele őt esélyesebb és kedvezőbb hadállás megszállására bírni. Az eltökélt hadvezér eképp akarta báró Jellačićot bevárni, makacsul öneszméjéhez ragaszkodott, sőt báró Meszénát agyonlövetéssel is fenyegette.⁶⁵

Az ütközet pontban reggeli 7 órakor kezdődött,⁶⁶ az erdő szélén kerülő árokban császári vadászok foglalának állást, a kisbéri úton azonban ágyúlövésnyi távban egy híd létezik az erdő szélén, amelyen lehetett csak az ágyúkat báró Jellačićnak előhozni. Ezen híd a magyar hadállás központjától ágyú keresztútjába vétést és keményen oltalmaztatott, úgyhogy az ellenség minden vitézsége mellett sem bírt rajta ágyút előhozni; amíg Perczel azt a hibát követte el, hogy a Hunyady zászlóaljat csatárláncba az erdőszel ellen rendelte. Ezen zászlóalj, igaz, elszántan nyomult előre, de haladtában ágyú-lővonalunkba jutott, mire Perczel ágyúi elhallgattak, Jellačić pedig ezen pillanatot felhasználva a hídon sebesen egy üteg ágyút átvitetett, mely az erdőszel melletti árok mögött börcökölt le, és a tüzelést azonnal megkezdette, és néhány jól irányzott kartaclövessel a Hunyadi zászlóaljat visszaűzte.

Eme ágyúzás közepette az ellenség az erdő széli árkon keresztül utat csináltatott, melyen át mihamar két ezred német nehézlovas vágatott rohamra előre.⁶⁷

Perczel most a Horváth alatt álló három osztály Császár huszárt rendelte ellene, de ezen osztály a nagy tömegtől megrettenve visszaszaladt.

A német lovasság eztán rohamát a központnak irányozta, ahol az út mögötti halmon Perczel személyesen is állott, ámbár pedig most már a csatarend megbomlott, a Császár huszárok megszaladtak, a Hunyady- és Zrínyi-féle zászlóalj is bomladozni kezdett. Mindamellet is, a Miklós- és Sándor huszárok derekasan vágak az ellenségbe (itt esett el Tisza László hadnagy, Gáspár segédtsíztje), a szabolcsiak és a beregiek pedig oly hősiiesen fogadták, hogy a német lovasság rendetlenségbe jöve hátrahúzódott, alig ért azonban az erdőbe, midőn újabb csapatok által megerősítve ismételve előrerontott, csakhogy ez alkalommal nagyszámú ágyúkat és egy pár vadászzászlóaljat is hozott magával. Eme rohamló sereg Perczel arcvonalát még el sem érte, amint már a balszárnya tökéletesen szétporlott, mit lát-

⁶⁴ Ez a 66. honvédszászlóalj. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 128.

⁶⁵ Ezt az információt más forrásból nem tudjuk megerősíteni, de Perczel vérmérsékletét és korábban a Görgeivel történt összeveszése alkalmával tanúsított magatartását (tudniillik, hogy Görgeit is főbe akarta lövetni) figyelembe véve, nem elképzelhetetlen tőle egy ilyen megjegyzés. A „tekintélyes tartalék” felállítására tett javaslat szintén alátámaszthatatlan, itt viszont felvethetjük, hogy ez Meszéna utólagos mentegetőzése, hiszen tábornoki főnökként neki is felelőssége volt a vereségben.

⁶⁶ A forrásokban az ütközet kezdetére vonatkozóan több időpont is szerepel, de a Meszéna által meghatározott reggel 7 óra valószínűleg túl korai. (Ezek összevetésére lásd: Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 82-es jegyzet. Feltehetőleg 8 és 9 óra között történhetett az első ágyúlövés. Itt kell megjegyeznünk azt a több visszaemlékezésben említett tényt, hogy az ütközet kezdete előtt a honvédek 1 órán keresztül várakoztak a móri piactéren a dermesztő hidegben, aminek kétségkívül negatív hatása volt a harci morálra. Uo. 87.

⁶⁷ Ez a Wallmoden-vértéseket jelentette, akiknek alezredesi osztálya Perczel ütegeit támadta, míg az ezredesi és őrnagyi osztály a magyar balszárny lovasságát próbálta elsöpörni, ami végül sikerült is nekik. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 92–93.

ván a központiak szintén az ágyúk nagy része is továbbállott, megrettenve szanaszétjellel mentek, és a diadal Jellačić részére hajlott.⁶⁸

Meg kell pedig említeni, hogy Mórán báró Jellačić császári tábornok 25 000 emberrel küzdött Perczel 5000-nyi népe ellen, hadízsákmányul 5 ágyú jutván kezébe, a mindenféle eltűntek száma részünkről néhány száz ember lehetett.⁶⁹

A második roham alkalmával a német lovasok és huszárok keverten jutottak a városba, ahol aztán a huszárok is nekibátorodva, derekasán aprították a császáriakat.

Látván Meszéna a jobbszárnyon a dolgok ilyenképpen állását, a visszavonulást [beékelve: *miután már el volt metszelve Perczeltől*], Pusztakápolnán keresztül azonnal megrendelte (ez délutáni 3 órakor lehetett), és Csákvárig szerencsésen végbe is vitte, útközben a széjjel-szórátott magyar hadnépből lassanként mintegy 2000 ember csatlakozott hozzája.⁷⁰

Csákváron Görgei hadseregéből egy ezred lovasság és két zászlóalj gyalogság kellő tüzésséggel állomásozott Karger ezredes vezénylete alatt.

Perczel megszaladt haderejével Székesfehérvárnak vette útját, útközben seregét meglehetősen összeszedte.⁷¹

Ezen események alatt Görgei Budapestnek tartott, és azt el is érte, míg december 29-én Perczel, Meszéna és Karger hadnépe Martonvásárbán egyesült, ahonnan másnap Hamzsabégre vonultak.

A móri ütközet napján Szekulits haderejével Palotán volt, ahol, amint hírért vette a csatának, ahelyett, hogy Perczelnek segítségére sietett volna, felkerekedve Seregélyesre, másnap pedig Dunaföldvárra vonult.

Perczel Hamzsabégről december 31-kén Budapestre húzódott.⁷² Buda vára ekkor Görgeitől volt megrakva; lassanként azonban Görgei egészen elvonulván Vác felé, Budát Perczel Mór szállta meg.

⁶⁸ Ezen második rohamban vett részt a Hardegg-vértesezred, amelynek rohamát már nem tudta felfogni a centrum, és mivel – az időközben visszafoglalt – lövegeket nem tudták elvontatni, azok végleg az ellenség kezére jutottak. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 95–97.

⁶⁹ Meszéna – akárcsak a szakirodalom hosszú ideig – az ellenség nagy túlerejének tulajdonítja – igaz, csak részben – a vereség tényét. Erről meg kell jegyeznünk, hogy ugyan Jellačić az ütközetben körülbelül 800 fővel kisebb (körülbelül 5700 fő) haderő felett disponált (bár elhúzódo ütközet esetén számíthatott volna még körülbelül 7000 főnyi legénységre a Hartlieb-hadosztályból), mint Perczel, de a bán nehézlövassága háromszoros erőfölényben volt a magyar huszársággal szemben, és ez a tényező döntően hatott az ütközet kimenetelére. Emellett természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk Perczel, sőt Kossuth személyes felelősségét sem. Az előbbi meglehetősen rossz pozíciót foglalt el Mórán, ráadásul nem értesítette Görgeit arról, hogy ütközetet szándékozik fogadni. László Károly is arról ír, hogy „honunk mily’ nagy kárt vallott tábornokunk hiúsága miatt.” László: *Katonai életemből*, 22. Az ütközetben pedig semmit nem tudott tenni balszárnyának – kialakított helyi erőfölény folytán bekövetkező – szétzúzása ellen, ami – az eltolódott arcvonal miatt – maga után vonta a centrum és a jobbszárny visszavonulását. Kossuthtól pedig elvárható lett volna, hogy – ismerve Perczel és Görgei viszonyát, valamint Perczel sikeréhségét – ne hajszolja „édes Móricát” egy – minimum – kétséges kimenetelű ütközetbe, amelyben egy hadtest akár fel is morzsolódhat. A Meszéna által adott veszteséglista viszont meglehetősen eltér a valóságtól, hiszen több mint 2200 embert veszített Perczel halottakban, sebesültekben és foglyokban összesen. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 101–102.; Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 131.

⁷⁰ Meszéna hadoszlopa tehát érintetlenül átvészelte a móri vereséget.

⁷¹ Ez a megfogalmazás úgyszintén meglehetősen eufemisztikus, ugyanis Görgei visszaemlékezésében megemlíti, hogy ezreket (még ha ez túlzás is) „terelt össze” Bicskén és indított útnak Budára. *Életem és működésem*, I. 272.

⁷² Perczel csak 1849. január 2-án ért Budára. Hermann: *Perczel Mór dunántúli hadjárata*, 55.

Budapesten Perczel haderejétől a Császár- és Miklós huszárok elvételtek,⁷³ helyükbe kapta az egész Württemberg-féle huszárezredet, Hertelendy ezredes alatt, és egy század 8., Coburg-féle huszárt Lukács százados alatt és egy század Hunyady huszárt Sebő őrnagy alatt.⁷⁴

Ezekén kívül Perczelhez Budapesten még a Zanini-féle 8 század Venturini őrnagy alatt és 2 honvéd zászlóalj Mihály és báró Buttler őrnagyok alatt csatlakozott, nemkülönben kapott néhány ágyút is.⁷⁵

1849. január 6-án reggeli 7 órakor miután maga háta megett a vaspályáról a síneket felszedette, és rajta a két első hidat légberöpítette, kivonult Budapestről, első nap Üllőre, 7-kén Albertire, 8-án Ceglédre érkezett, ahol három nap időzött.⁷⁶ Ide rendelte Szekulitsot is,⁷⁷ és egész haderejét összevonta, hadiszállását elrendezte, és egész haderejét újonnan szervezte, szóval oly tökéletes rendet alkotott, hogy 15 000 főre, tekintélyes lovasságra és 48 ágyúra menő haderejével minden ellenséges előrenyomulásra csatakészzen állott, mely ha az első napokban történik, Perczelt a legnagyobb zavarban találja.⁷⁸

Január 11-ke körül csatarendben Abonyba, innen pedig másnap Szolnokba vonult, ahonnan Répássy Mihály tábornok hadteste éppen kivonult. Perczel Szolnokon egy nap maradt, míg az ott felhalmozott magyar poggyászt továbbszállította. Idáig az ellenségnek semmi híre-nyoma sem volt. Eztán a Tiszán átkelve Törökszentmiklós-, Kisújszálláson át Kardszagra⁷⁹ ment, ahol négy napig maradt.⁸⁰

Kardszagon csatlakozott Perczelhez Kollig Ferenc őrnagy alatt a Don Miguel-féle első zászlóalj és egy fél üteg 12 fontos. Ugyanitt kapta a kormánynak abbeli rendeletét, hogy Törökszentmiklóstra nyomuljon előre.⁸¹

⁷³ Meszéna itt rosszul emlékszik, hiszen Perczel a szolnoki és a ceglédi támadásban is hat század Császár-huszárra számíthatott. (Igaz, ezek január 18-ig a Répásy által vezetett tartalékhadtesthez tartoztak.)

⁷⁴ A Hunyadi-huszárok közül Perczel nem a Sebő vezette századot, hanem a Simoncsics József századát kapta meg. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 136.

⁷⁵ Ebből a felsorolásból kiolvasható, hogy Perczel nem „szedte össze meglehetősen” haderejét Fehérvárnál, hiszen az erősítések mértékéből kiderül, hogy számottevő haderő nélkül érkezett meg Budára.

⁷⁶ Perczel már január 5-én hajnalban kiűritette a fővárost, ő maga pedig délben hagyta el, és már január 7-én megérkezett Ceglédre. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 148.

⁷⁷ Szekulits január 7-én valóban egyesült Perczellel Cegléden, de előtte a (a Szekulitshoz vélhetően Tapolcán csatlakozott) 44. és a 61. honvédzászlóalj Perkátánál már kivált a hadtest kötelékéből, és ezek a zászlóaljak már Pesten egyesültek Perczellel. Hermann: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*, 57.

⁷⁸ Ezért is meglepő, hogy Perczel egészen Karcagig hátrált (sőt az OHB-hoz intézett levelében a Debrecenbe vonulását valószínűsítette), holott hadereje alkalmas lett volna a szolnoki Tisza-átkelő védelmére, és a január 2-i haditanács értelmében is csak „végső esetben” lett volna szabad Debrecen felé vonulnia. Ráadásul Perczelt csak Ottinger gyenge dandára követte, hiszen Windisch-Grätz ezekben a napokban biztosra vette a magyar szabadságharc bukását, és nagyobb erővel csak Görgeit üldözte. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 148–149.; <http://www.ctv.hu/hirdetes.php?katt=palcata> Letöltés ideje: 2009. április 14. 17:26; *Életem és működésem*, I. 277.)

⁷⁹ Karcag.

⁸⁰ Január 15-én érkezett meg Kardszagra Perczel. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

⁸¹ Ezt a rendeletet is január 15-én vette Perczel, majd 18-án jelentette, hogy másnap megindul Szolnok ellen. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

Ezen idő tájban jött híre, hogy Ottinger császári tábornok Szolnokot megszállta. Perczel a kormány rendeletének engedelmeskedve, előrenyomulásában egyszersmind Ottingert meg akarta lepni. Ebbeli elhatározása folytán báró Meszéna előrement a vidéket szemügyre venni: A Tisza be volt fagyva, az ellenség a tiszabói igen kedvezően fekvő átjárásra nem ügyelt, csak egyedül Szolnokban állott, ahol a Tisza hídját erősen megszállta.⁸² Ezen körülmények következtében következő harci egybevetés keletkezett:

A haderőnek harmad része Kisújszálláson át Törökszentmiklóásra indul, míg a többi kétharmada, a Répássytól segítségre küldött 1. (Császár huszár-féle) ezreddel megerősítve Tiszabőre hatol. Az összes haderő eztán Szolnok felé tart,⁸³ holott a megtámadásnak a törökszentmiklósi oldalról történendő ágyúlövésre [beékelve: *pontban délutáni 2 órakor*] egyszerre kelle megtörténnie. Kazinczy alezredesnek feladata volt az összes lovassággal Szolnokon kívül az abonyi oldalon, a kápolna mellett foglalni állomást és ágyúit jobbról-balról elhelyezni.

A megkapott elrendelés folytán seregeink pontosan mozogtak, Tiszabónél a jégeni átjárás kellőleg el volt készítve, és a fél üteg 12 fontos ágyú is rajta vitetett keresztül.

Törökszentmiklós felől a sereget Perczel személyesen vezénylette; míg a Tiszabó felé indult sereg Perczel Miklós és Kazinczy alezredesnek vezérlete alatt állott.⁸⁴

Az első ágyúlövés pontban 2 órakor váltott Perczel oldaláról, Ottinger a szó teljes értelmében meg volt lepetve, de minthogy azonnal észrevette, hogy oldalában és háta mögött be van kerítve, néhány ágyúlövés után dandárjával és 6 ágyújával együtt megszaladt. Kazinczy alezredes parancsát megszegve, ahelyett, hogy a kápolna mellett foglal állást, Abony felé indult, és a várostól ezáltal igen elhaladt, mit Ottinger felhasználván az ekképp nyert résen és időben sikerült is megmenekülnie.

Ezen ütközet január 21–22-e körül történt.⁸⁵

Hadizsákmány fejében nagy számú poggyász (főleg tiszteké) jutott Perczel kezeibe.

Az ütközet után Perczel Szolnokon maradt, Ottinger pedig huszároktól folyvást üzelve, Abonyon át Ceglédre vonult.

Ezen ütközet napján érkezett Perczelhez Dembiński tábornok.⁸⁶

Perczel másnap Cegléd felé nyomult előre,⁸⁷ terve az levén, miképp Görgeit üző seregnek egyik részét maga felé vonja, és ha lehet, Budapestet kezeibe kerítse. Előrenyomulásának Ottinger császári hadvezér Ceglédnél ellene állott, de Perczeltől egy órai ütközet után megveretve visszahúzódott, és kényszerítve lón gyalogságát gőzkocsin Pestre szállíttatni.⁸⁸

⁸² Elég kedvezőtlen volt tehát Ottinger helyzete, mivel serege nem rendelkezett a kellő számú katonával, ezért csak Szolnokot tudta megszállni, amivel viszont a bekerítés lehetőségének tette ki magát. Ő maga folyamatosan erősítést kért, de érdemi választ nem kapott. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 149–150.

⁸³ Ez a haderő közel 18 ezer emberből, és 66 ágyúból állt. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

⁸⁴ A jobbszárnyat Kazinczy vezette, Perczel Miklós viszont Szolnoktól délre kelt át a Tisza jegén. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

⁸⁵ A szolnoki ütközet január 22-én volt. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

⁸⁶ Még 22-én megérkezett Perczelhez. Hermann: *A szabadságharc hadtörténete*, 228.

⁸⁷ Január 25-én indult Perczel Cegléd ellen. Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 150.

⁸⁸ A gyalogságot csak Albertiig (Albertirsa) vonta vissza, ahova ő maga is – elsősorban a magyar tüzéség kiváló teljesítményének köszönhetően – visszavonulni kényszerült. Windisch-Grätz pedig ide küldött újabb erősítéseket, attól félve, hogy a magyar haderő Pestre akar nyomulni. (A haderő

Perczel ezután Ceglédet megszállta, ahol a kormánynak abbeli, Dembiński tanácsa által is támogatott rendeletét vette, miképp előrenyomulásával felhagyván, egyedül a Tisza megszállására és védelmére szorítkozzék. Eme rendelet folytán Perczel, két napi pihenése után, Szolnokra visszatért.

Szolnokon vette Perczel a kormánynak abbeli rendeletét, hogy Tokajba Klapkának 5000-nyi hadnépet, a kellő lovasság- és tüzérséggel küldene.⁸⁹ Ezen új küldendő haderő a Klapkáéval együtt, Dembiński parancsnoksága alá lőn helyezve. Perczel ezen rendelkezésen azonban megorrolván leköszönt, seregét pedig ideiglenesen, amíg Rápássy megérkezett, Dembiński vette át.⁹⁰

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta ANTOS BALÁZS

vezetését pedig Jellačić vezérkari főnöke Karl Zeisberg vette át.) Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 151–152.

⁸⁹ Ennek hátterében az a – mint később kiderült – álhír állt, hogy a tiszafüredi hidat ellenség fenyegeti. Kossuth ezért kívánta Perczel seregéből kimetszeni ezt a hadosztályt, és Dembiński vezetésével Klapkához küldeni, ahol a lengyel tábornok át is vette volna az így egyesült hadsereg feletti parancsnokságot. Ebbe a tervbe egyébként Klapka bele is egyezett. Dembiński a hír valótlanságának kiderülése után is végig ragaszkodott a hadoszlop kikülönítéséhez, míg Perczel az előrenyomulás mellett érvelt, és „seregét eldaraboltatni nem engedte.” KLÖM XIV. Kossuth Lajos 1848/49-ben. IV. S. a. r. Barta István. Budapest, 1953. 130-as, 148-as dokumentum; Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 152.

⁹⁰ A két tábornok összeveszése odáig fajult, hogy Perczel január 27-én lemondott. Helyére az OHB január 29-én nevezte ki Rápássy tábornokot, amivel egy időben Dembińskit kinevezte Rápássy és Klapka hadtestének felettesévé. KLÖM XIV. 138-as dokumentum; Hermann: *Az 1848–49-es szabadságharc nagy csatái*, 152.

A forma fontosabb a tartalomnál

Beszélgetés Alun Munslow-val

Kedves Professzor Úr, kérem, mondjon néhány szót iskolai tanulmányairól, családi hátteréről, illetve egyetemi éveiről.

1947-ben születtem Észak Wales-ben, egy baloldali érzelmű munkáscsaládban. Édesapám, nagyapám és nagybátyáim mindannyian az acéliparban dolgoztak. Családom hagyományosan szocialista volt, és soha nem tért el ettől a tradíciótól. Jómagam is szocialista vagyok, és hiszem, hogy a társadalmi és kulturális vizsgálatok központi fogalma az osztály. Az iskola számomra alapvetően kudarc volt, de valahogy sikerült kicsikarnom a megfelelő minősítéseket ahhoz, hogy 1967-ben beiratkozhassem a Bradfordi Egyetemre, ahol történelmet és politológiát tanultam. 1970-ben jó minősítéssel végeztem, és a cardiffi egyetemi college-ban (amely a Wales-i Egyetem része) tanítottam egy éven keresztül. 1971-ben a gazdaságtudományi tanszékre váltottam, és ott lettem PhD hallgató – témám az európai emigránsok politikai asszimilációja lett Amerikában 1870–1920 között. Ekkor volt szerencsém egy ösztöndíjat elnyerni a New Hampshire-i Egyetemre, ahol az 1972–1973-as évben végeztem kutatásokat a doktori disszertációmhoz. Cardiff-ba visszatérve feleségül vettem Jane-t. 1974-ben lejárt az ösztöndíjam, és az Észak-Staffordshire-i Műszaki Főiskolán (a későbbi Stafford Egyetemen) kaptam állást, ahol amerikai történelmet tanítottam. Öt évre kiterjedő tanulmányok után, amelyeket szabad időmben folytattam, 1979-ben szereztem meg PhD fokozatomat.

Mely professzorok voltak Önre a legnagyobb hatással?

Mint kezdő egyetemista az amerikai történelem iránt érdeklődtem, innen származik PhD disszertációm témaköre is, amely kombinálta a történelmet és a politológiát, jöllehet tanulmányaimat a közgazdasági tanszéken folytattam. Így először komoly hatással rám az amerikai bevándorlással foglalkozó Maldwyn Jones, majd Brinley Thomas (PhD témavezetőm Cardiffban) volt. Brinley Thomas az Amerikába történő európai bevándorlás társadalomtörténésze volt, így disszertációm egyformán tükrözte az ő és az én érdeklődésemet. Következésképpen ekkor megrögzött társadalomtörténésszé kezdtem válni. Ennek eredményeképpen disszertációm tele volt súlyos hipotézisekkel, elméletekkel, rugalmassági koefficiensekkel és többváltozós regresszív egyenletekkel. Később természetesen drámaian át kellett értékelnem a történelem természetéről vallott nézeteimet.

Mindez 1978-ban történt – egy évvel a doktori disszertációm benyújtása előtt. Ekkor egyik tanártársam javasolta, hogy olvassam el Hayden White *Metahistory* című művét. Szerettünk volna egy új szakot indítani irodalomból és történelemből. Ez bevallottan interdiszciplináris jellegű lett volna, nem egyszerűen a két szak összekapcsolása. Következésképpen elméleti megalapozásra volt szükségünk, amely érthetővé teszi a két tudományág összekapcsolását. Elolvasván a *Metahistoryt*, úgy találtam, hogy boldogan szakítok a történelmet a társadalomtörténettel azonosító felfogással, közben pedig meg kellett védenem a

társadalomtudományos témájú PhD-met. Talán ezért írok újabban a szkepticizmusról és az ironiáról? Nem tudom – de ez nem is számít, hiszen történeteket kreáló teremtmények vagyunk, és a történetek, amelyeket elmesélünk, valószínűleg mindig módosulnak. Bárhogy is legyen, hinni kezdtem, hogy a múltnak tudományként való tanulmányozása tévút. Elméleti megalapozása elhibázott a legalapvetőbb episztemológiai és ontológiai szinteken.

Miután megszereztem a PhD-t (amely disszertáció tehát e gondolatmenetbe egyáltalán nem illeszkedett), hamarosan az európai filozófia idevágó területeit kezdtem tanulmányozni, különösen Foucault-t, de míg Marx háttérbe szorult, Althusser és Gramsci jelentősége megnőtt a számomra – különösen a kulturális hegemoniáról alkotott fogalma, valamint egyéb eszméi, például az ideológiai interpellációról vagy az értelmiség szerepéről. S miután jobban belemélyedtem Foucault-ba, elkezdtem vizsgálni a kultúra és diskurzus viszonyát.

A nyolcvanas évek elejének nagy részét ezzel az elmélyedéssel töltöttem, és tanítottam az interdiszciplináris kurzusokon. Azután elkezdtem írni az első könyvemet. Ennek kiérlelése és megírása öt évbe telt. Végül 1992-ben jelent meg *Discourse and Culture: The Creation of America, 1870–1920* (Kultúra és diskurzus: Amerika megteremtése, 1870–1920) címmel. A könyv a White, Foucault, Althusser és Gramsci iránti érdeklődésem terméke volt, s különösen az értelmiségi mint kulturális ágens működését feszegeti. Így aztán egyidejűleg eszme- és kultúrtörténet, azonban – mivel szerzőként választási lehetőségem volt – úgy döntöttem, hogy hat rövid biográfiaként készítem el. Olyan személyek életrajzaként, akik a szociális reform, vállalkozások, fekete radikalizmus és történelem diskurzusait teremtték meg. Ez tehát kultúrtörténet, amely számos különböző szinten operál. Úgy gondolom, kedvenc könyvem marad. Valóban, úgy vélem, hogy nem sokat írtam más irányokban, és mostanság visszatérek a biográfiához.

Mindennek háttéréként tevékenykedtem az amerikanisztika általános területén és a Brit Amerikanisztikai Társulatban is, ahol számvivő/pénztáros lettem nagyjából abban az időben, amikor első könyvem megjelent. 1997-ig végeztem ezt a munkát, amikor lemondtam, és felhagytam az amerikanisztikai tanulmányokkal, hogy a továbbiakban a kutatásra és az írásra koncentráljak az újonnan fellépett posztmodern fordulat jegyében.

Hogyan alakult egyetemi pályafutása?

Egyetemi pályafutásom (amely 1974-ben kezdődött) 2005-ig tartott, amikor is a Staffordi Egyetem létszámfölöttinek nyilvánított. Csökkent a hallgatók létszáma, és azon szerencsések egyike lettem, akik megmenekültek a modern brit egyetemi élet terheitől, jöllehet a brit egyetemen való tanítás nemigen tekinthető kifejezetten kemény munkának. Miután első könyvem megjelent 1992-ben, tovább folytattam elmélkedéseimet a történelem és irodalom viszonyáról, és így még inkább elmélyültem a posztmodern irodalmában. Éppen akkor olvastam Keith Jenkins *Rethinking History* (A történelem újragondolása, 1991) című könyvét. Az amerikai történelemről is publikáltam, együttműködve jó barátommal és professzor/tanár kollégámmal, Owen R. Ashtonnal, akivel néhány könyvön együtt dolgoztunk a kilencvenes évek elején.

Ekkor az a szerencse ért, hogy az első könyvemet publikáló Routledge Kiadó szerkesztője, Heather McCallum megkérdezett, szerintem volna-e piaca egy olyan történelmi folyóiratnak, amely a posztmodernnel foglalkozna és azt közvetítené. Úgy véltem, ez lehetséges. Sőt, egyenesen szükségesnek tartottam. McCallum támogatása nagyon lényeges volt ekkoriban történészi fejlődésemben. 1997-ben jelent meg a folyóirat első száma. Meg kell vallanom, ismét csak szerencsés voltam, mert a korai fázisban Patrick Joyce és Keith Jenkins is bekapcsolódott a munkába. Jelenleg már tizenhárom éve vagyok az Egyesült Királyság-beli szerkesztője a *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* című folyóiratnak.

Azonban a publikálás előtt úgy véltem, hogy egy az Egyesült Államokban dolgozó szerkesztőtársra is szükségünk van. Ennek nagyon gyakorlatias okai voltak, nem utolsósorban az egyesült államokbeli piac megnyitása és ellátása. A szerencse változatlanul kitartott mellett, és Robert A. Rosenstone lett a folyóirat szerkesztője az Egyesült Államokban. Úgy vélem, eltekintve a korábban említett tapogatózásoktól, Hayden White-tal és Keith Jenkins-szel együtt (és persze nagy tisztelője vagyok Beverly Southgate, David Harlan, James Goodman és sok más szerző könyveinek) Robert Rosenstone gyakorolta rám a legnagyobb intellektuális hatást. Az ő film és történelem kapcsolatára vonatkozó elmékedései és *Mirror in the Shrine* (1988) című könyve,¹ amelyet csak a kilencvenes évek közepén olvastam, kulcsfontosságú volt a történelem természetéről vallott gondolataim formálódásában. Ráadásul az ő közreműködése a folyóirat munkájában személyes és szakmai pályafutásom csúcspontjai közé tartozik.

Mindeközben az egyetemi pályafutásom a megszokott vágányokon haladt. Átmentem a szakmai lépcsőfokokon, végül 1999-ben saját tanszékelem lett a történelem, illetve a történetelmélet területén. Véletlenül lettem professzor, mert csak abban az esetben egyeztem bele a pályázásba, ha egy jó barátom és kollégám is megteszi ezt – ami a baráti csínytevés egy fajtája volt. Az ő professzori kinevezése nem volt meglepetés, annál inkább az enyém, legalábbis az én számomra.

A kilencvenes évek közepétől tehát szinte csak a történelem természetéről való elmékedés területén mozogtam. Az én munkásságom nyilvánvalóan nem olyan ismert, mint Keith Jenkinsé vagy sokan másoké, de sikerült több könyvet is írnom, miközben tanszékvezető voltam a kilencvenes évek döntő részében, sőt egészen az elbocsátásomig. 2005-től sor került több régi könyvem újrakiadására és néhány új megjelentetésére is. Mivel nem vagyok eredeti gondolkodó, inkább mások gondolataiból építkezem, a folyóirat szerkesztését roppant lényegesnek tartottam, hogy a tudományos világgal kapcsolatban maradjak – és hogy állandó intellektuális tevékenységre ösztönözzem magam. Így roppant szerencsés voltam, hogy együtt dolgozhattam Keith Jenkins-szel és Robert A. Rosenstone-nal egy közös szöveggyűjteményen, illetve egy válogatáson, amely a folyóirat kísérleti jellegű cikkeit tartalmazza.

Az Ön legismertebb könyve, a Deconstructing History 1997-ben jelent meg. Melyek voltak ennek fő gondolatai, illetve milyen változtatásokat tett a 2005-ös új kiadásban?

A *Deconstructing History* a második könyvem volt, az első után öt évvel született. A következő kérdéseket tettem fel a könyvben, amely az ezekre adott válaszaimat tartalmazza. Először is, az empirizmus megalapozhatja-e a történelem ismeretelméletét? Mi a jellemzője a történeti bizonyítéknak (evidence), és mi ennek a funkciója? Mi a szerepe a történésznek, az általa adott társadalomelméletnek és a magyarázat kereteinek a történeti megértésben? S végül, mennyiben jelentős a történelmi magyarázat során annak narratív formája?

Az akkori formában feltett kérdések megválaszolásához – válaszaim természetesen módosultak azóta – azt az egyszerű heurisztikus technikát választottam, hogy minden fejezetben visszatértem valamely feltett kérdésre. A fejezeteket egy másik, szintén egyszerű módszer szerint építettem fel, a történészeket ugyanis kategorizáltam, s megkülönböztettem a rekonstrukcionista, konstrukcionista és dekonstrukcionista történészeket. Meghatároztam minden típust, s annak alapján válaszoltam meg a kérdéseimet, hogy milyen az egyes típusok ismeretelméleti és gyakorlati perspektívája. Beillesztettem még két fejezetet Hayden White-ről és Michel Foucault-ról, mindkettőnek olyan munkáit tárgyaltam, amelyek az is-

¹ Vö. Rosenstone, Robert A.: *Mirror in the Shrine*. Harvard University Press, 1988.

meretelméleti változások tropikus természetéről szóltak. Én erről természetesen már az első könyvemben elkezdtem gondolkodni. A könyvhöz kapcsolódott egy glosszárrium is, amelyről úgy gondoltam, hogy különösen az egyetemi hallgatók számára lesz hasznos.

Talán csak az első könyvemtől eltekintve, később munkáimat nem csak a szakmabeli történészeknek és történetfilozófusoknak szántam. Ebben a vonatkozásban Keith Jenkinst követtem. Ha meg szeretné változtatni a történelem természetéről való gondolkodást, akkor a konvencionális történésznek (tehát annak, aki tudatosan, vagy ami még rosszabb, öntudatlanul az empirikus-analitikus ismeretelméleti pozíciót választotta) egyenesen kell ezt megmagyarázni. Ez természetesen nem valami leereszkedő modort jelent – de a nehezen érthető, homályos írás tapasztalataim szerint a kevésbé teoretikus beállítottságú történészt riasztja. Ez volt az oka, hogy 2000-ben publikáltam a szándékosan hallgató-barát *Routledge Companion to Historical Studies*-t, amelynek második és nagy mértékben bővített kiadása abban az évben jelent meg, mint a *Deconstructing History* új edíciója. Úgy gondolom, hogy a két könyvet együttesen kell olvasni. A *Deconstructing History* új kiadása egyébként inkább csak a bibliográfia naprakész kiegészítése és az újabb vitákról készített kommentár volt.

Korábban beszélt a Rethinking Historyről. Mi volt a folyóirat alapításának a célja, s milyen változások történtek időközben annak arculatában?

Ahogy említettem, Heather McCallum érdeklődött, hogy lenne-e piaca egy ilyen jellegű folyóiratnak, és én igent mondtam. De utalva az előbb említett hozzáférés lehetőségére, úgy éreztem, fontos, hogy a kínálati oldalon létezzen egy olyan folyóirat, amely megfelelő és rendszeres hozzáférési lehetőséget biztosít a történelem természetét illető radikálisan új felfogások és tudományos megközelítések számára, szemben azzal a megközelítéssel, amely csupán többet akar adni az ugyanazon a szinten folyó ismeretelméleti gondolkodásról és gyakorlatról. Az egyik kulcsjelentőségű fejlemény az elmúlt húsz évben a történetírásban és a történeti gondolkodásban a kísérleti és nem konvencionális történelem felbukkanása volt, és a *Rethinking History* egy alapvető fontosságú eszköz ennek lehetővé tételéhez. Valóban, Robert Robertson és jómagam szerkesztettünk egy összeállítást a kísérleti történelemről (*experimental history*), amelyet 2004-ben publikáltunk a folyóiratban (ennek megfelelően a címe *Experiments in Rethinking History* lett).

Ha nem tudunk tenni az ellen a beidegződés ellen, hogy a tartalom (múlt) határozza meg a formát, akkor a diszciplína megmarad a hagyományos, de már nem érvényes állapotában. Valóban, a könyv, amelyen jelenleg dolgozom, radikális újrafogalmazása annak, hogy a történelem hogyan fog a jövőben kinézni, amelyben a forma egyenlő lesz a tartalommal, és – legalábbis minimálisan – elfogadjuk, hogy a formát a tartalom elé helyezhetjük, s így meglátjuk, mi fog történni a történelemmel. Feltételezem, hogy mindennek csak akkor van értelme, ha állandóan észben tartjuk, hogy a múlt és a történelem két tökéletesen különböző ontológiai szférához tartozik – az egyik már nem létezik, a másik pedig az erről alkotott történet. Episztemológiai tekintetben radikális vagyok, ontológiai és szemantikai vonatkozásban szkeptikus, és szilárdan hiszem, hogy a történelemnek a jövőben összhangba kell kerülnie az ismeretelméleti szempontból ironikus állapotával.

Visszatérve a folyóiratban történt változásokhoz, az első tizenhárom számban elkezdtünk nyitni a kísérleti történelem irányába (főként Robert Rosenstone-nak köszönhetően) mind teoretikus, mind gyakorlati vonatkozásban, de úgyszintén hajlandók voltunk megvitatni a „posztmodern”-t mint a történészek legitim intellektuális pozícióját teoretikus és gyakorlati vonatkozásban is. Jelenleg egy új fázisba léptünk, mivel egyre inkább fókuszba

kerül a kreatív történetírás fogalmának vizsgálata.² Az amerikai történész James Goodman nemrégiben csatlakozott hozzánk egyesült államokbeli szerkesztőként, és az ő egyik fő törekvése az, hogy ebben az irányban ösztönözzön bennünket további munkálkodásra. Így a *Rethinking History* nem minősíthető egyszerűen a posztmodern történelem folyóiratának, mint ahogy azt több, ismeretelméleti szempontból hagyományos beállítottságú történész állította. Miközben mélységesen tudományos marad, a *Rethinking History* – legalábbis szeretném ezt gondolni – egy bizonyos öntudat és stílus megtestesítője, amely komolyan hiányzik más elméleti folyóiratokból. Úgy találom, hogy minden arra vezethető vissza, hogyan alkotjuk meg és tropizáljuk a forma/tartalom viszonyt. A *Rethinking History* ezt oly módon teszi, amely, reményeim szerint, radikálisan megkülönböztet bennünket más történeti folyóiratoktól.

Néhány történész (R. Koselleck, F. Hartog, J. Rüsen, M. Bentley) neve feltűnően hiányzik a folyóiratból, jöllehet ők (persze alkalmanként jóval empirikusabb megközelítésben) hasonló kérdésekkel foglalkoznak. Mi ennek az oka?

Elégge meglepő, hogy az Ön által említett történészek nem adtak még nekünk kéziratot. Természetesen ebben szerepet játszik a *History and Theory* című folyóirat vonzereje, valamint a világban található ilyen kérdésekkel foglalkozó számos folyóiraté, amelyek bizonyos fókig teret adnak ilyen jellegű vitáknak. Természetesen a *Rethinking History* a történetfilozófia témaköréből is közöl cikkeket. A névsor Georg G. Iggerstől, Hayden White-től, John Zammitotól Chris Lorenz, Dominick La Capra és Frank Ankersmit nevéig terjed. De közöltünk cikkeket sokkal radikálisabb elméleti pozíciót elfoglalóktól is, mint például Beverly Southgate vagy Keith Jenkins. Mi azonban egyidejűleg vagyunk elméleti és gyakorlati irányultságú folyóirat, tehát érdeklődésünk meglehetősen széles körre terjed ki. Van-e afelől kétség, hogy bizonyos teoretikusok bizonyos folyóiratokat részesítenek előnyben? De az elmélet gyakorlat nélkül megítélésem szerint túlságosan steril. S ha néha a gyakorlat akár fontosabb (is) az elméletnél? Éppen az ilyen kérdések felvetésének találkahelye a *Rethinking History*.

Korábban említette nézetét, miszerint a történelemben a forma fontosabb a tartalomnál. Nevezhetjük-e ezt az Ön alapvető meggyőződésének, s ha igen, kérem, fejtse ezt ki egy kicsit részletesebben. Milyen etikai konzekvenciákkal jár mindez az Ön számára?

Ahogy erről már szó esett, mivel a történelem a reprezentáció egy formája, inkább ebből az ontológiai szituációból kell kiindulnunk, nem pedig abból a különös elgondolásból, hogy valami nem létezőt tételezünk, még ha jó okunk is van azt hinni, hogy valamikor létezett az – a múltra gondolok itt. Persze forma nem létezhet valamiféle tartalom nélkül, különösen, ha történész az ember, aki az elmúlt idővel akar foglalkozni. S ennek valamire vonatkoznia kell. De a történésznek öntudattal is rendelkeznie kell – egy felismert érzelmi töltéssel, amit érvényesít a múlttal való foglalkozás során. És emiatt megtevesztő számomra a történelem objektivitása.

Miközben megpróbáljuk megállapítani, hogy mi történt a múltban, minden, ami az adatok pontos rögzítésének kötelességén felül van, az a megragadás módja. Mihelyt ezt elismerjük, úgy gondolom, meglehetősen homályosan látónak kell lenni ahhoz, hogy ne ismerjük fel, a történelem ontológiai szempontból formák sorozata: az érzelmi elköteleződés, az elbeszélés, a reprezentáció, a politika egy formája, és az etikai választás formáját is ma-

² A kreatív történetírás fogalmáról bővebben lásd: Munslow: *Narrative and History*, London–New York, 2007. 34–36.; uő: *The Future of History*. Palgrave, 2010. (előkészületben)

gára kell vállalnia. És ez azt is jelenti, hogy újra kell gondolni a hagyományos ismeretelméleti fogalmakat az igazságról, magyarázatról és megértésről.

S ha már belemélyedtünk ilyen kérdésekbe, az etikai választásnak kell irányítania bennünket. Hogyan választhatjuk meg orientációnkat, amikor lavíroznunk kell olyan koncepciók között, mint „igaz” „hamis” / „jó” „rossz” / „jogos” „jogtalan” / igazságos” „igazságtalan” / „egyenlő” „egyenlőtlen” és így tovább; ez nem történeteszi vállalkozás. Utalva arra, amit eddig a szkepticizmusról mondtam, nem vagyok meggyőződve arról, hogy bárki elsajátíthatná a jobb etikai választás lehetőségét annak ábrázolásából, hogy mi történt a múltban. Legjobb esetben is csupán nyilvánvaló párhuzamokat vonhatunk – de milyen célból? Ha a valamikor áradó, jelenleg furcsamód állandónak tűnő „jelen”-ben élünk, a párhuzamok megállapítása a múlt adataira való hivatkozással a legjobb esetben is könnyelmű társasjáték. Nem gondolhatjuk komolyan, hogy etikai szempontból tanulhatunk a múltból, ha elfogadjuk azt, hogy csak úgy közelíthetjük ezt meg, ahogy a jelenben tesszük. Képzelsen el valakit, akinek nincs tényszerű tudása Európa utolsó száz évének történelméről. Feltételezhetjük, hogy képtelen olyan értelmű döntést hozni, miszerint a genocídium egy hihetetlenül immorális cselekedet? És nem megfelelő érv ezen a ponton, hogy mindenkinek van emlékezete, tehát rendelkeznie kell egy bizonyos rejtett történeti emlékezettel is. Ez szerintem ostoba és hamis feltételezés. Hasonlóképpen bizzarr az is, hogy létezik valamiféle népi kulturális emlékezet, amely jelentést és igazságot kölcsönöz a dolgoknak.

Amikor tehát etikai döntést hozunk, akkor a „múlt mint történelem” létezik. Ezen én azokat a kulturális diskurzusokat értem, amelyek segítenek a döntéshozatalban – ezek politikai, ideológiai, morális vagy etikai jellegűek. A múlt faktuális része meglehetősen lényegtelen ebben a folyamatban, jóllehet természetesen elfogadom, hogy nem lehetnek ténybeli tévedéseink. De mindezt elismerve vallom, veszélyes, ha feltételezzük, hogy az adatbeli pontosság az etikai konzekvenciák levonásának fundamentuma. Az etikum egyszerűen túl fontos ahhoz, hogy pusztán a történelemről alkotott hagyományos fogalmak funkciójának tekintsük. Bizonyos értelemben azt gondolni, hogy tanulhatunk valamit a történelem tanulságaiból, társadalmi szempontból felelőtlen és veszélyes, mert az ismeretelméleti választások egy olyan sorára utasít bennünket, amely a legalapvetőbb szinten hamis.

Ilyeténképpen a legkülönösebb gondolatok egyike, amellyel életem során szembesültem, a történetésről mint „szakértő tanúról” alkotott elképzelés. Hogy lehet valaki tanúja valaminek, ami nem létezik többé, és amelyről valószínűleg nem volt közvetlen személyes percepciója? A professzionális történetésről mint „szakértő tanú”-ról alkotott fogalom egy oxymoron. Mint említettem, persze kötelező az adatok pontos megállapítása. Tagadni valaminek az erős valószínűségét, ami megtörtént, nem episztemológiai probléma. Ez csak egy helyzet, amelyben valaki hazugságot akar mondani, amivel csak néhány megrögzött empirista kísérletezik. Ezen felül áll az, amit történelemnek nevezünk, s amelyet diszkurzív kulturális cselekedetként definiálunk, amelyet az éppen aktuális jelent megelőző idő iránti érdeklődésünk jegyében alkotunk.

Néhányan úgy gondolják, hogy a posztmodern nemcsak episztemológiai pozíció, hanem etikai választás, sőt életforma is. Mi erről az ön véleménye? Gondolja-e például, hogy a marginális megértéséhez nekünk is marginálisnak kell lennünk bizonyos értelemben?

Nos, ahogy korábban érveltem, hiszem, hogy a történészek etikai teremtmények, akik történetesen a jelent megelőző idő iránt érdeklődnek. Nincs semmi olyan különös dolog, ami a történetészt elkülönítené a társadalom többi tagjától, másoktól. Az én álláspontomból, amit általában posztmodernnek neveznek, az nem csupán egy újabb episztemológiai választás – hanem változó mértékben magának az episztemológiának a visszautasítása. A posztmodern

– amelyet én úgy értelmezek, mint a létezésünk sokrétű szkepticizmusát és iróniáját – egy választás, amelyet jelenünk orientálása végett teszünk. Az én kedvenc megfogalmazásom szerint remélem, hogy a jövő a plurális szkepticizmus és irónia terejévé lesz, ahol a „marginalitás”-nak tág tere nyílik.

Egyszerűen fogalmazva, a „marginális” fogalma csak egy autoritárius gondolkozási rendszerben létezhet. Az általam elképzelt jövőben sem boldog, sem boldogtalan nem leszek, ha nonkonformistának vagy marginálisnak tekintenek. Mivel úgy gondolom, hogy nincs igazuk azoknak a történészeknek, akik az episztemológia mellett döntenek, meg kell hagyni az ismeretelméleti vagy nem ismeretelméleti választás szabadságát, s ez rendkívül fontos az igazság, jelentés és magyarázat koncepcióinak védelmében. Ameddig sikerül ellenőrizni a történeti tudás elsajátításának folyamatát, optimista maradok. Természetesen elismerem, hogy néhányan érvényesíteni akarják a szabadságot, miszerint bármit választhatnak – aminek következtében néha megbotránkozató módon cselekszenek –, de nem kellene elfogadnunk ezt az intellektuális áldozatot? Úgy gondolom tehát, hogy a gondolkodás szabadsága nélkül minden egyéb szabadság kérdéses. A gondolkodás cenzúrájának még a gondolata is ijesztő. Úgy hiszem, hogy Foucault ezt elég jól értette.

Miért érdeklődik a történeti biográfia műfaja iránt, illetve elárulna valamit ebben a témakörben készülő könyvéről?

A biográfia iránti érdeklődésem annak ellentételezésekké alakult ki, hogy pályafutásom korai szakaszában tömegmozgalmakkal foglalkoztam. Mint már említettem, PhD disszertációmban az európai bevándorlóknak az amerikai városokban történő asszimilációját dolgoztam fel. De időközben fel kellett ismernem, hogy ez a fajta érdeklődés olyan episztemológiai előfeltevéseken alapult, amelyet immáron nem kívántam osztani. Végül az egyéni élet szintjén kötöttem ki. Természetesen nem tudom, hogy ez a magyarázat megfelelő-e – de hihetőnek tűnik. S végül is, úgy gondolom, végső soron csak egy társadalmilag elkötelezett hihetőségben reménykedhetünk.

Mint szocialista és humanista – hogy pontosan milyen is, az persze számomra is bizonytalan –, szilárd meggyőződéseim marad, hogy az emberi létezés legfontosabb szintje az egyéni lét, amely egy sor episztemológiai, diszkurzív, kulturális, intellektuális, nemzeti, faji és osztálykényszerbe van beágyazva. Természetesen számos más ilyen kényszer létezik – talán a legsajnálatosabb ezek közül a szervezett vallás. De számomra létezésünk megértéséhez az individuum a legelső és legfontosabb. Úgy vélem, első könyvemben ezért tettem erőfeszítést arra, hogy az egyént beleillesszem a teremtés episztemológiai és egyéb választásaiba, ebben az esetben a nemzetbe.

A jelen könyvem kísérlet annak vizsgálatára, hogy történészként milyen episztemológiai választásokat teszünk. Szigorú értelemben ez biográfiai megközelítésben nyer kifejtést, mivel a történelem nem a senki földjéről való tudósítás. Szubjektív, emocionálisan meghatározott, ideologikus és nyelviileg közvetített emberi agyból származik. Ebből a célból fogalmazok meg jó néhány érvet és javaslatot a múltból való ismeret elsajátítását illetően. Szólok itt arról, amit leegyszerűsítve „konvencionális történész”-nek hívnak, a szkeptikus választások természetéről, amelyet az ilyen és a más beállítottságú történészek tesznek, az általuk tagadott vagy elfogadott relativizmusról és személyes etikai választásokról. Úgy gondolom, ez megköveteli az egyéni egzisztenciánkhoz való ironikus viszonyulás megfontolását. Remélem, hogy a jövőbeli történészek (a jelenlegiektől eltérően) megszűnnek céhbeliékké lenni, egyéni kísérletezők lesznek, és figyelnek azokra a kifejezési formákra, amelyeket történetik magukra ölthetnek, így ezt a könyvet nagyon személyes vállalkozásként írtam. Ebből következően első személyben beszélek és társalgásszerűen. Ez tűnik megfelelőnek egy olyan

könyvben, amely (egyebek mellett) ütközteti az igazság és objektivitás hagyományos fogalmait és a múlt történelemmé alkotása folyamatának reprezentációját.

Beverly Southgate *What is History for?* című könyvét négy olyan mű felsorolásával zárja, amelyek a legközelebb állnak a felfogásához. Ön tudna négyet megnevezni, amelyek az Ön elméletéhez közel állnak? Miért ezeket választaná?

Mint jeleztem, az évek során számos szerző gyakorolt rám hatást. Beverly Southgate négy szöveget említ Rosenstone-tól, Novicktól, Lindquisttől és Todorovtól. Az elmúlt két-három évben kiadott műveket tekintve nagyon kevés van, amelyek befolyásolták és alakították az én mélyen szkeptikus gondolkodásomat a jelenleg készülő könyvemben. Ha választanom kell, még említem Martin Davies: *Histories: Why History Dominates Contemporary Society?* (2006) és Robert Rosenstone: *History on Film/Film on History* (2006) című könyvét. Mindkettő a történeti teória és praxis olyan lényegi mélységéről árulkodik, amellyel én is viaskodtam a történelem lehetséges jövőjével kapcsolatos elmélkedéseim során.

Természetesen jó néhány folyóiratcikket is említhetnék – főként a *History and Theory*-ből és persze a *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*-ből. Így a *Rethinking History* nemrégiben megjelent száma (2008. december 4.), amelyet Keith Jenkins állított össze Sande Cohen munkásságának szentelve, roppant fontos. Félek azonban, hogy az episztemológiai színvonalcsökkenés olyan időszakába lépünk, amelyet a „jelen” fogalmának felbukkanása példáz, így az utóbbi idők természetéből csak kevés mű van, amely az elmúlt negyven év fő műveihez hasonló hatást gyakorolna. Hajlok arra, hogy egyetértsek barátommal, Keith Jenkinsszel, aki szerint – ez persze olyan általánosítás, amely a korábban jelzett kivételekkel érvényes – a történeti gondolkodás és gyakorlat – úgy tűnik – a téli álm periódusába lépett az episztemológiai engedékenységi miatt.

Mik a tervei az elkövetkező évekre vonatkozóan?

Remélem, folytatom a folyóirat-szerkesztést még hosszabb ideig, és 2010 táján kiadhatom új könyvemet. Ezen kívül akad még tennivaló a szkeptikus kísérletezés (scepticism experiment) fogalmának vizsgálata és továbbgondolása, illetve a múlttal való foglalkozásunkban a kifejezés és az ironia szerepe terén. Jelenleg egy munkabizottsági javaslatot készítek az Amerikai Történeti Társulat 2010-es ülésére, ahol reményeim szerint az itt felmerült problémák egy része terítékre kerül. Az a szöveggyűjtemény, amelyet Keith Jenkinsszel és Sue Morgannel együtt *Manifestos for History* címmel 2007-ben állítottunk össze,³ szintén stimulálta érdeklődésemet a lehetséges jövőbeli történetírás iránt, bár az a gyanúm, hogy az sajnálatosan ugyanilyen marad, mint ma. Az a sejtésem, ami a jövőben ösztönöz, sarkallni fog, az az a tény, hogy az empirikus történészek túlnyomó része megelégszik új adatok gyűjtésével és az ebből levont agyafúrt következtetések levonásával.

Miközben nem becsülöm le ezeket az erőfeszítéseket önmagukban – melyik épeszű ember tagadhatná az ilyen jellegű tevékenység jelentőségét mindennapi értelemben –, meglehetősen kétségbe esnék, ha úgy gondolnám, ez lenne a történetírás jövője. Az empirikus-analitikus beállítottság önelégültsége bosszantó éppen azért, mert ez a megközelítés rendíthetetlenül hiszi, hogy nem elégedett azzal, amit csinál. Hiszen állandóan az igazságról, objektivitásról, jelentésről és magyarázatról alkotott saját fogalmának az érvényesítésére törekszik, s nem képes elfogadni, hogy a távoli múlttal való foglalkozásnak ettől eltérő módjai is lehetségesek. Egyéb elméleti megfontolások is megérdemlik a figyelmünket, így a

³ Vö. *Manifestos for History*. (Edited and Introduced by Keith Jenkins, Sue Morgan and Alun Munslow) Routledge, London–New York, 2007.

kifejezés, az emóciók, a nézőpont és az esztétikum kérdései. Így nem vagyok bizonyos abban, hogy az, amit az episztemológia olyan buzgón csinálni törekszik – ami alapvető a tudomány számára, hidakat építeni és kitalálni, hogy melyik busszal mehetünk dolgozni –, az lenne az egyetlen mód a távoli múlttal való foglalkozás terén. S ha nem most, akkor mikor lesz idő a történelem elméletének és gyakorlatának a megtárgyalására? Végül, úgy gondolom, hozzám jobban illő kérdéssel zárni (ezt az interjút), mint valami következtetéssel. Ha elfogadjuk a téli álom jelenlegi állapotát, és elmulasztjuk továbbgondolni az elmúlt negyven év sokrétű meglátásait, akkor nem fogjuk elmulasztani annak lehetőségét, hogy újra felfezsdítsük és újraértelmezzük a történelmet, vagy ahogy én előszeretettel mondom, a »múltat mint történelmet«?

Professzor Úr, köszönöm a beszélgetést.

2008. október 23. (Stafford)

Az interjút készítette: ERŐS VILMOS

Alun Munslow műveinek bibliográfiája

Könyvek

- Discourse and Culture: The Creation of America, 1870–1920.* Routledge, London, 1992. (ISBN 415-08234-X).
- Our American Cousins.* By W. E. Adams, Published 1882, (Reprinted with a New Introduction, pp. xlii, with Owen R. Ashton), Edwin Mellen Press, New York–Lampeter, 1992. (ISBN 0-7734-9521-5).
- Henry Demarest Lloyd's Critiques of American Capitalism, 1881–1903.* (Ed. collection of lectures and speeches with a New Introduction, pp. 35, with Owen R. Ashton), Edwin Mellen Press, New York and Lampeter, 1995. (ISBN 0-7734-8916-9).
- Deconstructing History.* Routledge, London, 1997. (ISBN 0-415-13192-8, 0-415-13193-6 pbk.) (Also translated and published in Korean, Turkish and as an ebook).
- The Routledge Companion to Historical Studies.* Routledge, London, 2000 (reprinted 2002).
- The Nature of History Reader.* Routledge, London 2004. (ISBN 0-582-47282-2 [with Keith Jenkins])
- The New History.* Pearson, 2003. (ISBN 9-78052-472822) (Serbian Language Edition due 2005)
- Experiments in Rethinking History.* Routledge, 2004. (ISBN 0-415-30146-7 [with Robert A. Rosenstone])
- Deconstructing History.* (Revised, updated and enlarged new edition) 2006.
- The Routledge Companion to Historical Studies.* Routledge, London, 2006. (revised, updated and enlarged new edition)
- Biography of Henry D. Lloyd* (előkészületben)
- Narrative and History.* Palgrave Macmillan, 2007.
- Manifestos for Historians.* (with Keith Jenkins and Sue Morgan). Routledge, 2007.
- General Editor of the Pearson series *History: Concepts, Theories and Practice* (2000 – present)
- UK Editor of *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice.* (Routledge, 1996 – present)
16. *Scepticism, Irony and History.* (előkészületben)

Tanulmányok

- "American Studies in Schools in England and Wales", *BAAS Newsletter*, No. 44, July 1981, pp. 2–3.
- "American Studies in Higher Education", *BAAS Newsletter*, No. 50, July, 1984, pp. 21–23.
- "Culture, Ideology and American Studies", *BAAS Newsletter*, No. 51, January 1985, p. 8.
- "The Historical Text as Literary Artifact: Frederick Jackson Turner and the Frontier Thesis", *OVER-here: Reviews in American Studies*, Vol. 5, No. 1, spring 1985, pp. 3–16.
- "E Pluribus Unum: Documenting the American Ethnic Experience", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 6, No. 6, December 1985, pp. 509–514 (with C. H. Williams).
- "American Studies in Higher Education", *Literature and History*, Vol. 12, No. 1, spring 1986, pp. 104–106.
- "The Decline of Ethnic Politics in Boston, 1882–1921", *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Vol. 98 (1986), 1987, pp. 116–134.
- "Narrative, Myth and the Turner Thesis", *Journal of American Culture*, Vol. 9, No. 2, 1986, pp. 9–17 (with R. J. Ellis).
- "Andrew Carnegie and the Discourse of Cultural Hegemony", *Journal of American Studies*, Vol. 22, No. 2, August 1988, pp. 213–224.
- "Andrew Carnegie and the Discourse of Cultural Hegemony: Rejoinder", *Journal of American Studies*, Vol. 23, No. 1, April 1989, pp. 80–83.

- "Discipline and Punish: American Studies and the Subject Base", *The British-American*, Vol 3, No. 2, 1992, pp. 9–11.
- "The Discipline of Fact/The Freedom of Fiction?: A Reply to King", *Journal of American Studies*, Vol. 26, No. 1, April 1992, pp. pp. 91–93.
- "Deconstructing History", *Electronic Seminars in History*, Institute of Historical Research, 1997.
- Editorial, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 1, Vol. 1, July 1997, pp. 1–19.
- Editorial, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 2, Vol. 1, October 1997, pp. 111–123.
- "EH Carr *What is History?*", *Reviews in History*, Institute of Historical Research, 1997.
- Editorial, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 1, Vol. 2, April 1998, pp. 1–6.
- "The Postmodern in History: A Response to Professor O'Brien", *Reviews in History*, Institute of Historical Research, 1999.
- "Thoughts on Reconditioning History", *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 3, Vol. 3, October 1999, pp. 312–14.
- Review of Perry Anderson *The Origins of Postmodernity* for the *International Review of Social History*, 2000.
- "The Past Which is History" *Social History Society Bulletin*, 25.2, winter 2000, pp. 5–20.
- "History: Past, Present and Future", Professorial Lecture, Staffordshire University, SUP, 2001.
- "History and Biography", *The Encyclopaedia of Life Writing*, ed. by M. Jolly, Fitzroy-Dearborn, London, 2002.
- "Objectivity and the Writing of History" *History of European Ideas*, 28 (2002) 43–50.

Könyvfejezetek:

- "The Pursuit of Political Legitimacy in America: The Boston Irish, 1890–1920" in Patrick O'Sullivan (Ed.) *The Irish World Wide*, Leicester University Press, 1992 (0-7185-1422-X), pp. 128–146.
- "The Progressive Era, 1900–1919" in N. Wynn & I. Morgan (Eds.) *America's Century: Perspectives on Twentieth Century American History*, Holmes and Meier, New York, 1993 (0-8419-13-4-8), pp. 14–45.
- "Transatlantic Radical Liberalism: A Comparative Analysis of W. E. Adams and H. D. Lloyd" in D. K. Adams and Cornelius A. van Minnen (Eds.) *Reflections on American Exceptionalism*, European Papers in American History, Keele University Press, 1994 (ISBN 1-85331-074-3) (with O.R. Ash-ton), pp. 35–54.
- "Imagining the Nation: The Frontier Thesis and the Creating of America" in Philip John Davies (Ed.) *Representing and Imagining America*, Keele University Press, 1996 (ISBN 1-85331-164-2), pp. 15–23.
- "Writing History: Frederick Jackson Turner and the Deconstruction of American History" in Gavin Cologne-Brookes, Neil Sammells and David Timms (Eds.) *Writing and America*, Longman, London, 1996 (ISBN 0-582-21417-3), pp. 176–194.
- "The Pursuit of Political Legitimacy in America: The Boston Irish, 1890–1920" in Patrick O'Sullivan (Ed.) *The Irish World Wide*, Cassell Imprint, London, 1997 (0-7185-01187), pp. 128–146.
- 'Introduction' to Classic edition of *Re-Thinking History* by Keith Jenkins, Routledge 2003.
- 'Foreword' to *Sport History Into The New Millennium: A Postmodern Analysis* by Murray G. Phillips (SUNY, 2004)
- 'Biography and History' in A.L. MacFie, *Philosophy of History* (Palgrave, 2006)

Konferencia-előadások:

- "Economic Aspects of Immigration to the United States", *University of Wales Economic History Colloquium*, Greg-y-nog, April 1974.
- "History of American Business", *American Studies Curriculum Development Workshop*, Smithsonian Institution, Washington DC, USA, August 1981.
- "The Teaching of Business History in the American Studies Curriculum", *European Association for American Studies*, University of Paris, La Sorbonne, Paris, April 1982.
- "Business History and American Studies", *British Association for American Studies Annual Conference*, University of Nottingham, April 1982.

- "US Constitution: Its Teaching in American and European Schools", *Project '87, Amerika Haus*, Hamburg, W. Germany, April 1983.
- "Higher Education Opportunities in American Studies", *British Association for American Studies Education Conference, Bulmershe*, April 1984.
- "History as a Literary Artifact: Frederick Jackson Turner and the Frontier Thesis", *Critical Theory Seminar, University of Nottingham*, March 1985.
- "Roland Barthes, Hayden White and the Frontier in American History", *Department of American Studies, University of Nottingham*, March 1985.
- "The Historical Text as Literary Artifact: Narrative and Myth in the Turner Thesis", *American Studies Association Tenth Biennial Convention, San Diego, California*, November 1985.
- "Current Education Policy and American Studies", *British Association for American Studies Annual Conference, King Alfred's College, Winchester*, April 1986.
- "Unity and Culture: Andrew Carnegie and the Discourse of Cultural Hegemony", *British Association for American Studies Annual Conference, University of Keele*, April 1987.
- "Fact, Fiction and Myth in American History", *School of English and American Studies, University of East Anglia*, November 1988.
- "Political Corruption in the Progressive Era, 1900–1914", *North West Branch of the British Association for American Studies, Liverpool IHE*, March 1990.
- "Vulgar Victorian Politics: Municipal Corruption and Democratic Resurgence in Boston During the Era of Reform, 1890–1914", *Biennial Conference of the European Association for American Studies, Regents College, London*, April 1990.
- "The Future of American Studies", *Panel Participant, BAAS/Fulbright Colloquium on the Future of American Studies, St. Catherine's College, University of Cambridge*, July 1991.
- "History, Narrative and Culture", *Higher Education Teachers of English Annual Conference, Staffordshire Polytechnic*, March 1991.
- "Discipline and Punish.' American Studies and the Subject Base", *British Association for American Studies Annual Conference, Wolverhampton Polytechnic*, April 1991.
- "The Pursuit of Irish Political Legitimacy in America: The Boston Irish, 1880–1920", *British Association for American Studies Annual Conference, The Queen's University, Belfast*, April 1992.
- "W. E. Adams and H.D. Lloyd: Transatlantic Radical Liberalism and Socialism" in Britain and America, 1880–1900", *EAAS Annual Conference, Karl-Franzens-Universität Graz*, November 1992 (with Owen R. Ashton).
- "Deconstructing American History", *Staffordshire University, School of Arts Research Forum*, March 1993.
- "Frederick Jackson Turner and the Deconstruction of American History", *British Association for American Studies Annual Conference, University of Sunderland*, April 1993.
- "Transatlantic Radical Liberalism: A Comparative Analysis of H. D. Lloyd and W. E. Adams" *Conference of European Historians of the United States, Roosevelt Study Center, Middleburg, The Netherlands*, April 1993 (with Owen R. Ashton).
- "Dissent in the Age of Capital" *Citizenship and Nationality Conference, Staffordshire University*, December 1993.
- "Visitors not Immigrants: The 'Other America' of the Transatlantic Traveller, W.E. Adams and Our American Cousins", *The European Migration to the United States and Canada*, Ellis Island, New York, USA, August 1994.
- "The New Cultural History: Hayden White and the Conflict of Content and Form in Historical Writing", *Theories, Methods, and Concepts in Social and Cultural History, Social History Society Annual Conference, The Royal York Hotel, York*, January 1995.
- "Imagining the Nation: The Frontier Thesis and the Creating of America" *Conference on Representing and Imagining America, De Montfort University*, March 1995.
- "History Considered as Literature" *History Staff Research Forum, Staffordshire University*, January 1996.
- "The Historical Text as Literary Artifact' Revisited; or, What a Difference 22 Years Makes?" *Conference on Literature in History, History in Literature, Cheltenham and Gloucester CHE*, April 1996.
- "Deconstructing History", *BAAS Annual Conference, University of Birmingham*, April 1997.

- "De-constructing the Historical Narrative", *Post-Graduate Conference, University of Warwick, Department of History*, May 1997.
- "Deconstructing Objectivity", *The Next Step Conference, LM Magazine*, University of London, July 1997.
- "Deconstructing History: Objectivity and Narrative in Historical Understanding", *Centre for Theoretical Studies, University of Essex*, October 1997.
- "Narrative and History", *Guest Lecture on MA Programme University College of Ripon & York St. John*, November 1997.
- "Objectivity in History", *William Bennett Munro Memorial Seminar, California Institute of Technology*, Pasadena, USA, January 1998.
- "Content, Form and Discipline: The 'Real' End of History", *Research Forum, Staffordshire University*, February 1998.
- "Four Questions on the Nature of History as Literature" *European Social Science History Conference, Amsterdam*, March 1998.
- "The Dynamics of Metaphor: Hayden White and History", *British Society for the History of Philosophy Conference, University of Leeds*, April 1998.
- "Deconstructing Objectivity", *International Conference on Historiography, Haifa, Israel*, August 1998.
- "The Real End of History: or the End of Real History?", *Chester Branch of the Historical Association*, February 1999.
- "Metaphor and Writing History", *University of Nottingham*, December 1999.
- "Biography and History: Criticism, Theory and Practice", *Chichester Institute*, February 2000.
- Professorial Lecture "History: Past, Present and Future" *Staffordshire University*, October 12th 2000.
- "Panel on Biography and History: Criticism, Theory and Practice", *American Historical Association*, Boston, USA, January 2001.
- "Biography and History", *Institute of Historical Research, University of London*, February, 2001.
- "Postmodern History", was read in absentia at *The International Seminar on History, Jadavpur University, Calcutta, India*, March 19th, 2001 (Keynote Address).
- "Objectivity and the Writing of History" *Symposium on the Logic of the History of Ideas, Goldsmiths College, University of London*, June 2001.
- "The Nature of History" *Postmodernism and History Conference, IHR* October 2001.
- "The Self and History" *University of Oxford*, November 2001.
- "Objectivity and narrative Truth in Historical Understanding", *University of Glamorgan*, November 2001.
- "Where Does History Come From?", *University Centre, Lichfield*, November 2001.
- "Objectivity and the Nature of History" *American Philosophical Association*, Atlanta, December 2001.
- 'Four Reflections on Hayden White' *Institute of Historical Research*, January 2002
- 'Where is History Going – it depends on where you think it comes from?' *The Future of the Past Conference*, University of Western Ontario, March 2002.
- 'Biography and (Representing) History', *University College, Chichester*, October 2003
- 'Getting on with History', *ESSHC Conference*, Berlin, March 2004
- 'Narrative, History & Truth', *Historical Studies: Disciplines and Discourses Conference*, Central European University, Budapest, October 21-214, 2004
- 'History, Narrative and Truth', *University of Gloucestershire*, November 7th, 2004
- ESSHC Conference*, Amsterdam, March 2005, Chair of Panel and Commentator 'History in the Newspapers'.
- 'Ethics and History', *University of Chichester*, March 14th, 2006.
- 'The Historian as Author', *Institute of Historical Research*, May 17th, 2007.
- 'Authoring the Past' *University of Loughborough*, October 2007.
- 'Is History a Discipline?' *ESSHC Conference*, University of Lisbon, February, 2008.
- 'Biography and History', *Academic Autobiography, Intellectual History and Cultural Memory in the Twentieth century*, University of Navarre, Pamplona, March 2009. (előkészületben)

Szaktanulmány jellegű ismertetések:

- "The Other America: Art and the Labour Movement in the United States", Review Article, *American Studies Newsletter*, No. 11, Autumn, 1986, pp. 24–25.
- "Books With a Critical Edge" Review Essay, British Association for American Studies, *BAAS Newsletter*, No. 60, July 1989, pp. 24–25.
- "Reconstructing History and Deconstructing Literature: When Will It all End and How Will We Describe It?", *BAAS Newsletter*, No. 64, July 1991, pp. 20–22.
- "Postmodernism: Space, Time and Social Being", *OVERhere: Reviews in American Studies*, Vol. 10, No. 2, Winter 1993, pp. 58–69.
- "Authority and Reality in the Representation of the Past", *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 1, Vol. 1, July 1997, pp. 75–86.
- 'Abusing History', *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, No. 2, Vol. 6, August 2002, pp. 221–236.

Rendszeres recenzense a következő folyóiratoknak:

History (UK), *The American Historical Review* (USA), *The Historian* (USA), *History Today* (UK), *The Sociological Review* (UK), *Left History* (Canada), *American Studies Newsletter* (UK), *Journal of Multilingual and Multicultural Development* (UK), *Journal of American Studies* (UK), *Immigrants and Minorities* (UK), *Social History Society Newsletter* (UK), *BAAS Newsletter* (UK), *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* (USA/UK), *International Review of Social History*, *Reviews in History* (IHR, UK).

Pamfletek:

- A Matter of Degree: A Directory of American Studies Courses in the UK, 1986/87*, Geo Books, Norwich, 1986 (ISBN 0-86094-217-1).
- A Matter of Degree: A Directory of American Studies Courses in the UK, 1987/88*, Geo Books, Norwich, 1987 (ISBN 0-86094-232-5).

Egyéb szakmai tevékenység:

- Editor, *British Association for American Studies Newsletter*, 1984–1991.
- Member, Editorial Board, *Journal of American Studies* (1992–1996) (Cambridge University Press).
- Founding and UK Editor, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* (Routledge) 1996 onwards.

ALUN MUNSLOW

Tudomány-e még a történelem?

A múlt mint történelem

Bevezetésképpen azt kívánom leszögezni, hogy a hagyományosan egyfajta *sajátos jellegű* tudományágként értelmezett történetírást felülvizsgálják majd a jövőbeni szkeptikus és ironikus történészek. Remélem, hogy a kísérletezés és a történelmi kifejezés új módzatait fogják létrehozni. Ezen túlmenően, remélem, hogy a történész munkaköri leírása sokkal jobban összhangban áll majd az alkotóéval vagy a művészéval. S végezetül, remélem, hogy a múltat „történelem”-ként fogják értelmezni, s a múltat és a történelmet nem fogják összekeverni egymással.

A történelem tudományának konvencionális felfogása a nyugat-európai és az angol-amerikai kultúrában ismeretelméleti választások olyan előnyben részesített készletét tükrözi, amelyek annak „feltárás”-ára irányulnak, hogy „mi a múlt legvalószínűbb jelentése”, s így a múlt és a történelem, jelentőségteljes módon, szimmetrikus fogalomként tételeződnek. A múlt és a történelem szimmetriája elérésének egyetlen módja annak feltételezése, hogy a történész képes megoldani a „külvilág” híres és örökérvényű „problémáját” (*problem of the external world*).¹ S bár lehet, hogy a történészek sohasem fogják elérni, hogy határozott tudással rendelkezzenek a múltról mint magában való dologról, a múlt „valóságához” való közelebb jutás céljából mégis egy olyan mechanizmust alakítottunk ki, amely úgy mond a felszín alá, a mélybe képes hatolni. Röviden, ez a folyamat a források tanulmányozása (az empirikus oldal) és a következtetés (az analitikus oldal) kombinációját foglalja magában annak „felfedezése” majd „igazolása” érdekében, hogy mi az érzékelésből származó adatbevitel (*sensory input*) legvalószínűbb jelentése.

Mindannyiunk által ismert módon a történészek „a legjobb magyarázathoz vezető érvként” vagy a „legmegfelelőbb választásként” határozzák meg ezt a fajta gondolkodást, s gyakran statisztikai jellegű következtetéseket és/vagy analogikus érveket sorakoztatnak fel mellette.² Márpedig, amint azt egy kommentátor nemrégiben hosszadalmasan kifejtette, az empirikus szkeptizmus folyamata alapján az is axiomatikusnak számít, hogy mindebben nincs hely az ironia számára.³ A történészek szinte emberek, akik miközben valamit mondanak, nem valami másra gondolnak. És a történészek természetesen nem úgy gondolkodnak, hogy lehetetlen „annak kijelentése, amire gondolunk”. A történészek nagy többsége

¹ A szerző által szándékolt jelentéstartalom jobb megvilágítása érdekében azon kifejezések esetében, amelyeknek a tanulmány mondanivalója szempontjából döntő jelentősége van, az angol eredetit is közöljük. (A fordító jegyzete)

² McCullagh, Behan C.: *Bias in Historical Description, Interpretation, and Explanation*. History and Theory, vol. 39. (2000) 39–66.; McCullagh, Behan C.: *The Logic of History: Putting Post-modernism in Perspective*. London, 2004.

³ Henige, David: *Historical Evidence and Argument*. Madison, 2005.

továbbá nem helyesel a jelen- vagy múltbeli tapasztalattal kapcsolatban olyan attitűdöt, amelyben az ironikus az ismeretelméleti szkepticizmus pozícióját foglalja el, s ebből adódóan nem bízik abban, hogy a mindennapi nyelvhasználatban megjelenhet a tapasztalati, az analitikus elem és a tárgyilagosság.

Most tehát két ismeretelméleti feltevéssel élek: az első az, hogy a történelem a múlt kulturális, etikai, esztétikai és alkotott jellegű narratív reprezentációja. A második pedig az, hogy a „történelmi jelentés” a történelmi kifejezés folyamatán *keresztül* jön létre, s ebből kifolyólag a múlttal szemben támasztott minden „igazságigény” esztétikai, s – nagy valószínűséggel – etikai megjelenési formáját tekintve is drámai módon különbözik attól, amit hagyományos, empirikus megalapozottságú történelmi analízis által hoznak létre.

Most pedig két célom van, amelyek segítségével reményeim szerint biztosítható egy új „másképpen tudományosított” („re-disciplined”), „tudományos jellegétől megfosztott” („de-disciplined”) avagy „nem tudományosított” („un-disciplined”) történelem létrehozása.

1. Az első cél a történelem különféle formáinak létrehozásához hozzájáruló szkepticizmus módok funkcionálásának és változatainak vizsgálata.
2. Második célom az irónia fogalmának rehabilitálása, amit szintén központi fontosságúnak tekintek új történelmi formák és kifejeződések létrehozása szempontjából.

Ezen a ponton kívánom kinyilvánítani, hogy azzal, amit az alábbiakban mondok, nem azt akarom állítani, hogy a hagyományos empirikus–analitikus történetírás – vagyis az egyfajta sajátos tudományágként felfogott történelem, ahogyan azt korábban meghatároztam – teljesen halott. Végül is az ismeretelméleti választás szabadsága pártján állok még akkor is, ha bizonyos fenntartásaim vannak azzal a *sajátos jellegű történelemmel* mint választási lehetőséggel szemben.

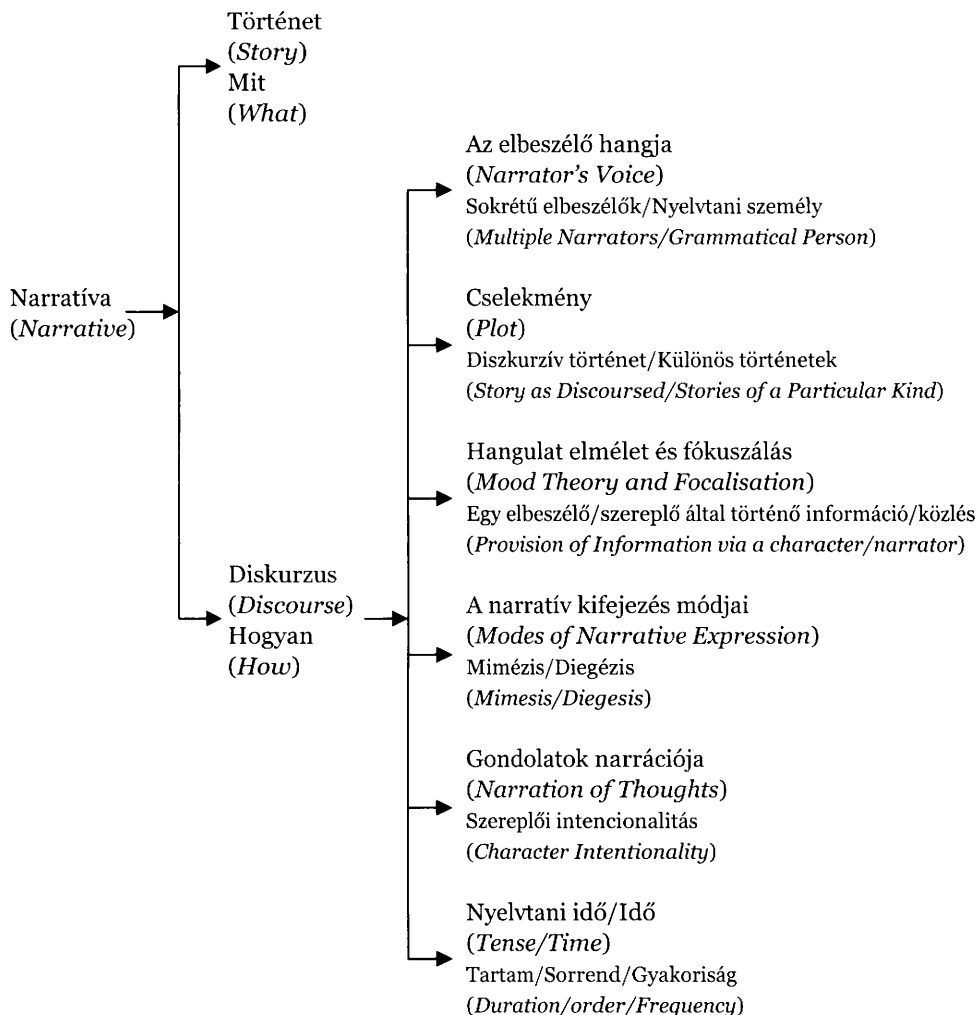
Most pedig engedtessek meg, hogy nagyon röviden, az *ismeretelméleti szkepticizmus* és az *ironia* szerepének és működésének rövid vizsgálata segítségével tömören felvázoljam a „másképpen tudományosított” („re-disciplined”), „tudományos jellegétől megfosztott” („de-disciplined”) avagy „nem tudományosított” („un-disciplined”) történelem gyakorlatának vízióját.

Először is, annak megfelelően, ahogyan az imént javasoltam, a jövő történetírásának radikálisabb „szkepticizmus” termékének kellene lennie, amely elismeri a narratív formaként megjelenő variációs formákat. Nem kétséges, hogy a jövő történészei által megcélzandó kulcsfontosságú szkepticizmus továbbra is magában foglal majd empirikus szkepticizmust és meglehetősen következtetések levonását. De legalább ennyire fontos – ha éppen nem még fontosabb – az a generikus ismeretelméleti, ontológiai és szemantikai székeszs, amely a történelmi gondolkodás és gyakorlat teljesen új koncepcióját tárja fel. Más szavakkal, válasszunk másfajta ismeretelméleti alapot, és hozzunk létre egy másfajta történelmet.

Amint azt David Hume is elismerte, az emberek – beleértve a történészeket – sohasem állnak közvetlen kapcsolatban a múlt tárgyaival, hanem csupán azon keresztül, ahogyan ezek a tárgyak a tudatukban léteznek, amit Hume a „tárgy és a közöttünk lévő közvetítő térnek” nevezett. Ennélfogva a történészek csupán megjeleníthetik a múltbeli létezőket és kapcsolataikat, és/vagy elméleteket állíthatnak fel azokról.⁴ Mindez gyakorlatilag a történelem olyan kreatív erővé alakítja, aki történeteit narratív szubsztanciaként kezeli, ami mindnyájunkat egyfajta esztétikai attitűdre tesz fogékonnyá.

⁴ Williams, Christopher: *Seeing Twice Over*. In: Kieran, Matthew – McIver Lopes, Dominic (eds.): *Imagination, Philosophy and the Arts*. London, 2003. 199.

Ez az attitűd esztétikai választások készletéből áll. Legnyilvánvalóbb módon olyan szerzői választásokról van szó, amelyek a szöveg időben való elhelyezését, a hangnem használatát, a cselekményesítést illető választásait, a hangulat-elméletet és a fókuszálási választásokat, de leginkább a mimetikus és a diegetikus módok közötti választásokat is magában foglalja. Más szavakkal kifejezve, a kreatív történésznek a történet elbeszélő vagy kommunikációs elemei sokféleségét kell majd kezelnie, mégpedig azon narrációs eszközök által, amelyek alapvetők a történet elbeszéléséhez, valamint ahhoz, hogy jelentést adjunk annak.

Ismétlem, mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a történészek elkerülhetik a bizonyítékok mérlegelését még az előtt, hogy levonnák következtetéseiket. Viszont mindez a történészt egy elsődlegesen esztétikai vállalkozásként értelmezett történetírás középpontjába helyezi. Amint arra Ankersmit ismert módon emlékeztet, a történelmek olyan narratív szubsztanciák, amelyek a múltból szóló reprezentációs előterjesztések (javaslatok). Ha mindez rossz hírnek tűnik is, mégsem az. Amit mondani akarok, az az, hogy ismeretelmé-

leti, ontológiai vagy szemantikai tekintetben szkeptikusnak lenni, nos, mindez a valóság, a referencia és a reprezentáció közötti kapcsolat olyan átértékelésére készítet, ami valójában *jobb* történészekké tesz bennünket. Megszabadít minket (vagy legalábbis úgy kellene, hogy legyen) a „valóság” egyes darabjainak eddig abszolút szükségesnek tekintett kiválogatásától, amely darabokat aztán „tényeknek” nevezünk, s azt tartjuk, hogy automatikusan (ok-okozati) összefüggésben állnak egymással, s csakis egyetlen dolgot jelenthetnek. Most az ismeretelméleti szkepszis erős érzetéből következő esztétikai attitűd természetét megragadva, bizonyos fókig megérthetjük azon lehetséges kapcsolatokat, amelyeket a valóság, a referencia és a reprezentáció, valamint az igazságról alkotott elképzelés formálódása között megállapíthatunk.⁵

Ez az esztétikai attitűd sok történészt már eddig is az esztétikai érzékenység (*aesthetic sensitivity*) és az imaginatív érzékelés (*imaginative perception*) közötti kapcsolat felfedezésére készítetett, ami az elmúlt évtizedben vagy valamivel régebben sokféle kísérleti történetírás kialakulásához vezetett.⁶ E kísérleti történetírás legnagyobbbrészt textuális jellegű, s most már számos híres példával rendelkezünk. Itt van például Walter Benjamin *Arcades Project* című műve, valamint Synthia Sydnor ez előtt tisztelgő, *A szinkronúszás története* (*A History of Synchronised Swimming*) című tanulmánya (1998), Hans Ulrich Gumbrecht *Az idő szélén élve* (*Living at the Edge of Time*) című könyve (1997), valamint több mint egy évtizede az avantgárd történelmi folyóirat, a *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*.⁷

De mi köze van mindennek az ironiához? Nos, egy történelem létrehozásában – az objektivitást megcélzó ismeretelméleti igények ellenére – mindig jelen van emocionális *input* is a szerző–történész részéről. Végül is, egyetlen történelem sem kizárólagosan Grandgrind jellegű.⁸ Egy téma vagy tartalom-együttes történelemmé formálás céljára történő kiválasztása bizonyos mértékű érzelmi választ igényel, akár emocionális és/vagy etikai-politikai értékek tekintetében. A nyíltan fiktív irodalom esetén a mű expresszív minőségei (*expressive qualities*) nagyrészt ezekből a szerzői érzékeny válaszokból következnek. Ez a lelemény nyilvánvaló a fikcióban, de kevésbé az egy történeti munka esetében annak ismeretelméleti preferenciái és igényei miatt. Mégis ott van, mégpedig azért, mert szerzői narratíváról van szó, s az érzelmi elfogadás és ellenállás mind a szerzőben, mind az olvasóban mindig jelen van, akár implicit, akár áttételes formában. És ezen a ponton válik fontossá az érzelmi adatbevétel (*emotional input*), amennyiben az ironikus.

Nem kell nagy megfigyelőnek lenni ahhoz, hogy kijelentsük: az ironia a „másképpen tudományosított” („*re-disciplined*”), „tudományos jellegétől megfosztott” („*de-disciplined*”) vagy „nem tudományosított” („*un-disciplined*”) történelem uralkodó trópusa, mivel az összes többi (szinekdoché, metonímia és metafora) ismeretelméleti jellegű. Ezek olyan trópusok, amelyek olyan módon derítik fel a valóságot, mint egy föld–levegő rakéta. Amikor ezt a három szóképet használjuk, tárgyakat, eseményeket, személyeket vagy szándékokat írunk

⁵ Derrida, Jacques: *Of Grammatology*. Baltimore, 1998.

⁶ Rosenstone, Robert A.: *Introduction*. In: Munslow, Alun – Rosenstone Robert A. (eds.): *Experiments in Rethinking History*. London, 2004.

⁷ Benjamin, Walter: *The Arcades Project*. Cambridge, Massachusetts, 1999.; Sydnor, Synthia: *A History of Synchronised Swimming*. Journal of Sport History, vol. 25. (1998) 252–267.; Gumbrecht, Hans U.: *Living at the Edge of Time*. Cambridge, Massachusetts, 1997.

⁸ Grandgrind volt a Dotheboys Hall nevű iskola iskolamestere Dickens *Nehéz idők* című regényében (a szerző jegyzete). Beszélő névről, a *grand* (nagy, hatalmas) és a *grind* (csikorgás, őrlés, nehéz lélekölő munka) szavak összetételéről van szó. Munslow értelmezésében ez az alak az empirikus történész megtestesítője (a fordító jegyzete).

le más tárgyak, események, személyek vagy szándékok fogalmával, hasonlóságai vagy különbségeik alapján. Vagy azáltal jellemezzük őket, hogy alkotórészeikkel helyettesítjük az egészet, ahogyan a kezek jelenítik meg a munkásokat, vagyis egy elem vagy aspektus jeleníti meg a másik lényegét (mint a szinekdoché esetében). Vagy a vitorlák segítségével jeleníthetjük meg a hajókat, vagyis ismét csak egyetlen aspektus reprezentálja a másikat, csak hogy most egy rész–egész kapcsolatnak megfelelően (ami metonímiaként olvasható, ami valószínűleg a történetészek legkedveltebb szóképe). A metafora pedig úgy utal egy dologra, hogy egy másikat nevez meg, azt sugallva, hogy osztoznak egy közös tulajdonságban – vagyis, hogy összefüggés létezik, mondjuk, a gyors iparosítás és a „forradalom” között.

Nos tehát, a szó szerinti jelentés tagadása az ironia. Az ironikus trópus alkalmazása döntő fontosságú az eljövendő történetírás szempontjából, mivel olyan jelentések létrehozását teszi lehetővé, amelyek szétrombolják a valószerűségi várakozásokat. Az ironia működésére egy gyakorlati példa lehet a Rorty által kiváltott vita az igazságosság és megalapozottság grandiózus igényeinek tagadásáról, de persze a legnagyobb ironiát az az ismeretelméleti hit testesíti meg, hogy a „múlt” a „történelem” nyakába varrja magát. De egy közelebbi példát jelent, mondjuk, az idő időzítése egy történelmi szövegben. Hogy száz évet százezer szóvá alakítunk, miközben fenntartjuk a valószerűsége támasztott igényünket, ironikus jellegű, s ennek még az első példánál is nyilvánvalóbbnak kellene lennie.

Azonban a történetírás jövője szempontjából a kísérletező szellem színrelépése, amire az előzőekben utaltam, előkészíti a terepet a textuális kísérletezésen túlmenően a szándékoltan konstruált ironikus történelmi kifejezésformák számára. A történelmi kísérletezés jelenlegi textuális módjai például egy-egy művészi stílus utánzására, intertextuális utalásokra, egymással párhuzamosan beszélő elbeszélők és a bevezetés, tárgyalás és befejezés folyamatának megtörésére fókuszálnak. A művészi látásmódban az elmúlt száz évben bekövetkezett forradalmakkal (mint például a kubizmussal, konstruktivizmussal, expresszionizmussal, szürrealizmussal, az absztrakttal, új hullámmal, modernizmussal, posztmodernnel) párhuzamba állítható törekvések segítettek rehabilitálni az ironiát, és megváltoztatták azt, ahogy a múltbeli és a jelenbeli realitásainkat látjuk, elmondjuk és megértjük. Inkább az ironikus távolságtartás, semmint az objektivitás lesz döntő jelentőségű a történelmi kifejezés eljövendő formái szempontjából, minthogy azok szándékoltan játszanak majd a formai és tartalmi szintekkel, prioritásokkal és inverziókkal, és tudatosan feltárják a kódolt szerzői szándék és a dekódoló felismerés közötti kapcsolatot.⁹

A múlt prezentista rejtőzködésén keresztül történő vallatása olyan történelmet produkálhat, amely egyszerre tud antifrazeológiai (*antiphrastic*), illetve értékelő/értelmező jellegű lenni.¹⁰ A történelem tudományos diszciplínája helyett lehetővé válhat annak kifejlesztése, amit parahistóriáknak (*parahistories*) nevezhetnénk, abban az értelemben, hogy történelmek variációi létezzenek inkább egymás mellett, mint szükségszerűen egy hivatalos verzióval szemben. Ahelyett, hogy a létező történelmi interpretációk revíziójával (*revision*) foglalkozna, egy paratörténelem *re-vízióra* (*re-vision*) törekszik, például amikor egy feminista történész feminista ismeretelmélet felvonultatásával átdolgozza vagy parodizálja a

⁹ Hutcheon, Linda – Hutcheon, Michael: *Bodily Charm: Living Opera*. Lincoln, Nebraska, 2000.; Hutcheon, Linda: *The Politics of Postmodernism*. Alingdon–New York, 2005. [1989]

¹⁰ Az antifrázis az ironia legtömörebb formája, olyan beszédhelyzetet jelent, amelyben egy szót olyan jelentéssel használnak, ami ellentétes annak általános jelentésével, mint amikor például egy ellenséget barátunk nevezünk. A szerző jegyzete.

férfi történelemformálás modelljeit.¹¹ Ebben az értelemben az eljövendő történelmek elsődleges funkciója az lehet, hogy parodizálják a történelem más formáit. Felteszem, hogy ez általában ismeretelméleti konfliktus eredménye lenne, de a történelmi kifejezés preferált módjairól folytatott viták eredménye is lehet, s a történelmi kifejezésmódok a festett üveglaktól a fametszeteken, a filmekben és a digitális történelmeken keresztül a történelmi blogokig terjedhetnek.¹²

Egyre szaporodnak a történelmi kifejezés új formái, ám a korlátozott terjedelem nem teszi lehetővé, hogy megjegyzéseket fűzzek hozzájuk. Elegendő annyit mondani, hogy az írott szövegeken túlmenően az ismeretelméleti választásokat is vizsgálnunk kell, melyeket a kifejezési formák variációival élés előtt teszünk, s azt is, hogy milyen következményekkel járnak ezek a választások a múlt-értelmezésünkre. Vagyis hogyan hat arra, ahogy a múlt jelentését megragadjuk, ha annak megtestesülési formája a film és fotográfia, televízió és rádió, grafikus történet, képregény vagy történelmi magazin, múzeumokban kiállított és elmondott nyilvános történelmek, emlékhelyek és emlékművek, vagy az olyan előadott történelem, mint történelmi események újra előadása, első személyben elmondott történetek vagy történelmi témájú videojátékok?

Következtetésem az, hogy a jövőben nem lesz a „történelemnek egyetlen diszciplínája”, hanem egyszerűen „csak történelmek” léteznek majd. Olyan történelmek, amelyeket nem a tartalom vagy az ismeretelméleti feltevések határoznak meg, hanem az a mód, ahogyan szerzőjük a tartalmat és formát összekapcsolja egy komplex és állandóan fejlődő esztétikai és „képzelőerő elméleten” (*imagination theory*) keresztül, amely ismeretelméletileg szkeptikus és ironikus impulzusok terméke. Vagyis, az eljövendő történelmek olyan történetek produktumai lesznek, akik a múltról szóló különféle tudásformák létrehozóiként tekintenek önmagukra.

Fordította: LÉVAI CSABA

¹¹ A feminista ismeretelmélet koncepciója világos módon jól értelmezett, bár nincs meghatározva. A „megismerés női módjairól”, a „női tapasztalatról” vagy egyszerűen a „női tudásról” beszélnek, amelyek általában különböznek a tudás szélesen értelmezett koncepciójától. Így aztán a feminista ismeretelmélet valószínűleg egy részleges vagy lokális ismeretelméleti széksziszre jelent példát.

¹² Valóban, a jövőben a történelem tanszékek oda juthatnak, hogy az *Amerikai történelem 1890–1919*, *A chartizmus kora 1832–1849* vagy *Európai történelem 1870–1939* kurzusok helyett olyan kurzusokat fognak meghirdetni, mint *A történelem olvasóorientált elméletei*, *Posztstrukturális történelem*, *Empiricista történelem*, *Narratíva és történelem*, *Kísérleti történelem*, *A történelem mint előadás* stb.

A felvilágosodásról – radikálisan

Jonathan I. Israel: *The Radical Enlightenment and the Making of Modernity, 1650–1750. Oxford UP, 2001.*

XVI – 810 oldal. Uő.: *Enlightenment contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1650–1752. Oxford UP, 2006¹. XXVI – 983 oldal*

A jeles angol (eszme)történész a radikális felvilágosodásnak szentelt könyvével (RE) különféle díjakat nyert, a mű pedig az elmúlt években az újkori eszmetörténettel foglalkozók bibliájává vált. Mind az RE, mind az annak folytatásaként és kiegészítéseként olvasandó EC ugyanakkor nagy vitákat is generált, még hozzá meglehetősen különböző szellemi szintereken. Az alábbi recenzióban a két könyv alapvető állításainak és legvitatottabb aspektusainak bemutatására törekszem.

Nem kérdéses, hogy Peter Gay munkája² óta a felvilágosodás eszmetörténetének nem született olyan átfogó szintézise, amely az értelmezés során felmerülő összes kérdésre választ kíván adni. Vajon mikor kezdődött a felvilágosodás, és mikor ért véget igazán termékeny szakasza? Vajon a francia vagy az angol iskola játszik nagyobb szerepet a kor gondolkodásában? Igen eltérő megnyilvánulási formáit látván vajon érdemes-e megkérdőjeleznünk a felvilágosodás alapvető egységét? Israel válasza az utolsó kérdésre a legkézenfekvőbb: az időbeli és térbeli eltolódások ellenére ugyanazokra a kérdésekre hasonló válaszok születnek, még hozzá hasonló infrastruktúra (folyóirat, klub, kávéház, enciklopédia) mentén, ami azt jelenti, hogy még soha nem hasonlított egymásra

ennyire az európai nemzetek kultúrája, mint a felvilágosodás korában. A felvilágosodás tehát alapvetően egységes európai szellemi mozgalomként értelmezendő – Israel élesen bírálja azokat a korábbi szerzőket, akik valamiféle nemzeti elfogultságtól vagy szimpátiától vezéreltetve francia, angol vagy éppen német felvilágosodásról beszélnek, s az így létrehozott tárgyat megpróbálják elkülöníteni a nagy egésztől. A nemzeti felvilágosodások tagadása azonban nem jelenti az irányzat belső szellemi homogenitás állítását, azaz Israel szerint Peter Gaynek nem volt igaza, amikor az *only one Enlightenment* léte mellett érvelt. Valóban, első látásra sincsen sok közös Hume-ban és Condorcet-ben. Itt érkezünk el szerzőnk első (és a két könyvet meghatározó) roppant fontos tartalmi állításához. A felvilágosodás táborán belül Israel szerint elkülöníthető egy mérsékelt (*moderate*), Newton, Locke, Leibniz és Voltaire nevével fémjelzett irányzat, amely esetenként végsőkéig racionalizált formában ugyan, de megpróbálja megőrizni a gondviselő isten ideáját, politikai téren pedig kísérletet tesz a fennálló politikai struktúrák ésszerűen megreformált állapotban történő megőrzésére. Noha Israel itt nem hivatkozik rá, de Pocock is erről beszél a meghökkentőnek szánt konzervatív felvilágosodás fogalmával operálván: a felvilágosodás filozófiájának vannak kétségtelenül felforgató-forradalmi aspektusai ugyan, de más szempontból meg is erősít bizonyos politikai-társadalmi és kulturális eliteket, amelyek a racionális józan mérsékletet (a „centrumot”) képviselik az irracionális-vallási fanatikus és szociális forradalmat képviselő enthousiasztákkal szemben.³ A mérsékelt

¹ Recenzióban az első műre RE-ként, a másodikra EC-ként utalok majd.

² *The Enlightenment: an Interpretation. I–II.* New York, 1966–1967.

³ Pocock, J. G. A.: *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak.* In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i lát képe. Pécs, 1997. 223–242.

felvilágosodás hívei, noha a vallásos érzület irracionálisnak és intoleránsnak ítélt elemeket (a „babonaságot” és a „fanatizmust”) elvetik, a gondviselést, a Biblia valamiféle autenticitását, a lélek halhatatlanságát és a túlvilági büntetés vagy jutalom eszméjét meg kívánják őrizni, és ezek mellett filozófiai úton is érvelni kívánnak. Ennek a kiegyensúlyozó kísérletnek különböző technikái vannak. Idetartozik például a gondviselő Isten létezését a világ rendezettségével és szabályszerűségével bizonyítani kívánó fiziko-teológiai érvrendszer (*argument from design*) vagy éppen a Biblia autenticitását történeti alapokon védelmező vagy a szó szerinti értelem feláldozásával megoldani kívánó kritikai iskolák.

Ezzel a mérsékelt irányzattal áll szemben a végső soron Spinoza filozófiájára visszavezethető, ám annak tanításait esetenként alaposan leegyszerűsítő⁴ ún. radikális felvilágosodás, amely mind a világtól elkülönülő Isten, mind a testtől elkülönülő lélek létét tagadja, az univerzum keletkezését és fennmaradását a mozgás képességével felruházott anyag működésével magyarázza, politikai téren pedig radikális változásokat hirdet, ami egyfelől az egyházak hatalmi as-

pirációja elleni fellépést (egyik kedvenc témája a klerikális imposztúra, az emberek eredendő ostobaságát kihasználó papok uralása), másfelől pedig demokratikus és köztársasági berendezkedésű államhatalom létrehozásának szándékát jelenti. A kinyilatkoztatott vallás és a papság bírálata azonban nem öncélú. A végső cél annak bizonyítása, hogy a filozófia és a vallás tanításai egymással teljességgel összeegyeztethetetlenek – mivel tehát a mérsékelt kompromisszumkeresése értelmetlen, nem marad más megoldás, mint az evilági élet filozófiai elemzését tenni moralitás és politikum alapjává. Mi a morál státusa, mire épülnek kötelességeink és jogaink? A hagyományos tanítás szerint ezeket valamiféleképpen kívülről kapjuk isteni parancsként (vagy az isteni akarattal egybeeső természeti törvényként), és célja nemcsak a földi boldogulás, hanem a lélek halhatatlansága mentén a túlvilági élet is. Márpedig a spinozai tanítás szerint isteni parancs nem létezik, hiszen az egész világ nem más, mint az isteni szubsztancia módosulása, így az egész világ isteni, s ezen belül külön parancsok nem elképzelhetők. Másfelől, a lélek halhatatlanságát tagadva oda jutunk, hogy a morál kizárólag földi kérdés, és egy dologra alapulhat, a többé-kevésbé felvilágosult önértékre. Mikképpen következik ebből politikai radikalizmus? Úgy, hogy a radikális felvilágosodás képviselői tagadják mindenféle isteni vagy természeti eredetű társadalmi hierarchia létét, pontosabban: ha az alapvetően egyenlő és egyforma, nem elsősorban racionális, hanem sokkal inkább szenvedélyvezérelt emberek között fennállhat valamiféle egyenlőtlenség, az kizárólag funkcionális és célracionális lehet.

Itt érdemes elmondanunk, hogy Israelnek újszerű (és persze igencsak vitatott) mondanivalója van a felvilágosodás eszméinek eredetét illetően: míg az istenhitet megőrző, mérsékelt felvilágosodás tanai alapvetően Angliából származnak, addig a radikális felvilágosodás gyökereit Israel szerint elsősorban az Egyesült Tartományokban (ké-

⁴ Israel szerint *spinozisme* alatt nagyjából a következőket értették a 17. és a 18. század fordulóján: az *ex nihilo* teremtés eszméjének elvetése (antikreacionizmus); a világot egyetlen örök, noha állandó változásnak alávetett szubsztancia alkotja, amelyet a természet örökérvényű törvényei kormányoznak; ezeket a törvényeket a tudomány megismerheti; Isten a világ szükségsszerű oka, s egyben a világban fellelhető dolgok összessége; a gondolat nem elválasztható az anyagtól; test és lélek voltaképpen azonosak, a természet részei, csak éppen különböző szempontból tekintve; végül, nincsen abszolút érvényű kinyilatkoztatott erkölcsi törvény, s a morál nem más, mint az ember által a társadalom hatékony működése érdekében létrehozott szabályrendszer. Mindez szerzőnk szerint bár Spinoza tanításainak leegyszerűsítésén alapszik, voltaképpen viszonylag hű rekonstrukciója a filozófus eszméinek.

sőbbi kifejezéssel Hollandiában) kell keresnünk – ami azt jelenti, hogy a franciáktól teljességgel megvonja a filozófiai eredetiséget (azt ugyanakkor elismeri és az EC-ben részletesen ki is fejti, hogy 1720-at követően Franciaországba kerül át a radikális felvilágosodás centruma). Tegyük említést a kronológiai határok módosítására tett javaslatról is: amint az a művek címéből is kiderül, mind a RE, mind az EC az 1650–1750 közötti évszázadot teszi eszmetörténeti vizsgálata tárgyává, és azt állítja, hogy a legismertebb filozófusok (a *High Enlightenment*) korára a lényeg már lezajlott, hiszen akkor már csak konszolidálódnak a legradikálisabb gondolkodók eredményei. Nagyon épít és többször hivatkozik is Paul Hazard ismert művére, az *Európai gondolkodás válságára*,⁵ ugyanakkor azt állítja, hogy a hagyományos politikai-teológiai struktúra válsága nem 1680-ban, hanem legalább harminc évvel korábban kezdődött, méghozzá a republikánus-szabadelvű Egyesült Tartományokban.

Israel felvilágosodásról adott narratívája tehát három szereplő interakcióján alapszik: a radikálisok és a mérsékeltek szembenállását bonyolítja a harmadik tábor, a felvilágosodás egészét elvető vallásos konzervatívok (*Anti- vagy Counter-Enlightenment*) jelenléte. Nem kizárólag filozófiatörténeti vizsgálódást kapunk, hiszen szerzőnk azt is tárgyalja, miként hatnak az adott tanok Európa különböző történelmi, felekezeti és kulturális meghatározottságú régióiban (figyelmet kap a Baltikum, Itália, az Ibériai-félsziget, sőt, az EC-ben Oroszország is⁶). Külön fejezetet szentel annak, milyen érvekkel és módszerekkel reagál az egyszerre filozófiai és politikai radikalizmus kihívására a fennálló szellemi és társadalmi rend konzerválásában érdekelt, Bossuet püspök nevével fémjelezhető tábor, illetve az így

kétfrontos háborúra kényszerülő Leibniz vagy Locke-féle mérsékeltek. Szerzőnk szép számmal hoz a mérsékeltek kétségtelenül igen delikát helyzetét illusztráló idézeteket, például a német evangélikus filozófus, Thomasius eszmefuttatását arról, milyen nehéz úgy harcolni a babonáság és a fanatizmus ellen, hogy az ember közben ne essék az *Atheistery* bűnébe.⁷ A táborok közötti erőviszonyokat Israel nagyjából a következőképpen láttatja: noha a pénz, a paripa és a fegyver (a világi és egyházi hatalmi struktúrák támogatása, a cenzúra stb.) a mérsékeltek (és kisebb részben a vallásos konzervatívok) kezében van, s ők mindent meg is tesznek a radikálisok ellehetetlenítésére, ami pirrhoszi győzelmekhez is vezet, a jövő (azaz a mi jelenünk) megteremtői mégis a régivel való kompromisszumra nem hajló radikálisok lesznek, köszönhetően annak, hogy egy monista jellegű álláspont mindig könnyebben védhető a teológia és filozófia összeegyeztetésén fáradozó mérsékeltnél. Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Az eddigiekben bemutatott értelmezést illetően a legszembetűnőbb tartalmi probléma véleményem szerint a következő: mivel Israel szerint a vallási-filozófiai radikalizmus (a világtól elkülönülő Isten létének és a lélek halhatatlanságának tagadása) szinte automatikusan vezet politikai radikalizmushoz (a hagyományos politikai-társadalmi hierarchiát elvető demokratikus-köz-társasági elvekhez), szerzőnk komoly nehézségekbe ütközik azon szerzők tárgyalásakor, akik nyílt vagy rejtett ateizmusuk ellenére minden kétséget kizárólag a monarchikus államberendezkedés hívei (például Hobbes vagy Bayle), vagy éppen azok esetében, akik istenhívőként és a lélek halhatatlanságát vallva is demokratikus-republikánus elvek mentén kötelezik el magukat (az angol 17. század enthouziasztái vagy éppen Rousseau). Az EC Bayle, Boulainvilliers, Montesquieu című fejezetében Israel példá-

⁵ Hazard, Paul: *La crise de la conscience européenne, 1680–1715*. Paris, 1961.

⁶ Magyarországra sajnos nem terjed ki Israel figyelme – talán majd a következő kötetben.

⁷ RE, 36–37.

ul vért izzad, hogy a két kétségtelenül radikális valláskritikai nézeteket valló B-betűs szerzőknek olyan politika-felfogást tulajdonítson, amely megfelelné saját koncepciójának, ám ez csak azon az áron sikerül, hogy teljességgel kiüresíti a demokrácia és a republikanizmus fogalmait. Szemmel látható, hogy az alapkoncepció integritásának megőrzésén fáradozó Israel nem kívánja elismerni: egy adott szerző vallhat radikális valláskritikai nézeteket anélkül is, hogy politikailag is a radikális táborba legyen sorolható.

Módszertan: Az EC előszavában szerzőnk minden eddiginél nyilvánvalóbbá teszi művének módszertani jellegzetességeit és a korábbi eszmetörténeti iskolákhoz való viszonyát. Éles bírálatának egyik célpontját azok a történészek képezik, akik az újkor forradalmait elsősorban társadalmi-gazdasági okokra (mint alapra) vezetik vissza, s a filozófia és gondolkodás történetének csak másodlagos, alárendelt jelentőséget tulajdonítanak. Ilyennek látja például az *Annales*-iskolából kinövő mentalitástörténetet. Nem bánik barátságosabban a nyelvi és kulturális „fordulat” képviselőivel sem. Noha elismeri, hogy a hagyományos eszmetörténetet illető bírálatuk teljességgel megalapozott, összességében mégis kedvezőtlenül ítéli meg mind a Skinner, Pocock és Dunn nevével fémjelzett cambridge-i iskolát, mind pedig a Koselleck-féle kritikai fogalomtörténeti irányzatot. Ezekben közös, hogy az elemzett szövegekben nem koherens és átfogó filozófiai eszmék és világmagyarázatok nyomait keresik, hanem különböző politikai nyelvek, diskurzusok „működését” vagy éppen egyes kulcsfogalmak – a társadalmi-politikai valóságban gyökeredző – lehetséges használati módját. Még kevésbé szimpatizál persze a Chartier-féle kulturális szociológiával és a Darnton nevével fémjelzett „diffuzionista” irányzattal, amelyeknek alapvető feltevése, hogy a gondolkodás terén bekövetkező legfontosabb változások sohasem világos és elkülönített módon felfogható eszmék termékei, hanem intézmé-

nyek által „termelt”, az emberekhez különböző médiumokon keresztül eljutó és a kor mentalitásának szűrőjén átpréselődő kollektív döntéseké – ennek megfelelően szerintük fel kell adni azt a (mind a hagyományos, mind a cambridge-i eszmetörténészek gondolkodását meghatározó) illúziót, amely szerint az eszmék vagy éppen a politikai diskurzusok a társadalmi kontextustól függetlenül is vizsgálhatók lennének. Eszmék vagy éppen diskurzusok helyett ők tehát vallástörténeti trendeket, a társadalmak kulturális rétegzettségét, a médiák ismeretközvetítő szerepét stb. vizsgálják, s Israel nem is kívánja eltagadni eredményeiket. Felrója nekik azonban, hogy túlzottan is egyoldalú elképzelésük szerint a társadalmi (vagy legalábbis a szociokulturális) valóság determinálja az eszmék világát. De hol van az a társadalmi faktor, kérdi gúnyosan, amelyik képes lenne magyarázatot adni például a 18. századi francia társadalom gyors dekrisztianizációjára? A jelenség *okát* kizárólag a heterodox vallási-filozófiai nézetek minden más tényezőre visszavezethetetlen terjedésében találhatjuk meg (persze a folyamat *lefolysását* illetően hasznos információkkal szolgálhat a társadalom-, a mentalitás- és kultúrtörténet). Israel ugyanakkor nem kíván visszatérni a hagyományos eszmetörténet szerinte is elavult előfeltevéseihez és technikáihoz (nagy filozófusok nagy műveinek és az ún. „örök kérdések” kontextustól független vizsgálatához). Noha szerintre igenis a filozófia és az eszmék mozgatják a világot (s a francia forradalom is egyértelműen a filozófusok műve), ezek tanulmányozását nem szabad elszakítani a társadalomtörténeti tényezőktől. A megoldást szerzőnk egy olyan új típusú eszmetörténetben (*reformed intellectual history*) látja, amely a társadalmi valóság és az eszmék szférája között dialektikus kapcsolatot, azaz kétirányú, kölcsönös hatást (*two-way traffic*) tételez, azaz azt vizsgálja, hogyan transzformálják az új ideák a társadalmat, s a társadalom miképpen „rúg vissza” a gon-

dolat világára.⁸ Ennek az új típusú vizsgálódásnak olyannyira fontos elemét képezi az újkori eszmetörténet némely nagy vitájának elemzése, hogy Israel saját metodológiáját átfogóan *controversialist approach*-nak nevezi. Miről van itt szó? Szerzőnk állítása szerint különböző történeti módszerekkel (a publikációk és a résztvevők száma, az időtartam, valamint a nemzetközi közvélemény, a politikai elit és az intézmények érdeklődésének mértéke stb.) meghatározhatók, melyek tárgyalta korszakunk legfontosabb közéleti-politikai-ideológiai vitái – ez azért fontos, mert nem az eszmetörténész önkényes döntése kölcsönöz nekik fontosságot, hanem tényszerűen kimutatható, hogy a korabelieket ezek foglalkoztatták a legélénkebben. Ezen – a társadalom és a filozófiai gondolkodás állapotáról egyaránt sokat eláruló – viták⁹ tárgyalása meglepően új helyzetképet ad a felvilágosodás pozícióit illetően (és recenzióinkban itt hagyjuk el a módszertan területét, s térünk vissza a konkrét megállapításokhoz).

A viták vizsgálatából kiderül, hogy a 17. század utolsó éveiben tényleg az Egyesült Tartományok (pontatlan kifejezéssel Hollandia) volt az európai szellemi forrongás központja. A republikánus berendezkedésű, szabadelvű és a különböző vallásfelekezetek számára a korban szinte felfoghatatlan (noha közel sem teljes körű vagy korlátlan) mértékű toleranciát biztosító föderáció befogadta a más országokból menekülni kényszerülteket, és publikációs lehetőségeket biztosított a hazájukban ettől megfosztott

gondolkodók számára. A francia hugenotok, az angol nonkonformisták, a szefárd zsidók vagy éppen a kelet-európai szentháromság-tagadók tehát egyaránt itt találtak új hazára. Ebből a szellemi milióból nő ki az a Spinoza, akinek tanításai meghatározó hatást fejtenek ki a felvilágosodás egész menetére: míg a konzervatívok és a mérsékeltek a szofisták legveszélyesebbikét látják benne, addig a radikálisok mesterükként tisztelik. Az 1720-as évekre, összefüggésben a holland hanyatlással (ennek okait Israel külön fejezetben tárgyalja), a radikális filozófia centruma átkerül Franciaországba, míg az angol gondolkodók, néhány kivételtől (itt Toland és Collins érdemelnek említést) eltekintve, elsősorban az istenhit és filozófia összeegyeztetésén fáradozó mérsékelt felvilágosodás táborát erősítik. Locke, Newton és a német Leibniz adják a szellemi municiót a radikálisok és a konzervatívok ellen kétfrontos harcot vívó mérsékelteknek, amely irányzat legrepresentatívabb alakja egyébként nem más, mint a „gyalázatos” egyházat és az *odium theologicumot* szívesen kaszaboló, ám a gondviselő Istenbe és a monarchiába vetett hitét soha el nem veszítő Voltaire.

A két mű legnagyobb (és bírálói által is elismert) erénye, hogy Israel kiemeli a felejtés homályából jó pár olyan „minor” szerzőt, akiket az utókor annak ellenére is törölt emlékezetéből, hogy koruk eszmetörténeti vitáiban fontos szerepet játszottak. Jól érezhető Israel szimpátiája például a Spinoza-kör tagjai iránt: azokról a vagy latinul, vagy hollandul publikáló szerzőkről (a Koerbagh-fivérek, van den Enden, Meyer, Leenhof, a de la Court testvérek stb.) van szó, akik az 1650-es években kezdték meg az egyházi és társadalmi hierarchia és a gondviselő Isten elleni agresszív ideológiai támadást (és akiket még a példátlanul liberális holland rezsim is száműzetésre vagy börtönbüntetésre ítélt). Javára válik a munkának, hogy szerzőnk külön kitér a veszélyes tanok terjedésének mikéntjére is: az RE-ben alapos könyvészeti és cenzúratörténeti feje-

⁸ EC, 26.

⁹ Soroljunk fel őket: (az erényes ateista ürügyén zajló) Bayle-vita (1680-as évek), a Biblia státusával és a csodákkal foglalkozó hollandiai Bekker vita (1691–1693) a deizmussal kapcsolatos angliai viták (1713–1717), Wolff Poroszországból való száműzetetése (1721), Voltaire *Filozófiai leveleivel* kapcsolatos vita (1734), a démonokról folyó vita Észak-Itáliában (1740-es évek), a *Törvények szellemének* vitája (1748–1751), majd az Enciklopédia-vita (1750-es évek).

zeteket is találunk, s külön foglalkozik a *klandesztinus* (mai szóval talán „szamizdat”) terjesztésű felforgató kéziratok sajátosságával is. A legnagyobb erénye pedig az a szintézissteremtő műveknek, hogy a különféle területek között jól átlátható kapcsolatot teremtenek, összefüggésbe hozván azokat egymással. A kézikönyvként is használható RE így nemcsak a felvilágosodás magyarországi kutatóit és oktatóit, a filozófia- és eszmetörténészeket, az újkorral foglalkozó történészeket, hanem (főleg az utolsó rész) a könyvészeti kutatásokkal foglalkozókat is érdekelheti.

Az ideológus: Israel kétkötetes művének legvitatottabb része az Alasdair MacIntyre és Charles Taylor „posztmodernista, posztkolonialista és értékrelativista” tanításait illető, az EC utolsó lapjain olvasható kritika. A két filozófus ugyanis azzal a váddal illeti a felvilágosodást, hogy az „képtelen volt a teológiától és a hagyományos metafizikától független szekuláris erkölcsiséget megalapozni.” Szerzőnk szerint ez a vád – amely egyébként is rosszhiszemű, hiszen modern szekuláris társadalmunk alapjai elleni támadást foglal magában – kizárólag a mérsékelt felvilágosodást illetheti, amely tényleg képtelen volt felszabadulni bizonyos korábbi szellemi tradíciók befolyása alól. A Spinoza, Bayle, Dumarsais, Diderot, Holbach (és itt még összesen körülbelül hetven, inkább kevésbé ismert, főleg francia, kisebb részben holland és néhány angol, német és itáliai név következhetne) nevével fémjelzett radikális felvilágosodás azonban sikeresen dolgozott ki egy olyan „teljességgel szekuláris és univerzális etikát, amelynek pillérei a közjó, az igazságosság és az egyenlőség”. Mi több – és nyilván ezzel nyitja ki sok olvasója zsebében a bicskát –, azt állítja, hogy a radikális felvilágosodás nyolc pontban összefoglalható krédója¹⁰ az egyetlen olyan szí-

lárd alapot képezi, amelyre következetesen modern (demokratikus, egalitárius, toleráns és főleg antikolonialista) filozófiai-politikai program építhető. Miért? Mert a modern társadalmakban központi értékként tekintett korlátlan lelkiismereti szabadság gyökeireit nem az óvatoskodó, a teológiai alapoktól elszakadni képtelen, valamint a katolikusokat és az ateistákat a tolerancia áldásaiból ismeretes módon kizáró Locke írásai-
ban, hanem a kizárólag szekuláris alapon érvelő Bayle és Spinoza (azaz a radikálisok) műveiben kell keresnünk.¹¹ Mert a társadalmi és a politikai egyenlőség mellett kizárólag csak akkor érvelhetünk, ha feladjuk az isteni eredetű vagy „természetes” társadalmi hierarchia gondolatát, ami pedig oly kedves a mérsékelt felvilágosodás képviselőinek.¹² Mert az emberi faj teljes fiziológiai és értelmi egyenlősége mellett argumentáló (és a gyarmatosítást legitimáló, bibliai eredetű vagy a nyugati világ kulturális felsőbbrendűségére hivatkozó érveket ingerülten elvető) radikális felvilágosodáson kívül Israel szerint nincsen olyan nyugati szellemi hagyomány, amely a kezdetektől képes lett volna meggyőzően antikolonialista, illetve az iszlámmal és a kínai civilizációval szemben megértő álláspontra helyezkedni.¹³ Mert

lemek és az isteni gondviselés minden formájának elvetése 3. minden ember egyenlősége fajtól és nemtől függetlenül 4. szekuláris és univerzális etika 5. korlátlan gondolatszabadság 6. az életvitel és a szexualitás korlátlan szabadsága (döntésképes felnőttek között), a házasságon kívül élők és a homoszexuálisok jogainak védelme 7. az önkifejezés és a sajtó korlátlan szabadsága 8. a demokratikus republikanizmus a politikai együttélés egyetlen igazán legitim formája.

¹¹ Lásd az EC „Locke, Bayle and Spinoza: A Contest of Three Toleration Doctrines” című fejezetét (135–164. old.).

¹² Lásd az EC „The Origins of Modern Democratic Republicanism” című fejezetét (240–262. old.).

¹³ Lásd az EC „Race, Radical Thought and the Advent of Anti-colonialism” című fejezetét (590–614. old.).

¹⁰ A nyolc pont: 1. a filozófiai (történeti és tudományos) ész az igazság egyetlen kritériuma, mindenfajta kinyilatkoztatás elvetése 2. a természetfeletti jelenségek, a mágia, a szel-

a radikális felvilágosodáson kívül Israel szerint nincs olyan szellemi hagyomány, amely kész volna elismerni az egyén teljes szabadságát az életvitel és a szexualitás területén, és ne akarná teológiai eredetű korlátok közé szorítani a vágyait követő embert.¹⁴ A mérsékelt felvilágosodás tiszteletreméltó képviselői – s az ő szellemi örököseik – minden kérdésben megállnak félúton: tisztelik a filozófiát, de össze akarják egyeztetni a teológiával; akarják az egyén szabadságát, de bibliai alapon vagy éppen a „természetre” hivatkozva¹⁵ érvelnek a feminista törekvések vagy éppen a homoszexuális kapcsolatok egyenjogúsítása ellen; elismerik az emberek alapvető egyenlőségét, mégis védelmükbe veszik a különféle társadalmi hierarchiákat; tiltakoznak az európai nagyhatalmak gyarmati kegyetlenkedései ellen, de a kolonizáció folyamatát összességében mégiscsak inkább áldásosnak, mintsem immorálisnak tartják stb. Israel úgy érvel, hogy minden olyan történeti interpretáció, amely a felvilágosodást kizárólag annak mérsékelt szárnyával azonosítja (vagy akár csak nagyobb szerepet tulajdonít a Locke-ra vagy Hume-ra visszavezethető mérsékelt eszmék

nek a bayle-i, spinozai vagy akár holbachi radikális nézeteknél), voltaképpen a történelemhamisítással egyenértékű, ráadásul pedig – akarva vagy akaratlanul – hozzájárul a posztmodern/értékrelativista filozófusok által a felvilágosodás szekuláris értékei ellen intézett „neokonzervatív” támadás sikeréhez. Magyarán szólva: szerzőnk szerint a szabadságszerető ember nyolc parancsolatát (elnézést az áthallásért) kizárólag a radikális felvilágosodás filozófiai bázisán lehet koherensen védelmezni. Kíváncsian várjuk, hogy az ígért harmadik kötetben – amely az 1750-es évektől a francia forradalomig tartó korszakban mutatja majd be a radikális eszmék útját – Jonathan Israel enyhít-e majd ezen a kétségtelenül doktrínérnek tetsző állásponton, és elismeri-e, hogy nem kizárólag a metafizikai monisták lehetnek tiszta szívű, hátsó gondolatoktól mentes demokraták.

BALÁZS PÉTER

¹⁴ Lásd az EC „Sex, Marriage and the Equality of Women” című fejezetét (572–588. old.).

¹⁵ A spinozai gondolkodásra visszavezethető radikális felfogás szerint ami van, természetesen van. A szexualitásnak sincsen természetellenes megnyilvánulási formája, legfeljebb olyan, amely sérti a másik ember szabadságát (erőszak, pedofília), így illegitim és természetesen tiltandó.

Közép-Kelet-Európa nemzetiségei – egymás szemüvegén keresztül

*Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): Szomszédok világai: Kép, önkép és a másokról alkotott kép. KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest, 2006.
239 oldal*

Egy olyan, hazánkban kiadott kötetet tart-hat kezében az olvasó, amely Magyarországon a történeti és nemzeti sztereotípiakuta-tással foglalkozók közül – megjelenési idejét tekintve is – az elsők között található, s színvonala alapján sem marad el a Nyugat-Európában napvilágot látott tanulmánykö-tetektől. A kutatók új forrástípusokat dol-goztak fel újabb módszerekkel, így új meg-közelítések, eredmények váltak lehetővé. A könyv megjelenését értékelhetjük tehát úgy, mint Magyarországon az első lépések egyi-két a történettudomány ezen új útjain.

A kötetben olvasható tanulmányokban a szerzők az önkép és a másokról alkotott kép 18–20. századi megjelenéseivel foglalkoz-nak. Az írások a Habsburg Birodalom nem-zetiségi csoportjairól szólnak: olvashatunk a magyarokról kialakult képről különböző nem magyar nemzetiségek szemszögéből, de a románokról, horvátokról, németekről és a cigányokról is, ahogyan őket a magya-rok látták, illetve a lengyelek vagy a délszláv népcsoportok másokról alkotott elképzelé-seiről. Nemcsak a vizsgált időszakok, de a források is eltérők az egyes szerzőknél: elemzik történetírók munkáit, tankönyveket, irodalmi, illetve gyermekirodalmi alko-tásokat, színműveket és fényképeket. A kö-tet szerzői, a szerkesztőkkel ellentétben, nem csak történészek, találhatunk közöttük irodalomtörténészeket, de muzeológus-ant-ropológust is, ami ugyancsak hozzájárul a könyv sokszínűségéhez.

A munka öt fejezetre tagolódik, minden írás a megfelelő fejezetbe került, a kötet szerkezete logikus: A problematika, Tudó-sok nézőpontjából, A tudomány szemüve-gén át, Egy társadalmi csoport olvasata, Kü-lönböző műfajokon keresztül. Az írásokat – eltérő témáik ellenére – egy köteté szervezi a témák megközelítési módja. Minden szer-ző forrásának bemutatása után az abban fellelhető sztereotípiákat keresi meg, majd ezek kialakulásának okait, illetve hatásukat elemzi, megközelítéseik általában interdisz-ciplinárisak. Az alábbiakban minden feje-zetből egy-két tanulmány kerül bemutatásra úgy, hogy minden fentebb megnevezett nemzetiségi csoport említésre kerüljön, vagy mint a magyarságról sztereotípiákat alkotó csoport, vagy pedig mint a magyarok sztereotípiáinak tárgyai.

A kötet első dolgozata nemcsak a ta-nulmányok rövid tartalmi összegzését nyújtja érdeklődésünk felkeltése érdekében, hanem a könyv céljait és a kutatók feladata-it is kijelöli. Miskolczy Ambrus ismerteti azt a historiográfiai helyzetet, amelyben a kötet megszületett, amelyben a szomszédokról kialakított negatív kép még a történeti munkákban is gyakran torzulásokhoz ve-zethet. Miskolczy kiemeli, hogy a másokról alkotott negatív képeket nem erősíteni kell, hanem semlegesíteni, így válhat csak elfo-gadhatóvá a másság, melynek tolerálása vé-leménye szerint a demokrácia próbája, az előítéletek viszont a stabilitását veszélyezte-tő tényezők. Vári András is jelzi bevezető gondolataiban, hogy a negatív sztereotípiák megjelenése máig mindennapos mind a tankönyvekben, mind egyes szerzők törté-neti munkáiban. Jövőbeli feladatként fo-galmazza meg olyan szakemberek képzését, akik az aktuálpolitikának megfelelően, de elfogulatlanul, általánosításoktól mentesen

tudják elemezni a különböző nemzetiségekről szóló sztereotip képeket. Vári hiányzó elemként jelöl meg egy olyan történeti-politikai orientációs készséget, mely nem egyszerűsíti le a közösségképződést a saját csoport pozitívumait hangsúlyozó és a más csoportok negatívumait kiemelő attitűdre.

Fried István Széchenyi István szavaival kezdi írását, aki a nemzetiség megtartását és dicsőítését sürgeti, majd néhány példán keresztül bemutatja a 18–19. században a magyarságról kialakult képeket és azok változását. Felsorolja azokat a jellemzőket, amelyeket a magyar költők a magyarok meghatározó vonásainak tartottak, majd idézi Johann Gottfried Herder jellemzését a szlávokról, s megjegyzi, hogy ezt a szelíd képet a magyarok kevésbé tudták elfogadni, míg a szláv népcsoportok a magyarok kíméletlenségét emelték ki. A szerző utal nemcsak arra a tényre, hogy a népjellemzések, önképek a 18. század végétől egymás ellen irányulva alakultak ki, hanem felsorolja azokat az érvelési sémákat, amelyekkel a forrásokban találkozhatunk.

Fried tanulmánya második felében több szerzőn keresztül bemutatja a magyarok önmeghatározásának változásait és annak hatását. Glatz Jakab 18. századi munkájából is idéz, mivel az már tartalmazza a magyarokról később bevesződő negatív klisék többségét (a honfoglaló magyarok barbársága, Magyarország kultúrája idegen eredetű, a magyarok nem kedvelik az idegeneket, a németek szelídítették meg őket). S felhívja a figyelmet, hogy a 18. századi latin nyelvű irodalomra is jellemző volt a korabeli magyarság elmarasztalása, mert e szerzők úgy ítélték meg, hogy semmivé vált őseik hősiessége, vitézsége. Széchenyi gondolataira s a 18. századi céloktól eltérő célkitűzéseire csak utal a szerző, majd rátér a romantika magyarságképére. A romantikus irodalom hazai képviselői, akik közül Fried Kölcsey Ferencet emeli ki, megteremtették azt az egyes elemeiben máig élő magyarságképet, melynek fő jellemzője a pusztaság, a vadság, a szabadságszeretet és a cigányzene. Ezeket a

sztereotípiákat vette át a német romantika jeles képviselője, Nikolaus Lenau is, de ezek a vonások már az 1840-es években negatívvá váltak, majd a későbbiekben ezek a sztereotípiák megváltoztak, s a magyarok a többi, nem magyar nemzetiséget elnyomó barbárként jelentek meg. Fried István munkáját Széchenyi gondolataival zárja, melyeket figyelmeztetésértékűként interpretál, a túl pozitívan megjelenített önkép veszélyeire hívja fel a figyelmet. Tanulmánya az önkép kialakulását és változását, illetve ennek veszélyeit mint problematikát megjelöli, de ezek részletes kibontására nem vállalkozik a szerző, állításainak csak egy részét támasztja alá, illetve illusztrálja idézetekkel.

A második fejezet első írása (melyet Miskolczi Ambrus tanulmánya követ Jules Michelet kelet- és közép-európaiakról kialakult képeiről) egy 18. századi tudós, Bél Mátyás nézőpontjából vizsgálja a nyugat-magyarországi vármegyékben élők egymásról kialakult véleményét. Bél Mátyás azért is lehet érdekes szerző, főként, ha az alább bemutatásra kerülő tanulmányok 19–20. századi nemzetképét is figyelembe vesszük, mert ő elítéli az asszimilációt, célja a nacionalizmus kialakulása előtt még a sokszínűség bemutatása volt, amiből e tanulmány alapján ízelítőt is kaphatunk. Kincses Katalin Mária a kiválasztott forrás és a szakirodalom eddigi eredményeinek bemutatása után pótolja a szakirodalom egyik hiányosságát is, tisztázza, hogy Bél Mátyás mit értett a nemzetiség fogalmán. A szerző több szempontot alkalmaz annak szemléltetésére, hogy Bél Mátyás hogyan látta a nemzetségeket a nyugat-dunántúli megyékben. Kincses első vizsgálati szempontja a külső megjelenítése, aminek keretén belül antropológiai jegyeket vizsgál, melyek a munkavégzéssel szoros összefüggésben állnak, illetve az öltözeteket mutatja be. Majd elemzi a nyelv, nyelvhelyesség ábrázolását, az etnikumok gazdasági életben betöltött szerepét, a hagyományok tisztetetének mértékét és a temperamentumot. A nemzetiségi csoportoknak tulajdonított vonásokat a szerző

mellékletben, táblázatos formában, jól áttekinthetően, vármegyékre lebontva, etnikumként felsorolja. Tanulmányának utolsó része, melyben a fent említett szempontoktól függetlenül a városi polgárság attitűdjeit rögzíti Bél leírása alapján, talán kevésbé illik a dolgozat egyébként egységes, logikus szerkezetébe, már csak azért is, mert a szerző is jelzi, hogy a városok esetében sokszor nem az etnikum volt a döntő jellemző, hanem a polgárjog birtoklása vagy nem megléte.

A harmadik tematikai egység cikkei közül Ress Imréét mutatom be, mert a magyar olvasóknak és a történészeknek is különösen tanulságos lehet. Ebben a fejezetben ezen a munkán kívül még Vári András írását olvashatjuk, aki a statisztika fejlődését és a sztereotípiaképzés funkcióit vizsgálta, tehát a problémát nem a történelem, hanem egy másik tudományág szemszögéből, a statisztika felől közelítette meg.

Ress bemutatja, hogy egyes történelmi eseményeket más-más országok történészei hogyan interpretálnak, hogyan válnak a történelmi tények a nacionalizmusok és ideológusaiak „játékszerévé”. Ress tanulmánya, mely ugyan nem szűkebb értelemben vett sztereotípiákat tár fel, hanem a nemzeti önképekhez tartozó történelmi eseményeket és azok eltérő, torzított értelmezéseit gyűjti össze a horvátok, szerbek és bosnyákok körében, mindenképp megfelel annak a Miskolczy által a bevezetésben megfogalmazott célnak, hogy a kötet szerzői a jelen historiográfiai helyzetben felülemelkedve, ítéletalkotás nélkül elemezzék témájukat. A cikk elolvasása után láthatjuk, hogy a délszláv történészek ennek a követelménynek – bizonyos ritka kivételektől eltekintve – még a 20. század végén sem akarnak megfelelni. A szerző már tanulmánya elején leszögezi, hogy a 19. században a megszülető önképek több fontos elemének kialakulásához a történetírás jelentősen hozzájárult, s erre a hipotézisére hoz példákat írásában, de a délszláv nemzetek esetében, a kérdés aktualitása miatt, nem csak 19. századi történetírókkal foglalkozik.

A horvátok magyarságképét Ress a 19–20. században vizsgálja, s Zrínyi Miklósról alkotott véleményükkel kezdi elemzését, akit a horvát retorikában az illírizmus előharcosaként ábrázoltak, s a magyarok a törökökhöz hasonló barbár, ázsiai népként jelentek meg. A horvátok magyarellenességüket – párhuzamba állítva a törökellenességgel – visszavetítik a múltba. A horvát történetírásra nem csak ebben az említett egy esetben volt jellemző az ellentétek visszavezetése a múltba, Ress jól áttekinthetően, pontokba szedve közli azokat az eseményeket a középkortól kezdve, melyeket a horvát történetírás torzítottan, nacionalista céljainak megfelelően vizsgált. A szerző röviden ismerteti azt a kissé pozitívabb magyarságképet, amely a horvát nemesi-liberális körökben élt az 1860-as években, de jelzi azt is, hogy ez a kép egy évtized alatt kikopott a korabeli köztudatból, s már csak a negatív sztereotípiák elmélyülését észlelhetjük a 19. század további évtizedeiben. A 20. századi horvát történészek munkáiról kevesebbet tudhatunk meg a tanulmányból, de az kiderül, hogy a kutatók csak az 1970-es években kezdték el felülvizsgálni ezt a torz magyarságképet.

A szerb történészek kötetei közül Ress 1990 után megjelent könyveket választott, melyek a szerb nacionalizmus és fenyegetettség-érzés újabb felülkerekedési korszakának termékei, s a magyar kutató megdöbbenően szemlélheti ezekben a szerb kortársak magyar történelemről alkotott torzképét. Ress három szerb szerző műveit említi, akik a szerbeken elkövetett népirtások kontinuitását vallják (genocídium). Az első kiemelt munka Vasilije Krestić akadémikus tollából származik, aki a szerb–horvát kapcsolatokról ír, de véleménye szerint nemcsak a horvátokat, hanem a magyarokat is felelősség terheli a szerbeken elkövetett népirtások miatt, mert a 19. században a magyarok csak a horvátokat tekintették nemzetnek, ami lehetővé tette a szerbek ellen elkövetett kegyetlenkedéseket. A másik két tárgyalt kötet viszont már a magyar–

szerb viszonyt elemzi, s nemcsak felvonultatja a magyarokról kialakult összes negatív sztereotípiát, hanem a történelmi kapcsolatokat teljesen újraértelmezi. A szerbek kiirtására való magyar törekvések közé tartozik e szerzők szerint a Rákóczi-felkelés, de 1848–1849 harcai is, illetve a Magyarországon lezajlott 20. századi eseményeket is fenygetőként érzetik. A rendszerváltásban a területi revizionizmus feléledését látják, s a Magyar Tudományos Akadémiát ennek előkészítésével vádolják. De egy olyan könyvet is említ röviden Ress, amelyben nem találhatjuk meg ezeket a túlzóan negatív ítéleteket: Sava Babić kötetét, aki tárgyilagos munkájával Ress véleménye szerint üzeni is kíván a szerb szellemi elitnek, melynek tisztánlátását a nacionalizmus egyre inkább nehezíti.

A bosnyák identitás kialakulásában is jelentős szerepet játszik a történelem értelélése és értelmezése, mellyel három, 19–20. századi szerzőn keresztül ismerteti meg olvasóját Ress, miután röviden és lényegre törően felvázolja a bosnyákok identitásának fő problémáit, nehézségeit. Már a 19. század végén Asbóth Jánosnál megjelenik a bogumil–muzulmán kontinuitás elmélete, melyet kiszínezve, átalakítva a bosnyák szerzők is átvettek a 20. század elején, s ennek megfelelően magyarázták a magyarokhoz fűződő kapcsolataikat is, akik a középkorban üldözték s eretneknek tartották a bogumilokat. Magyar olvasóként a történelem eltérő értelmezéseinek egyik legmegdöbbentőbb példája, hogy a bosnyák történetírók a mohácsi csatában látják Bosznia történetének csúcspontját. A már muzulmánná vált bosnyákok történelmének így a 16. század a legdicsőségebbi időszaka, mert ekkor Bosznia az „iszlám védőbástyája” is volt. Ez a 20. század eleji kép a 20. század végére sem változott meg a bosnyák történetírásban.

Ress Imre érdekes, tanulságos és idézetekkel ellátott tanulmányából mindössze egy összegző rész hiányolható. Jól követhető gondolatmenete ellenére annyi még megjegyezhető, hogy a szerző csak a szerb törté-

netírás esetében nem említ 19. századi kötetet, a szerb 20. századi történetírás előzményeiről így nem olvashatunk.

A kötet negyedik tematikai egysége csak egy tanulmányt tartalmaz, Nagy Levente munkáját, aki a magyar közép- és kisnemes-ség románság-képét vizsgálja a 18–19. században, tehát a fejezetcímnek megfelelően egy társadalmi csoport másokról kialakult véleményét és annak változását kutatta. Logikusan felépített tanulmányában a források és a vizsgált időszak megjelölését a kutatás módszerének bemutatása követi, majd a 16–17. századi előzményeket tárja fel. Vizsgálatát a Horea-féle felkeléstől kezdte, s 1830-ig folytatta. Az előzmények felsorolásakor leszögezi, hogy a negatív románság-kép a magyarok körében már a Horea-féle parasztlázadás előtt is élt, de az drasztikusan felerősítette, illetve kiemeli, hogy ezt követően a románokról kialakult negatív kép a 19. század első felében – rövid időre – pozitívvá módosult. Nagy bemutatja ezt a változást, s szemlélteti is azt, de hangsúlyozza a pozitív attitűdök időtartamának rövidségét, mivel akkortól, amikortól már a nyelv válik a nemzet elsőszámú szimbólumává, a békés együttműködés lehetetlenné válik. Tanulmányát bőségesen ellátta jegyzetekkel, talán ez a munka tartalmazza a legtöbb idézetet is, s valóban a magyarok sztereotípiáit mutatja be a románokról, de nemcsak felsorolja ezeket az ítéleteket, hanem változásaik okait is kutatja.

Az utolsó fejezetben különböző műfajokon keresztül vizsgálják a szerzők az egyes csoportok sztereotípiáit szomszédaikról. Forrásaik sokszínűek: van, aki a népszínművek másokról alkotott képeit elemzi, de olvashatunk a gyermekirodalmi munkákban található sztereotípiákról, mint ahogy a tankönyvek és a fényképek torzított képeiről is, de ezek a dolgozatok általában véve rövidebbek, kevésbé részletesek.

Ezen cikkek közül Kertész Noémiét emelem ki, aki a 19. századi lengyel gyermekirodalmi munkákban olvasható sztereotípiákat kereste meg a lengyelek szomszé-

dairól. A szerző tanulmánya elején rögzíti a gyermekirodalom 19. században betöltött identitásformáló szerepét, majd megadja elemzése időintervallumát (1816–1864), indokolja ezt, s rögzíti forrásait. A lengyelek sztereotípiáinak feltárását a nép két ellenségéről, az oroszokról és a németekről élő negatív kép bemutatásával kezdi, majd röviden kitér az ausztriai németekre is, akikről viszont jóval kevesebb negatív vonást tartalmaznak a vizsgált kötetek. Az egyes nemzetiségeknek tulajdonított sajátosságokat idézetekkel szemlélteti, s magyarázza is azokat. A dolgozat viszont csak kisebb teret szentel a litvánokról, kozákokról, ukránokról és a zsidókról alkotott sztereotípiáknak, annak ellenére, hogy a róluk élő sztereotípiák változatosak, kevésbé egyöntetűek, mint az oroszokról vagy a németekről kialakultak, így talán érdemes lett volna részletesebben kitérni ezekre a nemzetiségi csoportokra is. A szerző tanulmányát jól szerkesztett összeggel zárja, melyben fontos

szintetizáló megjegyzéseket is tesz: annak ellenére, hogy a politikai változások hatásával vannak a másokról kialakult képre, s ez például az irodalmi művekben tükröződik is, Kertész megfigyelése szerint a gyermekirodalomban nem találjuk meg ezen hatások nyomát.

A bemutatott kötet jó szívvel ajánlható minden sztereotípiakutatás vagy a nemzetiiségi kérdés iránt érdeklődő olvasónak, nemcsak érdekes témái és forrásai miatt, hanem azért is, mert módszertanát illetően a Nyugat-Európában is ismert s alkalmazott kutatási irányzatnak megfelelnek a benne megjelent írások. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos hazai vizsgálatok eredményeihez a könyv színes kútforrások és módszereknek köszönhetően lényeges mértékben hozzájárulhat.

TAMÁS ÁGNES

Kahlenberg, 1683

Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. História Könyvtár. Monográfiák 23. Budapest, 2007. 300 old.*

Kara Musztafa nagyvezér hadseregének 1683-ban Bécs alatt elszenvedett veresége jelentős fordulatot hozott a Habsburg és az Oszmán Birodalom másfél évszázados magyarországi háborúskodásában. A Habsburg haderő és szövetségeseik kahlenbergi győzelme után kezdetét vette az ún. visszafoglaló háborúk időszaka, és másfél évtizednyi küzdelem után az oszmánok kiszorultak Magyarország területéről. Varga J. János alább ismertetett munkája a 2003-ban megvédett akadémiai doktori értekezése, amit a szerző 17. századi török ellenes harcok politikai, gazdasági és katonai kérdéseit, valamint Thököly Imre történeti szerepét érintő munkássága összegzésének tekinthetünk.

Bár a kötet címében konkrétan az 1683-as esztendő nem szerepel, mégis egyértelmű (és a fejezetcímek is azzá teszik: *Kahlenberg felé, Kahlenberg előtt, Kahlenbergnél,¹ Kahlenberg után*), hogy Bécs második török ostroma köré szerveződik a könyv tematikája. Varga J. János munkájában azt a cél tűzte ki, hogy bemutassa azokat a körülményeket, amelyek közepette Európa „több évszázados készülődés: hosszú távon zajló gazdasági és hadügyi folyamatok, rövid kifutású, egy-két évtizedes hatalmi, politikai küzdelmek és diplomáciai előkészületek után végre megeremtetten a török elleni eredményes fellépés szükséges (de korántsem teljes körű) feltételeit”. (9. old.) Ezzel egyidejűleg a szerző azt a kérdéskört is körüljárja, hogy

Magyarország miként válhatott a „kereszténység védőbástyájá”-ból a tárgyalt időszakban a „kereszténység ellenségé”-vé. (9. old.) A Porta magyarországi politikáját vizsgálva pedig arra keresi a választ, hogy milyen koncepció² húzódik meg az oszmánok Bécs elleni hadjárata mögött, és ebben milyen szerepet tölt be Thököly Imre és az addig királyhű magyarországi főnemesség behódolásának ténye.

A szerző a kötet első fejezetében a történeti események taglalását egy csillagászati jelenség, a Halley-üstökös 1682. évi felbukkanásának leírásával kezdi. A különleges eseménnyel egy időben az emberek a kontinens egészen szokatlan természeti jelenségek (fagy, viharok, árvíz, földrengés, tűzvész) szemlélői voltak, amely eseményeket szívesen kapcsoltak össze politikai jóslatokkal. A korban a jövődölések és politikai realitások lassan összekeveredtek, ahogy ez a Magyarország elleni török támadást megelőzően és utána is megtörtént, és ez az Oszmán Birodalom európai megítélésére is befolyással volt.

Az üstökös megjelenésének leírását Varga J. János összekapcsolja Thököly Imrének a magyar politikai életben való feltűnésével. A szerző – ahogy azt már az előszóban is kijelentette – nem kíván Thököly egész életútjára érvényes, új értékelést adni. Ezért az események folyamát rövid bevezetés után az 1681–1682. évi történésekkel indítja. Az erős politikatörténeti szálát, amelyben leírja Thököly tetteit, hadakozásait, tárgyalásait, amelyek következtében Felső-Magyarország területén létrejött egy új fejedelemség, egé-

¹ A tartalomjegyzékben valószínűsíthetően elírás következtében *A Kahlenbergnél* szerepel. (5. old.)

² A szerző előrevetíti azon hipotézisét, miszerint az 1683. évi Bécs elleni hadjárat motivációja valójában a török hódítás természetében és az „Orta Madzsar” (Közép-Magyarország)-jelenségben mint geopolitikai koncepcióban rejlik. (9. old.)

szen 1683 tavaszáig vezeti el. Mindezt teszi jelentős mennyiségű levéltári, illetve elbeszélő forrás idézésével, azonban az eddigi szakirodalom eredményeinek áthatóbb értékelése nélkül. Az események háttérében két egymásnak feszülő érdek ütközik össze: 1682-ben a Habsburgok békét, az oszmán vezetés pedig háborút akart.

Ugyancsak a kötet első fejezetében kap helyet – a kronológiai rendben ugyan jelentősen visszalépve és egy kissé megtörve az események fonalát – az előszóban célkitűzésként megfogalmazott, Európát érintő gazdasági és politikai körülmények vizsgálata. A hódoltságkori események tárgyalása során sajnálatos módon sokszor nem kap teret az európai háttér és összefüggések bemutatása. E tekintetben mindenképpen rendkívül fontos a kötet *Európai anziksz* című alfejezete (39–65. old.), amelyben Varga J. János bemutatja az 1660–1670-es években Európát jellemző gazdasági, pénzügyi, hadügyi folyamatokat, és összegzi, hogy 1683-ra milyen lehetősége (anyagi háttere, hadserege, viszonyrendszere) volt Európának az Oszmán Birodalommal szemben. Miközben – hol a levéltári források előtérbe helyezésével nagyon részletesen, hol pedig elsősorban a szakirodalomra támaszkodva nagyvonalúbban – sorra veszi az európai államok gazdasági viszonyait, az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai helyzetének bemutatása háttérbe szorul. De mindenképpen eleget tesz célkitűzésének, és így tesz az európai államok „diplomáciai körhintá”-jának bemutatásával is. (66–74. old.) A diplomáciai tárgyalások egyik központi kérdése Thököly államának létrejötte és helye a nemzetközi politikában, amit Varga J. János az osztrák–lengyel érdekek oldaláról közelít meg, és részletesen leírja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen létrejött a Habsburg–lengyel védelmi szövetség.

A könyv második fejezetében visszatér az eseménytörténeti szál. A szerző nem tér ki arra, hogy a Portán milyen események előzték meg a hadjáratot. A IV. Mehmed

szultán (1648–1687) vezette oszmán sereg Belgrádig tartó útjának tömör bemutatása után elidőzhetünk az eszéki híd érzékletes leírásánál. Az oszmánok vonulását elsősorban az európai jelentések, híresztelések alapján ismerhetjük meg. Az eseménnyel foglalkozó oszmán források közül a német nyelvre lefordított munkákat használja a szerző. A témával kapcsolatos oszmán kútfők sajnos nehezen hozzáférhetők, és kevésről készült német, lengyel fordítás, a magyar nyelvű fordítások hiányáról már nem is beszélve. A legmértékesebb forrásanyag, Kara Musztafa nagyvezér levéltára pedig nem áll a kutatók rendelkezésére, mivel nagyrészt elveszett,³ és ugyanígy Thököly naplója sem került elő.

Az oszmán sereg belgrádi tartózkodása során Kara Musztafa nagyvezér megkapta a szerdári kinevezését, majd Eszékre vonult, ahol Thököly Imrével titkos tárgyalásokat folytatott. A titkolózás a későbbiekben az események vizsgálata szempontjából is sok találgatásra adott okot. A szerző részletesen kitér arra, hogy a tárgyalásokon az érintettekén kívül csak a portai főtolmács, Alessandro Maurocordato vett részt, aki aztán csak évekkel később írta le a történeteket. Ez pedig egyes kutatók számára megkérdőjelezte elbeszélésének hitelességét. Hasonlóképpen tekintenek Silahdár Mehmed történeti munkájára is, aki ugyan kortárs udvari ember volt, de személyesen nem vett részt a

³ Az eseményekkel foglalkozó oszmán forrásokról és azok fordításairól lásd Köhbach, Markus: *Der Tārīh-i Mehemmed Giray – Eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683*. Studia Austro-Polonica 3. Redaktorzy tomu: Józef Buszko – Walter Leitsch. Warszawa–Kraków, 1983. 138–139. A török nyelvű szakirodalom közül a források használata tekintetében máig a leggazdagabbnak tekinthető Ismail Hakkı Uzunçarşılı: *II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar* (In: Osmanlı tarihi. III. Cilt. I. Kısım. Ankara, 2003.⁶) című monográfiája.

hadjáratban.⁴ Miután Varga J. János ezen források mellé sorolja IV. Mehmed szultán 1683 júniusában Thökölyhez írt levelét, a fejedelem hadjáratban való szerepét úgy határozza meg, hogy azt a szultán előre kijelölte, s a nagyvezér Eszéken „nem tanácsot kért, hanem parancsot adott Thökölynek”. (79. old.)⁵ Kara Musztafa és Thököly Imre tanácskozásából a szerző kiemeli a lengyelek felé irányuló politikában a két fél nézetkülönbségét, és e tekintetben is a fejedelem nagyvezérrel szembeni gyenge pozícióját érzékelteti.

A továbbiakban a Kahlenberg felé vezető úton megismerjük a megtámadott végvidékek földrajzi adottságait, a várak állapotát, amit ismét nagyon szemléletes módon tár elénk a szerző. Az Eszterházy Pál nádor hadba hívó levele nyomán meginduló végvári és nemesi készülődés kapcsán jól érzékelteti a végvári katonaság helyzetét, a gyülekezés nehézségeit. Mindezt ismételten jelentős mennyiségű *missilis* és elbeszélő forrás idézésével teszi. Kitér a bécsi udvar készülődésére is, ismerteti a haditervet, majd pedig szinte napról napra nyomon követhetjük az eseményeket, ahogy a Lotharingiai Károly herceg vezette császári haderő is megindul Magyarországra.

Az oszmán előrenyomulást, Thököly hódoltató magyarjainak feltűnését a veszélyeztetett végvárak szemszögéből, azok folyamatos jelentéseiből és segélykéréseiből ismerjük meg.⁶ Kara Musztafa június végén

már Székesfehérvár alatt táborozott. Ide érkezett meg az oszmánok legfontosabb segédhada, a Murád Giráj kán által vezetett krími tatárok. Ebben a hadjáratban felvonult a kánt követő két legmagasabb méltóság viselője, a kalga és a nureddin is.⁷ A tatárok jelenléte a könyv tematikáját tekintve nem központi kérdés, de az eseményekben vállalt szerepük, továbbá a kán és a nagyvezér közötti nézeteltérés miatt érdemes megjegyezni, hogy a hadjárat eseményeit egy tatár krónika is megörökítette, amelynek vonatkozó részeit Markus Köhbach le is fordította német nyelvre.⁸

A fejezet további részében a szerző azokat a körülményeket és eseményeket ismerteti, amelynek következtében július elejére összeomlott a Rába menti védelmi vonal, a császári sereg megkezdte visszavonulását Bécs felé, a császár Linzbe menekült, Kara Musztafa nagyvezér pedig seregével július 14-re körbezárta Bécset. „Egy történelmi pillanatra a Habsburgok is kiszorultak Magyarországról.” (99. old.) A figyelem középpontjába a császári hadsereg egy fiatal tiszt-

XVII. században. Szerk.: Petrecsák Tivadar – Szabó Jolán. *Studia Agriensia* 14. Eger, 1993. 55–71., *Kara Musztafa 1683. évi hadjárata és Veszprém*. In: Veszprém a török korban. Szerk.: Tóth G. Péter. Veszprémi múzeumi konferenciák 9. Veszprém, 1998. 55–65.

⁷ A könyv 96. oldalán található 132. jegyzetben a szerző „a kalgáról mint trónörökösről, a nureddinről mint a trónörökös után következő második személyről” tesz említést. Ivanics Mária szerint azonban bár a kalga a kán utáni legmagasabb tisztség, „a trónutódlás kérdése a Krími Kánságban ennél sokkal bonyolultabb volt”, „a kalga és a nureddin tisztsége jogi lehetőséget adott a valamikori trónutódlásra, de azt feltétlenül nem biztosította”. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994. 27–28. A témával kapcsolatban megfogalmazható az a kérdés is, hogy egyáltalán feltétele volt-e a Krími Kánság történetében a káni tisztség betöltésének a kalgai vagy a nureddini tisztség.

⁸ Köbach: *Der Tārīḫ-i Meḥammed Giray*, 141–149., 149–163.

⁴ Silahdâr Findiklîli Mehmed Paşa: *Silahdâr târihi*. II. İstanbul, 1928.

⁵ A szultán levelét idézi Renner, Victor: *Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken im Rahmen der Zeiterreignisse*. Aus Anlass der zweiten Säcularfeier verfasst im Auftrage des Gemeinderates der k. k. Reichs-, Haupt- und Residenzstadt Wien. Wien, 1883. 37–38.

⁶ Varga J. János korábbi tanulmányaiban is foglalkozott a dunántúli és nyugat-dunántúli végek 1683-ban bekövetkezett nehéz helyzetével: *A nyugat-magyarországi végvárak 1683 nyarán*. In: *Végvárak és régiók a XVI–*

je kerül, a több mint egy évtizede összeesküvés vádjával kivégzett Zrínyi Péter fia, Zrínyi János Antal. A Zrínyi-fiút egész élete során körülvette a gyanú árnyéka, ami Varga J. János véleménye szerint közrejátszott abban, hogy Bécs ostroma idején – máig tisztázatlan körülmények között – felségárulási ügybe keveredett, majd pedig örökös rabságra ítélték.⁹ Szintén alaposan kidolgozott része a munkának *A magyarok a rossz oldalon* című alfejezet (115–135. old.), amelyben a kényszerből, a szűk mozgástér következtében a kuruc–török oldalra állt magyarországi főurakkal foglalkozik a szerző.¹⁰ Az 1686-ban Buda elfoglalásakor fogásba esett előkelő török tiszt, Csolak Mehmed (Csonka bég) tanúvallomása szerint a magyar főurak átállásának hátterében egy a törökkel kötött megállapodás állt, eszerint Bécs elfoglalását követően újabb vazallus fejedelemségek élén ők is részesednek a hatalomból. A korabeli osztrák közvélemény, majd a történeti munkák is elítélték a magyar főurak tettét. Ezzel szemben Varga J. János hangsúlyozza, hogy teljes bizonyossággal nehéz vagy nem is lehet állást foglalni a kérdésben, mivel a már fent említett, perdöntőnek számító források nem állnak rendelkezésünkre. A behódolásuk tényként kezelhető, de a Csolak Mehmed által ellenük felhozott vádakra kevés bizonyíték van, az érintettek levéltáraiból – érthető módon – hiányoznak a kompromittáló iratok. Az átállás körülményeit vizsgálva Varga J. rö-

vid áttekintést ad az 1650-es évektől kezdődően a magyar főurak török politikájáról, és ennek következményének tekinti, hogy a meghódolt főurak fegyveres támogatást is nyújtottak a török–tatár–kuruc hadnak. Azonban az udvarhoz lojális nyugat-magyarországi főurak, így a Batthyányak esetében is a korábbi időszakban nem beszélhetünk török orientációról. Ugyanakkor az ő behódolásuknak jelentőségét jelzi, hogy azt az udvar is a legsúlyosabb árulásként értékelte. Számos tanúvallomás, elbeszélés örökítette meg, hogy Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány és katonái a török–tatár–kuruc csapatokkal együtt maguk is dúlták, fosztogatták a stájerországi részeket. A nyugat-magyarországi eseményekkel párhuzamosan követi a szerző Thököly hódoltatásait, hadmozdulatait a Dunán inneni területeken a Lotharingiai Károly vezette hadakkal szembeni első kudarcokig. Az alfejezet végén a szerző a behódolások két változatát különbözteti meg: voltak, akik „félelemtől is motiváltak – elfogadták a Thökölytől felkínált „hivatalt”, ellátták a tisztségből fakadó kötelezettséget, és fegyveres támogatást nyújtottak a kurucoknak, esetleg maguk is részt vettek a katonai akciókban”, „mások fejet hajtottak ugyan, de elutasították az együttműködést”. (131–132. old.)

A kötet harmadik fejezete tulajdonképpen a kahlenbergi csata leírása, az egymással szemben felálló oszmán és – a Sobieski János lengyel király által vezetett sereggel kiegészülő – szövetséges keresztény haderő Bécs alatti küzdelmeinek bemutatása. Varga J. János ebben a fejezetben is rendkívül részletesen, napról napra követi az eseményeket. Az oszmán sereg vereségének okait illetően mind a korabeli értékelések, mind pedig a későbbi történeti irodalom elhibázott hadvezetési, taktikai lépésekről beszél. Varga J. János úgy látja, hogy mindezt tágabb összefüggésben, a nyugat-európai gazdasági és hadügyi változások közepette kell vizsgálni.

⁹ Varga J. Jánosnak a Zrínyi-fiúról szóló tanulmánya: *Zrínyi János Antal, a király foglya*. In: *A Zrínyiek a magyar törtételemben*. Hősgaléria. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor. Budapest, 2007. 207–218.

¹⁰ A nyugat-magyarországi főurak közül a Batthyányok átállásával Varga J. külön tanulmányban is foglalkozott: *A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban*. In: *Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerkesztette: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 486–504.

A *Hol, mikor és miért* című alfejezetben a szerző a megelőző elsődlegesen eseménytörténeti leírások után a hadjárat legfontosabb paramétereit elemzi: hol és mikor döntött a Porta a Bécs elleni hadjáratról, és ennek mi volt az oka. Egy rövid tudománytörténeti áttekintést olvashatunk arról, hogy e három kérdésben a kutatók eddig milyen álláspontokat képviseltek. Bár a szerző nem fogalmazza meg, a források és a szakirodalom felsorakoztatásával az tűnik valószínűnek, hogy egy nyugatra indítandó hadjárat terve már az 1670-es évek második felében körvonalazódott, ám konkrétan a Bécs elleni támadásról 1682 augusztusában született döntés a dívánban. Az ellentétek, majd konfliktusok forrását elsősorban a kivitelezés mikéntjében kell keresni, azaz, hogy szükséges-e a Bécs védelmét szolgáló Komárom és Győr várának elfoglalása.

A beavatottak csekély száma és a szigorú titoktartás lehet az oka annak, hogy a keresztény hatalmak egyébként jól bejáratott információs hálózatai nem működtek, és találgatások sora indult meg. Így „keveredett” Thököly Imre személye a Bécs elleni hadjáratra való felbújtóként a történetbe. A szerző már a könyv előző fejezetében Kara Musztafa és a fejedelem eszéki találkozása kapcsán nyilvánvalóvá tette, hogy Thököly a nagyvezérrel szemben nem rendelkezett akkora politikai súllyal, mint ahogyan azt a szakirodalom eddig értékelte. Itt ugyanerre hivatkozva szinte felmenti a fejedelmet a hadjáratban való szerepvállalása miatti vádak alól.

Az oszmánok 1683. évi hadjáratával foglalkozó kutatók az okok tekintetében is megosztottak, vagy szkeptikusan közelítettek meg a problémát, és megválaszolhatatlannak értékelték, vagy változatos, olykor szubjektív indítékokat kerestek mögötte. Varga J. János az oszmánok Bécs elleni támadását a Porta tudatos, megtervezett és átgondolt politikájának következményeként értékeli. Ennek hátterében pedig az a felismerés húzódik, hogy a Magyarország feletti teljes uralom csak Bécs elfoglalása révén va-

lósulhat meg. „A tudatos, módszeres, tervszerű jelző nem másfél évszázadra kimódolt, megváltoztathatatlan területszerző politikát feltételez, hanem többé-kevésbé állandó gondolati panelekből építkező konstrukciót, amelyet mindenkor a lehetőségekhez igazodó cselekvéssorral töltöttek ki.” (162. old.) A Porta oldaláról nézve ebbe a politikába és mechanizmusba illeszkedik Thököly Imre fejedelemségének a léte, amiről a szerző úgy vélekedik, hogy gondolati hagyománya egészen a 16. század közepéig, a Perényi Péter által kigondolt fejedelemség ötletéig konstans módon visszavezethető: „visszatérő gondolatként megragadt a portai vezetők koponyájában: a 16. század végétől száz éven át szerepelt az oszmánok hadászati elgondolásaiban”. (163–185. old.)¹¹ Nem kétséges, hogy a Porta célja az volt, hogy egy újabb vazallus fejedelemség létrejöttével újabb területeket szakítsanak el a Habsburgok országrészéből. A Perényi Péter által felvetett fejedelemség ötletét összekapcsolni a Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi György által birtokolt felső-magyarországi területek jogi helyzetével, majd Thököly államával, mindenképpen aggályos.

Az adott történelmi pillanatban Thököly Imre sikerei túlszárnyalták az eddigi próbálkozásokat. Míg a szerző a korábbiakban a fejedelem politikai súlytalanságára tett utalásokat, itt úgy értékeli az *Orta Madzsar* (Közép-Magyarország) fejedelemség megszervezését és létét, hogy az 1683-ra kinőtte az Oszmán Birodalom által neki szánt szerepet. Ugyanakkor az oszmánok a hadjárat kezdeti sikerei után már nem elsősorban Thököly államának a megszilárdítására gondoltak, hiszen az eddig soha meg nem

¹¹ Varga J. Jánosnak a koncepcióról írt korábbi tanulmánya: *Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikája*. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 415–422.

hódított nyugat-magyarországi területek, sőt kis híján Bécs is a birtokukba került. Thököly elképzelései már nem szolgálták a Porta terveit és érdekeit, a fejedelem számára az oszmánok beolvasztási szándéka jelentette a csapdát, amelynek áldozata is lett.

A korábbi történeti megközelítések Thököly oldaláról vizsgálták a kérdést, miszerint a fejedelem célja „a Magyar Királyság egészére kiterjedő, a Habsburgoktól független, a Porta védelmét élvező államalakulat” (183. old.) létrehozása volt. Ehhez képest a szerző saját – a könyv különböző fejezeteiből összerakható – elméletével kiszolgálta-tott helyzetbe kerülő fejedelmet állít elénk.

A kahlenbergi csatát követő eseményeket az 1684. év elejéig tárgyalja a kötet befejező, negyedik fejezete. A szerző visszatér a veszedelmes időszakban kuruc–török oldalra pártolt nyugat-magyarországi főurak ügyéhez is, akik a megváltozott politikai helyzetben ismét oldalt váltottak. A szerző ad némi feloldást cselekedeteikre, ahogy az uralkodó is amnesztiában részesítette őket. Az utókor számára azonban már a problémafelvetés is hasznos lehet, hiszen továbbgondolkodhatunk azon, hogy egy rendkívül kiélezett történelmi helyzetben hol is van a „túlélés és árulás mezsgyéje”.

Varga J. János a magyar történelem egyik eseménydús időszakának kicsi, de az egész közép-európai történelem szempontjából nagy jelentőséggel bíró szeletét választotta könyve témájául. A magyar kutatás eddig elsősorban Thököly Imre személyének, tevékenységének, sorsának vizsgálata révén közelített a magyarországi török hódoltság történetében fordulatot hozó időszakhoz, a külföldi – és érthető módon túlnyomó részben német nyelvű – kutatók pedig tekintélyes mennyiségű forráskiadásban, monográfiában, tudományos értekezésben foglalkoztak a törökök 1683. évi Bécs elleni hadjáratával és annak körülményeivel. Varga J. János munkája a téma európai levéltárakban fellelhető forrásbázisa mellett mind a magyar, mind pedig az európai kutatás eredményeit összegzi. A későbbiekben a korszak, az események minél teljesebb körű bemutatásához megkerülhetetlen a két szemben álló fél forrásainak együttes vizsgálata. Mindettől függetlenül fontos kiemelni, hogy Magyarország történetének 1682 és 1684 közé eső időszakáról egy rendkívül alapos, részletekbe menő monográfia született.

TÓTH HAJNALKA

A trienti megújulás püspöke a magyar végeken

Véghseő Tamás: »Catholice Reformare« – Ágoston Benkovich O.S.S.P.P.E missionario apostolico, vescovo di Várad (1632–1702 (Collectanea Vaticana Hungariae II/1), Gondolat Kiadó, Budapest–Roma, 2007. 430 oldal

Az utóbbi években sajnos kevés tudományos kutatói vállalkozás büszkélkedhet az-
zal, hogy a hazai körülmények ellenére cél-
kitűzéséhez híven folyamatosan újabb mű-
veket tud megjelentetni. Különösen igaz ez
olyan kutatási területekre, amelyek nem il-
leszkednek az elmúlt évtizedek divatos
irányzataiba. A Pázmány Péter Katolikus
Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja
által Tusor Péter szerkesztésében megjelenő
Collectanea Vaticana Hungariae sorozat
mégis folyamatos megjelenésnek örvend.
2004-es (újra)alapítása óta már nyolc mun-
ka látott napvilágot, melyek közül Véghseő
Tamás könyve nemcsak témájában, de szín-
vonalában is méltó darabja Fraknói Vilmos
örökségének. (A Római Magyar Akadémia
keretében működő Fraknói Vilmos Történe-
ti Intézet eddig sajnos csak e kötet erejéig
vett részt a kezdeményezésben.)

Véghseő olasz nyelven írt alapos műve a
17. század második felének Magyarországot
mutatja be a trienti megújulás, a katolikus
reform egyháztörténeti szempontjából. Eh-
hez kapcsolódva fontos, alapvető adatokkal
szolgál az 1642-ben elinduló magyarországi
pálos missziók eddig alig kutatott első évti-
zedeiről. Ebből következően – és különösen,
mert elsősorban külföldi olvasókra számít –
a főbb politikai és társadalomtörténeti ese-
ményeket is figyelemmel kell kísérnie. A
szerző azonban ahelyett, hogy az olvasót
„elveszítené” az egyház, az uralkodó, a ma-
gyar főméltóságok, a protestantizmus és a
török jelenlét alkotta bonyolult összefüggés-

labirintusban, a történetírás eredeti, kézzel-
foghatóbb módszerét választja.

Benkovich Ágoston pálos szerzetes,
apostoli misszionárius, váradi püspök éle-
tén és az életéhez kapcsolódó eseményeken,
személyeken keresztül vizsgálja a kérdéses
időszakot. (Elsősorban Vanoviczi Jánost, a
pálos missziók 1642-es elindítóját kell még
rajta kívül említeni, mint olyan személyisé-
get, akinek nagyobb terjedelmet szentel a
szerző). Benkovichban sikerült olyan sze-
mélyt találni, akinek életútja magában hor-
dozza mindazokat a jegyeket, amelyek álta-
lában jellemzőek a megújuló katolikus egy-
házra és elsősorban a számos sajátsággal bí-
ró magyarországi katolikus egyházra. Ahogy
a kémikusnak elég egyetlen atom vizsgálata,
hogy alapigazságokat tudjon megállapítani
a vonatkozó elemről (olvadáspont, forrás-
pont stb.), úgy jutunk közelebb a fent vázolt
bonyolult történelmi együttállás megértésé-
hez azáltal, hogy megismerjük Benkovich
pályafutásának főbb állomásait.

Ehhez előbb szükséges belátni, hogy
Benkovich személye valóban alkalmas erre
a szerepre. Ezt igazolandó, a szerző művét a
bevezetőtől kezdve öt jól körülhatárolható
és ellenőrizhető részre építi fel, amelyek a
trienti szellemben megújuló egyház sarok-
pontjai is. Ezek a következők: a papi nevelés
megújítása, a szentségi élet megreformálá-
sa, a belső missziók elindítása, a püspöki
feladatok szabályozása, valamint az ortodox
hívekkel létrehozott unió kérdése. Ez utóbbi
pont természetesen ilyen formában nincs
megfogalmazva Rómában, mégis a rugal-
mas, az aktuális problémákra időszerű vá-
laszt kereső trienti szellem helyi szintű, ke-
let-felső-magyarországi megfogalmazódá-
sának kell tekinteni.

Benkovich élete és működése mind az öt
pontban megfelel az „indikátor” szerepre;
1630-ban vagy egy évvel később Nyitraapá-

tiban születik református nemesi családban. A feltehetőleg Lósy Imre esztergomi érsek keze alatt konvertált ifjú pálos novíciusnak jelentkezik, és nemsokára a római *Collegium Germanico ed Ungarico* diákja lesz. Itáliából hazatérve részt vesz, majd irányítja a pálosok felső-magyarországi misszióit (néhány kivételtől eltekintve ezek főleg az ország keleti részén voltak, például Sátoraljaújhelyen, Terebesen, Sajóladon). 1675-ben a rend magyarországi első emberévé választják, majd 1681-ben, a lipóti abszolutizmus végével az uralkodó kinevezi váradi püspöknek. Amellett, hogy megtestesíti a trienti püspökideált, elsődleges feladata a török megszállás után újjáépíteni az egyházmegyét. A *reconquista* által folyamatosan növekvő területen élő nagyszámú ortodox rutén, illetve román hívő miatt egyik legfontosabb feladatává választja az 1646-os ungvári unió mintájára további görög rítusú hívek visszatérítését Rómához, illetve az unió stabilizálását.

Végheő a jól strukturált, enyhén katolikus irányban elfogult, a 16–17. századi Magyarországot és egyházat általában ismertető bevezető után lépésről lépésre szűkíti a látómezőt Benkovich körül. Először tisztázza a missziók terminológiájának félreérthető pontjait, majd bemutatja a római *Congregazione di Propaganda Fide* térítésben betöltött meghatározó szerepét és működését. (Jó példa a mű olvasmányosságára az itt leírt, missziósokra vonatkozó előírások egynemélyének ismertetése, például: „A missziós olvashatja az »eretnekek« műveit, hogy azokat cáfolni tudja, de nem adhatja őket kölcsön.”) (65. old.) Ezek után a magyarországi missziókra tér, majd az itteni szerzetesrendekre, amelyek között részletesebben ír a pálosokról. A következő fejezet a római papneveléssel, elsősorban a *Collegium Germanico ed Ungarico*val foglalkozik. Az intézet fontosságát jól mutatja az a – szerző által összeállított – táblázat, amely szerint a 17–18. századi magyar püspökök 43 százaléka tanult fiatalon a kollégiumban.

A fent említett, egyre élesebb látómezőben csak akkor jelenik meg Benkovich, amikor az olvasó már jól eligazodik az őt körülvevő világban. A szerző a korszakhoz viszonyítva gazdag forrásbázisra alapozva mutatja be az ifjút a kollégiumban, akiről tanárai diáktársaihoz képest kivételesen kedvező jellemzést adnak.

Két nagy fejezetet szentel Végheő a pálosok megújulásának, misszióinak, valamint Vanoviczi és Benkovich ezekben a missziókban betöltött szerepének. A megújulás (amelyben még Pázmány Péternek is meghatározó jelentősége volt) jól illusztrálja a trienti folyamatok gyakorlati megvalósítását: „[A rend] profilváltása – a remetei természetű rend missziós munkára tér át – annak a gondolkodásmódbeli váltásnak a jele, amely Rómából indult, és olyan kiváló közvetítőknél köszönhetően, mint Pázmány, a magyar egyházba is beszivárgott.” (162. old.)

Vanoviczi és Benkovich jelentésein keresztül itt is számos különböző természetű történelmi adalékkal szolgál Végheő Tamás. Ezek egy része új adat, mint például az, hogy Benkovich 1671-ben teljesen szabad kezet kapott a misszionáriusok kijelölését illetően. Még érdekesebb Vanoviczi Lorántffy Zsuzsanna halálutásával kapcsolatos élménye, amelyről 1669-es jelentésében ír Rómába. Az adatok másik része ismert ugyan, mégis a két pálos szerzetes személyén keresztül új, személyesebb megvilágításba kerülnek. Említhetjük Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc megtérését, Benkovich a lengyel–erdélyi kapcsolatok helyreállítása érdekében 1661-ben és 1663-ban Lengyelországban tett „diplomáciai” útjait vagy Csepelényi György szerzetes mártírhalálát.

Az utolsó fejezet Benkovich váradi püspöki működését mutatja be. Végheő külön hangsúlyt fektet az unió kérdésére. Benkovich megtanul ruténul (!), és sok kortársával ellentétben az ortodoxokat nem veszi egy kalap alá a protestánsokkal. Felismeri, hogy az unió tartóssága nem a latinizációval, ha-

nem épp ellenkezőleg, a keleti rítus megtartásával érhető el.

Ez a fejezet is jól jellemzi Véghseő művének kissé szokatlan perspektívájú, de rendkívül hatásos strukturáltságát. Benkovich püspöki kinevezésének tényét ugyanis arra használja a szerző, hogy bemutassa a magyar felsőklérus helyzetének sajátosságait: az uralkodói főkegyúri jogot (amellyel kapcsolatban megemlíti, hogy számos püspök nem kap római megerősítést), a politikában való aktív részvételt, illetve a helyben lakás megoldhatatlanságának problémáját azokon a területeken, ahol az egyházmegye a Török Birodalom fennhatósága alá esik.

A magyarországi katolikus egyház nem mindennapi helyzetére kiváló példaként említi a gallikán tételek 1682-es visszautasítását, amellyel a magyar egyház kiállt Róma mellett (Benkovich jelen volt a kérdéses püspökkari értekezleten). Ez annak fényében különösen érdekes – hangsúlyozza a szerző –, hogy a Szentszék és az uralkodó között fellépő főkegyúri jogról szóló vitákban a magyar püspökök rendre az utóbbi mellé álltak.

A könyv nyelvezete világos, nem anyanyelvűek számára is jól érthető. A lábjegyzetek részletes eligazítást adnak (például az oldalszám mellett feltünteteti a szerző, hogy a kérdéses műben hol található a részlet megértéséhez segítséget nyújtó térkép). A főszöveg után hatvanoldalas forrásbázis, valamint a *Collegium Germanico ed Ungarico* később püspöki székig jutó diákjaira vonatkozó nagyobb kiterjedésű táblázatok találhatóak.

A gallikán tételek elítélésének imént említett példája is jól mutatja, hogy Véghseő Tamás műve nem csak a szűken vett szakterület iránt érdeklődők figyelmére számíthat, akik szakmailag kifogástalan, hiánypótló művet vesznek a kezükbe. Mellettük azok is nagy haszonnal olvashatják, akik általában jobban szeretnének eligazodni a magyarországi trienti szellemű katolikus reform időszakában, de nyugodtan mondhatjuk: a 17. századi Magyarország történelmében.

ROSONCZY-KOVÁCS MIHÁLY

Számunk szerzői

ANTOS BALÁZS	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
BALÁZS PÉTER	eszméletörténész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
ERŐS VILMOS	történész, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Debrecen
FÁBIÁN BORBÁLA	doktorjelölt, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba
GLÓSZ JÓZSEF	történész, Szekszárd
HERMANN RÓBERT	történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
HOFFMANN ZSUZSANNA	ókortörténész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
KÓSZEGHY MIKLÓS	ókortörténész, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
MISLOVICS ERZSÉBET	történész posztdoktori hallgató, Hebrew University, Jeruzsálem
ALUN MUNSLOW	történész, University of Stafford, Stafford
Ö. KOVÁCS JÓZSEF	történész, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Miskolc
PÁL JUDIT	történész, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem- Filozófia Kar, Kolozsvár
ROSONCZY-KOVÁCS MIHÁLY	egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN	történész, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest
TAMÁS ÁGNES	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
TÓTH HAJNALKA	doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
ZAKAR PÉTER	történész, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged

A fordításokat BARNA JÓZSEF és LÉVAI CSABA készítette.

Contents

Essays

MIKLÓS KŐSZEGHY	
„My loved one had a vineyard...”	5
JÓZSEF GLÓSZ	
The Framework for Corn Trade in Hungary in the First Half of the 19 th Century. A Territorial Balance of Shortages and Oversupply. Settlements	16
Ö. KOVÁCS JÓZSEF	
The „Socrealist” Contexts of the Collectivization Campaign (1948–1953)	32
PÉTER ZAKAR	
Disciplinary Cases of Army Chaplains in the Era of Reforms	47
RÓBERT HERMANN	
Kossuth, the Devil	63
JUDIT PÁL	
Transylvanian <i>Főispáns</i> after the Compromise of 1867	80

Workshop

ZSUZSANNA HOFFMANN	
Additions To Hannibal’s Diplomatic Activity	100
ISTVÁN SZÍJÁRTÓ	
The Hungarian Estates in the Early Modern Era II.	111
ERZSÉBET MISLOVICS	
Sketches from the History of the Jewish People in Medieval and 18 th -century Hungary (Vineyards and Wine Trade)	139
BORBÁLA FÁBIÁN	
The Story of Building a Noble Residence in a Provincial Town	156

Evoking the past

The Memoirs of Baron Ferenc Meszéna. Edited, prefaced and annotated by Balázs Anton	172
---	-----

Beyond our borders

The form comes before the content. Interview with Alun Munslow (by Vilmos Erős)	190
A Bibliography of the Works of Alun Munslow	199

ALUN MUNSLOW

Is History Still a Science? The Past as History. (Translated by Csaba Lévai) 204

Reviews

About the Enlightenment – in a Radical Way

(Jonathan I. Israel: *The Radical Enlightenment and the Making of Modernity, 1650–1750*. Oxford UP, 2001; Jonathan I. Israel: *Enlightenment contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1650–1754*. Oxford UP, 2006)

PÉTER BALÁZS 210

Ethnic Groups in Central-Eastern Europe – As They See Each Other

(Klement Judit–Miskolczy Ambrus–Vári András [eds.]: *Szomszédok világai: Kép, önkép és a másokról alkotott kép*. KSH Könyvtár és Levéltár. Budapest, 2006)

ÁGNES TAMÁS 217

Kahlenberg, 1683

(Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. História Könyvtár. Monográfiák 23. Budapest, 2007)

HAJNALKA TÓTH 222

The Bishop of the Trient Renewal at the Hungarian Border Territories

(Véghseő Tamás: *»Catholice Reformare« – Ágoston Benkovich O.S.S.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad [1632–1702]*. Collectanea Vaticana Hungariae II/1. Gondolat Kiadó, Budapest-Roma, 2007)

MIHÁLY ROSONCZY-KOVÁCS 228

Authors 232

Az Aetas 2010. évi előfizetői felhívása

A jövő esztendő különlegesen fontos év lesz folyóiratunk történetében, hiszen ekkor ünnepeljük az újraalapítás huszonötödik évfordulóját. Az 1970-es években már létezett a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán egy AETAS nevű, hallgatók által szerkesztett szakmai közéleti kiadvány, s több éves megszakítás után 1985-ben határozta el három egyetemi hallgató: Bárdi Nándor, Bellavics István és Koszta László ugyanezen címmel egy történettudományi folyóirat megindítását. 2010 májusában egy konferencia keretében készülünk az újraszületés megünneplésére.

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: 20. századi magyar történeti tanulmányok; Régi rendi hitelrendszerek; Angolszász történelem a 18–20. században; Korok és korszakolás a történetírásban – Rendszerváltozás és a magyar történettudomány (a májusi jubileumi konferencia szerkesztett tanulmányai).

Interjút közlünk Gerhard Seewann-nal és Catherine Horellel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2010-es évyolamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak:

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomból

A Magyar Királyság európai szemmel

Csukovits Enikő:

Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei

Körmendi Tamás:

A magyarság ábrázolása a nyugati-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig

Radek Tünde:

A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534)

Nagy Balázs:

A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban

Reed Papp Zsuzsanna:

Magyarország egy elfeledett forrástípusban: tartománylisták a középkori Angliában

G. Etényi Nóra

Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben 17. századi német nyomtatványok tükrében

Andrea Seidler

Üzleti úton a színigazgató: Christoph Seipp 18. századi útleírása Magyarországról

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:
terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2010-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi jövő évi számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4000 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2010-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 39. Könnyűzene és társadalom
- 40. Lakásviszonyok és lakáspolitikák a 20. században
- 41. Történelem és emlékezet
- 42. Hivatás, professzionalizáció

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: 18255030-1-43 Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft,
könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Püski Kiadó Kft. Könyvesház, XIII. ker., Krisztina Krt. 26.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1000,- Ft
Előfizetőknek: 900,- Ft

A szőlő telepítése és művelése igen nehéz és nagy szakértelmet igénylő munka volt már az Ószövetség világában is. A dimbes-dombos táj meredek lejtőin csaknem mindenütt a kiszemelt terület teraszosítását kellett elsőként elvégezni, hogy a télvíz idején lezúduló esővíz ne tudja elmosni az egyébként sem túl vastag termőréteget. Ezt követően a kövektől való megtisztításon volt a sor, majd jöhetett az ültetés. A palesztinai parasztok sem ma, sem pedig az ókorban nem kötötték karókra a szőlőt, a fürtök normális esetben a földön szétterülve várták a szüret napját. A lugast ismerték, hiszen egyébként értelmezhetetlen volna a békés jólét egyik metaforájaként használt kifejezés: a szőlőtőke alatt ülni (1Kir 5,5; Mik 4,4; 1Makk 14,12). A szüret után a termés a kert területén, a sziklába vágott sajtóba került, amelyből egy vagy több cső vezetett egy vagy több közeli medencébe. A kitaposott levet azután ebben a medencében érlelték. Ezt követően nyilván a szűrés és más, nélkülözhetetlen munkafolyamatok következtek, de ezekről az ószövetségi szöveganyag alapján egészen pontos képet alkotni egyelőre nem teljesen lehetséges.

Kőszeghy Miklós tanulmányát számunk 5-16. oldalán olvashatják.
